

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

*Кыргыз Республикасынын
мамлекеттик сыйлыгына
татыган*

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

Байыркы орток жана кол жазма адабияты
Адабият таануу

IV том

Үчүнчү басылышы

Академик А.А.АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

«КУТ-БЕР»
БИШКЕК – 2017

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки
С 63

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

С 63 Кыргыз адабиятынын тарыхы. Байыркы орток жана кол жазма адабияты. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: 2017. IV том. – 464 бет.

ISBN 978-9967-12-662-6

Бул китепте кыргыз элинин көркөм сөз өнөрү байыркы мезгилдерде эле жазма формага ээ болгондугу жана ал кийинки доорлордо да кол жазма катары өнүккөндүгү тууралуу сөз болот.

Бул эмгек мугалимдерге жана студенттерге окуу куралы катары арналат.

С 4603020000-17

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки

© Манастаануу, 2002, 2004
© Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, 2012
© КР УИА, 2017
«Кут-Бер», 2017

ISBN 978-9967-12-662-6

РЕДКОЛЛЕГИЯДАН

«Кыргыз адабиятынын тарыхынын» бул томдугуна байыркы жана орто кылымдагы орток түрк жазма эстеликтеринен тартып XI–XVIII кылымдардагы кол жазма адабиятынын өкүлдөрү, XIX кылымдын орто ченинен XX кылымдын 30-жылдарына чейинки мезгил аралыгында чыгармаларын жаратышкан жазгыч акындар туурасындагы материалдар топтолду.

Буга чейинки жазма адабиятыбыздын тарыхын өтө тактык менен XX кылымдын жыйырманчы жылдарынан башталат деп белгилеп келгенбиз. Байыркы жана орто кылымдардагы орток түрк адабий-тарыхый жазма эстеликтердин кыргыздарга да орток экенин айтканыбыз менен, жазма адабиятыбыздын тарыхый башаттары жөнүндө сөз кылганда, алардын кыргыздарга тиешеси көбүрөөк, айкыныраак экенин далилдеп турган фактыларга карабастан, аны өз шыбагабызга имере тартууда өтө эле тарткынчыктап, батымсыздык, чечкинсиздик кылып келебиз. Бул тема кыргыз адабиятынын тарыхынан таптакыр обочолонтулуп каралып келет.

Бирас, байыркы кытай тарыхчыларынын жазгандарынан жана ошол эле таш эстеликтерде жазылып калган тарыхый булактардан кыргыздар айрым башка элдерге салыштырмалуу тарыхта мурдараак белгилүү болгон элдерден экени маалымдалганы менен жоокерчилик замандын өйдө-ылдыйлуу татаал жолунда ошол көрүнүктүү ордун сактап, байыркы жазуу-сызуу өнөрүн андан ары өнүктүрүп, үзгүлтүксүз улантып кете албады. Мындай көрүнүштүн айынан мурастардын кыргыз адабиятынын

тарыхынан өз ордун ээлебей обочо туруп калышы мүмкүн эмес. Ал эми жазгыч акындар буга чейинки китептерде төкмө эл ырчыларынан кийин жайгаштырылып келген. Биз ушул структуралык принципти, калыпты «бузуп», бир аз башкачараак өңүттөн мамиле жасадык.

«Эмне үчүн байыркы орток адабиятка катар кол жазма адабиятынын өкүлдөрү киргизилди? Кийинки жазгыч акындардын кол жазма адабиятына кандай тиешеси бар?» – деген суроо туулушу мүмкүн.

Мунун себеби, биринчиден, кылымдарга созулган тарыхыбызда жазуу-сызуубуз болгондугу жана ал жазуулар ошону менен бирге жазылып калган көркөм баян, адабий чыгарманын байыркы үлгүлөрү экендиги; экинчиден, жазманын түрдүү этаптарды басып өткөндүгү жана ал жазманын кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүшү эволюциясына күчтүү таасир кылбаса да тарыхый «узи» бар экендиги; үчүнчүдөн, дал ошол тарыхый «из» кийинки жазгыч акындарыбыздын жана тарыхый прозанын авторлорунун чыгармачылыгында белгилүү бир деңгээлде улангандыгы менен түшүндүрүлөт. Жазгыч акындар өз чыгармаларын жаратып, жазууда оозеки чыгармачылыктын салттарынан мол пайдаланышканы менен ошол эле убакта алардын көпчүлүгү өз заманынын билимдүү жана чыгармачыл адамдары катары өзүлөрүнө чейинки жазма адабияттын үлгүлөрү менен тааныш болушкан. Демек, андагы айрым сюжеттүү, көркөм каражаттарды, ыкмаларды өз чыгармачылыгында пайдалануу аракети, башкача айтканда, адабий таасирдин болушу мыйзамченемдүү. Ал таасир аң-сезимдүү түрдөбү, же бейаң түрүндөбү болот. Кандай болгон күндө да бул томдогу XX кылымдагы профессионалдык жазма адабиятыбызга чейинки жазуу түрүндө жаралган кыргыз адабиятына тиешелүү адабий үлгүлөргө жалпы таандык өзгөчөлүк – алардын жаралышы жазма формада болгондугу. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы төкмө эл ырчыларынын чыгармачылыгынан көркөмдүгү, формасы боюнча кескин айырмаланып кетпесе да, алардын мурастары алгач автордун өзү тарабынан кагазга түшүрүлүп, нускалары көчүрүлүп, айрымдары-

нын басылып таралгандыгынын өзү алардын бөтөнчөлүгүн көрсөтөт. Албетте, бул проблемага жаңыча карап, терең изилдөөнүн иши алдыда.

Төмөндөгү авторлор: КР УИАнын академиги **Акматалиев А.** – «Орхон-Энисей жазма эстеликтери», «Бабам Коркут китеби», «Огуз наме» («Огуз каган» эпосу), «Махмуд Кашгари», «Жусуп Баласагын», «Кожо Ахмад Ясави», «Ахмат Югнаки», «Сулейман Бакыргани», «Кодекс Куманикус», «Хорезми», «Рабгузи», «Сайф Сарай», «Кутба», «Закирдин Мукамбет Бабур»; филология илимдеринин доктору **Орозобекова Ж.** – «Шамей Токтобаев», «Абдырашит Бердибаев»; филология илимдеринин кандидаттары **Кебекова Б.** – «Тоголок Молдо», «Токтогазы Жусупбек», «Боогачы», «Ысмайыл Сарыбай уулу»; **Кырбашев К.** – «Токторалы Талканбаев», «Ысак Шайбеков», «Абылкасым Жутакеев»; **Жумагулов Ч.** – «Саймалы-Таш», «Таластагы жана Кочкордогу жазуулар», «XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы кыргыз жазуулары»; **Мамытов С.** – «Шамшидин Өзгөн», «Кожоназар уулу Оши»; **Обозканов А.** – «Нурдин», «Абдыкалык Чоробаев»; **Байхожоев С.** – «Алдаш Молдо»; ага илимий кызматкер **Сооронов О.** – «Молдо Кылыч» (**Т.Саманчин** менен бирдикте), «Молдо Сайпидин», «Молдо Нияз», «Нурмолдо», «Молдо Багыш», «Абдыраим Шамат уулу», «Казыбек», «Белек Солтоноев» бөлүмдөрүн жазышты.

САЙМАЛЫ-ТАШ

Саймалы-Таш – биздин байыркы ата-бабаларыбыздын жазуусу жок кездеги нечен кылымдарды ичине камтыган чыгармачылыгынын эң жогорку туу чокусу, байыркы искусствонун уникалдуу эстелиги болуп эсептелет. Бул гиганттык – зор «сүрөт галереясын» карап отургандар адам акылына, анын жаратуучулук ишмердигине чек жок экенине ынанат. Миңдеген жылдар бою улам кийинки муундар келип өзүнөн мурункулардын мурасын улантып, өз доорунун өңүтүнөн, турмушка, жаратылышка болгон түшүнүктөрүн, мамилесин чагылдырып отурган. Саймалы-Таш – XX кылымдын башында ачылып, өзүнө теңдеши жок стилдик жана композициялык ар түрдүүлүктөгү жүз миңден ашык сүрөттөөлөрдү, фигураларды бир жерге калтырган мындай сандагы «таш китептер» дүйнөнүн эч бир жеринде жок. Албетте, байыркы адамдардын ушул Саймалы-Таштагы сүрөттөргө окшош сюжеттерди калтырган жерлер Монголиядан, Казакстандан, Алтайдан, Тувадан, Енисейдин ортоңку, жогорку агымындагы Саян каньёнуна жана башка көптөгөн райондордон табылганы белгилүү. Бирок алардын окшоштугунан да айырмачылыгы, өзгөчөлүктөрү көп экени белгилүү. Саймалы-Таштагы оймо-чиймелер, эчки-текелердин сүрөттөрү, аңчылык сценалары, кош айдоо көрүнүштөрү, башка айбанаттардын, жаныбарлардын сүрөттөрү биздин доорго чейинки мезгилде эле түшүрүлүп, «ыйык» жер катары эсептелип калганын да түшүнүүгө болот. Саймалы-Таш тогуз жолдун тоомунда эмес, көздөн далдоо, эки жакка эл каттаган жолдон обочодо турган. Ошондуктан ал жерге атайын камынып, жай айында бир нече күнгө жеткидей тамак-ашын, сойчу ма-

лын жетелеп, айдап барып курмандыкка чалышып, этин бышырып жешип, сыйынып, ооруларынан айыгам деген үмүт менен барышкан. Курмандык чалуу кыргыздардын ичинде бүгүнкү күнгө чейин сакталып калды. Же болбосо мындай климаты катаал жердеги сүрөттөргө баруунун, сыйынып, ырым-жырым өткөзүп, өздөрүнүн тилегин, өтүнүчүн, ой-тилегин билгизип, анан дагы өзүлөрүнүн айлана-чөйрөгө, дүйнөгө күнүмдүк турмуш жөнүндөгү түшүнүгүн калтыруунун кандай зарылчылыгы бар эле деп ойлойсуң. Ар кандай тарыхый мезгилдерден – коло доорунан бүгүнкү күнгө чейинки чегилип калган сүрөттөрдүн хронологиясын тактоо, доорлорун аныктоо үчүн стилистикалык анализ жүргүзүү, археологиялык казуулардан табылган буюм-тайымдар, курал-жарактар, сүрөт-чиймелер менен салыштыруу жана башка түрлүү методдору бар.

Таштардагы сүрөттөрдүн баары эле сыйкырдуу мүнөзгө ээ эмес. Кээде сүрөтчү жөн эле турмуш-тиричиликтин жөнөкөй эле күнүмдүк көрүнүшүн чагылдырып коюшу мүмкүн. Же болбосо мурункулардын калтыргандарын көргөндөн улам, ички сүрөтчүлүк шыгы тынчтык бербей жетелеген болушу да мүмкүн. Мына ошондон улам ар бир сүрөтчүнүн канчалык деңгээлде турмушту, аны менен алакалаш болгон айлана-чөйрөдөгү кубулуштарды реалдуу бере алгандыгы, таланты көрүнөт.

Деңиз деңгээлинен үч миң метр бийикте Көгарт ашуусунун этек жагындагы бул сүрөт музей-галереясы бүгүн бүткүл дүйнөгө белгилүү болду. Окумуштуу адистер, археолог-тарыхчылар, лингвисттер, адабият, маданият ишмерлери кызыгып, изилдөө иштерин жүргүзүшүүдө. Саймалы-Таштын уникалдуулугун, анын байыркы ата-бабаларыбыздан бизге калган маданий, рухий байлыгыбыз экендигин белгилешип, аны сактоо жана изилдөө жагын колго алуу керектигин айтып жатышат. 2001-жылы кыргыз эл жазуучусу Кеңеш Жусупов «Байыркынын издери» деген жакшы китеп чыгарып, кыска болсо да Саймалы-Таштагы эстеликтердин маани-маңызына, аларды изилдөөнүн канчалык бизге керектигине жазуучулук, кыргызтаануучулук маанайда жакшы баа берип, эске ала турган

ойлорду сунуш кылган. Албетте, Саймалы-Таштагы сүрөт-чиймелер жөнүндө, алар биздин өткөндөн калган маданий мурас, байлыгыбыз катары мектептерде кеңири окутулушу талапка ылайык болор эле.

Анткени, алардын кыргыздардын элдик чыгармачылыгына, оозеки адабиятына, фольклоруна, жомокторуна түздөн-түз тиешеси бар. Аларды изилдөөдө, интерпретациялоодо жергиликтүү даанышмандыктан, жергиликтүү санжыра-булактардан, азиялык негизден келип чыгышыбыз керек.

Саймалы-Таштагы, дегеле Кыргызстандын башка жерлериндеги сүрөт-чиймелерде, мисалы, Ысык-Көлдүн Карой, Чоң-Ак-Суу, Чоң-Сары-Ой, Сары-Ой, Өрнөк, Чок-Тал, Тамчы, Чоң-Кой-Суу, Бостери, Ак-Өлөң, Тосор, Чолпон-Атадагы (аны Кой-Таш деп да аташат), Кочкордун Капка-Ташындагы, Оштун Сулайман-Тоосундагы, Таластын Коң-Колу менен Куру-Бакайырындагы сүрөттөрдө тотемизмдин белгилери менен жасалгандары өтө эле көп. Мисалы, бугуну эле алып көрөлү. Саймалы-Ташта бугулардын сүрөттөрү айрыкча кооз, көркөмдүк менен жасалган. Бугунун образы менен кыргыздардын байыркы легендалары жана уруулардын аттары байланышканын билебиз. Байыртадан бери келаткан тотемизмдин издери, серпиндилери соңку орто кылымдагы багыш, сарбагыш, карабагыш, бугу, бөрү ж.б. кыргыз урууларынын аттарында сакталып калгандыгы бекеринен эмес. Адамдын жаныбарга айланып кетиши же адамдын тигил же бул жаныбардан келип чыгышы жөнүндөгү ишенимдер, тигил же бул жаныбардын атын алып жүргөн айрым уруулардын ошол жаныбарга болгон урматы же сыйынуусу да ушундан улам келип чыккан десе болот. Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматов «Ак кеме» повестинде бугу уруусунун чыгышы, Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү легенданы пайдаланган. Анда Момун чалдын кичинекей жээн баласына жомок катары айтып бергени, анда качанкы бир кездерде кыргыздар Енисейде жашап турганда Күлчө деген баатыры каза болуп, эл кайгыга батып, капарсыз турганда душмандар кол салып, бүт элди кырып, өрттөп кетет. Ошол күнү эртең менен токойго

жер-жемиш терип келгени кеткен бир бала, бир кыз аман калып, бирок аларды да тирүүлөй Енисей дайрасына ыргытарда адамча сүйлөгөн Бугу-Эне пайда болуп, Майрык-Чаар-Жезкемпирден сурап, аларды алып калат. Ошондо Бугу-Эне балдарга:

– Балдарым, мына эми мен силердин энеңермин. Мен силерди ак кардуу алкак Ала-Тоосу бар, күмүштөй Теңир-Тоосу бар, боордо токой чери бар, ортосунда Көк-Теңирдин жерге тамган көз жашындай мөлтүр Ысык-Көлү бар жерге алпарам. Кыргыз тукуму курут болуп кетээрде экөөң элдин атын өчүрбөй кайра тукум уласын, укум-тукумуна Мекен болсун деп мен ал жерди теңирден сурап алдым, – дейт.

Далай коркунучтуу күндөрдү, азап-тозокту кечип, эки-үч жылда Бугу-Эне балдарды ээрчитип, Ысык-Көлгө жетет. Ошондо ал: «– Мына, ушул жер силерге Мекен болот. Жер тилип, эгин экиле, мал багып, балык уулагыла, ошентип бейпил кеңчилик, бейкут тынчтыкта миң-миң жыл өмүр сүргүлө. Учунар узарып, урук-тукумуңар көбүйсүн, алдыңарды бала басып, аркаңарга мал толсун. Сүйлөсө тилге жатык, укса кулакка мукам, алыстан ала келген эне тилиңерди укум-тукумуңар унутпасын, эне тилинде эл-жерин даңазалап ырдап жүрсүн. Кишиден кем болбогула, башка элге тең болгула. Мен эми силерге, силердин укум-тукумуңарга Умай Энемин, силер менен түбөлүккө бирге жүрөм...» – деп коштошуп, көздөн кайым болот...

Кийин ошол бала менен кыз үйлөнүп, балалуу болушуп, баласынын атын Бугу-Эненин урматына Бугубай деп аташып, ошондон бугу уруусу пайда болгондугу, бүт бугу эли ошондон кийин Бугу-Энени ыйык тутуп калышат. Бирок кийинки муундардан эзелтен келаткан бугуга таазим кылуу, аны ыйык жаныбар катары эсептөө сезим-түшүнүктөр унутула берип, марал-бугуларга аңчылык кылуу, аёсуз кыруу көбөйөт, мүйүздөрүн күмбөз-коргондорго кооздук үчүн коюуга чейин барышат. Ошондо Бугу-Эне тукумун сактап калыш үчүн Ысык-Көл менен коштошот, адамдарга нааразы болот. Ошол бойдон калган тукумун

сактап, кулак укпаган, көз көрбөгөн бир жерге кетип калган экен деп айтылат.

Чын эле Бугу-Эне таарынгандай кечиримсиз иштер жасалып, жергебизден мындай асыл жаныбарлар жоголуп кетти. Эми аларды кайрадан популяция кылып, коруктарга коё берүүдө. Жазуучунун чыгармасында Бугу-Эне жөнүндөгү легендага кайрылуусу бекеринен болбосо керек. Адам менен жаратылыштын тең салмактуулугун сактоо айлана-чөйрөнү, жаныбарлар дүйнөсүн жабыркатпай, алар менен эриш-аркак жашоо, алардан керектүүлөрдү өз ченеминде алуу идеясы жатканын да көрсө болот.

Кыскартып айтканда, Саймалы-Таштагы адам турмушунун, жашоо аракетинин (кош айдоо, аңчылык, бий, оюн-тамаша ж.б.) көрүнүштөрү, эчки-текелердин, бугулардын, ит-карышкырлардын сүрөттөрү биздин тээ качанкы замандарда жашаган бабалардын жазуусу жок кездеги башынан кечирген окуяларын, ой-тилегин, үмүтүн, ишенимин, элестетүүлөрүн, фантазиясын, философиясын, жаратылышты көркөм, образдуу чагылдыруусун, ошол мезгилдин бийиктигинен баяндаган, ошолорду келечекке калтыруу максатында «жазышкан» таш китеби санжырасы десек болот.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Бернштам А. Н.* В горах и долинах Памира и Тянь-Шаня. – В кн.: По следам древних культур. С. 267.

2. *Зима Б. М.* Из истории изучения наскальных изображений Киргизии/Труды Института истории АН Кирг. ССР. Вып. IV. – Фрунзе, 1958. С. 111–124.

3. *Помаскина Г. А.* Когда боги были на земле. – Фрунзе: Кыргызстан, 1976.

4. *Агафонова Г. А.* О чем рассказывают наскальные рисунки. – Фрунзе, 1982.

5. *Жусупов К.* Байыркынын издери. – Бишкек, 2001. 15–17-беттер.

6. *Айтматов Ч.* Ак кеме. – Китепте: Айтматов Ч. Гүлсара. – Фрунзе, 1978. 183–309-беттер.

ТАЛАС ЖАНА КОЧКОР ЭСТЕЛИКТЕРИ

1896-жылы Талас дайрасынын баш жагындагы Айыртам-Ой (азыркы Кырк-Казык айлына жакын) деген өрөөндөн байыркы түрктөрдүн тамгасы менен чегилген биринчи жазуу эстелик табылган. Бул – өз убагында аябагандай зор, сенсациялуу окуя болгон. Ошондон көп өтпөй жана кийинки советтик мезгилде ушул жерден жана Таластын башка аймактарынан жыйырмага жакын руникалык эстеликтер табылып, изилденип, ар кандай китептерге, илимий журналдарга басылып, түркология илимине өз салымын кошту десек болот. Ошондогу алгачкы табылган биринчи таш бүгүн Санкт-Петербургдагы Мамлекеттик Эрмитажда сакталып турат. Талас эстеликтерине дароо кызыкчылык артып, ошол кездеги жана бүгүнкү күндөгү атактуу илимпоз-түркологдор, тарыхчылар кайрылышып, аларды изилдөөгө өз салымдарын кошушту. Алардын ичинде В. Томсен, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, И. А. Батманов, С. Г. Кляшторный жана башкалардын бар экендигин эскерте кеткенибиз эле – ушул Талас эстеликтеринин канчалык маанилүү жана баалуу экендигин көрсөтүп турат. Талас эстеликтери негизинен чоң-чоң жумуру, миллион жылдар бою суу жылмалаган кой таштарга чегилген, жанры боюнча эпитафиялык жазуулар деп эсептелет. Бул боюнча кайчы ойлор жок. Айрым изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча алар ошол аймакта 40–50 жылдай өкүм сүргөн, бийлик жүргүзгөн кара-чорлордун династиясына байланыштуу деп каралат да, болжол менен 716–766-жылдарга жаткызылат¹. 1898-жылы табылган, бирок алтымыш жылдай кайда экени белгисиз болуп, 1961-жылы кайрадан табылган 2-Талас эстелигин-

де (жазуусу жана таштын көлөмү боюнча эң чоңу) чегилген жазууну окуп көрөлү. Жазуу жакшы сакталган эмес: [1] Отуз оглан[а] сагдычлары пичин ил ики игирми [2] эр атым кара Чор[а] йагыты карсы йазмаз[3] алты уйалы гыйсар киза сиңил [ыңусай[?] мыш[4] кара чор[а] атум кула кара йазмаз[а] [5] кара чор[а] сиза сиңил өзге уйаларына адрылмыша [6] атасы аты-Туган, оглы аты-Кара чор [7] Эр оглы аты – Сугпаш...[8] огуз аты [а] ...

Муну кыргызча мындай окуса болот: «Отуз уул сакчыларым (коргоочуларым) маймыл жылында он экинчи ... менин баатырдык атым – Кара-Чор душманы (анын) ага каршы көтөрүлүп чыга албайт. Алты бир тууган (бир энем) «Гыйсар(?), кичи карындашым Ыңусай (?)... Кара-Чор. Менин (минген) атым кула, жүрүштө жаза баспай турган... Кара-Чор силерден, эже-карындаштарынан, башка бир туугандарынан айрылды. Анын атасынын аты – Туган, уулунун аты – Кара-Чор. Огуз аты(?)...»²

Талас эстеликтеринен кийинки түрктөрдүн эски жазуулары табылган жер – бул Кочкор өрөөнү. Бул жерде 1998–2000-жылдардын аралыгында Кыргыз Мамлекеттик улуттук университетинин археологу К. Табалдиев жетектеген топ он чакты жазууну тапты. Жерден оркоюп чыгып жаткан табигый тоо таштарынын тегизирээк беттерине бир саптан (бирөөндө гана эки сап бар) тамгалары чоң, алыстан көрүнгөндөй кылып чегилген. Жазуулардын узундугу 75 смден 2,26 смге чейин болсо, тамгалардын бийиктиги 15тен 22 смге чейин жетет. Кочкордун Үкөк тоо кыркасындагы Көк-Сай деген бул жери ушул эстеликтер аркылуу дүйнөгө атагы кетип, тарыхка жазылып кала турган болду. Бул жердеги жазуулардын тамгалары таластагы эпифаниялык эстеликтерге окшош келгени менен тексттеринин жайгашы, багыты тамгалардын көлөмү боюнча айырмаланат жана атчан туруп окууга да жарай тургандай кылып чегилген. Тарыхчы-түрколог С. Г. Кляшторный кочкор жазууларын алгачкылардан болуп окуп көрүп, анда «ер атым адык он ок...», башка биринде «ер атым адык он ок йарышымыз» деген сөздөрдүн бар экенин аныктады. Мында: «Менин атым Адык (же мен Адык он ок элиненмин же

он ок элинде йарышымыз» деп айтылып, Кочкор өрөөнүнүн байыркы аты – Йарыш болгондугун булактарга таянып далилдөөгө аракет кылган³. Он ок эли (уруулары) Чүй өрөөнүндө жашашкандыгы, алардын борбор шаары Суйаб болгондугу тарыхый булактарда айтылат. Аларга коңшулаш жана союздаш катары жашаган түргөштөр да VI–VIII кылымдарда Чүй жана Или дарыяларынын алаптарындагы кеңири аймакты мекендеген, түрк тилинде сүйлөгөн көчмөн уруулардан болгон. Алар кыргыздарга да союздаш болушкан. Кочкордон табылган ушул эки-үч сөздөн турган кыска жазуунун ошол кездеги бир чоң окуянын ачкычы болгондой маалыматка жарагандыгы анын маанисин дагы жогорулатты. С. Г. Кляшторный IX кылымдагы арап тарыхчысы Ат-Табаринин «Тарыхында» түргөш канына байланыштуу калтырган бир аңгемесин (кабарын) келтирет: «Кан жан-жөкөрлөрүнө согушка камынууну буюрат. Канга караштуу жерде корук талаа – өрөөн, тоолор бар экен, аларга эч ким жакындап, мергенчилик кыла алган эмес, алар согушка даярданган учурга гана калтырылган. Ал жерге барыш үчүн үч күндүк жол болгон. Эл согушка даярдана башташты. Алар малдарын баягы корук шалбаага кое беришти, аңчылыкта өлтүргөн жаныбарлардын терилерин ийлеп, ашатып идиштер жасай башташты, жааларын, окторун камдашты». Ушундай корукту кийин Рашид ад-дин да айткан экен. Бирок кайсы жерде экендиги ачык айтылган эмес.

711-жылы енисей кыргыздарын жеңгенден кийин Тонүкүк кыргыздардын союздашы түргөштөргө каршы чоң согушка даярданып, батышка түргөштүн каны эмне аракетте экенин билиш үчүн өзүнүн чалгынчы-тыңчыларын жиберген экен. Ошондо барып келгендердин бириси: «Йарыш түздүгүндө (жеринде) 10000 түргөш аскери чогулду» десе, башка үч чалгынчысы «он ок» аскерлери жортуулга чыгышты жана түргөш каны «Йарыш түздүгүндө чогулду» деп буйрук берди – деп айтып келишет⁴. Мына арап тарыхчысы менен Тонүкүктөгү жазуунун жана Кочкордогу таштарга калтырылган маалыматтын бир жерден чыгышы, түргөш канынын аскерлерин жыйнап, жоого аттанар

жери болгон Йарыш тегиздиги бүгүнкү Кочкор деген жердин байыркы аты экени айкын болду. Талас жана Кочкор эстеликтерине байланыштуу, дегеле байыркы түрк, кыргыздарга байланыштуу айрым маселелерге ушул контекстен карап, анын айрым бир маселелерине токтоло кетүү ылайыктуу деп ойлойбуз.

Кыргыз тарыхынын, маданиятынын башаты кылымдар тереңинде жаткандыгы, «кыргыз» деген аттын, этнонимдин «кагаз» бетине чийилип калганынан бери 2200 жылдан ашык мезгил өткөндүгү жөнүндө чыгыш таануучу-тарыхчылар, түрколог-изилдөөчүлөр ар кандай булактарга таянып айта башташты. Бул маселеге арналып, өткөн жылы мамлекетибиздин башчысынын катышуусу менен эл аралык чоң илимий конференция да болуп өттү. Мына ушунун өзү – кыргыздардын Борбордук Азиянын тарыхында аты эрте учураган байыркы элдерден болуп эсептелет деген В. В. Бартольддун жобосун дагы бир жолу бекемдеди. Элибиздин мындай узак тарыхый доорлорду басып өткөн жолун сыдыргыга салгандай ырааттуу айтып берчү жазылып калган маалымат-булактар жок. Ошондой эле ар кандай жагдайларга жараша үзүлүп-уланган көрүнүштө болсо да «ушуну кыргыздар жазды» же «кыргыздардын жазуусу ушундай», «бул кыргыз жазуусу» дегендей информация берүүчү таштарга чегилип калган эстелик жазуулар да сакталып калган эмес. Айтылуу Талас, Кочкор, Алтай, Енисей, Орхон өрөөндөрүнөн табылган байыркы руникалык жазуулар ошол доорлордогу түрк урууларынын, элдеринин, бардыгы болбосо да, бир катар ири топторунун тилин чагылдырган, алардын жогорку жазма маданиятын⁵, түрктөрдүн рун алфавитин күндөлүк турмушта, практикада колдонгон сабаттуулугун⁶, жалаң эле элитанын өкүлдөрү эмес, окуй тургандардын кеңири катмарына да багытталганын көрсөткөн⁷ баалуу эстеликтер экени талашсыз. Ушул идеяларды улантып, Л. Н. Гумилев бул жазуулардын түрк коомунун кеңири катмарына кайрылуучу «агитациялык документ» катары кызмат кылганын, түрктөрдө жазма сөздүн өзгөчө бир таасир, күчү болгондугун белгилеген⁸. Албетте, улам убакыт өткөн сайын жаңы

факты материалдар менен толукталып, бул маселенин бүгүнкү күнгө чейин күңүрт тартып келген жактары жарык болот деп айтууга негиз бар. Бул жазуулар, андагы сакталып калган тил, бүгүн өлүү тилдердин жана жашоосун токтоткон жазуулардын катарына жатса да, бүгүнкү өмүр сүрүп жаткан түрк тилдеринин тарыхын, соңку өнүгүү же бири-биринен айырмалануу, алыстоо процессин изилдөөгө, башкача айтканда, ошол тилдердеги өзгөрүүлөрдү, фонетикалык, лексикалык айырмачылыктарды иликтөөдө таяныч, материал болуп кызмат кыла алат. Анткени, окумуштуулардын белгилегендерине таянып, руникалык жазуу пайда болгон жана колдонулуп турган мезгилдерде түрк тилдеринин жалпылыгы көбүрөөк болуп, ал тилдерде сүйлөгөн элдердин өкүлдөрүнүн, жогорку кызматтагыларынын, бийлик башындагылардын дээрлик бардыгы бул жазууну окуй алышкан десек болот.

Байыркы түрктөрдүн руникалык жазуулары бир жагы Орто Азиядан Чыгыш Түркстанга, Тоолуу Алтай, Енисей, Монголияга, экинчи жагы Чыгыш Европа, Дунай, Кавказга чейин тарап, жалаң эле таштарга эмес, ар кандай колотемир, күмүш буюмдарга, жыгач, сөөктөргө, тыйын-акчаларга, карапа идиштерге чейин жазылганын эске алсак, анын өз учурунда түрк элдеринин маданиятынын өзүнчө бир гүлдөгөн доорунан кабар берип турат. Анткени, жазуу – маданияттын туу чокусу, коомдун тарыхый, социалдык-саясий, экономикалык өнүгүшүнүн жогорку көрсөткүчү. Байыркы түрктөрдүн руникалык алфавити-жазуусу V–VII кылымдарда пайда болуп, X–XII кылымдарга чейин жашагандыгын эске алсак, анын төрт-беш кылымдай мезгил бою түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын жоокердик доорлоруна, жортуулдар менен баскынчыларга каршы элди-жерди коргоп, кан төгүлгөн согуштарына, жер которуп, азап чеккен, бөтөн элге сан жеткис салык төлөп, санаа менен өткөргөн санжырасына күбө болгондугу талашсыз. Бекеринен биз бул эстеликтердин кыргыздардын куйруктары түйүлүп, жел менен жарышкан тулпарларынын туяктары жеткен жерлерден табылгандыгын айтып жаткан жерибиз жок. Ал гана турсун, айрым атактуу оку-

муштуулардын пикирлери боюнча Таластагы, Енисейдеги эстеликтердин кыргыздарга жана алардын союздаштарына таандык экендиги да белгилүү. Ушул боюнча түрколог С. Е. Маловдун: «Белгилүү авторитеттер – академик В. В. Радлов менен профессор В. Томсенден кийин бул енисей эстеликтеринин кыргыздардыкына жатарын эсепке албай коюшка менде эч кандай себеп жок» – деп жазганы өтө маанилүү десек болот. Таластагы жана Енисейдеги жазуулардын көпчүлүгү эпитафиялык эстеликтер катары эсептелет. С. Е. Малов енисей жазууларын V–VIII кылымдарга жаткызган да, андагы тексттерди, алардын котормолору менен комментарийлерин «Енисейская письменность тюрков» (1952) деген эмгегинде берип, алардын орхон эстеликтеринен мурун жазылганын белгилеген. Ал эми Орхондогу чоң жазуулар VIII кылымда чегилип, кагандардын, колбашчылардын, алардын ага-туугандарынын урматына коюлуп, тарыхый окуялардан маалыматтар берилген (бул көлөмдүү жазуулар жөнүндө кийинки бөлүмдөрдө өзүнчө кенен сөз болот). Тарыхчы-археолог С. В. Киселев өз убагында VI–VII кылымдарда Жети-Сууну мекендеген түрктөрдүн руникалык жазуусу болгондугун, анын Орхон жазууларынан байыркы экендигин белгилеген. В. В. Радлов баштаган бир катар окумуштуулар орхон менен енисей жазууларынын бири-биринен бир топ айырмачылыктары бар экендигине басым жасашкан. С. В. Киселев руникалык жазуунун түзүлүшү жана таралуу мекени Жети-Суу деп эсептеген. Мындай пикирди А. М. Щербак да колдойт. Енисей жазууларын жана талас эстеликтерин кыргыздарга таандык деп жатканыбыздын өзү – бул жазууну башка түрк элдери менен катар кыргыздар да колдонуп, ал эмес аны түзүүгө катышкан дегенди билдирет.

Академик В. В. Бартольд «Кыргыздар» деген тарыхый очеркинде X кылымдын саякатчысы Абу-Дулефтин кыргыздар жөнүндө мындай бир жазганын келтирип: «Кыргыздар таруу, күрүч жана төөнүкүнөн башка ар түрдүү эттер жешет, алардын кудайга ибадат кылуучу (сыйынуучу) үйлөрү жана өздөрүнүн жазуусу бар; алар акылдуу жана кыраакы келет, алар өзү өчмөйүнчө чырактарын

өчүрүшпөйт. Алардын сөздөрү кыраат менен сүйлөгөндөй, дуба окуганда да кыраат менен окушат. Мускусу бар. Жылында үч жолу майрам кылышат. Туулары жашыл болот экен. Алар түштүктү карап ибадат кылышат. Планеталардан Сатурн менен Чолпон жылдызын урматташат, Марсты жаманчылык алып келүүчү жылдыз деп эсептешет. Айбанаттар көп болот экен. Түндө жарык болуп туруучу ташы бар, ошондуктан алар чыраксыз деле күн өткөрүшөт экен; бул таштан алар гана буюм жасай алышат. Алардын падышасы элинин жыргалдуу турмушта болушу жөнүндө кам жейт, ошондуктан алар анын сөзүн эки кылбай моюн сунушат экен; падышанын алдында кырк жаштан ашкан адам гана отуруп турууга акысы бар экен.

Бул аңгемедө, Тянь-Шуда (Тан династиясынын тарыхы жазылган булак жөнүндө айтылып жатат – Ч. Ж.) да айтылган сыяктуу кыргыздардын жазуусу бар деген сөз өтө кызыгарлык нерсе; Тянь-Шуда кыргыздардын «жазуусу менен тили уйгурлардыкына абдан окшош» деп айтылган. Сөз ошол кезде уйгурлар арасына тарала баштаган жана акырында монголдор өздөштүрүп алган алфавит жөнүндө болбостон, орхон жазуусун табуу аркасында окуп чыгарууга ачкычы табылган эң эле байыркы жазуулар жөнүндө болуп отурат. Ал алфавиттин кыргыздарга белгилүү болгондугун Енисей бассейниндеги көп сандаган жазуулардан ачык билүүгө болот; бул жазуулар илимге орхон жазуусунан небак мурун белгилүү эле, бирок тарыхый орхон жазууларынын ачылышы аркасында гана алар талданып түшүнүлдү жана илимге эбегейсиз зор материалдар берди да, табышмактуу жазууларды ушул материалдын негизинде талдап билүүгө киришүү үчүн мүмкүндүк болду» – деп, белгилеген⁹. Албетте, бул жерде кыргыздардын IX–X кылымдарда улуу мамлекет түзүп, өзүнүн жазуусу болуп, ошол жазууда чийилип, таштарга чегилип калган ар кандай мазмундагы эстеликтер байыркы түрктөрдүн, алардын катарында кыргыздардын баа жеткис тарыхый, маданий мурасы, байлыгы катары бүгүн өзгөчө мааниге ээ болуп отурат. Ошону менен эле катар бул эстеликтердин тилин бүгүнкү кыргыз тили менен түздөн-түз, ырааттуу

жакындатууга өбөлгө түзчү лингвистикалык белгилер, маалыматтар анча жетиштүү болбосо да¹⁰, ошол кездеги Орто жана Борбордук Азиянын кеңири мейкиндигинде колдонулган байыркы түрктөрдүн орток адабий тилине жаткыруу туура болот деп ойлойбуз¹¹.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ *Кляшторный С. Г.* О датировках таласских памятников//Бартольдовские чтения: Тезисы докладов и сообщений. – М., 1981. С. 43.

² *Жумагулов Ч.* Второй таласский памятник//Новые эпиграфические находки. –1962. С. 32–27.

³ *Кляшторный С. Г.* Новые открытия древнетюркских рунических надписей на центральном Тянь-Шане//Изв. НАН КР. –2001. № 1–2.

⁴ *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.–Л.: Изд. АН СССР. –1951. С. 62.; *Кляшторный С. Г.* Новые открытия... С. 75; *Сыдыков С., Конкобаев К.* Байыркы түрк жазуусу. – Бишкек, 2001. 26-бет.

⁵ *Бартольд В. В.* Обзор истории тюркских народов. – Соч., т. 5. – М., 1968. С. 430.

⁶ *Бернштам А. Н.* Древнетюркское письмо на р. Лене. // ЭВ. 4. – 1951. С. 85.

⁷ *Киселев С. В.* Краткий очерк древней истории хакасов. – Абакан, 1951. С. 74.

⁸ *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. – М., 1967. С. 332–333.

⁹ Академик В. В. Бартольд. Кыргыздар (тарыхый очерк). – Фрунзе, 1943. 38–39-беттер.

¹⁰ *Юдахин К. К.* Киргизско-русский словарь. – М., 1940. С. 6; *Батманов И.* Грамматика киргизского языка. Вып. I. – Фрунзе, 1939.

¹¹ *Бернштам А. Н.* Истоки киргизской литературы. ТИЯ-ЛИ. Вып. I., 1944. С. 79–84.

ОРХОН-ЭНИСЕЙ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИ

*(Ташка чегилген дастандар – Күл-Тегин,
Тонукөк, Могилян эстеликтери)*

Илимде «байыркы түрк жазуулары», «рун¹ жазуулары», «Орхон-Энисей² жазуулары» деп аталып, тарыхый адабий булакка айланган, таш бетине VI–VIII кылымдарда чегилген эстеликтер түрк элдеринин орток алгачкы мурас-тарынан болуп саналат.

Бул эстеликтердин табылышы жөнүндөгү маалыматтарды Н. К. Видзен, С. У. Ремезов, И. Т. Страленберг, Д.Г.Мессершмидттин XVII кылымдын аягындагы XVIII кылымдын башындагы (1697, 1721–22-жылдар) макалалары, каттары күбөлөйт.

1889-жылы Орус география коомунун экспедициясынын негизинде Н. М. Ядринцев эки чоң таш табат. Сырдуу купия таш бетиндеги жазууларды окууга даниялык окумуштуу Вильгельм Томсен алгач киришип, «теңир», «түрк» деген сөздөрдү окугандыгын 1893-жылы билдирген. Ошол эле учурда академик В. В. Радлов рун жазууларынын он бешке жакын арибин аныктап, бир аздан кийин текстти толук окуп которгон.

Орхон-Энисей алфавитин Н. Аристов³ менен Н. Т. Моллицский⁴ тамгадан чыккан десе, В. А. Лившиц⁵ менен С.Г.Кляшторный⁶ В. Томсендин оюн улашып, арамей алфавитинен алынган дешет.

Ал эми Орхон-Энисей эстеликтеринин тили тууралуу ар кандай ойлор айтылган:

В. Радлов – алар байыркы түрк тилинде жазылган; В.Банг – көк түрктөрдүн тили; С.Малов – жалпы стан-

дарттуу эпитафий-руникалык тил; А. Кононов – огуз тилдеринин жазуу эстелиги; Н. Баскаков – бул жазуунун тили монолиттүү болгон эмес, анда бир нече тил камтылган.

Көрүнүктүү түркологдор эстеликтер кыргыздарга таандык деп да жүрүшөт. Мисалы, С. Е. Малов мындай деп жазган: «Зор авторитет академик В. В. Радлов жана профессор В. Томсендин артынан Энисей эстеликтери кыргыздарга таандык эмес деп эсептөөгө менин эч кандай себебим жок»⁷. Албетте, бул ойду тексттеги айрым лексикалык курамдар (эх, өк, кут, бакыт, көк, бай, келин, кыз, киши) бекемдегендей. Бирок тексттин мазмуну эстелик жалпы түрк элдерине таандык экендигин билдирет.

Бул эстеликтерди тарыхый-лингвистикалык жактан С. Е. Малов жана адабий мурас жактан И. В. Стеблева⁸ ар тараптан изилдеген.

И. В. Стеблева: «Жанрдык мүнөздөмөнүн көз карашынан алганда Күл-Тегиндин, Билге-Кагандын, Тонукөктүн урматына багышталган жазууларды кошуун эпосторунун салттары менен байланышкан же анын таасиринде жаралган тарыхый-баатырдык дастандар деп эсептөөгө болот.

Мезгили боюнча Энисей рун жазуулары өлгөн адамга жазылган, түрк тилиндеги көрүстөн лирикасынын туңгуч үлгүлөрүн айгинелейт»⁹– деп жазган.

Биз үчүн азыркы максат – баарынан мурда ташка чегилген жазууларды адабий көркөм мурас катары кароо.

КОЛ БАШЧЫ КҮЛ-ТЕГИНГЕ АРНАЛГАН ЭСТЕЛИК

Тикесинен орнотулган зор стела ташка жазылган тексттин мазмунуна, көлөмүнө жараша «кичи жазуу» жана «чоң жазуу» деп шарттуу бөлүшөт. Кичи жазуу таштын капталынын сол жагынан орун алып, 13 саптан турат. Ал эми чоң жазуу эстеликтин негизги бетин ээлеп, ой бүтпөй калып таштын оң капталына улантылган, көлөмү 53 сап.

Бул жазуулардагы баяндарда түрк тайпаларынын жашоо шарттары, дүйнөгө көз караштары, душмандарга каршы күрөшүүдөгү эрдиктери, ички жана тышкы бийлик

саясаттары, элдин кубанычы, сүйүнүчү, кайгы-капасы, өмүр-өлүм маселелери, адамдардагы коркоктук, чыккынчылык, алдамчылык, көрө албастык көрүнүштөр, ынтымакка, биримдикке чакырган ойлор көркөм эргүү менен чагылдырылат. Бекеринен академик жазуучубуз Т. Сыдыкбеков: «Көркөм баян, көркөм болгондо да өз заманынын обонунда айтылган дастан, кошок, поэма»¹⁰ деп баа бербесе керек. Чындыгында эле таш дастандарында бүткүл бир мамлекеттик саясий түзүлүштөн баштап карапайым элдердин турмуш-тиричилиги, жеке адамдын салтанаты менен өлүмүнө чейин, ага байланыштуу элдин трагедиясы ушунчалык эмоционалдуу, жандуу сүрөттөлөт. Циклдешип кеткен саптарда бүткөн бир ой камтылып, бири-бирине логикалык жактан ырааттуу түрдө жалгашып отурганын байкоого болот.

Кичине жазуудагы негизги философиялык ой – түрктөрдүн баатырдыгын даңазалоо менен катар, бирок ошол эле убакта ынтымакта, гүлдөп жашап жаткан элди акылсыздыктан улам душмандын алдоосуна, ишенимине кирип, ага кайра баш ийип, элди азап, кайгыга салып, кырып жиберүүгө мүмкүн экендигин катуу эскертүү. Ташта баяндагандай түрк эли бир кездерде жоонун баарын жеңип, өзүнө каратып, биримдикте жашап турганда, акылсыз башкаруудан мамлекет ыдырап, асыл буюмдарга азгырылып табгач эли менен ынтымакка келип, кийин алар түрк элине көргүлүктүн баарын көрсөтүп, көбүн өлүмгө кириптер кылып, «түрк» деген сөз унутулуп, эл тентип, жер кезип, кыз-уул күң-кул болуп калат.

Кичине жазууда бул мындайча берилген: «... Илгери (чыгышка) Шантуң жайыкка чейин жортуулдадым, деңизге кичине жетпедим, түштүккө Тогуз Эрсенге чейин жортуулдадым, Түпүткө (Тибетке) кичине тийбедим (жетпедим). Батышка Инчү-Өгүз (жердин аты) кечип Темир-Капканга чейин жортуулдадым... Бул жерде отуруп, табгач эли менен түзөлдүм (ынтымакка келдим). Алтын, күмүш, ичимдикти кыйналбай-кысталбай мынча көп берип жүргөн табгач элинин сөзү таттуу, оозу (сөзү) жумшак эди (эле); таттуу сөзү менен, жумшак акылы менен азгырып ыраак

калкты өзүнө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын көнгөндөн кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөтүштү.

Эстүү билги кишини, эстүү алп кишини буза албас: бир киши жаңылса, көп журт тукумуна чейин кетер (жоголор) элең, таттуу сөзүнө, асыл тартуусуна алданып көп түрк эли өлдү»¹¹.

Бул Билге каганды гана түйшөлткөн, жанын кейиткен ачуу кыйкырык эмес, түрк элинин басып өткөн тарыхый жолу. Ошондуктан, ар дайым көңүлдүн борборунда болуучу чакырыкты түбөлүккө калтыруу үчүн эскерткич эстелик тогуз жолдун тоомуна коюлган.

Чоң жазууда баяндын негизги мазмуну камтылган. Табгач элинен элүү жыл эзилип тукум курут болуп жоголуп бара жатканда түрк эли кайрадан баш көтөрөт.

Чоң жазуудагы бул ой поэзиянын тилинде мындайча сүрөттөлөт:

«Элдүү журт элем –
Эми элим кана?
Каны бар эл элем –
эми каганым кана?
Мындан көрө түп курут бололу,
өлүп тыналы» – дешти.
Үстүдөгү түрк теңири,
астыдагы ыйык жери
түрк эли жок болбосун деди¹².

Теңирге сыйынуу темасы дастанда кеңири орун алган: «теңир күч берип», «теңир жалгап», «теңир өзүмдү кандыкка отургузду», «төбөдөн теңир баспаса» ж. б. сөздөр, саптар жолугат.

Ошентип, Илтериш каганды Теңир колдоп он жети эрди бириктирип, жети жүз кол топтоп «аскери бөрүдөй» болуп, жоону жеңип, кансыраган элди кайра жыйып, атабаба мекенине кондуруп, мамлекетти калыбына келтиришет, бирок каган көп өтпөй көз жумуп, түрк журтунун башына Билге каган (Могиян) келет: «Умай энемди Теңир колдоду, Теңир өзүмдү кандыкка отургузду» – дейт.

Бирок тарыхый маалыматтарга келсек, түрк каганатын орноткон Билге (Могиян) эмес, Капаган-хан деген

пикирлер бар¹³. 690-жылы Могиян сегизде, Күл-Тегин беште болсо, Капаган-хан (691–716-жж.) мамлекетти башкарган. 716-жылы түрк каганатынын ордосунда аскер төңкөрүшү болуп, Күл-Тегин бир түндүн ичинде Капаган-ханды үй-бүлөсү менен баш кылып 2000 адамды кырып жиберип, бийликти агасы Могиян экөө – шадтар алышкан экен. Бул окуялардын таштагы жазууларга түшпөй калышынын бирден бир себебин эстелик эпитафияны орноткон Могияндын небереси Иоллык Тегинге байланыштырып жүрүшөт.

Ошондой болсо да жазуулардын сюжетинде түрк элинин тарых жолу айкын көрүнөт. Дастандагы лирикалык чегинүүлөр баштан оор азаптуу күндөр өткөндүгүн, жеңиштин келишинин татаалдыгын билдирип, эркиндикке, келечекке умтулуунун зарылдыгын белгилейт.

... Төбөдөн темир баспаса,
астыдан жер жарылбаса
түрк журту сени ким жоготот эле?
Көралбастыгың үчүн
акылман канына каршы болдуң,
чоң жаңылдың.
Жарактуулар кайдан келип,
сени кайда чачты?
Найзалуулар кайдан келип,
сени кайда сүрдү?..
Каның суудай акты
сөөгүң тоо болуп жатты.

Демек, дастандын башкы пафосу – өткөн учурду унутпоо, жаңы жеңиштерге шыктануу. Согушсуз жеңиш болбойт, жеңиш үчүн канжыгага башты байлап, өмүрдү аябаш керек. Мына ушундай эпикалык планда Күл-Тегиндин образы жарк этип чыга келет. Ал мезгилде шарт ушундай болчу, же өзүң барып жоону басып алышың керек, болбосо сени жоо басып алат. Күл-Тегиндер үчүн эң негизги жоо күчтүү кыргыздар болгон. Ошондуктан алардын ортосунда 27 жолу согуш болуп, 14ү кыргыздардын жеңиши менен аяктаган. Бири-бирин жеңиш үчүн жоолор ар кандай согуштук тактикаларды колдонушкан, чыккынчыларды

жана чалгынчыларды пайдаланышкан. Алар аял-балдарды да эч бир аяшкан эмес, элдин канын суудай агызышкан. Мына ушул көрүнүш таш жазууда төмөнкүдөй баяндалат: «Күл-Тегин (жыйырма алты) жашында кыргыздарга карай жортуулдадык. Сүңгү бою карды жиреп, Көгмөн черин ашып, кыргыз журтун уйкуда бастык. Каны менен Суңа черинде сүңүштүк... Күл-Тегин Байыркудан алынган (ак айгырды) минип отуруп тийди: бир эрди ок менен учурду, эки эрин удаа сайды, ал чабышта Байыркунун ак айгырынын бели сынды. Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык».

Чындыгында эстеликте Күл-Тегиндин баатырдыгын, эрдигин даңазалаган саптар жыш кездешет. Ал эпикалык каармандардай жеңилүү ызасын тартпайт, табгач, түргөш, согд, аз, карлуг, тогуз огуз, тат, отуз татар ж. б. менен согушуп, бардыгын өзүнүн карамагына каратат. Уруш картинасы таш жазууда кыска баяндалса да, көз алдыга элестүү тартылат. Кол башчы Күл-Тегин өмүрүнүн бардыгын жортуулда жүрүп өткөрөт, ошондуктан ар качан баяндын алдында каарман баланча жашта болчу деп айтылат. Ал дайыма согушка кирерде ат тандап минет да жеке баатырлыктарды жасайт. Ат болбосо баатырлар душманга батынып кире алышпаган окуялар бардык элдердин эпосторунда сүрөттөлөт эмеспи. Ошол сыңары Күл-Тегин колдо бар атты эле минип, согуш майданына чыга бербейт. Баатыр минген аттардын касиет-сапаттары жазууда сыпатталат.

Эстеликтеги согуш майданынан мисал келтирели:

Умай энемин багына
иним Күл-Тегин жыйырма бир жашында
Тадыкын Чурдун боз атын минип
Чача-Сеңүндө сайышты.
Ал ат анда мүрт кетти.
Экинчи жолу
Ышбара-Йамтардын боз атын минип тийди.
Ал ат анда мүрт кетти.
Үчүнчү ирет
Йегин-Силиг-бектин тору атын минип тийди –
ал ат анда жыгылды.
Соотуна жүздөгөн жебелер тийди

Башына бир да ок тийбеди.

Ал колду анда жок кылдык.

Текстте Күл-Тегиндин кылыч менен чабышып, найза менен сайышып, ажал оттун чок ортосунда жүргөндүгү даана тартылбаса да саптардан түшүнүктүү. Ошентсе да ой ачык болуу үчүн тексттен мисал келтирели: «Күл-Тегин Азмандын ак атын минип, опуруп тийип, алты эрди жаңычты, кол тийишкенде жетинчи эрди кылычтады... тогуз эрди кубалап сайды».

Күл-Тегиндин образы эпостордогу каармандардан эч бир калышпай сүрөттөлөт. Ушул жерде М. Ауэзовдун айтканын эскерүүгө туура келет: «Алардын мазмунунда эпостук баяндоо жагы басымдуу, анын көркөмдүк жагы да ошого шайкеш. Күл-Тегин, Тонукөк жана Суджа жазууларында канча адам, канча эрдик баяндалган деңизчи?! Аларда эр жигиттер ар кыл уруулар менен уруктардын кырчылдашып кагылыштарынын, согуштук сүрөттөөлөрдүн, баатырлар эрдигинин, жоруктардын тарыхы бар.

Дал ошол жазуулардын бир далайында Күл-Тегиндин байыркы ырдагыдай жеңилүүнү билбеген баатыр болгондугу баяндалат... Мындай баатырдын жаш чагынан баштап (Манаска окшоп), өмүрүнүн аягына чейинки эрдиктерин чагылдырган баатырдык дастандардын сюжеттик курулуштарындагы окшоштук бар»¹⁴.

Бул пикирди уласак, С. Мусаев да ушул ойду кубаттап, Күл-Тегин эстелиги менен «Манас» эпосунун жалпылыктарын сюжеттик-композициялык курулушунан, көркөм деталдык, ыктардын пайдаланышынан көрөт¹⁵. Атайылап көңүл бурган окурман эки мурастын мазмуну гана окшош эместигин, ошондой эле айрым саптар да далма-дал келгендигин байкай алат. Мисалы, таланттуу журналист Төлөн Насирдиновдун котормосундагы эстеликтен окуп көрөлү:

Обол баштан, о баштан,
Бир-бирине жанашкан,
Жаралганы кара жер,
Жаралганы көк Асман.
Эстеби менен Бумындын.
Адамзаттан багы ашкан

Төгөрөктүн төрт бурчу
Алар менен санашкан.
Бүткүл түрткү үмүттө
Экөөнө карашкан.

«Манас» эпосу В. Радлов жазып алган вариантында «Жер жер болгондо, суу суу болгондо» деп башталат. Ошондой эле «азды көп кылды, жардыны бай кылды» деген саптар эпосто кеңири кездешет.

Күл-Тегин такталган тарыхый адам болсо да, анын образы эпикалык жактан идеализациялоо мүнөзүндө сүрөттөлүп, көз карандысыздыкка умтулуу идеясын жүзөгө ашырууга жаралган баатыр каарман катары түрк элдеринин эпосторунун алп каармандары сыяктуу ролго чейин жеткирилген. Баатырларча жоолор менен салгылашып жатып өлөт.

Күл-Тегин ак бозун минип
тогуз эрди мертинтти, ордону бербеди,
кийин боору Күл-Тегин көз жумду.
Аза күттүм.
Көрөр көзүм көрбөс болду.
Билер билгим билбес болду.
Көзгө жаш келет, көңүлгө муң келет.

Баатырды жоктоо кошок формасында берилген. Элин сактап, коргоп жүргөн баатырлардын өлүмү – жалпы элдик трагедия болгон, ошондуктан мындайда башка түшкөн кайгыдан, күйүттөн күн-түн болуп, ыйга толуп, «кайың ыйлап, тал ыйлап, калың журттун баары ыйлап», алыстан да келишип, баатырды кырк жети жашында акыркы сапарга узатышкан. Кабыргасы канчалык кайышпасын эл келечекке үмүт-кыял менен карайт. Таштагы жазууда да элдик философиялык көз караштын камтылганы менен сюжет жыйынтыкталат: «Убакыт, теңри (бешенеге) жазат, киши уулунун баары өлгөнү төрөлгөн». Эстеликтеги каармандардын эрдиктери сыяктуу сырткы окуялар гана эмес, таш жазуунун көркөм ички байлыктары – метафора, салыштыруу, эпитет, аллитерация, гипербола, аллегория ж. б. да анын толук дастандык формага шайкеш келерин бекемдеп турат.

Демек, эстеликти элдик баатырдык дастандардын алгачкы үлгүлөрү деп тааныганыбыз туура болот.

КАГАНДЫН КЕҢЕШЧИСИ ТОНУКӨККӨ АРНАЛГАН ЭСТЕЛИК

Кагандын акыл-насаат айтчу кеңешчиси Тонукөккө алтымыш эки саптан турган эстелик VIII кылымда коюлган. Бул каармандын окуяларын баяндаган эстелик Күл-Тегин эстелигиндеги мазмунду тереңдетип, тактап, толуктап турат. Мында да түрк элинин мамлекетинин кыйрашы, табгачтарга баш ийгени, элдин өлүп, азайганы, Илтериш кагандын бириктирүүгө жасаган аракетин, душманды жеңүү үчүн «түн уйкудан безип, күндүз отургусу келбей» бушайман болуу, табгачтарды жеңүү, кошуна жоолорго каршы аттануу ж. б. окуялары камтылган. Эгерде эки эстеликтеги сюжеттерди параллель карасак, Күл-Тегиндин ысымы аталбаса да жалпылыктар өтө көп, аларда өткөн тарыхтын окшош издери жаткандыгын көрүүгө болот. Алсак, таш жазуудагы төмөнкү окуяга көңүл буралы, бул эстеликте да жогорудагыдай кыргыздардын чоң жоо экендиги баса көрсөтүлөт: «...артыкча Кыргыз күчтүү каган жообуз болду... Көгменде жол бирөө эле, суук деп эшитип, бу жол менен жортсок (жүрсөк) жарабас деди... жерчи (жол билген адам) тиледим (сурадым), чөлдүк аздан эр (киши) таптым... алдыдагы эр(лер) карды жиреп (тепсеп), чери бар чокуну (белин) аштык, кыйналып жатып түштүк... Каганга кыргыз эли баш ийди...»

Ошол кыргыз каганы ким?! Суңга боюндагы кыргыздарды ал мезгилде ким жетектеген?!

Тарыхый маалыматтарга келсек, Суңгадагы улуу урушта Күл-Тегин менен Могиляндын күйөө баласы – кыргыз каганы Барсбек набыт болгон. Барсбекке кагандык наам берилиши менен түрк кагандарынын карындашы Канайымды жар кылып алган эле. Ошондо кыргыз мамлекети түрк каганатына теңешип, тышкы-ички саясаты жанданып, өзүнчө чоң күчкө айланып калган. Кудасөөк болгонуна карабай кыргыздардын Кытай империясы менен ымала, таламдаш болушуп кеткенине түрктөр нааразы болушкан. Түрктөргө каршы уюшулган биримдиктер күчөп бара жаткандыктан улам алар кыргыздарда алардын өз жеринде катуу сокку берүүнү чечишкен.

Белгилүү окумуштуу Л. Н. Гумилев Тонукөктүн айлакерлигинин, Күл-Тегиндин эрдигинин жана түрк жоокерлеринин чыдамдуулугунун натыйжасында түрктөргө каршы түзүлгөн коалициянын мүчөлөрүнүн бири – кыргыздар катардан чыгарылган деп белгилеген¹⁶.

Тонукөктүн акылмандыгы, көрөгөчтүгү жана согуштук тактиканы жакшы билиши жоолорду жеңүүдө зор роль ойногон. Акылы бай каарман түрк элин боштондукка, эркиндикке чыгаруу үчүн жан дили менен кагандарга кызмат кылып, терең ойлуу кеңештерин берип, эрдикке шыктандырып турган: «Жука нерсени (азып-тозгонду) топтоого оңой, жука калың болсо, топтогондо алп болот, ичке жоон болсо, өзгөн алп болот».

Тонукөктүн согуштук жортуулу Күл-Тегиндикинен кем калышпайт. Тажрыйбалуу жоокер катары түн ичинде жортуул жасап душмандарга капысынан, күтүүсүздөн кол салууну негизги тактика катары кабыл алган. Текстте мындай окуялар арбын жолугат. Ал үч кагандын аскерлеринин жол башчысы жана кеңешчиси болгон. Капаган хандын шериктештеринен чоң кыргында ушул Тонукөк гана аман-эсен калып, ал жаңы кагандын кайнатасы болуп, Билге ханга (Могилянга) ак кызмат өтөгөн.

БИЛГЕ-КАГАНГА (МОГИЛЯН) АРНАЛГАН ЭСТЕЛИК

Бул эстеликтин мазмунун да атасынын дүйнөдөн өтүшүн, бийликке келишин, тышкы жана ички душмандарды жеңип, мамлекетте бейкутчулук өкүм сүрүп, элдин турмуш шарты жакшыргандыгын, согуштагы баатырдыгын баяндаган окуялар түзөт. Тонукөк менен Билге каган биринчи жак, Күл-Тегин үчүнчү жак менен баяндалат. Мында да Күл-Тегин эстелиги сыяктуу эле каармандын жортуулга аттанган жашы көрсөтүлүп турат. «Он жети жашымда таңгутка карай жортуулдадым, таңгут калкын буздум (жеңдим), уулун, катынын, жылкысын, мүлкүн анда алдым. Он сегиз жашымда Алты Чуб согдагтарга карай согуштым...» – деп санап кете берет. Эстеликте кыргыздар менен согу-

шуна да өтө маани берилип чагылдырылган. Күл-Тегин, Тонукөк жазмаларындагы ой кайрадан сөзмө-сөз кайталанат. «Жыйырма жети жашымда кыргызга карай жортуулдадым, найза батымынча карды жиреп, Көгмен жыл тоосуна чыгып, кыргыз элин уйкуда (уктап жатканда) бастым. Каны менен Суңа жышта (жыш токойлуу тоо) согуштум. Каганын өлтүрдүм, элин анда алдым...»

Тексттен көрүнүп тургандай баяндоо жогорку эстеликтердин негизги мазмуну менен шайкеш келет. Демек, күчтүү кыргыздарды жеңүү үчүн алар бетме бет кездешүүдөн качышкан да, жол көрсөткүч чыккынчы адамдын жардамы менен карды жиреп, ашууларды ашып, Ана дарыясынын боюнда аттар чубап өтө турган жападан жалгыз кууш жолду кыйынчылык менен өтүшүп, түнкүсүн кол салышкан. Үч эстеликте тең жоонун митаамдыгы, өжөрлүгү, ал эми кыргыздардын бейпил турмушунун бузулушу көркөм сүрөттөлөт.

Мына ушул жерден Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестин эскере кетсек болот, анткени чыгарманын сюжеттик канвасын түзгөн Бугу Эне жөнүндөгү жомоктон дал ошол таштарда чегилген жазуулардагы окуялардын көркөм картинасын көрүүгө болот.

Энесай, сендей жайкын өзөн барбы,
Энесай, сендей көркөм мекен барбы!
Энесай, сендей кыйын азап болбос,
Энесай, сендей ыйык азат болбос!

Биз дароо эле жазуучуга сөз берели: «Салтты бузган нарксыз жоо түндөп курчап, тегеректеги токойду бугуп жаткан. Эми эл мүнкүрөп турган чакты маалдап, капилеттен кол салды. Түшкө киргис кыргын жүрдү. Өмгөктөгөн карыдан эмгектеген балага чейин кылычтын мизине, найзанын учуна, качып кутулам дегени жебенин тилине кирип жатты. Жоо ушуну көксөгөн. Кыр көрсөтүп, тизгин бербеген кыргыздарды тукум курут кырып кетели деп келген»¹⁷. Байыркы бабаларыбыздын башынан өткөн жүрөк титиреткен тарыхый окуяны автор ары көркөм, ары жеткиликтүү, терең сүрөттөп берген.

Ошентип, Билге кагандын айтуусу менен алар жеңиштен жеңишке жетишип турушкан. Ар бир уруштун карти-

насы бирдей формада, бирдей манерада баяндалып берилген. Өзү кол башчылык кылган эрдиктери даңазаланган. Ошондой эле теңири жалгап өзү хандыкка келбесе «түрк эли өлөт эле, жок болот эле» деген түрк мамлекетин орнотууга зор салым кошуу идеясы башкы мааниге чыгат.

«Мен бай элдин падышалыгына такка отурган жокмун, мен курсагында тамагы, сыртында кийими болбогон жакыр жана алсыз элдин тагына отурдум» – деген ал.

Орхон-Энисей эстеликтерин кыргыз окурмандарга жеткирүүдө жана аны изилдөөдө бир топ эмгек сиңиришкен – Т. Сыдыкбековду, С. Сыдыковду, Ү. Асаналиевди, К.Ашыралиевди, М. Толубаевди, К. Сейдакматовду, С. Тургунбаевди, Т. Насирдиновду, Ж. Шериевди кошсок болот.

Жазуучу Т.Сыдыкбековдун пикири менен ташка чегилген эстеликтер тууралуу оюбузду жалпыласак: «...Алар ошол өз кезегинде баатырлардын эрдигин, алардын журт үчүн иштеген иштерин, алардын акылын, күчүн, максатын, тилегин ыр түрүндө баяндаган сюжеттүү чыгарма экендиги талашсыз»¹⁸. Прозаик байыркы жазуулар тууралуу өмүрүнүн аягына чейин күйүп-бышып макалалар жазып, айтып жүрүп кетти. Анын эң бир көркөм чыгармачылыкта жетишкендиги – байыркылардын турмуш-салтын көрсөткөн «Көк асаба» романы болду.

«Енисейские надписи древних кыргызов, написанные на древнетюркском языке, созданном под влиянием литературного языка орхонских тюрков, содержат литературные образы, метафору, эпические цитаты, литературные гиперболы, т. е. несут в себе явные следы литературной стилистики.

Древнекыргызские тексты несомненно рифмованы, а часть из них структурно и сюжетно аналогичны эпосу.

На основании этих выводов енисейские эпитафии следует рассматривать как древнейшие образцы киргизской литературы»¹⁹ – дейт А. Н. Бернштам.

Жыйынтыктап айтканда, идеялык мазмуну, сюжеттик-композициялык курулушу, баяндоо манерасы, поэтикалык стили, тематикалык үндөштүгү, бир эле доор-мез-

гилдин сүрөттөлүшү, тарыхый окуялардын камтылышы, көркөм чагылышы ж. б. жагынан алганда Күл-Тегин, Тонукөк жана Билге каган эстеликтери өз ара көркөм жалпылыктарды түзүү менен байыркы түрк поэзиясынын классикалык мурасына жатат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Скандинавия элдеринин тилиндеги «руна» деген сөз сыр, сырдуулук деген маанини билдирет. Эстеликти табышкан швед офицери И. Табберт-Страленберг менен немец окумуштуусу Д. Г. Мессершмидттин айтышкандары боюнча термин катары «рун жазуулары» деп илимге кирип кеткен.

² Эстеликтердин Орхон жана Энисей сууларынын жээгинен табылгандыгына байланыштуу аталып калган.

³ *Аристов Н. А.* Опыт изучения этнического состава киргиз-казахов большой орды и киргизов. – СПб, 1894. Вып. 3–4.

⁴ *Моллицкий Н. Т.* О связи тюркских томг // ПТКЛА. – 1929. – т. 3.

⁵ *Лившиц В. А.* Происхождение древнетюркской рунической письменности // Тезисы II тюркологической конференции. – Алма-Ата. – 1976.

⁶ *Кляшторный С. Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.–Л., – 1964.

⁷ *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. М.– Л., – 1953:

⁸ *Стеблева И. В.* Поэзия тюрков VI–VIII вв. нашей эры. – М. – 1965.

⁹ *Стеблева И. В.* Түрк тилиндеги байыркы адабият // Китепте: Кыргыздар. – Бишкек. – 1993. – 2-том. – 414–415-беттер.

¹⁰ *Сыдыкбеков Т.* Мезгил сабактары. – Фрунзе. – Кыргызстан. – 1982.

¹¹ Орхон-Энисей тексттери. – Фрунзе: Илим. – 1982. – Мисалдар ушул китептен алынат.

¹² Ала-Тоо. – 1988. – № 9 (Ырлар С. Тургунбаевдин котормосунан алынат).

¹³ *Кляшторный С. Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М. – Л. – 1964.

¹⁴ *Ауэзов М.* Чыгармалар. – Алматы. – 1969. – II том. – 136-бет.

¹⁵ *Мусаев С., Турдугулов А.* Көркөм сөз өнөрү. – Бишкек: Технология. – 1999. – 15–17-беттер.

¹⁶ *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. – М. – 1967.

¹⁷ *Айтматов Ч.* 5 томдон турган чыгармалар жыйнагы. Бишкек.: Шам. – 1999. – 2-том. – 307-бет.

¹⁸ *Сыдыкбеков Т.* Мезгил сабактары. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1982.

¹⁹ *Бернштам А. Н.* Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек. – 1998. С. 658.

«КОРКУТ-АТА КИТЕБИ»

(«Коркут-наме»)

Кыргыз совет энциклопедиясынын үчүнчү томунда мындай маалымат берилген: «...Огуз жоокерлеринин баатырдык жортуулдары, алардын «динсиздер» (грузиндер, абхаздар, гректер ж. б.) менен болгон согушу, басып алган Кавказ жерлеринде өз бийлигин орнотуу эпостун негизги мазмунун түзөт.

«Коркут ата китеби» – огуздардын гана эмес, жалпы эле түрк тилдериндеги элдин фольклору менен тарыхын изилдеп үйрөнүүдө баалуу тарыхый эмгек»¹.

Ошондой эле анын кандай түп нускалары бар, канча бөлүктөн турары айтылган.

Албетте, бул кыргыз окурмандарынын чыгарма тууралуу кеңири билүүсү үчүн жетишсиздик кылат.

Анын үстүнө айрым илимий эмгектерде Коркут атын образына байланыштуу чаташкан ой-пикирлер орун алып келет: 1. Легенда, уламышка айланган Коркуттун образы; 2. Огуз-кыпчак, жалпы эле түрк элдеринин адабий мурасы «Коркут ата китебинин» башкы каарманы; 3. Сыр-Дарыянын боюнда VIII кылымдарда жашаган, атактуу күүчү, акын, тарыхый инсан – Коркут.

Ошентсе да, дагы бир кызыгы коркуттаануу илиминде орус тилинде 314, азербайжан, Анатолия түрктөрү, түркмөн, Батыш Европа, чыгыш тилдеринде 462 изилдөөлөр жазылса² да, бүгүнкү күнгө чейин Коркут ким, анын прототиби барбы, өмүр сүргөн доору кайсы, санжыралар менен ырлардын арасындагы байланыш кандай сыяктуу сууроолордун башы ачыла элек.

Жогорудагы үч Коркуттун образынын ичинен туруктуу илимдин объектисине айланганы – «Коркут ата китеби». Адабий мурас жөнүндө кеңири жана баалуу маалыматтарды В.В.Бартольд³, В.М.Жирмунский⁴, А.Ю.Якубовский⁵, Х.Көроглу⁶, А.Демирчизаде⁷, М.Ергин⁸, Ш.Ибраев⁹ ж.б. изилдөөлөрүндө билдиришкен.

Эстеликтин кол жазмасынын тарыхына кайрылсак, Дрезден менен Ватикан нускалары белгилүү. Дрезден нускасын немец окумуштуусу Фридрих ван Диц Король китепканасынын чыгыш кол жазмаларынан 1815-жылы «Коркут атанын огуз уруусу тилиндеги китеби» («Китаб и Деде Коркуд лисан и тайфе-и Огузан») деген жыйнакты таап, анын сегизинчи бөлүмүн – «Бисаттын Төбөкөздү өлтүргөнү жөнүндө ырын» немис тилине которгон. Кийин немис мусулманы Х. С. Ахмед Дрезден кол жазмасындагы 12 бөлүктү толук окурманга жеткирген. Ватикан нускасын Этторе Росси таап, италиянча жазып чыккан. Кол жазма толук эмес, болгону 6 бөлүмдөн турат.

Академик В. В. Бартольд 1891-жылы белгилүү окумуштуу В. Р. Розенге жазган бир катында мындай дептир: «Мен Перчтин каталогун жакшылап карап чыктым. Анда көрсөтүлгөн кол жазмалардын бири – «Деде Коркут» аңгемеси, огуздун эски сөзү. Аны менен Дрезден шаарында тааныштым, баарын көчүрүп алуу максатым бар. Бул кол жазма сизге таанышпы? Анын мазмуну, поэзия тили өтө көркөм... Бар убактымды ушул Коркутка жумшаймын»¹⁰. Илимпоз сөзүнө туруп 1922-жылы кол жазманы орус тилине которуп чыккан. Бирок, 1962-жылы гана В.М.Жирмунский менен А. Н. Кононовдун редакциясы менен Москвада басылат. Түрк профессору Эргин Мукаррем адабий мурастын текстин латин арибинде чыгарган.

Казак окумуштуусу М. Ауэзов «Коркут ата китеби» деген ат менен түркмөндөр, башкырттар, азербайжандар өздөрүнүн дастандарын жана накыл аңгемелерин – фольклор адабияттарын Коркуттан баштайт деген пикирди билдирген. Узак мезгил оозеки айтылып, XVI кылымда гана кагазга түшүрүлгөндүктөн, бир элден экинчи элге көчмө сюжет катары өтө берген.

«Коркут ата китебинин» 12 ыр-аңгемесинин бардыгын-да огуз тайпаларынын урууларынын эрдиги, баатырдыгы, акылдуулугу жана терс, жагымсыз иштери чагылдырылат. Бул бөлүмдөр бири-бири менен сюжет-композиция, образ системасы ж. б. жактан анчалык деле байланышы жок, өз алдынча бүткөн аңгеме-ырлардан тургандай таасир берет.

Бирок окуя-баяндарды бириктирген адам – ырдап отурган Коркут. Демек, башкы баяндоочу сөз баштап отурат, ошентсе да ал чыгармада окуяларга активдүү, түздөн түз катыша албайт, көбүнчө элдик легенда, уламыш, санжыраларда гана Коркуттун портреттик мүнөздөмөсүн түзүүгө болот.

«Коркут ата китеби» эмне жөнүндө баяндаарын биз кыскача окурмандарга сунуш этели, анткени чыгарманын мазмуну көпчүлүккө белгисиз¹¹.

I. ДЕРСЕ КАН УУЛУ БУКАШ ТУУРАЛУУ ЫР

Баяндыр кан ар жылы бир той жасап, огуз бектерин мейманга чакырчу экен. Тойго төөдөн – буудан, жылкыдан – айгыр, койдон – кочкор союлсун деп жардык бердирет. Ошол күнү бир жерге ак отоо, бир жерге кызыл отоо, дагы бир жерге кара отоо жасатат (боз үйлөр аталган түстө тигилет). Тойго келген коноктордун эркек баласы барларын ак отоого, уулу жок, бирок кызы бар кишилерди кызыл отоого, уулу да, кызы да жок конокторду кара отоого киргизет. Кара үйгө кирген конокторго кара койдун этин берип, кара кийизге отургузат. «Же уулу, же кызы жок жандарды теңирдин өзү кармаган, биз да ошондой кылабыз», – дейт Баяндыр кан.

Дерсе кандын уулу да, кызы да жок эле. Ал бул кордукка чыдай албай, кара отоодон чыгып кетет. Кайгырып кан жутуп ыйлайт. Дерсе кан баласыздыкка кайгырып, аялына өзүнүн кайгы-муңун, күйүтүн билдирет.

Ошондо аялынын кеңеши боюнча Дерсе кан ач-жылаңачтарга арнап көп кайыр-садага берип, ата-бабасынын арбагына сыйынып, теңирден бала тилейт. Тилеги кабыл

болуп хан уулдуу болот. Бала он беш жашка толот, достору менен ашык ойноп жүргөндө кандын семиздиктен куртурсан букасы бошонуп кетип, балдарга тап берет. Бардык балдар качып кеткенде, Дерсе кандын уулу буканы таяк менен уруп жыгат. Ошондон бала Букаш аталып кетет. Буга ыраазы болгон атасы уулуна энчи берип, аны бектер катарына кошот.

Бирок Дерсе кандын күнүчүл нөкөрлөрү атасын баласына каршы багыттап салат. Бир күнү Дерсе кан аң уулап жүрүп, өз баласын өзү атат. Жүрөгү сезген энеси өзүнүн кырк нөкөр кызы менен баласын издеп жолго чыгат. Ай талаада өлүм алдында жаткан уулунун жараатын энеси ак сүтү менен эмдеп, өлүмдөн аман алып калат. Ошол кезде атасынын нөкөрлөрү Дерсе кандын өзүн өлтүрмөк болот. Баатыр Букаш атасынын душмандарын кырып, Дерсе канды туткундан бошотуп алат.

II. САЛАР КАЗАНДЫН ҮЙҮН ЖОО ЧАПКАНЫ ЖӨНҮНДӨГҮ ЫР

Аң уулап жүрүп Казан Салар бир күнү узак уйкуга кетет. Муну сезген жоо ыңгайлуу жайды пайдаланып, огуздар кол башчысынын ордосуна чабуул жасап киришет. Баатыр өз үйүн коргоого уулу Орозду үч жүз нөкөрү менен таштап кеткен эле. Ал жети миң колдуу печенегдерден жеңилип калат. Казанбектин аялы Бөртө катын да душманга каршы баатырларча эрдик менен күрөш жүргүзөт. Душман Казан Салардын үйүн тоноп, баласын туткундап кетет.

Печенегдер Казан Саларды жеңгендигинин урматына чоң той жасайт. Алар Казанбектин кадыр-баркын тебелөө үчүн ошол тойго баатырдын аялы Бөртө сулууга шарап куйдуруп коймок болушат. Ал жандап жүргөн кырк каниз кыздарга «Менин ким экенимди айтпагыла» – деп буюрат. Печенегдер буларга келип: «Ичиңерде кимиң Бөртө сулуусуң?» деп сураганда, кырк кыз бирдей «мен» деп жооп беришет. Ошондо жоо жактын каны жан чочурдук жарлык берет: Казанбектин туткунда жаткан баласын союп, этин бырчалап, казанга кууруп, андан кийин ошол

этти мынабу кырк катынга апкелип бергиле. Кимиси этти жебесе, ошол баланын энеси жана Казакбектин катыны болуп чыгат» – Муну эшиткен Бөртө катын уулуна барып сурайт:

– Балам, сенин этиңди жейинби же душмандын төшөгүнө жатып, атаң Казанбектин намысын тебелейинби?

– Урматтуу апа! Мейли, душман мени союп, этимди кууруп, бектердин кырк кызына тартсын. Алар бир-бир кесим этимди жеп болгончо, сен эки кесим этимди же, апа.

Тек сенин ким экениңди билбесин! Атамдын ар-намысын кас душманыбыз буту менен баспасын!

III. КАМ-БУУРА УУЛУ БАМШЫ БЕРЕК ЖӨНҮНДӨ ЫР

Огуз менен сырт огуздун бектери Баяндыр кандын тоюна жыйналат. Ал тойго Кам-Буура (же Байбөрү) да келет. Баяндыр кандын каршысында саадакка сүйөнүп Кара-Кене уулу Кара Бөдөө турду. Оң жагында Казан уулу Ороз турду, сол жагында Казылык – Кожо уулу Жүгөнөк турду. Байбөрү аларды көрүп, «ах?» – деди эсинен танып, боздоп ыйлады. Салар Казан Байбөрүдөн сурайт:

– Байбөрү бек, неге боздоп ыйлайсың?

– Кан Казан, кантип ыйлабайын, неге боздобоюн, менин уулум да, тууганым да, күчүм да жок. Бул эмне деген кордук?! Алла мени кармаган. Эгер менин уулум болсо, ал кан Баяндырдын каршысында отурбас беле, ал менин кубанычым, сүйөнөрүм, мактанычым болбос беле.

Бул кепти уккан тойдогу бийлер жүздөрүн көккө каратып Байбөрүгө ак тилек айтышат:

– Теңир сага бир уул берсин!

Ошол саатта Огуз Бижан да теңирден бир кыз бала сурайт. Тойго жыйналган бектер ага да баталарын беришет. Акыры жакшылардын тилеги кабыл болуп, Байбөрүнүн аялы уул төрөйт. Атын – Бамшы-Бейрек деп ат коюшат. Огуз Бижандан да бир кыз төрөлөт. Ага Бану-Чечек деп ат коюшат. Бул эки наристени бешикте жатканда кудалап коюшат.

Кыз менен жигит эр жетет. Бир күнү ай талаада аң уулап жүргөн Бамшы-Бейрек булак башында тигилүү турган кызыл чатырды көрөт. Көрсө, ал чатыр Бану-Чечектики экен. Кең жайык талаада «Кыз бөрү» оюну башталат. Акыры Бамшы-Бейрек кызды кууп жетип, экөө таанышат. Кыз менен жигит бири-бирине шакек беришет.

Бамшы-Бейрек кызды айттырууга адам жиберейин десе, кыздын атасы Карашар барган кишилердин башын кесип өлтүрө берет экен. Кудалыкка Коркут атаны жиберешет. Кылыч менен Коркутту чапмак болгондо, Карашардын колу карышып калат. Ошондо Карашар калың мал сурайт:

Келеге түшпөгөн миң атан,
Бээге түшпөгөн миң айгыр.
Соолук көрбөгөн миң кочкор,
Куйругу менен мойну жок миң ит.

Коркут өз керемети менен баарын таап берет. Үйлөнүү тою болот. Бирок дал ошол түнү жоо басып Бамшы-Бейректи туткундап кетет. Ал көп жыл зындаңда жатат. Акыры комуз чертип, ажайып өнөрү менен жоонун колунан кутулуп чыгат. Көп кыйынчылыктар көрүп жүрүп, Бану-Чечекке үйлөнөт.

IV. КАЗАНБЕКТИН БАЛАСЫ ОРОЗБЕКТИН ТУТКУНГА ТҮШКӨНҮ ТУУРАЛУУ ЫР

Казанбек кан эр жетип, эрезеге толгон балдардын урматына той жасайт. Той кызыгы күчөгөн мезгилде Казанбектин сол жагында Аруз кожо, оң жагында иниси, Каракөнө, маңдайында саадакка жөлөнүп баласы Ороз турган экен. Казанбек оң жагына карады да – мыйыгынан күлдү, сол жагына көз таштаганда бүткөн боюн кубаныч сезими бийлеп кетти, маңдайында турган баласына көзү түшкөн бойдон көзү жашка толуп калды. Ошондо Казанбек уулуна карап, өзүнчө эмнеге ыйлаганын түшүндүрдү.

Сен (бул жарык дүйнөдө) он алты жыл өмүр сүрдүң,
Сен саадак тартып да, кан төгүп да көргөн жоксуң го,
Мен өлөр да күн келет, а сен (жалгыз) каласың
Эр жүрөк огуздардан сый-сыяпат алган жоксуң.

Казанбек Орозбекти аң уулоого ээрчитип чыгат. Атасы өзүнүн жоону чапкан-кырган жерлерин көрсөтмөк болот. Казанбектин камылгасыз жүргөнүн сезген жоо аскери буларды аңдып туруп чабуул жасайт. Жоого жооп берүүгө даярданып жатып Казанбек уулуна: «Окчунураак жерге барып эң оболу менин кандай кармашканымды көр, үйрөнөсүң», – дейт. Ошентип, Казанбек жоо аскерин жалгыз өзү короого түшкөн көк жал карышкырдай кан төгүп кыра баштайт.

Атасынын эрдигин көрүп, колу кызыган Орозбек өзүнүн жаш нөкөрлөрү менен чабуулга кирип кетет. Эрдик көрсөтөт. Бирок тажрыйбасыз жаш жигитти каршы жак колго түшүрүп алат.

Казанбектин жандоочу бектери: «Балаң коркок, качып кетти» – деп атасын азгырат. Ал жалгыз уулун өзү өлтүрмөк болот. Орозбек жоо жолунда буту-колу байлануу жатып да душманга берилбейт. Ал өзүн куткарууга келе жаткан атасына карап, ыр менен өтүнүчүн айтат:

Ата, сен мында келбе, жоого туткун болосуң,

Мен өлүмдөн коркпоймун, сен өзүң аман бол.

Экөөбүздөн бирдей айрылып, апам жесир калбасын.

Казанбек жоону жеңип, үлкөн той өткөрөт. Журтка кымбат тартуу-белектерди берет.

V. ДОКА-КОЖО УУЛУ ЭР ДОМРУЛ ТУУРАЛУУ ЫР

Домрул аттуу алп баатыр аң уулап, өзөн жээгинде жүрөт. Күндөрдүн биринде маңдай тарапка келип, бир айыл конуп калат. Көп узабай алардан бир сулуу жигит кайтыш болот. Бүт эл азан-казан болуп жоктоп ыйлашат. Кырчын курагында жаш жигиттин өлгөнүнө Домрул ата ачууланат. Ызаланган Домрул элден сурайт: «Жигитти өлтүргөн ким?». Эл айтат: «Теңирдин буйругу менен өлдү, анын жанын алган кызыл канат азирейил» – дешет. Каарына келген эр Домрул жөндөн-жөн жаш жигиттин жанын алчу азирейил менен согушуп, анын жанын өзүнө кайтарып бермек болот. Ошондо теңир азирейилге Домрулдун өз жа-

нын алып кел деп буюрат. Аны издеп азирейил үйүнө келет. Домрул кылычын кынынан сууруп чыгат. Азирейил дароо кубулуп учуп кетет.

Домрул азирейилден коркуп, кудайдан кечирим сурайт. Өзү тирүү калыш үчүн атасы менен апасынын жанын алып берүүгө убадалашат. Бирок картайса да атасы-энеси баласы үчүн өлгүлөрү келбейт. Ошондо Домрул аялы менен коштошуп чыкмак болот. Аялы күйөөсү үчүн өз жанын берүүгө макул болот. Бирок азирейил аялдын күйөөсүнө ушунчалык адалдыгын, берилгендигин билип, анын жанын албайт. Өлгүлөрү келбеген атасы-апасынын жанын алып жазалайт. Домрул сүйүктүү аялы менен бир жүз кырк жыл өмүр сүрүшүптүр.

VI. КАНДЫ-КОЖО УУЛУ КАН-ТУРАЛЫ ЖӨНҮНДӨ ЫР

Огуз-кыпчак доорунда Канды-Кожо деген бир даанышман киши болот экен. Бир күнү ал өз уулу Кан-Туралыны үйлөндүрмөк болот. Бирок баласы болочок кайын журтуна барарын угуп калып, ойго келбеген талаптарды коёт. «Мага тие турган кыз төшөктөн менден мурун турушу керек. Мен али жоого чабуул жасай электе чабуулга кирип, мага душмандын башын кесип алып келиши керек. Мен дал ошондой кызга үйлөнөм», – дейт. Атасы уулуна: «Андай куда-сөөктү өзүң издеп тап», – дейт. Жигит жалпы огуз элин аралап, андай жарды таппайт. Ошондо Канды-Кожо бир топ аксакалдарды жыйып, баласына колукту издеп сапарга чыгат. Акыры алар Трапезун элине келип, андагы падышанын кызы чыныгы алп экенин, эки кабат жааны кыйналбай атарын угат. Бирок падышанын күйөө баласы болом дегендерге коё турган талабы катаал экен. Падыша кызына үйлөнүүгө ынтызар эң оболу үч жапайы айбанды – арстанды, кара өгүздү (бука болсо керек), кара төөнү жеңиши керек. Ошол шартты орундай албаган эки огуз жигитинин башын маңдайга, көрүнөө жерге илип коюптур.

Канды-Кожо мунун баарын баласына айтып келет. Кан-Туралы эч камырабайт. Ошол элге барып, падыша-

нын шартын орундайт. Кызын алып, той бүтүшү менен да-роо элине кайтат. Жолдо баатыр бир жерге келгенде уктап алмак болот. Бирок кайындары уктабай, курал-жарагын даярдап отурушат. Анткени кыз өз атасынын оопасыздыгын, артынан кууп келерин билген. Чынында да падыша көп аскери менен келип, Кан-Туралыны өлтүрмөк болот. Сак отурган кыз уктап жаткан жигитти ойготот. Кыз баатырларча соот, тулга кийип, атасы менен кармашка чыгат. Кан-Туралы жараланат. Кыз калың колду жалгыз өзү жеңип чыгат. Бирок Кан-Туралы өзүн ажалдан алып арачалаган жигит эмес, кыз экенине намыстанып, кайнатасын өлтүрмөк болот. Экөө жекеме-жеке чыгат. Кармашта ал Кан-Туралыны өлтүрүп коё жаздайт. Ошондо гана экөө таттуулашып жигит кызды өз элине алып кетип үйлөнөт.

VII. КАЗЫЛЫК-КОЖО УУЛУ ЖҮГӨНӨК ТУУРАЛУУ ЫР

Казылык-Кожо жоого аттанып, согушта жеңилип, туткун болгон экен. Бул учурда Жүгөнөк али бир жашка да толо элек болот. Ал он беш жашка келгенде Баяндыр канга барып: «Мага аскер бериңиз, атамды туткундан бошотом», – дейт. Жүгөнөк артынан улуу алптар баштаган аскер ээрчитип, жоого аттанат. Жолдо Жүгөнөк түш көрөт. Түшүндө Коркут ата кеңеш берет. Олуя атанын акылын угуп, Жүгөнөк жол ката сырт огуздардан дагы да көп нөкөрлөрдү кошуп алат. Атасын туткундаган Дүзмүрд элинин амири Дирек деген экен. Ал бою он алты аршын, алтымыш кабат чокморду чыбыктай ие турган баатыр болот. Жүгөнөк ошондой алпты жеңип, атасын туткундан бошотот.

Булар элине аман-эсен жетип, мурун-кийин тирүү пенде көрбөгөн той жасашат. Тойго Коркут ата келип, эл-журтка ыр менен мазмундуу ибарат сөз айтат: «Эй, Баяндыр кан, бул ырыбыз Жүгөнөк баатырга арналсын. Мына жарык дүйнөгө менден кийин келген акындар да Жүгөнөк тууралуу ушундай деп ардактап-даңктап ырдай берсин!» – дейт. Андан кийин Коркут ата жыйналган изги

жакшыларга бата берет. «Кара тоонун аскасы жыгылбасын, жалбырагы калың каба жыгачтын башы кесилбесин. Аксакалдуу бабабыздын жери жумшак болуп, ак элечек эненин жери бейиш болсун!»

VIII. БИСАТТЫН ТӨБӨКӨЗДҮ ӨЛТҮРГӨНҮ ЖӨНҮНДӨ ЫР

Бир күнү калың огуз элин жоо чабат. Бүт эл чаң-тополоңго түшүп көчө баштайт. Ашыгыш-шашылышта Аруз-кожонун эмчектеги баласы журтта калып калат. Аны эне арстан таап алып эмизет. Үңкүрүнө алып барып багат. Арадан бир топ жылдар өтөт. Эл-журт мурдагы конушуна келет. Күн сайын камыш арасынан адам сындуу бир жан чыгат, аттардын канын соруп кетет экен. Муну жылкычы элдерге кабарлайт. Аруз-кожо өзүнүн жоголгон уулу ошол жан экендигин билет. Атасы аны кармап алып, үйүнө алып келет. Бирок жапайы бала кайта-кайта камыш ичине кетип кала берет. Акыры ага Коркут ата өзү барып, анын адам баласы экендигин, адам качан болсо да адамдар арасында жүрүп, тиричилик өткөрө тургандыгын түшүндүрөт. Бала үйүнө келет. Ага Коркут ата Бисат деп ат берет.

Бир жолу Аруз-Кожо аң уулап жүрүп, булак башында суу чачып ойноп жүргөн пери кыздарды көрөт. Бирөөнү кармап алып, аны менен көңүл кошот. Пери кызы Аруз-Кожого: «Келерки жылы ошол арадан аманатыңды алып кет» – дейт да, көздөн кайым болот. Бир жылдан кийин Аруз-Кожо ошол жерден жалгыз көздүү бала таап алат. Ал болсо колуна тийген адамды да, малды да четинен жалмай бере турган желмогуз болуп чыгат. Эл-журт Төбөкөздөн катуу коркуп, анын күндөлүк оокатына эки адам, беш жүздөй кой берип турат. Ошентип, бул элдин адамы азайып, журттун катары суюла баштайт. Акыры Бисат баатыр Төбөкөз менен таймашка чыгат, жалгыз көздүү дөө аны койлор менен кошо үңкүрүнө камап коёт. Төбөкөз уктап жатканда, Бисат анын жалгыз көзүнө отко кызытылган темирди малып алып, сокур кылат. Бирок Төбөкөз али жеңилбейт.

Ал Бисатты кармап алып өлтүрүү үчүн койлорду бирден кармап үңкүрдөн чыгара баштайт. Бисат бир койду союп, анын терисин кийип чыгып кетет. Ал акыры Төбөкөздү өлтүрөт.

IX. БЕГИЛ УУЛУ АМРЕН ЖӨНҮНДӨГҮ ЫР

Баяндыр кан Грузиядан көп салык жыйнап алат. Ошонун урматына бардык бектерин чакырып чоң той жасайт. Бирок кан түнөрүп отурат. Анткен себеби бектердин эч кимиси чек араны күзөтүү казатына баргысы келбейт. Бардык жыйналган салыктын үчтөн бирин берем десе да барышпайт. Акыры Коркут ата Бегил деген бекти чек араны күзөтүүгө көндүрөт. Коркут атанын өзү Бектин белине кылыч байлап, колуна чокморду карматат. Ошентип, Бегил бекти Барды жана Генжы тараптагы огуз элинин чек арасын күзөтүүгө аттандырып жиберет.

Жоо шарпаа алып, Бегилден катуу коркот. Ошондуктан, Бегил турганда чек ара, эл ичи бейкут болот. Бир күнү кан Бегилди сарайына чакырып, сый-сыпат көрсөтөт, белектер тартуулайт. Акындар Бегилге арнап ыр ырдашат. Бир акын: «Бегилдин күнү өзүндө эмес, анын ашкан күлүк атында» – деп ырдайт. Бегил буга ызаланып, кандын тартууларын өзүнө кайтарып берет да, сарайдан өпкөлөп чыгып кетет. Аялына келип: «Минтип кордолгончо жүр, биз грузиндер жакка өтүп кетелик», – дейт. Аялы: «Ачуу – душман, акыл – дос, ачууга тизгин бербө андан көрө ууга чыгып, көңүлүңдү ачып кайт», – деп кеңеш берет. Ал ууда жүрүп, бутун сындырып алат. Муну уккан жоо дароо чек арадан өтүп, огуз элине чабуул жасайт.

Эми огуз элин душмандан коргоого Бегил уулу Амрен чыгат. Атасы ага: «Баяндыр канга барып, аскер сура», – дейт. Бирок текебер Амрен кан алдында баш ийгиси келбейт. Чакталуу нөкөрлөрү менен майданга аттанат. Жекеме-жеке грузин баатырын жеңет. Амрен качкан жоону кууп, ал жактан көп олжо менен кайтат. Кан жаш баатырга зор урмат-сый көрсөтөт.

Х. ҮЙСҮН-КОЖО УУЛУ СЕКРЕК ТУУРАЛУУ ЫР

Үйсүн-Кожонун туңгуч баласы Эгрек барып турган көпмө, мактанчаак, кытмыр, адепсиз адам болот. Анын адепсиздиги огуз бектерине да жакпайт. Анткени Эгрек кан сарайына бектер жыйналганда тебелеп-тепсеп төргө өтүп, урматтуу адамдардан жогору чыгып отурат. Бектердин беги Казанбектин кабылдоосуна кез келген мезгилде уруксатсыз кирип кетет. Буга ачууланган бектердин бири кан сарайында топтолгон көпчүлүктүн көзүнчө Эгрекке кейип коёт:

– Эй, Үйсүн-Кожонун баласы! Сөзүмө кулак сал! Мынабу бектердин ар бири өзү отурган орундарын майдандагы эрдиги, канга көрсөткөн кызматы менен жеңип алган. Ал эми сен төргө чыгып чиренип отургандай кандай эрдик көрсөттүң?! Жоонун башын кестиңби, канын төктүңбү, элдеги ач-жылаңачтарды багып, аларды кийиндирдиңби?!

Бул сөзгө намыстанган Эгрек дароо Казан баатырдан үч жүз нөкөр алып, жоону чаап келүүгө аттанат. Ошол кармашта жоо колуна туткун болуп түшөт. Эгректин үйдө калган Секрек деген иниси болот. Ата-энеси Секрекке көп жылдар бою агасы Эгрек душман колунда туткунда отурганын айтпай жүрүшөт. Бир күнү Секрек бул купуя сырды билип калат. Ошентип, ал дароо агасын куткармакка аттанмак болот. Бирок карт ата-энеси экинчи уулунан да ажырап калуудан коркуп, Секректи жибергилери келбейт. Бардыгы аны калтыруу үчүн дароо үйлөндүрмөк болушат. Сулуу кыз таап, той жасашат. Бирок Секрек агамды куткарбай туруп, үйлөнбөймүн деп, колуктусунун ак төшөгүнө жатпайт.

Секрек той өткөн күнү жоого жөнөйт. Агасын туткундаган элдин самсыган колун кырып салат. Ал элде Секрек менен күч сынаша турган, кол баштаарга татырлык баатыр калбайт. Ошондо жоо так Секрекке каршы өз агасы Эгректи чыгарат. Кармашта алар бири-бирин тааныбайт. Экөө бир нече күн жекеме жеке кармашат. Күн сайын кечиндеси экөө тең уктоого кетишет. Бир күнү Эгрек келсе, Секрек али уктап жаткан экен. Эгрек жерде турган чоюнду тартып Секректи ойготот. Ошол арада ага-инилер бирин бири таанып, кучакташып көрүшөт. Экөө биригип

жоонун калган аскерин кырып салат. Анан элине кайтып, экөө тең үйлөнүү тоюн өткөрүшөт.

XI. САЛАР КАЗАНДЫН ТУТКУНГА ТҮШҮШҮ ЖАНА АНЫ УУЛУ ОРОЗДУН БОШОТУШУ ТУУРАЛУУ ЫР

Казан баатыр Трапезун амирлигинен сыйлыкка шумкар алып, аң уулоого чыгат. Кайтарда алптын катуу уйкусу келет. Жоонун чалгынчысы Казандын узак уйкуга кеткенин дароо амирине кабарлайт. Жоо шашылыш чабуулга чыгып, Казанды туткундайт да, жанындагы бектерин кырып таштайт.

Казандын буту-колун матап байлап, арабага салат. Жолдо келе жатып баатыр уйкусуна ойгонот. Бирок ал кымындай да кабак-кашым дебейт.

Трапезун амири Казан баатырды кордоо үчүн кудукка таштайт. Амирдин аңкоо аялы туткунду кекетмек болуп, кудук башына келет да, кудукта жаткан баатырга:

– Ден-соолугуң кандай, баатырым?– дептир. Казан аялга карсылдап күлүп жооп берет:

– Өтө жакшы. Силердин аркы дүйнөгө кеткен тууган-туушкан адамдарыңардын ырыскысын тартып алып жеп жүрөмүн. Тозокто өлгөндөр кайра тирилет экен. Силердин мурун өлгөн боордошторуңарды ат кылып минип жүрөм,– дейт.

Муну укканда аңкоо аялдын зар күйүтү күчөйт. Амирдин аялынын күтү качат, күйөөсүнө жалынып-жалбарып, акыры Казанды кудуктан чыгартат.

Ороз атасы колго түшкөнүн кийин акылына киргенде угуп, аны куткаруу үчүн дароо аттанат. Алгач атасын тааныбай аны менен бетме-бет кармашат. Алар бири-бирин таанышып, экөө биригип жоого каршы күрөшөт. Эли-жерине жеңиш менен кайтышат.

XII. СЫРТКЫ ОГУЗДАРДЫН ИЧКИ ОГУЗДАРГА КАРШЫ ЧЫГЫШЫ ЖАНА БАМШЫ-БЕЙРЕКТИН ӨЛҮМҮ ЖӨНҮНДӨ ЫР

Казан кан өз үй мүлкүн элге таратат. Мындайча мүлктү таратуу-чачууга огуз эли, «үч ок» (ички огуз) да, «тогуз ок»

(сырткы огуз) да бул ишке бирдей катышуусу керек эле. Бирок Казандын үйүн тоноо салтанатына жалаң ички огуздар гана келет. Буга Казандын атаандашы Аруз-Кожо баштаган сырткы огуздар өпкөлөп, салтанатка келбей калат. А түгүл, эми кандай болсо да Казанга каршы жамандык жолун издей башташат. Ушундай максат менен Аруз-Кожо ички огуздардын беделдүү беги, баатыры Бамшы-Бейректи чакыртып алат. Аны Казанга каршы чыгалы деп азгырат. Бирок мындай оопасыздыкка адал жүрөк Бамшы-Бейрек мырза көнбөй коёт. Казанга адалдыгы үчүн Аруз-кожо аны зулумдук менен өлтүрүп салат. Бамшы-Бейректин өлүмү жөнүндөгү суук кабар үргүлжү огуз элин бүт силкинтет. Ачуу ызага баткан ички огуздар дароо сырткы огуздардан кандуу кекти кайтарууга бел байлашат. Казандын өзү баштаган калың кол сырткы огуздарга каршы согушка аттанат. Түп көтөрүлгөн кымгуут таймаш башталат. Ошол согушта эки элдин арасына иритки салган Аруз-Кожо өлөт.

Жогорудагы мазмундардан кийин биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз. «Коркут ата китебинде» чагылдырылган идеялар, сюжеттер, мотивдер түрк элдеринин фольклору менен жалпы үндөштүктү түзөт. Алар булар:

1) Перзентке зар болуу, ата-баба арбагына, теңирге сыйынуу, балалуу болуу;

2) Төрөлгөн балдардын жаш кезинен баатыр болуп чоңоюшу, эрдиктери;

3) Ата менен баланын ортосундагы карама-каршылык конфликтиси жана ата-бала бири-бирин бошотуп душманды жеңүү, кайра табышуу, элдешүү;

4) Баатырлардын уктап калышын же алыска аң уулап кеткенден жоо пайдаланып элин тоноп, үй-бүлөсүн туткунга алышы;

5) Баатырлардын тоскоолдуктарды, кыйынчылыктарды жеңип, үйлөнүшү;

6) Мифтик жалгыз көздүү дөөлөрдү жеңиши;

7) Баатырлардын жалгыз өзү көп душманды кырышы, жеңишке жетиши, той бериши;

8) Уруу ичиндеги карама-каршылык, баатырларды көрө албастык, ичи тардык мотивдеринин орун алышы.

Бул жалпылыктар бардык эпостор менен дастандарда кездешет. Ошондуктан, алардын жалпы пафосу да бир – элди ынтымакка, душманга каршы күрөшүүгө, эркиндикке жетүүгө чакыруу.

«Коркут ата китебинин» структурасы ыр аралаш аңгеме-жомоктон туруп, аны негизинен идеялардын үндөштүгүнөн бүтүн бир чыгарма катары кабыл алса болот.

Эпикалык мурастын поэтикасына келсек, көзгө алгач көркөм сөз каражаттардын арбын кездешерин белгилегибиз келет.

Таамай, учкул, курч акыл-насаат, философиялык маанайда айтылган сөздөрүнөн төмөнкүлөрдү келтире кетсек ашыкча болбос: Көкүрөгүн бийик туткан адамда акыл болбос. Ажал сааты келмейинче эч ким өлбөс, өлгөн адам тирилбейт да, чыккан жан кайра келбейт. Алла таала демейинче иштер өнбөс, Улук теңир бермейинче эр байыбас. Уул-ата жөлөгү, эки көздүн биридир. Көкүрөгү агарганда ата көрктүү, Ак сүтүнөн тоё эмизген эне көрктүү. Эр жоомартын, эр акмагын акын билер. Ат жебеген ачуу оттун өскөнүнөн өспөгөнү жакшыдыр. Адам ичпес ачуу суунун акканынан акпаганы жакшыдыр. Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун ата белинен өнгөндөн өнбөгөнү жакшыдыр, эне боюна бүткөндөн бүтпөгөнү жакшыдыр. Ата кемин өчүрбөгөн акылдуу уул жакшыдыр...¹². «Аял төрт түрдүү болот. Анын бири ниети куураган аял, экинчиси – ынсапсыз аял, үчүнчүсү – үйдүн куту болгон аял, төртүнчүсү – кесир аял. Аял бүткөндүн эң жаманы ошол...» дейт Коркут ата. Ал аялдын эң жакшы үлгүсү катары Мухаммед пайгамбардын сүйүктүү аялы Айша, кызы Фатима сыяктууларды көрсөтүп, ушундай аялдар очогуңа келип, бала-бакыралуу болгула деген ойду ачык айтат. Ал эми ушакчы, калпычы, сый-урматты билбеген, курсагын тойгузуу үчүн айыл кыдырган бекерчи аялдар очогуңа жолобосун дейт.

Ушундай ыр сыяктуу куюлушуп түшкөн сап-сүйлөмдөрдөн улам негизинен кара сөздө баяндалганына карабастан, баатырдык эпикалык дастан деген баага татыктуу болгон.

Легенда, уламыштарда Коркут ата өлүмгө элдешкис күрөш жүргүзгөн образ катары көрүнөт. Ал өлүмдөн качып, Сыр дарыянын жээгине келип, өлүм мени канча кууса да, бул жерге келтирбесмин деп, комузун дүңгүрөтүп армандап черте бериптир. Анын жүрөктү сыздаткан күүлөрүн дүйнөдөгү жандыктар да эргип угушат. Ал гана эмес ажалдын өзү да Коркуттун күүсүнө балкып, толкуп ага жакындай албаган экен. Күнү-түнү дебей, уйку көрбөй комуз черте берип өлүм менен кармашыптыр. Күндөрдүн бир узак күнүндө анын көзү катуу илинип кеткенде, даабай турган өлүм батынып – кичинекей жылан чагып өлтүрүштүр.

Бул окуяны атактуу ырчыбыз Арстанбек мындай деп ырдаган турбайбы:

Коркут ата даанышман,
Кутулам деп өлүмдөн,
Төрт тарапты кыдырган,
Сырдын боюн сыдырган,
Кырдын башын кыдырган,
Андан да айла болбогон,
Ажал аны сомдогон.

Коркут атанын ысымы көп чыгармаларда – Алишер Навоиде, Кул атада, Абулгазиде, Рашид-ад-динде кездешет.

Мейли «Коркут ата китеби» болсун, мейли легенда-уламыштарда болсун, мейли тарыхый инсан болсун Коркут атанын образын бир улуу касиет бириктирип турат: акылдуу, ойчул, даанышман, насаатчы, күүчү, көзү ачыктык, көрөгөчтүк ... Анын кылымдан кылымга калышын себеби да ушунда!

Дагы бир кызыктуу факт – мындайча ыр сакталып калган:

Коркут туулар кезинде,
Кара асманды суу алган.
Кара жерди күл алган,
Ал тууларда эл коркуп,
Туулган соң абдан кубанган.

Ошондон улам коркунучтуу күнү туулгандан кийин наристеге «Коркут» атын коюшуптур.

Жыйынтыктап айтканда, «Коркут ата китеби» – түрк тектеш калктардын көөнө тарыхын, байыркы турмушун, адеп-ахлагын, салт-санаасын, акындык өнөрүн таанытаар эпикалык, ары тарыхый мурасы»¹³.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Кыргыз совет энциклопедиясы. – Фрунзе. – 1979. – 381-бет.

² Маалымат Э. Коңыратбаевдин «Казак эпосу жана түркология» деген эмгегинен алынды. – Алматы. – 1987.

³ Бартольд В. В. Турецкий эпос и Кавказ // Книга моего деда Коркута. – М. – Л., 1962;

⁴ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974.

⁵ Якубовский А. Ю. «Китаби Коркуд» и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья // Книга моего деда Коркута. – М. – Л., – 1962;

⁶ Короглы Х. Огузский героический эпос. М.– 1976;

⁷ Демирчизаде Э. М. «Китаби – Деде – Горгуд» дастандарынын дили. – Баку. – 1959.

⁸ Ергин М. Деде Коркит китаби. – 11 – Анкара. – 1963.

⁹ Ибраев Ш. Поэтика огузского героического эпоса. – Алматы: Гылым. – 1997.

¹⁰ Бартольд В. В. Собрание. – М.: Восточная литература. – 1963. – 2-том. – 563, 572-беттер.

¹¹ Шериев Ж. түзгөн «Байыркы орток түрк адабияты» (Бишкек, 1996) хрестоматиядагы казак окумуштуусу Н. Келимбетовдун «Эзелки доор адабияты» окуу куралынан кыргызчалаткан баяны кыскартылып алынды.

¹² Байыркы орток түрк адабияты /Түзгөн Ж. Шериев, которгон И. Абдувалиев – Бишкек, 1996. – 29–31-беттер.

¹³ Келимбетов Н. Эзелки доор адабияты. – Алматы: Ана тили, 1981. – 61-бет.

«ОГУЗ-НАМЕ»

(Огуз каган эпосу)

«Кыргыз совет энциклопедиясы» китебинде мындай маалымат берилген: «Огуз-наме» – огуз түрктөрүнүн түпкү атасы жана мифтик бабасы Огуз каган (Огуз кан) жөнүндөгү эпикалык чыгарма»¹. Чыгармага түрк тилдүү элдердин ортоктош болушу, демек, мыйзамченемдүү көрүнүш.

Дастан эл арасында кеңири айтылып келсе да, жазмага эки-үч гана нускалары түшүрүлүп калган. Биринчиси – уйгур арибинде көчүрүлүп, Париждин улуттук китепканасында сакталган 21 барак, 42 беттен турган нускасы. Бул нуканын өзгөчөлүгү ар бир бетке болгону 9 жолдон гана проза түрүндөгү учкул, жорго сөздөр жазылган, ошондой эле нускада өгүздүн, мүйүз тумшуктун сүрөттөрү тартылган. Париж нускасын башка нускаларга салыштырганда көпчүлүк окумуштуулар адабий чыгарма катары эсептешет. Экинчиси – араб арибинде белгилүү тарыхчы, окумуштуу, Хиванын ханы Абылгазы ибн Араб Мухаммедхан (1603–1663-ж.) жазган «Түркмөн санжырасы» жана «Түрк санжырасы» аттуу эмгектери. Үчүнчүсү – Фазлаллах Рашид ад-Диндин «Жылнамалар жыйнагы». Төртүнчүсү – жогорку нускаларга таянып, проза менен өзбек тилинде жазылып, Ташкенттеги Чыгыш кол жазмалар институтунда сакталганы деп билдирет түрколог казак окумуштуусу Э. Коңыратбаев².

Дастандын көлөмү чакан болгондугуна карабастан, анын көркөм өзгөчөлүгү, мифологиялык белгилери ж. б. окумуштуулардын көңүлүн ар дайым буруп келген. Илим-поздор негизинен төмөнкү суроолорду чечүүгө аракетте-

нишкен: Огуздар кимдер болгон, чыгарма кайсы доордун мурасы, кайсы тилде жазылган, тарыхый прототиби барбы, балким эпостор менен үндөшөбү?..

Бул чыгармага атактуу окумуштуулар – Ф. Дитц, В.Радлов, Риза Нура, Н. Бичурин, А. Бернштам, В. Бартольд, А. Кононов, А. Щербак, В. Жирмунский, Х. Кероглы ж. б. баалуу пикирлерин билдиришкен.

Огуздар Сыр дарыянын төмөнкү агымында жашаган көөнө түрк урууларынын бири. Академик В. Бартольд Сыр дарыя аймагынын жээгинде огуздар узак жыл бою мекендегенин, көптөгөн кооз шаарларды тургузганын, Жаңыкент өңдүү борбору болгонун белгилеген³. Огуздар күчтүү мамлекет катары коңшу өлкөлөр менен саясий биримдикте карым-катнашта болушкан. Мисалы, Киев Русу менен пикирлеш болушуп, Хазар хандыгына, Эдил жана Кама дарыяларынын жээгинде отурукташкан булгарларга каршы согушушкан.

А. Н. Бернштам «Огуз наменин» текстинен тарыхый катмарларды ажыраткан: 1. Матриархат доору патриархат дооруна ошкон чак; 2. Таптык мамилелердин калыптануу мезгили; 3. Гун доору. Огуз менен Модэ ортосундагы жалпылык; 4. Байыркы түрк доору. IX–XII кылымдар⁴.

Чокон Валихановдун пикири да кызыктуу. Ал мындай дейт: «Казактар – түрк калкы. Огуз-хандын небереси. Кыргыздан чыккан»⁵.

«Огуз-намени» тарыхый чыгарма катары эсептеп башкы каармандын прототибин издеген окумуштуулардын бири – Н. Я. Бичурин. Ал тарыхта өтө белгилүү болгон хундардын каганы Модэ деп белгилесе, немец илимпозу Иозеф Марккварт Чыңгызханды атайт⁶. Бирок бул пикирлер негизсиз экендигин «Огуз-наме» чыгармасы далилдейт.

Ал эми эпостун тилдик жагдайына келгенде да ачакей пикирлерди кездештиребиз. В. Бартольд: «Аңыздын автору да дал уйгур эмес сыяктуу, бир кездерде огуздар узак жылдар бою турган кыргыз талаасынын тургуну» – дейт⁷. Чыгыштаануучу П. Пелльо «Огуз-наме» чыгармасында кыргыз тилине окшош сөздөр кездешерин далилдеген⁸. Мисалы, алтын, өлүк, тирүүлүк, кийик, булут, түн-

дүк, жарык, нөкөр, айгыр, катын, күн ж. б. 1959-жылы орус тилине дастанды транскрипциялап, которгон А. М. Щербактын пикири төмөндөгүдөй: «... чыгарманын мына колдогу нускасын жасаган жергиликтүү кыргыздар эмес, башка түрк тилдүү калктар»⁸.

А. Н. Кононов «Огуз-наме» чыгармасынын тилин изилдеп, араб-фарси лексикалык элементтери көп жолукпагандыгын белгилеп, чагатай тилинин кийинки калыпташкан түрү деген ойду айткан⁹. Ошондой эле казак окумуштуусу Кулмат Өмүралиев «Огуз каган» эпосунун тили» (Алматы: Гылым, 1988) деген атайы эмгек жазган.

«Огуз» деген сөздүн этимологиясын тапканга аракет кылган умтулуулар да болгон. Алсак, Курбангали Халидов «гыз», «хуз» деген кытай сөздөрүнөн келип чыккандыгын билдирсе¹⁰, П. Пелльо менен П. Н. Березин «уыз», Л. Лигети саадактын «огу» деген түшүнүктөн чыккан дейт¹¹. Али күнгө чейин бир пикир жок.

Бизге кызыктуу дагы бир маселе – «Күл-Тегин», «Тонукөк» эстеликтерин «Манас» эпосу менен байланыштырып, кандайдыр бир жалпылыктарды, параллелдүүлүктөрдү табууга аракет кылышкан А. Н. Бернштам менен С.М.Абрамзондун пикирлери.

Абылгазынын вариантынын негизин түзгөн ислам динине таянуу менен А. Н. Бернштам Алмамбет менен Огузду салыштырып отуруп, эки каарман тең исламды кабыл алуудан баш тарткандыктары үчүн аталарын өлтүрүшкөндүгүн көрсөтөт. Ал эми С. М. Абрамзон эмгегинде эпостордун бир топ окшоштук жагдайларын атап өтөт:

«Огуз-каган жөнүндөгү легенданын уйгурлардагы версиясын «Манас» эпосу менен салыштырып көрүп, биз чынында эле «Манастан» А. Н. Бернштам жасаган божомолго негиз болуучу айрым бир белгилерди таба алабыз. Огуз-кагандын энеси – Айкагандын ысымынан Алмамбеттин энеси – Алтынайдын ысымындагы окшоштукту көрөбүз. Бирок, Огуздун образынын айрым бир белгилери «Манаста» Алмамбетке эмес, эпостун каарманы Манаска таандык болуп калган. Огуз энесинин эмчегин биринчи эле жолу эмгенден кийин эт жана башка тамак-аш, суусундуктарды

сураган болсо, Манас да төрөлгөндөн кийин үч карын майды бир ичип-жеп алат. Эгер Огуздун буту өгүздүн бутундай, денеси карышкырга, көкүрөгү аюунукуна жана д. у. с. окшош болсо, эпосто айтылгандай Манастын да моюну жолборстукундай, кабагы ажыдаардыкындай, кулагы бөрүнүкүндөй. Манас да Огуз сыяктуу бала чагында мал кайтарат, атка минип, мергенчилик кылат. Огуз жылкыларды апылдатып жеп, адамдарды оп тартып жутуп кырып сала турган жалкы мүйүздүү желмогуз менен бетме-бет кармашат. Манас да Огуз сыяктуу, бала кезинде жырткыч желмогузду, Огуздай найза менен сайып өлтүрбөй өзүнүн укмуштуу Ак-келте деген мылтыгы менен атып өлтүрөт. Баса, жалгыз мүйүздүү желмогуздун образы «Манаста» да кезигет, бирок башка байланышта кезигет: кыргыздардын душманы Мадыхан баатыр согушка жалгыз мүйүздүү өгүз минип аттанат. «Манас» эпосунда Огуз жөнүндөгү легендада орун алган диний көз караштардын изи байкалат. Огуз жөнүндөгү легендада түш жоругуч Улук Турук да, кыргыз эпосунун каарманы да кудай катарында асманга кайрылат. Акырында келип «Манастагы» Манастын өзүнө колдонулуучу баатырларга мүнөздүү эпитеттерди көрсөтүүгө болот – көк жал, көк бөрү баатырлыктын синоними. Огуз жөнүндөгү легендада болсо, Огуз уйгурлардын онгону көк бөрү болот деп айтат, андан ары легендадагы персонаждардын бири көк жал бөрү болуп калат, ал кишиче сүйлөйт жана Огузга берилип кызмат кылып, жортуул учурунда ага жол көрсөтөт.

Бирок «Манастын» Огуз жөнүндөгү легенда менен түздөн түз байланышы бул легенданын XIV кылымдын башы чендеги эстеликте, Рашид-ад-Диндин «Тарихи-Газани» деген эмгегинде баяндалган мусулман версиясы менен таанышканда ого бетер айкын ачык формада көрүнөт. Огузкаган жөнүндөгү баяндын сюжетинин келечектеги үлгүсү болушу чындыкка көбүрөөк жакын.

Алмамбеттин окуясынын бир катар тетиктери Чыгыш Түркстанда тараган байыркы мусулман легендаларынын мотивдери менен сюжет жагынан таң каларлыктай окшоштугун көрсөтүп кетүү керек»¹².

«Огуз-наме» чыгармасы немец (Ф. Дитц), орус (В. Радлов, А. Шербак), казак ж. б. тилдерде которулган. Ал эми кыргыз тилинде Ч. Өмүралиев менен А. Карасарт уулу үзүндүлөрүн жарыялашкан¹³.

Демек, кыргыз окурмандары дастан жөнүндө аздыр-көптүр тааныштыгы бар десек болот.

Дастан сюжеттик-композициялык жактан алганда бүткөн бир поэтикалык көркөм касиетке ээ чыгарма. Биз Париж жана Абылгазынын нускаларынын мазмуну менен окурмандарды бир аз тааныштыра кетели. Алгач Абылгазынын вариантына токтолсок чыгарманын мазмуну мындай: Могул хандын Кара кан, Өз кан, Көз кан, Көр кан аттуу балдары болот. Атасы дүйнөдөн кайткандан кийин Кара кан бийликти башкарып калат. Күндөрдүн бир күнүндө ай десе айдай, күн десе күндөй уулдуу болот. Жаңы төрөлгөн наристе энесинин эмчегин эмбей, түшүнө кирип, мусулман болууга чакырат. Ал тез чоңоюп, ага бир жашка толгондо той берилет. Наристе башкалардан биринчи озунуп:

Атымдур Огуз билиңер айан,

Намымдур Хысыр билиңер айкын, –

деп, жыйылган эл-журтту таң калтырып өзүнө ат койгон экен да, ар дайым сүйлөгөндө башкалар маанисин түшүнбөгөн «Алла, Алла» деген сөздү кайталай берет. Огуз бойго жетип, шыңга бойлуу сулуу жигит болуп чыга келет. Атасынын уялаш инилерин Өз кан менен Көр кандын кыздарынын биринен кийин бирин алып берсе, кыздар Огуздун мусулманчылыкты кабыл алуу идеясына макул болбой коюшат. Бир гана Көз кандын кызы «Сен не болсоң, ошо жолдо боломун» деп, жигит экөө тил табышат. Бирок Огуздун атасы уулунун бул жоругуна каршы болуп, аны өлтүрмөк болот. Ата менен баланын ортосундагы кандуу кагылыштан Огуз бийликке келет, элдин баары мусулман болушат. Кийинчерээк кошуна элдерди каратып, мусулманчылыкка моюн сундурат. Ал Иран менен Туранды, Шам менен Мысырды, Индустан менен Эдилди ж. б. жерлерди каратат. Анын алты уулу – Күн, Ай, Жылдыз, Көк, Тоо, Деңиз, жыйырма төрт небереси болот.

Чыгармада ислам дининин идеялары аябай сиңирилгени даана эле байкалып турат. Абылгазынын варианты санжыралуу келгендиктен жана кийинки замандын «мөөрү» басылгандыктан, окумуштуулар арасында кеңири сөз кылынбай келе жатат.

Ал эми бардык изилдөөлөрдө Париж нускасы көңүлдүн борборунда болуп, адабий поэтикалык чыгарма катары баа берүүгө мүмкүндүк берип отурат. Бул нускада ислам дини жөнүндө дегеле сөз жок, бирок зороастризм-шаманизм элементтери кеңири учурайт. Көк Теңирге, Умай энеге, Жер-сууга, отко сыйынуу, Күн, Ай, Жылдыз, Деңиз, Көк, Тоо деп ысым берүү эпизоддору күбөлөп турат.

Бул нускада баатырдык эпостордун салттык башталыштары сыяктуу эле жарык дүйнөгө келген наристенин укмуштуудай кереметтүү касиеттери сүрөттөлөт. Ай-кагандын толгоосу да катуу болуп уул төрөйт.

Түп нускада:

Көнө күнлөрдөн бир күн
Ай-каганның көзү кариб бодалди
Еркак огул тогурды
Ошул огулнуң өңлуги чирагы көк ерди
Агызы аташ кызыл ерди
Көзлөри ал, сачлары, кашлары
Кара ердилар ерди...

Кыргызчасы:

Аа ошо менен ошо болду
Дагы андан соң кубанычка толду
Ай каган көз жарды да болду уулдуу.
Баланын өң чырайы көк чаар эди.
Эрини алоо, көзү өрттөн,
Чачы, кашы кара эди.
Тектүүдөн теңдеши жок көрктүү,
Ошол уул бир оозанып энесинин ак уузун,
Мундан артык эмбеди¹⁴.

Баатырдын өсүп жетилиши да мифологиялык-фантастикалык мүнөзгө ээ. Анткени, кырк күнгө толоору менен ойнойт, жылкы багат, күлүк кармап минет, мергенчилик кылып кийик, аюу, марал, куш атат. «Аягы өгүздүн ая-

гындай, бели – карышкырдын белиндей» деп сыпатталат. Бой жеткенде жырткыч жалгыз көздүү Кият дөөнү жеңет. Дастандагы бир катар циклдер огуз баатырдын үйлөнүшүнө арналат, бул окуя да накта баатырдык, мифтик эпосторго ылайык кереметтүү сыйкырдын күчү аркылуу жүзөгө ашырылат:

Көк Теңирге, сыйынууда эле.
Күүгүм уюду. Көк Теңирден көгүлжүм нур куюлду
Күндөн жарык, Айдан нурлуу.
Өгүз каган жүрүп берди. Көрдү анан

Ал жарыктын арасынан бир кызды,
Жандан жалгыз, Көркү арбаган
Нурдай сулуу жан эле,
Маңдайында шоолаланган жарык меңи бар эле –

Алтын казык дегидей!
Көз талыткан көркү ушунча –
Күлсө Көк Теңири кошо күлөөр,
Ыйласа Көк Теңирде түн түнөрөөр!
Бир көрүп ашык болду.

Мифологиялык мотив дастандын башынан аягына чейин сызылып өтүп, чыгарманын эпикалык негизин тереңдетүүгө мүмкүнчүлүк түзүп турат.

Кыз-жигит бактылуу жашашып, Күн, Ай, Жылдыз деген балалуу болушат. Күндөрдүн биринде аң уулоого аттанат:

Көөлгүп көл жатат дейт.
Көлдүн уюлунан
Көрүнөт бир дарак дейт, ал дарак көңдөйүнөн
Бөлүнөт бир сулуу дейт.
Көздөрү көктөй тунук мелтиреген,
Чачтары дарыядай шаркыраган,
Тиштери тизген бермет!
Чырайын бир көргөн жаш чыдай албай,
Кымыздай шар ачыган.
Кыжылдап дил кусасы боюна тээп,
«Жанымды ал!» деп жалбаргыдай. Өгүз каган
Өрт түшүп өзөгүнө, өзөлөнүп сүйүп калды.

Поэтикалык эстеликте Көктүн, Жердин кыздарынын сулуулугун даңктоо үчүн не деген салыштыруулар, эпитеттер, метафоралар колдонулбайт. Көктүн кызына да, Жердин кызына да өздөрүнө таандык көркөм каражаттар шайкеш келет. Өтө эмоциялуу, көтөрүңкү пафос менен Огуз баатырдын сүйгөн жарлары сүрөттөлүп, дастанды лирикалык маанайга бөлөйт. Ошону менен бирге баш каармандын сулуулукка таазим эткен жан дүйнөсү бажырайып ачыла түшөт. Огуз баатырлыгына карабай сезимдин алдына тизе бүгөт, жүрөгүн сууруп берүүгө даярдыгын билдирет. Болочок жар болуучу сулууга байланыштуу мисалга тарткан эки мисал тең өз алдынча Сүйүү дастаны сыяктуу. Кыздардын образдары көз ирмемдик эпизоддор болсо да поэтикалуу элестүү боектор менен тартылган. Баяндоо стили да өзүнчө бир куюлушуп, саптар бири-бирине ширелишип турат. Үйлөнүп, Көк, Тоо, Деңиз деген уулдардын мээримине бөлөнөт.

Уулдарына өзүнө жөлөк-таяк болуп калганда Огуз баатыр «төгөрөктүн төрт бурчуна «Каган болсом» деп тилегин жар салат. Коңшу жашаган хандардан элчи келип, ага сыйлык тартуулап, анын карамагына өткөндүктөрүн билдиришет, ал эми айрымдары күчүнө ишенип, шартты четке кагышат. Дастанда Огуздун Урум каган менен согуштук кагылышы сүрөттөлөт. Аскерлер муз тоолорду ашат, Эдилди кечип жеңишке жетишишет. Мына ушул согуштук эпизоддордо эпостордо оң каармандарга ар дайым жардамга келген колдоп жүрүүчү сырткы күчтөр пайда болот эмеспи. Бул фольклордук традициядан «Огуз-наме» чыгармасы да кур эмес. Анткени, Огуз баатыр жаткан чатырга бир жарык шоола түшөт:

Ал жарыктан бир силкинип
Көк жал бөрү чыкты,
Адам тилин өрүп чыкты:
– Ай каганым, каганым!
Беттеп Урум бараарың,
Бек урушту салаарың,
Бак-дөөлөттү табаарың.
Жол берсе Теңир жортоюн,
Жолунду ачып оңдоюн.

Көк жал түрк элдери үчүн тотем болуп калган, ошондуктан анын дастанда катышуусу мыйзамченемдүү көрүнүш. Көк жалдын колду башташы – душмандар үчүн каардуу сүр. Ал эми каганды жеңишке үндөйт:

– Эреним, элиң жыйна,
Эгерим карап турба.
Эге бол төгөрөккө,
Эгең – жар, төбө көктө!
«Көк бөрү болсун ураан»

дейт каган.

Чыгармада согуштук картиналар элестүү чагылдырылат: «Ок жаңылып тарсылдап, найза үзүлүп карсылдап, кылыч сынып жаркылдап, төшкө найза куркурап, төбөдө ок чыркырап, кыл чайнап кырчылдашып, чыканактап тыным албай, чырма этип уйку канбай, туусун жыгып, калкын жыйып, канча жан опаат таап, күрпүлдөп кара кочкул кан акты...» деп сыпатталат.

Баш каарман «арстан», «кут» ж. б. эпитеттер менен шөкөттөлөт. Чыгарманын жалпы идеясы душмандан элди коргоо, биримдикке, ынтымактыкка үндөө болуп саналат.

Баатырлар канаттуу тулпарсыз уча албаган куштай, баатырлыгы эч бир сөзгө татыбай калат. Ошол сымал туягынан чок чыккан тулпары аны ар дайым жеңиштерден жеңишке жеткирет. Дастанда баатыр менен тулпардын образдары ажырагыс сүрөттөлөт, «чаар кызыл айгырдын» жоголуп кетиши Огуздун жан дүйнөсүнө тынчтык бербей бушайман кылат.

Урум кагандын иниси Урусбек Огуз менен согушпай эле баш ийип, эл-журтун кан төгүүдөн, калаалардын кыйрашынан сактап калат. Чыгармада мындай акылдуу, көрөгөч бектерге баатыр да башкалар сыяктуу эле боорукерлик, мээрмандык, жакшылык менен мамиле кылары чагылдырылат. Ал эми каршылык кылгандарга жортуул жасап, Журжут каган менен урушат. Олжого түшкөн көп дүнүйөнү Жоосун Биллиг ойлоп тапкан атайы арабага жүктөйт. Бирок Огуз баатырдын жортуулу уланып, «Көк Теңири колдоп, көк жал бөрүсү жолдоп», атынын туягы жеткен Чинди, Таш кутту, Шамды ж. б. багынтат.

Кайсы гана баатырдык эпосторду албайлы, баш каармандын акыл кеңешчиси болот. Огуздун да Түрк кеңешчиси – түш көрөт: «Күн тууштан Күн жүрүшкө керилет алтын жаа, түп жагын түпсүз мелжеп, тебилет күмүш ок». Түштү Огуз каган жакшылыкка жоруп, уулдары алтын жаа, күмүш ок таап келип, энчи бөлүштүрөт, той берет, 116 жылдык өмүр жолун, эрдигин жыйынтыктайт:

Анан каган үлүштөн журтун бөлүп уулдарына, айтыштыр:

– Канчама ашуу аштым,
Канча жоо менен салгылаштым,
Аргымак минип алкынттым,
Найза сайдым – жоо жыктым.
Касым кан жутту,
Досум шаң күттү. Баары бүттү!
Эми өтөөр чагым Көк теңириме. Ыкыбал,
Кайыр кош!.. Калың журтум күтүп ал!..

Бул Ч. Өмүралиев которгон тексттен. Котормочунун эмоциялуу эргүүсү сезилип турат, анткени бул ойду биз ушул эле Огуз кагандын эл-журтуна кайрылуусун казак тилиндегисине салыштырып чыгуудан кийин айтып жатабыз. Казак тилинде акыркы эки сап мындай бүтөт:

Көк Теңири алдындагы парызымды өтөдим,
Ел журтымды сендерге табыс етем.

Ал эми А. Карасарт уулунун котормосу казакчага жакын.

Чыгармада Огуз кагандын оң жагына он эки ак өргөө, сол жагына он эки ак өргөө тиктирип той бергендиги көркөмдүү сүрөттөлөт. Ушул жерде кыргыз тарыхчысы Белек Солтоноевдин эл ичинен жыйган материалдары эске түшөт: «Бир гана кабар – тарыхка караганда мындан нечен миң жылдан мурун жер жүзүнүн далайын алган күн чыгыш элинин гунн калкынан Угузкан деген падышанын той бергени көрүнөт.

Угузкандын той бергени. «Уулдарым жана элим менен аман-эсен жүрүп жоо сапарынан кайттым» – деп, той аспаптарын даярдап, бир сарай салдыртты. Бүткүл жыгачтарынын башына алтын орнотту. Лагыл, жакут, зум-

рат, фируза жана дуре асыл таштар менен чаптырды. Бул сарайдын артыкча жакшы салынганы үчүн аны сүрөттөп мындай деп ырдады:

Бир үй тикти ошол шаар яр,
Тогуз жүз жылкы, тогуз миң кой өлтүрттү.
Тогузга арак, токсонуга кымыз толтуртту,
Ким ол үй фалак оюнун кылдыңар
Булгаарыдан токсон тогуз абиз кылдырды,
Барча нөөкөрлөрдү чакыртып келтирди»¹⁵.

Демек, «Огуз-наме» менен кыргыздын төл мурастарынын айрым жалпылыктары, лексикалык курамдан, поэтикалык салыштыруулардын окшоштуктары кокустук көрүнүш эмес, ал тууралуу санжыра, уламалар сюжет да түрк тилдүү элдердин биринен бирине өтүп кыргыздар арасында оозеки кеңири тарагандыгынын ачык-айкын күбөсү.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Кыргыз совет энциклопедиясы. – Фрунзе, 1979. – 450-бет.

² *Коңыратбаев Э.* Казак эпосу жана түркология. – Алматы, 1987. – 276-бет.

³ *Бартольд В. В.* Сочинения в 6-и т. – Том I. – М.: Восточная литература, 1963. – 235-бет.

⁴ *Бернштам А. Н.* Историческая правда в легенде об «Огуз каган» // Советская этнография. – 1935. – № 6.

⁵ *Валиханов Ч.* Сочинения. – Алматы, 1965. – I том. – 352-бет.

⁶ Маалыматтар Н. Келимбетовдун «Эзелки доор адабияты» (Алма-Ата, 1991. – 109-бет) китебинен берилди.

⁷ Огуз-наме. Мухаббат наме. – Алматы: Гылым, 1986. – 4-бет.

⁸ *Кононов А. Н.* Родословная туркмен. Сочинение Абдулгази хана Хивинского. – М.– Л. – 1958.

⁹ *Шербак А. М.* Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М.: Восточная литература, 1959. – 102-бет.

¹⁰ *Халидов К.* Тауарих Хамза. – Казан, 1911. – 633-бет.

¹¹ Караңыз: Еңсегенулы. Т. Атамур. – Алматы: Гылым, 1997. – 8-бет.

¹² *Абрамзон С. М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1990. – 364–365-беттер.

¹³ Ала-Тоо. – 1989. – № 9; Заман Кыргызстан. –1994. – 1–15-март; Кыргыздар.– Бишкек: Кыргызстан, 1993; Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Бишкек, 1999.

¹⁴ Ырлар. Ч. Өмүралиевдин котормосу боюнча алынат.

¹⁵ *Солтоноев Б.* Кызыл кыргыз тарыхы. – Бишкек, 1993. – 198-бет.

МАХМУД КАШГАРИ

(Махмуд ибн Хусейин ибн Мухамед)

Дүйнөлүк мааниге ээ «Түрк тилдеринин сөздүгүнүн «Дивани лугат ат-түрк» автору – Махмуд Кашгари. Ал 1029–30-жылдары Ысык-Көлдүн жээгиндеги байыркы Барскоон калаасында туулган. Кашкар жана Багдад калааларында билим алып, түрк тайпалары жашаган жерлерди кыдырып, алардын тилин, турмуш-тиричилигин, каада-салтын, ой-санаасын, тарыхын жакшы билип, өздөштүрүп, илим үчүн эң керектүү материалдарды жыйнап, Багдад окумуштуусу Халил бир Ахмеддин «Китаб ул-айны» деген эмгегинин үлгүсүндө түрк тилинин алгачкы сөздүгүн түзүүгө бел байланат. Эмгектин жаралышы тууралуу Махмуд Кашкар төмөнкүдөй ой бөлүшөт: «... өзүм анык таза тилде сүйлөгөн жана теги боюнча эң биринчи орунда турган түрк тукумунан чыксам да түрктөрдүн ою-тоосун, түзү-талаасын нукум жерин калтырбай, айыл артынан айыл калтырбай кыдырып чыктым. Мен түрктөрдүн, түркмөндөрдүн, огуздардын, чигилдердин, ягмалардын, кыргыздардын уйкаштыкка келтирилген жандуу сөздөрүн акылыма түйдүм. Ушул түрдө өтө узак изилденгенден кийин жана изденүүдөн кийин мына бул китепти эң жатык тилде, барып турган көркөм үлгүдө жаздым».

«Сөздүктүн» түп нускасы жоголуп кеткен, ошондуктан түркологдордун илимий таянычы, пикир айттырып жүргөн жападан жалгыз кол жазмасы 1266-жылдагы Дамаск (Шам) калаасынын жашоочусу Мухамед ибн Абу-Бекир ибн Абул-Фетихтин көчүрмөсү. Бул көчүрмө Стамбулдун китеп базарында табылган. «Сөздүктү» которууда, басты-

рууда жана таанытууда Килисли Рифат, К. Броккельман жана Бесим Аталайдын эмгектери зор.

Түрк тилдүү элдердин ичинен «Сөздүктү» өзбек тилине которууда окумуштуу С. Муталлибов, казак тилине которууда Ф. Оңгарсынова, Х. Сүйүншалиев эмгектеништи. Ал эми кыргыз тилинде «Сөздүктүн» айрым үзүндүлөрүн Ж. Шериев, Ы. Кадыров, М. Толубаев ж. б. которушкан.

«Сөздүк» тууралуу илимий баалуу пикирлерди А. Кононов¹, С. Малов², И. Стеблева³, Решат Генч⁴ ж. б. билдиришкен. Ошондой эле «Сөздүктүн» 900 жылдыгын 1970-жылдары белгилегенде С. Кляшторный, М. Ширалиев, А. Демирчизаде сыяктуу көрүнүктүү илимпоздордун маанилүү макалалары жарык көрдү⁵. Кыргыз илиминде К.Артыкбаев, Ө. Караев, Т. Чоротегин, М. Толубаев, Ж.Шериев ж. б. ойлорун ортого салышты⁶, академик Т.Сыдыкбеков «Улуу сөз» деген макаласын арнады.

«Сөздүктүн» курамында 390дой макал-лакап, табышмак, ыр, учкул сөздөрдүн кездешиши аны поэтикалык-жыйнак чыгарма катары кабылдоого толук мүмкүндүк берет. Байыркы түрк поэзиясынын адис окумуштуусу И. Стеблева бул тууралуу ачык эле мындай деп жазган: «Диван лугат ат-түрк» лингвистикалык жана тарыхый-этнографиялык булак катары кызыктуулугунан сырткары, Махмуд ал Кашгари ар бир сөзгө мисал иретинде келтирген түрк тилиндеги чыгармалардан эки саптар, төрт саптар, поэтикалык үзүндүлөр мол экендиги менен да өтө баалуу...

«Диван лугат ат-түрк» эмгегинде камтылган поэтикалык тексттердин композициясын кайрадан түзүп чыккан соң аларды аскер, махабат, анакреонт, элегия, табият, адеп-аклактык, мифология жана турмуш-тиричилик сыяктуу не бир түркүн темаларга арналган, бир бүтүн чырмалышкан чыгарма деп кароого мүмкүндүк берет»⁷.

Ошону менен бирге окумуштуу «Сөздүктөгү» баатырдыкты даңазалаган поэтикалык тексттер менен Орхон-Энисей жазууларындагы Күл-Тегин жана Тонукөктүн урматтарына коюлган Чоң, Кичи эстеликтердин ортолорунда мейли жалпы композициялык жагынан болсун, мейли окуяларды сыпаттап чагылдыруу жагынан болсун орток

окшош белгилер орун алгандыгын белгилеп, ошондой эле «... Диванга ... топтолгон чыгармалардын «Кутадгу билиг» дастаны менен, айрыкча санат-насият ырлары менен жалпы окшоштуктары бар»⁸– деп жазат.

Демек, поэтикалык жыйнак катары «Сөздүктүн» негизинде ошол мезгилдеги көркөм мурастын үлгүлөрү тууралуу жана алардын бүгүнкү күнгө чейин сакталып, азыркы адабий тилибизде жандуу колдонулушу, ошону менен бирге поэтикалык тексттердин философиялык-этикалык, көркөм эстетикалык маанисинин актуалдуулугу, ролу жөнүндө кеңири сөз кылууга болот.

Автор түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгына өтө кызыгып, лирикалык маанайдагы ырлардан тартып эпикалык баяндарга чейинки адабий жанрларды топтоп, системалап көркөм сөз каражаттарына илимий түшүндүрмөлөрдү берүүнү максат кылган.

«Сөздүктө» «кыргыз» деген сөз бир нече жолу кездешкендиктен жана поэтикалык тексттер, тилдин лексикалык составы күбөлөп тургандан улам Махмуд Кашкар элибиздин арасында көбүрөөк болгонун байкоого болот. Ал анын үстүнө мындай деп жатпайбы: «Хирхиз» деген бир урууга жолуктум, алар таруу, гүрүнч, төө этинен башка ургаачы кой, эчки жана башкалардын этин жешет. Алардын өздөрүнчө туткан жолдору, пикирлери жана сыйынчу жайлары бар, бир жылда бир нече майрамдары бар, белгилери көк, түштүк тарапты карап намаз окушат, алардын жерлеринде жырткыч айбанаттар өтө көп»⁹.

Демек, логикалык жактан алганда «Сөздүктөгү» поэтикалык тексттер жалпы түрк тилдүү элдердин ичинде кыргыздарга да түздөн түз тиешелүү экендиги өзүнөн өзү эле чыга келет. Анын үстүнө андагы тексттер менен фольклордук жанрыбыздагы үлгүлөрдүн маанисинин үндөштүгү, жалпылыгы таң калтырбай койбойт.

«Сөздүктө» төмөнкүдөй макал-лакаптар, учкул сөздөр кездешет: «От түтүнсүз болбойт, жигит жазыксыз болбойт», «Сөөксүз баш болбойт, Башчысыз түрк болбойт», «Бычак канчалык курч болсо да, өз сабын кеспейт», «Адам аласы ичинде, жылкы аласы сыртында», «Арыстан картайса чыч-

кан ийнин күзөтөр», «Куш канаты, эр аты менен», «Жаза атпаган мерген, жаңылбаган жаак болбойт», «Кут белгиси – билим», «Хандын иши чыкса, катындын иши калар», «Көккө түкүрсө, көзгө түшөр», «Айтылган сөз – атылган ок», «Кош кылыч бир кынга батпайт», «Элчиге өлүм жок», «Сыр идиштин сыры кетсе да, сымбаты кетпейт», «Эмгек этсең эмээрсиң», «Таш баш жарар, эмгек таш жарар», «Башкага ор казба, ага өзүң түшөсүң», «Билимдүү болом десең, даанышмандын айтканын тыңда» ж. б.

Бул сыяктуу макал-лакаптар, учкул сөздөр өзгөрүүсүз түрдө азыркы учурда кеңири пайдаланылып, жаштарды акылдуу, билимдүү, боорукер, адамкерчиликтүү, эмгекчил ж. б. болууга үндөгөн, тарбиялык мааниси зор адабий материалдар болуп эсептелинет.

Чыгармадагы «Уйгурлар менен салгылашуу», «Тангуттар менен салгылашуу», «Алп эр Тонганы жоктоо», «Белгисиз баатырды жоктоо» ж. б. ыр түрмөктөрүндө түрк элдеринин баатырдык менен душмандарга каршы күрөшү, жеңишке жетишкендиги даңазаланат.

Тангуттарга каршы жортуулга чыгуусу, андагы кол башчы Катунсыны менен лирикалык каармандын эрдиктери, аны тангуттардын ханы Катунсыны алдап жарадар кылышы, бирок душмандын сазайын баары бир берип, жеңишке ээ болушу, колго түшкөн туткундарга азаттык бериши сыяктуу согуштук эпизоддор көркөм элестүү, жандуу сүрөттөлөт. Эпостор сымал эле чыгармада согуштук понарама – майдандагы кылыч, найзалардын жаркылдап, адамдын башы кыя чабылып, каны төгүлүп, өлүп жатышы кыйкырык, ызы-чуу жан далбастоо... ж. б. картиналардын бардыгы даана чагылдырылат:

Жакындаган жоону көрдүм,
Айгай алып кол жыйнадым.
Мени көрүп, баштап чыккан
Баатырлары абдырашты.
Керней тартып бапылдатып,
Айгайлашып ат коюшту.
Бирок туруштук бере албастан,
Тоону беттеп кайра качты¹⁰.

Лирикалык каармандын жоолоруна эрегишпей мээримдүүлүк, боорукердик көрсөтүп, кызыл кыргынды токтотуп, чоң эрдик иш кылганын эргүү менен баяндайт. Үр түрмөгүнөн баатырдын ички сезиминин канааттануусу байкалып турат, анткени душмандын менменсинген баатырлары башын ийип, тизе бүгүп, жан соогалап «чабуулунду токтотуңуз» – деп лирикалык каарманга жалбарышы сыяктуу ой толгоолор орун алган. Жеңилгендер жеңгендерге мал-мүлк, белек-бечкек тартуу кылышкан.

Тартууларын алып келген,

Дал өзүнө ташыттым –

дейт каарман. Чындыгында эле жеңиштик салтанат шаңында лирикалык каармандын ички дүйнөсүнүн эмоциялуу абалда турушу автор тарабынан көркөмдүү берилген.

Экинчи бир «Уйгурлар менен салгылашуу» аттуу ыр түрмөгүндө да жоокерчилик замандын картинасы көз алдыга элестүү тартылат. Бул поэтикалык тексттин кыскача мазмуну төмөнкүдөй: керек-жарактын баарын аттарга жүктөп алып, уйгурлар менен татарларга каршы кушча учуп жөнөдүк, кызыл байрак алоолоп, аттардын куйругу түйүлүп, теңирге жалынып, аттарды камчылап биз жоого бет алдык, аларды алдап качып, кайыкка отуруп Или суусунан өттүк, уйгурларга учурай баштап, Миңлак элин басып алдык, анан ташкын суудай гүүлдөп калаанын үстүнөн чыгып, будда храмын жыктык¹¹. Ушул согуштун уландысын ыр түрүндө келтире кетели:

Түн ичинде бастык биз,
Ар тараптан кыстык биз
Ат жалдарын кырктык биз,
Миңдегенин астык биз
Мурун неге жалынбадың
Күнөөндү эми ким кечет.
Куралданып аттандың,
Каныңды эми эл ичет.

Түрктөрдү чаап алууга кара ниет кылып, кол жыйнаган Будрачтын каны төгүлгөнү, майдандагы кагылышуунун сценасы, жоону жеңүүдөгү түрк жигиттеринин тайманбастыгы, кайраттуулугу, ар намыстуулугу, ашкан

эрдиги образдуу берилет. Мында да лирикалык каарман жеңиштин оңойлук менен келбегендигин, нечендегендердин өмүрү кыйылгандыгын, аскерлердин чаалыкпас, чарчабастыгын баяндайт, бирок аны эл-жери баскынчыларга багынбагандыгы, азаттыкта калышы кубандырат. Үр саптарында каармандын ички сезиминдеги уйгу-туйгулар даана чагылдырылат.

«Сөздүктө» турмуштук салт ырларынын үлгүлөрү да берилген. Мисалы, «Алп Тонганы жоктоо» деген ырды алсак болот.

Алп Эр Тонга өлдимү,
Эсиз аздун калдымү.
Өзлек эдшин алдымү
Эмди йүрек йыртылур¹².

Биз атайы байыркы түрк тилинен жогорку үлгүнү келтирип, азыркы кыргыз тилине өтө жакындыгын окурмандарга көрсөтөлү дедик:

Алп Эр Тонга өлдүбү,
Ээсиз дүйнө калдыбы.
Тагдыр өчүн алдыбы,
Эми жүрөк жыртылды.

Элдик оозеки чыгармачылыктагы жоктоо мотиви «Сөздүктө» кеңири орун алгандыгы көрүнүп турат. Эли-жери үчүн курман болгон баатыр Эр Тонганын элесин түбөлүккө калтыруунун бирден бир жолу анын эрдигин даңктап, ыйлап аза күтүү. Чыгармада баатырдын өлүмүнө болгон калктын аянычтуу сезими образдуу саптар менен чебер сүрөттөлөт. «Бул өмүрдү кимге калтырып кеттиң» деп өксүгөн калың журттун жүрөгү сыздайт.

Ал душман отун өчүргөн,
Аскер ишин нак билген,
Көптү баштан кечирген,
Заман огу тийдиби.

Тер төгүлтүп аттардан,
Бектер келди шашылыш,
Кайгы менен күйүттөн,
Өңдөрү кеткен саргайып.

Көк бөрүдөй улушту,
Жакаларын тытышты.
Жашка толуп көздөрү,
Боздой берип тоо болду.

Бир түрмөгүндө адамзат баласына таандык философиялык ой толгоолор камтылган: Адам жарык дүйнөгө бир келет, туулгандан кийин акыры өлүм торуна илинет, журттун баары зарлап, мундап көз жашын төксө да өлүмдөн арачалап алып калбайт, эч ким өлүмдөн качып кутула албайт – баары дүйнөдөн өтөт.

Жогорку саптардан көрүнүп тургандай, образдуу салыштыруу, метафораларды чебер колдонуу менен баяндоочу автор лирикалык каармандын өлүмүн, жаш-карынын, аял-эркектин, кедей-бектин бардыгынын күйүтүн, кайгысын ырдайт.

«Сөздүктө» баатырдыкты даңазалаган идеялар кеңири орун алгандыгы – «Белгисиз баатырды жоктоо» деген ырдан да байкалат.

Демек, «Сөздүктө» түрк элинин баскан жолунун тарыхы бар, анткени, элдин бирдигинин, ынтымагынын күчү менен гана жоолашкандарды жеңип жатышкандыктары бекеринен даңкталып жаткан жок. Тарыхый окуялар оозеки чыгармачылыктын кайсы бир жанрында сөзсүз түрдө чагылбай койбойт. Мына ушул жагынан алганда «Сөздүктөгү» баатырдыкты даңктаган эпикалык маанайдагы поэтикалык тексттер эл башынан кечирген тарыхый мезгилдин бир учурун камтып жаткандыгына шек туудурбайт. Анын үстүнө чыгармадагы жер-суу аттары – Иле, Иртыш, Эдил ж. б., баатырлардын ысымдары Алп Тонга, Будрав ж. б. буга күбө.

Махмуд сөздүгүнүн дагы бир адабий булак катары кызыгы – айрым беттеринде ар түрдүү аңыз-уламыштардын орун алышы. Биз төмөнкү бир аңыздын мазмунуна токтоло кетели: Карахан уулунун бир жашка толгондугуна байланыштуу эл-журтун жыйып, чоң той берип, баласына ысым бермек болот. Тойго келген калктын эч кимиси үн катпай турганда «Менин атымды Огуз» деп койгула деп наристенин өзү сүйлөйт. Балага ак бата менен атын коюп

беришет, ушундан улам анын тукуму көбөйүштүр деген имиш бар.

«Сөздүктөгү» лирикалык маанай табият темаларында уялап турат. Бул темаларды өз-өзүнчө караса да же айкаштырып, жуурулуштуруп жиберсе да болот. Себеби, «Сөздүктө» сүйүү ырларынын поэтикасы лирикалык каармандын ой-сезимдери жан менен табияттын кооздугунан куралган. Сүйгөн адамдын жан дүйнөсүн турмуш тиричиликте колдонулуп жүргөн кургак сөздөр менен берүүгө дегеле мүмкүн эмес, сөзсүз түрдө жаратылыштын жакшы жактары менен салыштырганда гана ал көркүнө чыга келет. Сүйүктүүнү айга, күнгө, булакка, кушка, деңизге, гүлгө ж. б. салыштырып караганда гана сезимдин улуулугун, бийиктигин, тазалыгын, назиктигин, жоопкерчилигин сезсе болот, ошондо гана сүйүү ажайып кооз дүйнө катары көрүнөт.

Жалын анын көзү,

Жаны анын өзү,

Толгон айдай жүзү,

Жаралады менин жүрөгүмдү –

деп башталат казакчасында бир ыры.

Махабатта сыздап, күйүт тарткан жаш жигиттин образы «Сөздүктө» өзүнчө эле бир жан дүйнөнүн ачылышы. «Көзүмдөн аккан жаш деңиз болуп, ашык кушу аны айлана учуп-конуп жүрөт» дейт лирикалык каарман. Сулуулук адамды арбалтат, бардыгы ага умтулат, жеткиси келет, бирок сыйкырдуу күчкө жетүүнүн өзү азап, тозок...

Сүйүү дарты койбоду,

Сагыныч да кыйнады.

Көңүлүм ага тойбоду,

Жүзүм менин саргараар.

Адамдын толкун сымал толкуп турган ички дүйнөсүн сүйүктүүсү кайдан билсин?! Махабатты ким түшүнө алат?! Сезимтал жүрөгүнө оң жооп берген күн келер бекен?! Жок дегенде бир карап койсочу! Күйүп жүрүп өмүрүңдүн да өтүп кеткенин байкабай каласың. Ал үчүн сен барсыңбы, жоксуңбу – эгер кайдыгер болгонун билсең бир берилген өмүрдөн да кечип кетесиң. Сен бул дүйнөгө ошол сүйүк-

түүн үчүн келгендей туясың, маңдайыңа кудай-таалам аны жазып койгондой сезесиң, жашоонун кызыгынын ачкычы сен жакшы көрүп, сезимиңди багыштаган гана адамда... Сүйүүнү көздөрдөн, сөздөрдөн издебөө керек, ал – жүрөктө. Махабатты элестетип, абстрактуу ойлоп отурбай, көпөлөк кууп кармап алгандай сезе билүү керек. Сезимди башынан өткөрбөгөн адам бирөөнүн өмүрү ага байланып калганын, өмүрү ак барактай текке кетип жатканын кайдан билсин?! Асыл сүйүүгө кабылган жигит өлбөстүктүн мүрөк суусун тапкандай болот. Теңин таппаган жаш жигитке боорукерлик кылуу керек болсо, кыз жүрөгүнө так салгандарга нааразылык билдирет.

«Жүзүм менин саргараар», «Сенсиз өмүрүм үзүлдү», «Алып кетти ал менин жазымды», «Ажардуулук мени туткун кылып алды», «Бул сулуу кара көз мени туткундады» деген сыяктуу «Сөздүктө» кездешкен саптар лирикалык каармандын жүрөгүнүн ушунчалык сезимталдыгынан кабар берет. Кумарлык сезим адамдын ички дүйнөсүндө жашыруун жүрөт да махабатынан айрылып коштошор убакта айыккыс дартка айланат дейт. Махабаттын кадыр-баркын, касиетин махабат оорусуна чалдыккандар гана билет.

Арбады сени кыздын тал бою,

Олоң чач, кыр муруну...

Барды сага периште колуна уштап бал,

Жибек кийинип чыкса сен эсиңен танып кал.

Бул ырды да казак котормосунан келтирдик. Кыздын кара көзүнөн, кызыл жүзүнөн төгүлгөн күн нурундай жылуулугуна жылынган, ажардуулугуна суктанган адам бактылуу эмей эмне?!

Кучагында жатып тигиле жүзүнө,

Акыл-эстен танар анын сөзүнө.

Миң киши ашык болуп өзүнө,

Курмандыкка чалар өзүн көзүнө.

«Сөздүктөгү» лирикалык махабат жаштардын жүрөк сырларын ачып берүү менен бирге бүгүн да кыз-жигиттин сезиминде жаңырып, кыргыз эл ырчыларынын чыгармаларына үндөшүп турушу кимди болсо да кызыктырбай койбойт.

Жогоруда айткандай, «Сөздүктөгү» табият лирикаларынын өзүнчө караганда төмөнкүдөй пикирлерди билдиргенибиз келет. «Кыргыз поэзиясынын антологиясына» «Табият жөнүндө», «Кыз менен жаздын талашы», «Аңчылык ырлары» ж. б. саптар которулуп берилиптир. Бул пейзаждык ыр түрмөктөрүндө көзгө алгачкы урунган көрүнүш – жаратылыштын сырдуу, кооз дүйнөсү жандандырылып, элестүү берилет. Лирикалык каарман байкоочу катары четте туруп калбайт, табият менен тереңден жуурулушуп кетет.

Жарык жылдыз тараганда,
Мен ойгонуп караймын.
Таттуу үнүн таңшытканда,
Куш сайрашын тыңдаймын.

Жыл мезгилинин ар бирине – жаз, жай, күз, кышка токтолуп, ар биринин бөтөнчөлүктөрүн ачып берет. Бирок ошентсе да «Сөздүктө» жаздын адам өмүрү жана табият үчүн эң маанилүүлүгү, өтө артыкчылыгы, ролу көтөрүңкү тон менен сыпатталат. Жаз – дүйнөнүн, жашоонун символу. Жаз – жаңылануунун, тазалануунун, жашылдануунун символу.

Жер жибип, кар, муз эриди,
Тоо суулары ага баштады.
Көгүлтүр булут көтөрүлүп,
Көк асманда кайыктай сүздү.

Колот, сайга суу толду,
Тоолор башын закым чалды,
Бак-дарактар жаанга жуунуп,
Ажайып кооздук нурланды.

Түрлүү түстө каз-катар,
Байчечекей жайнады.
Узак мезгил тумчуккан,
Гүлдөр чыкты жер жайнап.

«Сөздүктөгү» жаз мезгилине арналган саптарды окуп отуруп, лирикалык каармандын түстүү боёктор менен тарткан полотно картинасына таң бербей коё албайсың: көктө ойногон булуттар, шаркырап аккан суу, күркүрөгөн

күн, чартылдаган чагылган, оюн салган жан-жаныбарлар, жер бетин жапкан көркөм килемдер...

Ушул эле ойдун учугун «Кыш менен Жаздын талашы» деген айтыш жанрынын формасында берилген саптар улайт. Бул айтыш өтө курч мүнөздө өтүп, майданда кылычтарын сууруп, айбалталарын жаркылдатып, ат үстүндө ойноктоп, эрегишип тирешкен баатырларды кандайдыр бир деңгээлде элестетет. «Атышчуудай жаалданып, Аянбастан тартышты» – дейт автор. Алардын бири-бирине койгон дооматтары да далилдүү, негиздүү. Табияттын эки көрүнүшү тең адам баласы үчүн пайдасы, кызматы бар кубулуштар, бирок алардын кайсынысы туура экендигин салмактап жыйынтык чыгаруучу адил күбө жок.

Кыштын жазды каарып турган эпизоддон мисал келтире кетели:

Кышта гана кар жаайт,
Аштык, таруу тамырлайт.
Жоолашкандар кышта элдешип,
Сен келгенде тебишет.
Бөйөн, чаян, чымындар,
Көзгө суук жыландар
Сен келгенде жерди каптап,
Туш-туш жактан ызылдашаар.

Ачуулуу кыштын мүнөзүнөн жаз жалтактап калбайт, ага жашоонун аргументтүү жообун кайтарат: жаздын мээримдүүлүгүнөн жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр, адамдар дүйнөсүндө кайра жаралуу, жаңылануу процесси өтүлөт. Бак-дарактар бүрдөп, гүлдөр буркурап жайнап, булбулдар сайрап, келгин куштар кайтып келип, аркар, кийик оюн салып, кулундар куушуп ойношуп, дегеле жаратылыш менен адамдын ортосунда гармония түзүлүп, шаңдуу симфония жаңырып тургансыйт. Жаздын ыр саптарында маанайы ачык, көңүлү көтөрүңкү, баары бир кыштан артыкчылык кылып, жеңээрин билет.

«Сөздүктөгү» материалдан кийин бир ой келет – айтыш жанрынын генезисин эмне үчүн байыркы адабияттын үлгүлөрүнөн издебейбиз?! Ошондой эле мурасты кыргыз адабиятындагы пейзаждык лириканын түпкү көркөм бу-

лактарынын бири катары карабайбыз?! Менимче, биз таасир маселесине келгенде мезгил ченемин кеңири алып, тээ түпкүрдөн издөөгө аракет кылышыбыз керек. Ушул жагынан алганда Махмуд Кашкардын «Сөздүгүнүн» поэтикалык тексттери, жанрдык түзүлүшү, формалары, көркөмдүк стили, ар кыл тематикалары менен кыргыз эл ырчыларынын көркөм дүйнөсүнөн көп окшоштуктарды, жалпылыктарды табууга болот. Махмуддун «Сөздүгүндөгү» дидактикалык мүнөздөгү насият, осуят, терме ырлары Асан кайгы, Токтогул ырчы, Калыгул, Арстанбек, Жеңижок, Барпы, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо ж. б. чыгармачылыктары менен үндөшүп жаткан жери жокпу?! Биз «Сөздүктөн» мындай саптарды окуйбуз:

Ук, эне-атаңы,
Сөздөрүн кадырла.
Мал-мүлкүң көбөйсө,
Бой көтөрүп кутурба.
Такыр айтпа суук сөз,
Кара ниет, жүзсүз сараңга,
Жагымдуу, ак көңүл бол,
Калсын атың көп жылга.
Жолдошунду урмат кыл,
Башкаларга жүздөнбө.
Багалбастан тоокту,
Куш багам деп сүйлөбө.

Мына бул саптардын маанилерин кыргыз эл ырчыларынан жолуктурууга болобу?! Болот! Демек, «Сөздүктү» кийинки жалпы чыгармачыл адамдарга белгилүү бир таалим-тарбия берүүчү көркөм ориентир катары бааласак жаңылышпайбыз.

«Сөздүктө» адамга насият айтуунун тематикалары да, мазмуну да көп кырдуу болгондуктан, айрымдарын көңүлгө түйүп көрөлү:

Келсе эгер үйүңө азгын карып мейман,
Бар нерсеңди кой алдына болгун мээрман.

* * *

Сараң үй ээси мейманын ууру тутар,
Бергенин милдет кылып жүзгө ураар.

* * *

Азайып билимдүү адамдар,
Илим, билим жоголду.

* * *

Сук адамдар мал-мүлккө умтулар,
Өлүмтүккө ташталгандай кузгундар.

* * *

Куш аң көрсө, бийиктиктен төмөн түшөр,
Аалым киши насаат айтса, дароо жетер.

* * *

Кеткен малга ачынба,
Ага азыраак күйүнгүн.

* * *

Коңшу-колоң, тууган урук,
Көрсүн сенден жакшылык.

«Сараң – санга кошулбас», «Көздөн кетсе, көңүлдөн да кетет», «Кулак укса, көз көрөр», «Көз көрсө, жүрөк угар», «Көп сүйүнсөң катуу өкүнөсүң», «Катуу кубангандын кайгысы да катуу», «Эрдин башын муң чалар, Тоонун башын жел чалар», «Башка түшкөн кайгы катып калбайт», «Атасы жакшы адамга бак конот», «Түрүнө караба, касиетине кара», «Отту жалын менен өчүрбөйт», «Билимиңди элиңе жай», «Билимдүү адам не кылсын дүнүйө жыйып»...

Акыл-насаат, үлгү, үгүт, терме ырларды, учкул сөздөрдү мисал катары уланта берсек болот эле, бирок жогорку саптар күбөлөп тургандай адам баласынын жашоосу үчүн эң керек, зарыл болгон философиялык, нравалык, этикалык ой жүгүртүүлөр орун алгандыгын окурман шектенүүсүз кабыл алат деген ой менен мисалдарды кыскартууга мажбур болдук. Окурмандарга айтып коюучу бир маселе – «Сөздүктөгү» насааттарда кездешкен көл, саман, арпа, от, ит, алп, талкан, сүзмө, мончок, камчы, айран, укурук, көмөлдүрүк, балык, куш, булут, сеп, сагызган, кузгун, кулак, билик, эчки ж. б. у. с. лексикалык курамдын көпчүлүгү бүгүн да эч кандай өзгөрүүсүз тилибиздин адабий нормасында активдүү колдонулуп келе жатат.

«Сөздүктө» турмуш-тиричиликтен келип чыккан аңчылык, мергенчилик тууралуу ырлар бир топ. Бул өнөр адам

баласынын жашоосун атамзамандан бери коштоп келген, ошондуктан «Сөздүктө» ушул тематикадагы поэтикалык тексттердин кездешиши мыйзамченемдүү көрүнүш.

Куш агытып, тайган салып,
Жаштар кетсин алдыга.
Түлкү, доңуз айдап берип,
Кумардан бир каналык.
Жаштар атын туйлатсын,
Азоолорун үйрөтсүн.
Итке кийик алдырсын,
Үмтөтөлү соогатын.

Аңчылык кылуунун элеси образдуу чыккан. Аңчы, мергенчинин тилеген максаты жүзөгө ашып турса, анын турмушунда ошончолук майрам: «Үч мертеден шарап ичип, Ойноп-күлүп бийлейлик» дейт. Ал эми бөрүгө уу кылуу өзүнчө эле бир кызыктуу дастан: аңчы түн ичинде кара-кызыл бөрү көрүп, мылтыгын даярдап, бирок ага караңгылык тоскоол болуп, таң атканча күтүп, бөрүнүн изине атчан түшүп, аны кууп, чарчатып, алсыз кылып, өң-алеттен кетиртип итин агытып... Дегеле ыр түрмөктөрү өтө поэтикалуу чыгармадагы бир өзгөчөлүк – кандай көрүнүш же кубулуш болбосун жандандырып сүрөттөө башкы орунда турат.

«Сөздүктө» суфизм агымынын таасириндеги материалдар да жок эмес. Мында да Алла тааланын кудуретине, касиетине бөтөнчө маани берилип, жалгыз гана анын буйругунан бардык нерселер жаралып, жок болуп, өзгөрүп, өнүгүү-өсүү жолунда болот.

Теңир аалам жаратты,
Асман дайым айланар.
Күн ордуну түн басар,
Жылдыздары шайланар.

«Сөздүктүн» артыкчылыгы дагы мында турат – ар бир сөздүн түшүндүрмөсүнө үлгү катары адабий ар түрдүү жанрдагы тексттерди кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүктөр түзгөндүгүндө.

«Сөздүктөн» түрк элдеринин жылдыздардын жана планеталардын кыймылынын негизинде жыл, ай саноо

көз караштарынын системасына байланыштуу уламышты кездештирүүгө да болот. Уламыш боюнча түрк хандарынын бири курултай жыйнап, мезгилди бөлүү үчүн ар бир жылга өзгөчө ат берүүнү сунуш кылат да, жан-жөкөрлөрүнө жапайы жан-жаныбар, айбанаттарды Иле суусун көздөй айдоого буйрук берет. Кайсынысы суудан сүзүп чыкса, катары менен ат берүүнү чечишет. Уй биринчи Иледен сүзүп жээкке чыгайын деп калганда, анын башына билинбей отуруп алган чычкан биринчи секирип түшөт. Ошентип, 12 жылдык цикл чычкандан башталып калган, ал эми калганы – уй, барс, коён, балык, жылаан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, чочко болуп суудан сүзүп чыкканы боюнча жайгашкан. Махмуддун жазганы боюнча түрктөр айбанаттардын аталышына байланыштуу кандайдыр бир касиетти көрүшөт. Уй жылы болгондо согуштар чыкса, тоок жылында тамак-аштар көп болот ж. б.¹³

Жыйынтыктаганда, көп жылдын үзүрү болгон «Сөздүк» – лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык гана илимий булак эмес, түрк элинин адабий чоң эстелиги болуп саналат.

Кашкарлык Махмуд 1029-жылы туулуп, 1126-жылы 97 жаш курагында дүйнөдөн кайткан.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Кононов А. Н. Махмуд Кашкарский и его «Дивани лугат ат-түрк» // Советская тюркология. – 1972. – № 1.

² Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951.

³ Стеблева И. В. Поэзия тюрков VI–VIII веков. – М., – 1965.

⁴ Решат Генч. Махмуд Кашкар. – Анкара, 1997.

⁵ Советская тюркология. – 1974. – № 1.

⁶ Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Бишкек, 1991; Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перси авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө – Китепте: Кыргыздар. – Бишкек, 1991. – 1-китеп; Чороев Т. Махмуд ибн Ху-

сеин ал Кашкари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». – Фрунзе. – 1990; Толубаев М. Булактын көзүн ачканда// Мурас. – 1991. – № 3; Шериев Ж. Байыркы жана орто кылымдар адабияты. – Бишкек, 1995.

⁷ *Стеблева И. В.* Түрк тилиндеги байыркы адабият // Китепте: Кыргыздар. – Бишкек: Кыргызстан. – 1993. – 2-том. – 423–424-беттер.

⁸ *Стеблева И. В.* Түрк тилиндеги байыркы адабият. – 425-бет.

⁹ *Махмуд Кашгари.* Дивани лугат ат-түрк. – Ташкент. – 1960, – 1-том. – 47-бет.

¹⁰ «Кыргыз поэзиясынын антологиясынан» алынды. – Бишкек. – 1999. – 455-бет. Мындан ары ыр түрмөктөрү ушул китептен алынат.

¹¹ *Стеблева И. В.* Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: Наука. – 1971; Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Бишкек: Адабият. – 1991.

¹² *Стеблева И. В.* Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – 153-бет.

¹³ *Нарынбаев А. И.* Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. – Бишкек: Илим. – 1994. – 144–145-беттер.

ЖУСУП БАЛАСАГЫН

Дүйнөлүк адабияттагы эң баалуу адабий эскерткичтердин бири – «Куттуу билим» дастаны. Бул чыгарманын кайсы тилде жазылгандыгы жөнүндө окумуштуулар арасында бүгүнкү күнгө чейин кызуу талаш-тартыштардын аягы басыла элек¹. Ошентсе да көпчүлүк пикир айтуучулар чыгарма байыркы түрк тилинде жазылгандыгын далилдеп келишет. Мисалы, түрк дүйнөсүн эң терең изилдеген академик В. В. Радлов минтип жазып жатпайбы: «1891-жылы мен Вамбердин көз карашы менен макул болуп, «Куттуу билим» байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем. «Куттуу билимде» уйгур деген сөз бир дагы жолу кездешпейт... Менин «Куттуу билим» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишине да бир нерсе ... өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат...»².

Чындыгында эле чыгарманын өзүндө автор ачык эле кайсы тилде жазылганын так далилдөөдө:

Китепти окуй турган окурманым,
Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың.

Чыгыш жакта, жамы түрктүн элинде,
Буга тете китеп жок дейт эч кимде.

Ар түрдүү көз караштардын келип чыгышы мыйзамченемдүү көрүнүш, анткени поэманын түп нускасы жоголуп кеткен, ал эми көчүрмөлөрү араб жана уйгур ариптери менен жазылган.

Бүгүнкү күндө илимде чыгарманын үч кол жазмасы белгилүү. Эң алгачкысы Вена шаарында сакталган кол жазма, аны кээ бир учурларда 1439-жылы Герат шаарын-

да көчүрүлгөндүгүнө байланыштуу Герат нускасы деп да аташат. Бул XIX кылымдын 20-жылдарында табылган көчүрмөнү 1796-жылы австралиялык дипломат жана окумуштуу Иосиф фон Хаммер-Пуршаль Стамбулдун китеп базарынан тапкан да Венадагы китепканага тапшырган. Кол жазма тууралуу тарых илимдеринин доктору, профессор З. Эралиев төмөнкү ойду билдирет: «Куттуу билим дастанынын башка нускаларына салыштырганда өзгөчө бөтөнчөлүктөргө ээ, аларга структуралык түзүлүшү боюнча да анчалык окшобойт... Биздин оюбузча, эң башкы тыянак – бул көчүрмөнүн түпкү нускасы араб ариби менен жазылган болсо керек»³, филология илимдеринин кандидаты, профессор Ж. Шериев аталган нусканын уйгур тамгасында көчүрүлгөндүгүн белгилейт⁴.

Экинчиси – араб арибиндеги Каир жол жазмасы немец окумуштуусу А. Мориц тарабынан табылган. Үчүнчүсүн, 1913-жылы окумуштуу Ахмед Заки Валидов Наманган шаарынан араб арибинде тапкан.

Ар бир кол жазманын өзүнчө артыкчылыгы бар. Ошондуктан, окумуштуулар үч кол жазманын негизинде анын жаралуу тарыхы, тили, басылышы, мазмундук айырмачылыктары жана жалпылыктары, структуралык түзүлүшү, лексикалык составы, идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү, философиялык-этикалык көз караштары ж. б. маселелер тууралуу көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Өзгөчө, «Куттуу билим» чыгармасынын которулушу, басылышы, изилденишине зор салым кошкон илимпоздор – А. Жобер, Г. Флюгель, И. Н. Березин, Н. И. Ильминский, Г. Вамбери, В. Радлов, С. Малов, А. Мориц, Х. Фитрат, А. Кононов, Э. Тенишев, Е. Бертельс, Б. Тухлаев, А. Егеубаев, Н. Келимбетов, К. Артыкбаев, А. Нарынбаев, К. Каримов, Н. Маллаев, Р. Арат, А. Дилачар, Ө. Караев, А. Валитова, А. Инан ж. б. ысымдарын атап өтүү жөн. Ар бир окумуштуунун ой-пикирлери илим үчүн өтө баалуу. Ошондуктан, биз айрымдарынын көз караштарын билдире кетсек ашыкча болбос.

Илимпоздордун ичинен академик В. Радлов жыйырма жылдай убактысын «Куттуу билимди» изилдөөгө ар

нап, жыйынтыгында мындай дейт: «Баласагын шаарынын перзенти катарында дастандын автору өз дастанын араб ариби менен жазып, уйгурлардын жазма тили эч кандай таасир көрсөтө албаган»⁵. Ал эми белгилүү окумуштуу Е. Бертельстин ою апачык: «Куттуу билимдин»... тили түрк тилдеринин чыгыш тобуна жатат, жаңы, азыркы өзбек, казак, кыргыз тилдерине жакындыгы бар, бирок түркмөн менен азербайжан тилдерине жакын эмес». А. Н. Кононовдун баасы боюнча «Куттуу билим» «поэтикалык тилдин назик, көркөм табылгасы» десе, Стеблева «Куттуу билим» менен түрк тилиндеги классикалык поэзиянын тарыхы «башталат» деген. А. Алтымышбаев «... славян элдери үчүн «Игордун кошууну тууралуу сөз» кандай мааниге ээ болсо, биз үчүн мына ушундай ролду «Куттуу билим» ээлейт⁶ деп жазган.

Чыгарманы, автор өзү белгилегендей, элүү жаштан өтүп калгандан кийин баштап, 18 ай бою күнү-түнү иштеп 1069-жылы Кашгарда аяктайт:

Карып калдым, элүүдө менин жашым,
Капкара кундуз эле, ак куу башым...
Багыштан бардык дитин жазып накта,
Эмгегин аяктады Кашкар жакта.

Жусуп ошол мезгилдеги салт боюнча кол жазмасын Кашкар ханы Тавгач Кара Буурага (Бограхан) тапшырып, андан зор кадырлуу, урматтуу Хас-Хажибдик наам алат.

Поэма масневи формасында, аруздун ыр түзүлүш өлчөмүндө дидактикалык мүнөздө жазылган. Акындын илимдин бардык тармактарында жетишилген ачылыштар, жаңылыктар менен жакшы тааныш экендиги байкалып турат. Анын көз карашына Чыгыштын улуу ойчулдары – Аль-Фарабинин, Абу Райхан Берунинин, Ибн Синанын, Абулкасым Фирдоусинин чыгармалары зор таасир тийгизген. Ошондуктан, чыгармада Аалам масштабындагы жогорку философиялык ойлордун камтылышы бекеринен эмес.

«Куттуу билимдин» универсалдык мүнөзгө ээ – саясий-социалдык нрава-этикалык, философиялык, турмуштук-чарбалык, согуш-тынчтык проблемалар баяндалган

трактатты жазууну милдет, максат койгондугу чыгармада ачык эле айтылган.

Башка замандаш акындар сыяктуу эле Жусуп да поэмасын кудай тааланы жана пайгамбарларды даңазалоо менен баштайт. Анын ыр саптарына көңүл бурган окурманга акынды ислам дининин суфизм агымы өзгөчө таасирленткени көрүнүп турат. Акын үчүн да куран жазуулары өтө ыйык, ошондуктан курандын аяттарын, сүрөөлөрүн өзүнүн жан дүйнөсүнөн, аң сезиминен өткөрүп, ошол эле маани-мазмундун чыпчыргасын коротпой туруп, өз кабылдоосу аркылуу чагылдырат. Дастанда ал маанилер кайталанганы менен акын үчүн да, окурман үчүн да керектүү, зарыл нерсе.

Тирүүлөрдүн баарынан кудай улуу,
Бир өзүнө татыктуу урмат кылуу.

Ал улук да, күчтүү дагы ченемсиз,
Агаруу да, көгөрүү да жок ансыз.

Жаралгандын бардыгы муңдуу дечи,
Муң билбес жаратканым жалгыз өзү.

Бардыгын сен жараттың, жанды, денди,
Баары өлөт, сенсиң жалгыз түбөлүктүү.

Демек, кудайдын улуулугу, теңдеши жоктугу, бүтүндүгү, жалгыздыгы, дүйнөнүн башталышы, бардык нерселер анын гана каалоосу, тилеги, ниети, мээриминен гана боло тургандыгы поэмада коргошун эритип кыт куйгандай таамай берилген. Жусуптун дилинде Жаратканга ишенүүсү өтө зор, өзүн да Теңирдин бир кулуну, перзенти катары эсептеп, анын буйругу менен жарык жашоого-тириликке келип калганга кубанат.

Дастандагы ыр түрмөктөрү менен ислам дининин ыйык эрежелери мазмундаш келишин мыйзамченемдүү көрүнүш катары кабыл алсак болот.

Автор чыгарма жаралган тарыхый мезгилдеги диндик түшүнүктөрдөн оолактап кете албайт болчу.

Жаратты Жерди, Көктү, Күн, Ай, түндү,
Жашоону жан-жаныбар жасап түрдүү.

Сен жараттың сандаган тирүүлөрдү,
Түздү, тоону, деңизди, өрөөндөрдү.

Сен асманга жылдыз чачтың көп эле,
Түндү кууп, Күн чыгардың төбөгө.

Кудай таала берген ырыскыны «төгүп чачпай», топук, каниет кылып, тирүүлүктө өмүр сүрүү керек. Ал үчүн эмне кылуу керек?! Мына ушул суроону чечмелөө – поэманын сюжеттик-композициялык курулушун, идеялык-тематикалык мазмунун аныктайт. Бул китептин өзөгү айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат: биринчиси – адилет, экинчиси – дөөлөт, үчүнчүсү – акыл, төртүнчүсү – каниет делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары берилген. Адилеттик – Күн чыкты Элик аталган, бул өкүмдар; дөөлөттүн аты – Айтолду, ал – увазир, акылга – Акдилмиш деген ат берилген, ал – увазирдин уулу; а каниет болсо Өткүрмүш аталып, анын иниси делген»⁷ – деп жазылат чыгарманын кириш бөлүгүндө. Автордун өзү көрсөткөн көркөм каармандары белгилүү деңгээлде конкреттүү образга ээ болсо да, жалпылаштырылган символдук шарттуу маанини камтып турат. Акын адамзатка таандык түбөлүктүү проблемаларды чечмелөөнү максат кылгандыктан чыгарманын проблемалык масштабын чектеп коюшу болбойт эле. Ошондуктан, кудай пендесинин жакшылыгы менен жамандыгы, өмүрү менен өлүмү, оң мүнөзү менен терс кыял жоругу, адамдыгы менен айбандыгы, боорукерлиги менен ташбоорлугу... кайда болбосун, качан болбосун улам кайталана берүүчү нерсе катары кеңейтилип сөз кылынат. Акындын философиялык ой жүгүртүүсү – мезгилдик жана мейкиндик чен-өлчөмгө баш ийбей турган адамзаттын энциклопедиялык маанидеги көркөм дөөлөттөрүнүн эң мыкты үлгүсү. Чыгарманын көркөм-эстетикалык табияты да автордун акыл-сезиминин тазалыгынан, кенендигинен, тереңдигинен, бийиктигинен келип чыгып жатат. Жусуптун бүткүл дили жаратылыштын кооздугу, сулуулугу менен жуурулушуп кеткенин төмөнкү ыр түрмөктөрү айгинелейт. Акын жаратылыш көрүнүшүн эргүү менен ырдайт:

Чыгыштан жаздын атыр жыты келди,
Бейиштин жыргалындай мээрим берди.

Жер бети кары эрип жыпар чачты,
Бүт дүйнө сулуулукта көркүн ачты,

Кыйкуулап көктө турна тизилишкен,
Баратат кербендердей жолго түшкөн.

Улар куш обон созот арзып-арзып,
Сулуу кыз көңүлдөшүн чакыргансып.

Жусуптун ыр тизмектери бири-бирине кынала түшүп, жаратылыштын элестүү картинасын көзгө көркөм боёктор менен тартат. Анын ар бир сөзү жылуулук, назиктик сезимди көңүлгө уялайт. Акындын көркөм сөз каражаттарын колдонуусу да өтө оригиналдуу. Мисалы, күн бүркөлсө, булут ыйлап басылаар, гүлдөр күлүп, күн тийгенде чачыраар – дейт. Же болбосо төмөнкү салыштырууну эң эле таамай тапкан: «Кара кузгун салаңдатып тумшугун, чыгаргансыйт чырлуу кыздай өз муңун». Окурман дароо жаратылыштын бир көрүнүшү менен адам пендесинин ортосундагы жалпылыкты ички жана сырткы байланыштан байкайт.

Табияттын кооздугуна кубануу, мактануу, таңкалуу, суктануу, толкундануу – Жусуптун ички дүйнөсү.

Булбул сайрайт кубулжутуп гүлзарда,
Күнү-түнү издегенсип бир арга.
Элик ойнойт гүлдүн терип баригин,
Марал ойнойт сая кууп шеригин.

Жаратылыш картинасы кыймылга келип, диалектикалык жандуу процесси өз закону менен өтүп жатканы адамзатка кудай тарабынан берилген белек экендигин автор көрсөтөт.

Мухамед пайгамбар баштаган төрт шакирти – Абу-Бакир, Омор, Осмон, Азиретаалынын жакшы сапаттарын баяндап келип акын мындай жыйынтык чыгарат:

Абалтадан башчыларга башчы болуп,
Пайгамбар мөөрүн алды бакыт конуп.
Мага – төрт түркүк сымал төртөө жолу,
Түркүк турса тирилик бар өмүр бою.

Адабий салттык өмүр боюнча автор китебин тартуу кылып жаткан Богра ханга кайрылып, анын адилеттүүлүгүн,

калыстыгын, жакшылыгын даңктайт. Хандын иш билги башкаруусунда мамлекетте тынчтык орноп, душмандар сүрдөп, элдин курсагы тоюп, ар бир адам эмгегинен баар таап келгендигин ашыра мактайт. Ханга ар бир адам ак кызматын жасап өмүр өткөрүшү керек. «Түрк куту» деп атайт:

Динге таянч, сен өлкөгө тирексиң,
Элге таажы, динге – устундай керексиң!
Түрк кутунун көкөлөп даңкы өссүн,
Көралбастын көздөрүн октор тешсин!

Кудайдан, пайгамбардан кийин эле бийлик ээсине арноо сөз ээлейт, хандын орду жана ролу тууралуу узун сабак акыл-насаат айтылат. Анын өмүрүн тилөө – башкы максат, анткени эгерде ал өлүп калса, эл жетим болуп калат да оор күндөрдү башынан кечирет.

Поэманын сюжети өтө жөнөкөй, драмалык кагылыштар жок, каармандардын суроо-жоопторунун негизинде композициясы курулат.

Символикалык мааниси бар Күн чыкты Элик өлкөнү адилеттүү башкарууну өзүнүн жашоо принциби деп эсептейт. Анын аты жана заты жаратылыштын Күнү менен барабар: бийлик ээси да Күн сыяктуу дайым бөксөрдөй, азайбай турушу керек, Күн ааламга жарык чачат, адамга нурун төгүп турат, ошол сымал Элик элге ак иши, адил сөзү, мээрман, боорукерлиги менен кызмат өтөйт. Бирок бул сапаттар өкүмдар үчүн жетишсиз, сырткы көрүнүшкө да ээ болушу керек: туруктуулукту билдирип – үч буттуу күмүш тактада отурат, курчтук, чечкиндүүлүк мүнөзү – колундагы бычак, оң, сол жагындагы бал менен уу жакшылык менен жамандыкка карата анын мамилеси.

Адилет касиетине жетүүнүн өзү зор жоопкерчилик, ал үчүн жогорку сапаттар менен бирге акылдуулук, илимдүүлүк, билимдүүлүк, сабырдуулук ж. б. касиеттер керек. Күн чыкты бардык жакшы сапаттарга эгедер болсо да бүткүл мамлекетти башкарууда кыйынчылыктарга туш болбой койбойт, убактысы да, чамасы да жетпейт. Ошондуктан, бийлик ээсине калыс жардамчы керектигин жарыя салат.

Увазир Айтолдунун образы – дөөлөттүн символу. Дөөлөт – туруксуз, өзгөрүлмө, аны адам баласынын кармап

калышы өтө эле кыйын, оор, ошентсе да адам башына конгон бак-дөөлөттүү акылдуулук, билимдүүлүк менен токтолуп калса болот.

Кут бир келет – бакпасаң кетип калат,

Бак бир конот – үйлөсөң өчүп калат.

Бек кармасаң – ал качалбайт эч жакка,

Бир бошосо – кайра илинбейт тузакка.

Акындын оюн ээрчисек, дөөлөттү кармай турган касиеттер төмөнкүлөр: мүнөзү иши менен дал келүүсү, ынсаптуу болуу, улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо, кишини кордобоо, бой көтөрүп мактанбоо, текеберчилик кылбоо, ичимдик ичпөө, байлыкты максатсыз чачпоо... Антпесе, дөөлөт тоодогу жапайы кийик сыяктуу, жалт этип качып кетет.

Увазирди Өкүмдар көп сыноодон кийин гана кызматка алып, ишенүү менен өлкөнү башкарууга кийлигиштирет. Айтолду өмүр аягына чейин бийлик ээсине адил кызмат өтөп, урмат-сыйга бөлөнөт.

Айтолду менен Күнчыктынын ортосунда – «Жакшы киши ким болот, кандай өзү, өзгөчөбү адамдан кулк-мүнөзү?» «Мага айтчы: адилеттик кандай өзү, адамзат аны менен мыкты дечи!» «Жакшы адамда болор бекен кемчилик, жамандар оңолобу өзү жүрүп?» «Баары эле байлыгым көп болсо дешет, байлыкка эмне алпарат, кантип жетет?» «Сен айттың азыр эле тил зыянын, айтчы эми, а пайдасы барбы анын?» – деген толгон-токой суроолор коюлуп, жооптор философиялык ой жүгүртүүлөр мүнөздө берилет. Мисалы, төмөнкү ыр тизмектерин келтире кетели:

Пенде көп, бирок азыр адамдар аз,

Адилет адам азыр көп табылбас.

Жамандар жакшы менен дос болгондо,

Асманга теңелгени жакшы ошондо.

Бузук-жалган, жаман да ага барган,

Эң жаман – жамандыкты кылган адам.

Жөнөкөй, бирок таалим-тарбиялык мааниси баалуу тең саптар поэмада өтө жыш учурайт, ошондуктан акындын ырларынан бөлүп мисал келтирүү да изилдөөчү үчүн кыйын, мазмуну биринен бири өтөт.

Өмүр менен өлүмдүн тирешүүсү дастанда Айтолдун образы аркылуу чагылдырылат. Символикалык образ жаш мезгилинде жаңырган айдай ичке эле, эми мезгил өтүп, өсүп-толуп, чачын бубак басып, карып, алдан тайып, өлүм менен кездешип турат. Анын өлүм, өмүр жөнүндөгү ой жүгүртүүсү – чындыкты, акыйкаттыкты тайсалдабай айтуусу. Өлүм өмүрдү тооруп турганда анын дүйнөсүн пессимизм басып, чын эле жарык жашоо менен коштошуп кетип каламбы деген коркунуч сезим пайда болот. Чымындай жаныңды тоо-түзгө ала качып кеткиң келет, бирок өжөр өлүм көлөкөдөй артыңан калбай ээрчип алат, муң-кайгыга, сар-санаага батырат. Адам бул дүйнөдө өзү үчүн жалгыз жашаса бир жөн эмеспи, ал эми сенин үй-бүлөң, досторуң, өзгөчө бала-бакыраң эмне болот?! Барсың, анан жоксуң?!

Белгилүү да, төрөлгөнгө өлүм бар,
Тике турган – акыр бир күн куланар.
Кайгырба, кейибегин – мен кетемин,
«Төрөлгөн – өлбөйт» – десе ишенбегин.
Неге туулдум? – акыры өлөр болгон соң?
Неге күлдүм? – кайгы күтүп турган соң?

Кандай аянычтуу саптар! Увазирдин уулу Акдилмиш айткандай, балким өлүмдү алдап-соолап тескери жолго салып жиберсе болор бекен?! Өлүмдү кантип жеңсе болот?! Жакшы адамдарга ал жолобой койсо эмне болот?! Көз жашты дайрадай төксө кайтып кетер бекен?!

Дүйнө берип өлбөс болсо адамдар,
Өлбөс болуп калмак анда жакшылар.
Өлүмгө дабаа болбойт алтын-күмүш,
Өлүмдү токтото албайт билим же күч.
Өлүмгө дабаа болсо дары-дармек,
Эмчилер өлүм билбей жүрө бермек.

Демек, байлыкка чиренбөө керек, ажал келсе адам пендеси тандалбай тиги дүйнөгө кете берет. Ошол үчүн каарман адам баласын жакшылык, кайрымдуулук үчүн үндөп, өзү да «унутупмун элден соопту алганды, неге сөктүм жазыгы жок жандарды?» деп ичинен бушайман болот. «Кандай сонун жаш адам картайбаса» деп тилейт.

Схема № 1

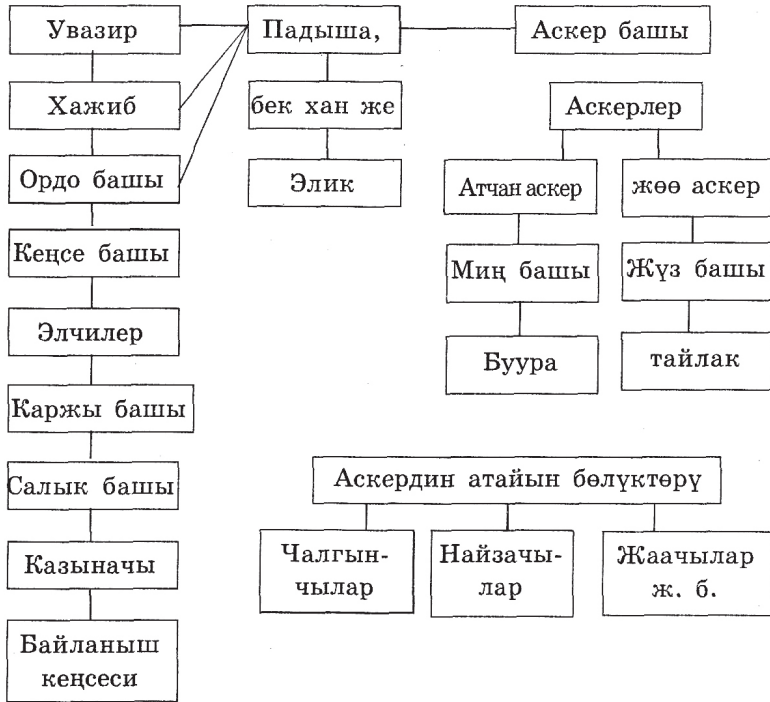

Схема № 2

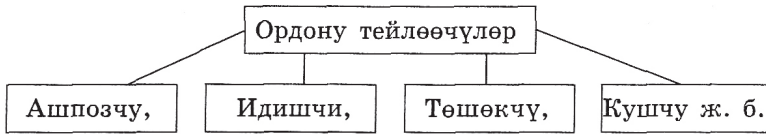
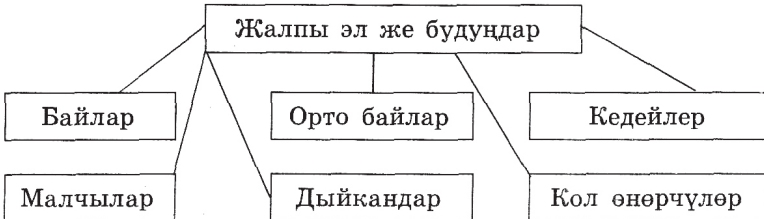

Схема № 3

Эй тирүүлөр, туталанып буулукпа,

Тирүү жүрүп, өлүм барын унутпа.

Акындын бул ачуу кыйкырыгы – ар бир адамга катуу буйругу. Өлүмдү ойлогондо гана адам пендеси жашоодогу өзүнүн ордун билип, «Атасын тааныбай калгандар» эсин жыйып дөгүрсүп көөп кетпей жүрөт...

Өлөр адам аткара албай калган үмүт-кыялын бирөөлөр улантуу үчүн, басып өткөн өмүр тажрыйбасынан үлгү калтыруу үчүн акыркы сөз – керээз айтат. Айтолдунун керээзинин мааниси да өмүрдү пайдалуу өткөрүү, турмуш-тиричиликтеги тоскоолдуктарды, кемчиликтерди жеңүү, илим-билим ж. б. маселелерине барып такалат. Ал уулу Акдилмиштин келечектеги тагдырына кандай адам болор экен деп түпөйүл. Айтолду өлүмдөн коркпойт, ага бетме бет өзүнүн эркин коё билет. Бөтөнчө уулунун акылдуу болуп өсүп бара жатканын, өзү кетсе ордун бөксөртпөй баса турган «атадан калган туяк» бар экенин баамдап, ыраазы болот.

Ишинде адилет бол, түз жүргүнүң,

Бактылуу чынчыл киши сен билгиниң!

Жойпуларга ишенбе, келсе кезек,

Жойпулар кылчандабай сатып кетет.

Сабыр кыл, сабырдуулук жакшы сапат,

Сабырдуулар асманга шаты салат.

Эл ичинде токтоо болгун, эсирбе,

Ач көздөнүп абийириңди кетирбе.

Айтолдунун керээзи акыл-насаатка аябай сугарылган, ал баласына түздөн түз кайрылуу менен жалпы элге зарыл ой берметтерин сунуш кылып жатат. Керээздин маанисин, демек, чектеп коюуга болбойт, ал эми аны аткаруу тирүү жүргөндөрдүн парзы. Мына ушул биринчи ойдон Айтолду экинчи ойго кабылып Күнчыктыга кат жазып керээз калтырат: бийликтин адилеттүү болушун, калпычыларга алданбашын, убакытты бошко кетирбешин, көр дүйнөнүн артына түшүп кетпешин, бирөөнүн канын төкпөшүн, өлүмдү ойлоп, кудайга сыйынып жүрүшүн, узун өмүр сүрүшүн ж. б. каалайт. Бул керээз адамдык парзды тирүүчүлүктө жүзөгө ашырууну гана максат кылып койбойт, мамлекетти гүлдөтүп башкаруу сыяктуу саясий программанын неги-

зи болуп эсептелет. Чыгармада сөз саясий башкаруучулар жөнүндө болуп жаткандыктан Айтолдунун Акдилмишке, Күнчыктыга калтырган керээзинин түпкү мааниси мамлекетти таратып жибербей бекем чыңдоого барып такалат. Стеблева туура белгилегендей, Маверенахрды бийлөөчү катары өкүм сүргөн түрк династикасы үчүн өтө пайдалуу идеялар туюнтулуучу мындай чыгарманы Караханиддер абдан жактырышкан. Акындын ою боюнча бийликти башкаруунун кынтыксыз системасын түзүү, мамлекетти борборлоштуруу идеясы, кызматчыларды ишке туура тандоо ж. б. маселелерди күн тартибине коёт.

Кыргыз тарыхчысы Э. Эралиевдин сунушу менен «Кутуу билим» дастанындагы Карахан кагандыгынын мамлекеттик аппаратына жана өлкөнү башкаруу структурасына көз жүгүртүп көрөлү⁸.

Бул кызыктуу схеманы окумуштуу өтө терең иликтөөдөн кийин түзгөн. Демек, Айтолдунун керээзи жөн гана турмуш тиричиликке же болбосо жүрүм-турумга гана байланыштуу эмес, саясий идеологиянын функциясын аткарат. Чыгарма боюнча эгер аким адилеттик, акыл-эс, дөөлөт жана каниет деген төрт негизги касиетти айкалыштыра алса, анда көксөгөн максатына жетиши мүмкүн.

Өкүмдар! Адилеттүү болсун жазаң,
Саясатың жаманбы – ишиң жаман.
Жыл сайын бийлигим бек болсун десең,
Элди башкар, күч эмес, мыйзам менен.

Ошентип, Айтолдунун керээзи аткарылып, Акдилмиш элине кызмат өтөй баштайт. Бийлик ээси аны өз уулундай бапестеп, илим-билим берип өстүрөт. Акдилмишти сынап ар түрдүү суроолорду берет: акыл кайдан башталып, кайдан чыгат, качан жетилет, энеден эстүү болуп төрөлөбү, болбосо жаш жетилип үйрөнөбү?.. Акдилмиш – акыл, ой ээсинин образы катары чыга келет. Экөөнүн ортосундагы пикир алышууда мамлекеттик саясий коомдук маселелерден баштап турмуш-тиричиликтеги майда-барат нерселерге чейинки проблемалар козголот. Мисалы, бектин, уазирдин, аскер башынын, катчынын, казыначынын, ашпозчунун ж. б. милдеттери, адамдардагы оң, терс сапаттардын

белгилери так көрсөтүлөт. Күнчыктынын, Акдилмиштин да дүйнөгө болгон көз караштары бирдей, алар берген жоопторунда бири-биринин ойлорун улап же толуктап турат. Суроо-жооп сөздөрдүн кайсынысын албайлы, философиялык ойлор өтө жыш учурагандыгын көрөбүз:

Иттерге башчы болсо баатыр арстан,
Иттер да арстан болот андан ашкан.
Арстандарга ит башчы болор замат,
Арстандар итке айланат арсылдашкан.

Чабышта коркоктордун кереги жок,
Андай жоокер өй көчөк катынга окшоп.

Намыстуу баатыр жигит жоону басат,
Бир гана уятсыздар жоодон качат.

Ошону менен бирге ыр түрмөктөрүндө жаштарды тарбиялоонун укмуштуудай таасир берүүчү булагы жаткандыгын байкайбыз. «Куттуу билим» дастанын философия менен педагогикалык эрежелердин жыйындысы деп атаса болот. Акын адам баласы үчүн эң маанилүү акыл-насаат айттырып жатат. Каармандардын ички дүйнөсү менен сырткы жүрүм-турумунун, ишинин дал келиши чыгармада эң башкы маселе болгондуктан поэмадагы дидактикалык көз караштар абстрактуу түшүнүктөн алыс турат.

Ар бир адам каниет, топук кылып жашоосу керек. Поэмадагы Өткүрмүштүн символикалык образы мына ушул ойго негизделген. Ал дөөлөт, байлык, бийликтен, жарык дүйнөнүн жыргалчылыгынан баш тартып безип, өз алдынча философиясы бар тоодо жашаган каарман. Ошол себептүү Күнчыктынын кызматка чакырганын кабыл албай, мейманга чакырганына гана барат. Анын өлүм, өмүр, бийлик, дүйнөнүн кенендиги, тардыгы, жашоонун кыскалыгы, таттуулугу, мезгилдин жаштык, карылык учуру, сый-урмат, даңктын мааниси, эмгектин, билимдин, илимдин улуулугу ж. б. тууралуу жалпы көз карашы адамды тарбиялоого барып такалат:

Өмүрдө топук кылар өч нерсе бар,
Үчөөнөн тең адамзат жыргал табар.

Биринчиси – ичкен тамак, жеген ашың,
Экинчи – өмүр кошкон аял затың.
Үчүнчүсү – ден соолук, тирилигиң,
Бул үчөөнүн сактоо керек биримдигин.

Адил, ак жашаган Өткүрмүштүн ооруп калышы, керээзи, өлүмү Акдилмиштин жан дүйнөсүн бушайман кылат. Өлүмдүн баары бир өмүрдү жеңип кетерине ынанып, пессимисттик ойлордон кутула албайт: Өлүп калар болгон соң, өмүргө келүү не пайда, адамдын кубанычы аз, муңкайгысы неге көп...

Мейли Күнчыкты, мейли Айтолду, мейли Өткүрмүштүн өлүм жөнүндөгү ой толгоолоруна үңүлбөйлү, баарынын жыйынтыгы бир:

Тирүүлөргө өмүрдү теңир берет,
Кези келсе кайра алып коёт, демек!

Чындыгында эле чыгармада адам баласынын өмүрүн түбөлүк коштоп жүрүүчү кудай тааланын эң улуулугу ар бир сапта жолугат. Ошондуктан акындын каармандары өмүрдүн шириндигин, баалуулугун көкөлөтүшсө да өлүм менен кездешип жаткан учурда оптимисттик көз караштан тайбаганга аракет кылышат, антишпесе кудай алдында чоң күнөөгө батышат.

Поэмада түрк элинин өлүмгө байланыштуу каада-салттары да чагылдырылган, алсак, керээз калтыруу, көңүл айтуу, жоктоп ыйлоо, кепинге алуу, мүрзөгө коюу, дуба окуу... «Куттуу билимдин» башынан аягына чейинки сызылып өткөн идея – кудайдын пендеси өлүмдү ойлоп жүрүүсү менен адал, ак жашап, билим-илим, тарбия алып, муундан муунга калтыруусу керек. Бул өмүр – ар бир адам үчүн аялдама сыяктуу, ичер суусу соолуп, көрөр күнү түгөнүп, сааты келгенде гана жарык дүйнө менен коштошуу парз.

Жогоруда айткандай поэманын тематикалык тармактары өтө көп: дарыгерлер, дыйкандар, кол өнөрчүлөр, малчылар, соодагерлер, кедей-кембагалдар, конокко баруу, чакыруу, аял тандоо, уул-кызды тарбиялоо, сөздүн наркы, тилдин зыяны, түш жоруу, жылдыз саноо... Бирок ушул булак сыяктуу майда тематикалар бир өзөнгө

бириккенде дарыя сындуу философиялык, дидактикалык чоң мааниси – турмуштун кодексин айкындайт.

Окуу – бул көп билимге кепил келет,
Жакшы кызмат элдерге – билим берет.
Билим болсо – жан кыйышпас дос саган,
Илим болсо – кесиптешиң, кошунаң.
Эрке өстүбү балдарың – жаман адат,
Өмүр бою кайгыда – жашың агат.
Эл менен сүйлөшө бил токтоо, аяр,
Оройлук – казылган ор, отко салар.
Такыба, токтоо жандар атак табат,
Тоң моюн, кежир адам четте калат.

«Кут билимдин» кайсы гана ыр түрмөктөрүн албайлы идеялык-мазмундук жагынан бири-бирин толуктап турат, ошондуктан ким кандай жашабасын, кандай кесипке ээ болбосун чынчыл, адилет, акыйкат, боорукер ж. б. принцип, касиет-сапаттардын ээси болуп, иштеринен да, сөздөрүнөн да күзгү сымал чагылып көрүнүп турушу керек. Ал эми терс жүрүм-турумдардын, кемчиликтердин, азгырма дүнүйөдөн оолак болуу үчүн пендечилик түркөй түшүнүктөрдөн өйдө турууга умтулуу зарыл. Акындын каармандары жаман адаттардын тез эле чырмоок сымал адамды чырмап, тескери жолго түшүп кетишине шарт түзөрүн ар бир акыл-кеңештеринде катуу эскертет. Бир караганда дастанда олуттуу конфликттик окуя, кырдаал жок болгону менен, адамдардагы сапаттардын ортосунда кагылыш курч мүнөздө чагылдырылат. Мисалы, адалдык – арамдык, марттык – сараңдык, акылмандык – акмактык, сылыктык – оройлук, эмгекчилдик – жалкоолук, сөзмөрлүк – чоркоктук, кичипейилдик – төрөпейилдик, сезимталдык – ташбоорлук. Булар эч убакта компромисске келбей турган түбөлүктүү карама-каршылыктар.

Караламан кедейге таалим болбойт,
Каада-салтты кадырлап ойлоп койбойт.
Караламан журтундун иши кара,
Кир кылбагын өзүңдү, кошулба ага.

Бар жыргалы тойгузуу карындарын,
Курсактан башка түйшүк билбейт аның.

Демек, ушул сыяктуу саптар акындын жалпы идеясына карама-каршы келип турат.

Дастандын өзгөчөлүгү – адамдын карым-катнашында түбөлүк кызмат кылуучу тилдин коомдогу орду менен маанисин эч бир кемитпей туруп ачып бергендигинде. Акындын тилдин сыйкырдуу касиетине баа берүүсү – инсандын маданиятынын эрежеси.

Илим менен билимге көпүрө тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.

Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.

Тил арстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе – өзүңдү да жеп койгон.

Мындай курч да, таамай да ой айтуу кыйын. Дегеле поэманын поэтикалык ажары макал-лакаптарды, фразеологизм, туруктуу сөз айкалыштарын, учкул сөздөрдү кеңири пайдалануудан ачылат. Т. Сыдыкбековдун адил пикирин келтире кетсек ашыкча болбос: «Кантсе да, байыркыдан оозеки жат окулган дастандар, икаялар, накыл сөз, макал-лакаптар Жусуп акындын илхамын чакыргандыгы байкалат»⁹. Бул жерден, албетте, биз котормочу Т. Козубековдун да чыгармачылык изденүүсүн баалап коюшубуз керек. Акын жаздыбы, котормочу котордубу – поэмадагы макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү бөлүп айтуу эч бир мүмкүн эмес.

Кеп көркү – тил, ойдун көркү – сөз болот,
Кишиде – жүз, жүздүн көркү – көз болот.

Бири – шилтеп кылычын жоодо жүрөт,
Бири – чыкпай үйүндө карып өлөт.

Бир сөз бар сыр мааниси өтө терең,
Жакшы сөз – жарым ырыс болот деген.

Эмне эксең жериңе ошол өнөт,
Эмне берсең – ошону төлөп берет.

Оң баштанса – ишиң дагы оңолор,
Сол баштанса – алтын башың жоголор!

Сөз шурусу ушинтип бирине бири уланып кете берет да, акыл-ойдун эң маанилүү тереңине барып кадалат. Акын бейттерди жасалма мүнөздө жазбагандыгы, чыгарма көркөм дөөлөттүн чоң эргүүсүнөн жаралгандыгы жана ал он сегиз ай бою бирдей чыгармачылык изденүүдө болгондугуна таң калбай коё албайсың.

Ошентип, чыгарманын финалында эки каарман өлүп, эки каарман тирүү калат, бул эмне кокустук көрүнүшпү?! Жок, акын, биринчиден, жарыктык менен караңгылыктын тең салмактуулугун сактагысы келсе, экинчиден, төрт каарманынын арасынан Адилет менен Акылды жарык дүйнөгө калтыруусу менен бул экөө турганда дөөлөттүүлүк, каниеттүүлүк болот деп жашоонун бүтпөстүгүн, түгөнбөстүгүн даңктап отурат. Демек, чыгарма каармандардын жөн эле биринин өлүмү келип, экинчисинин өмүрү уланып аяктабайт, мында да символикалык маани камтылган.

«Куттуу билимди» жакшылап окуган окурман мындай жыйынтыкка келет: Жусуп Баласагын – ойчул-философ акын. Поэмадагы кайсы проблема, тема, идея болбосун акын жалпы адамзаттык масштабда терең ой жүгүртөт.

«Куттуу билим» түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин мактаныч менен туткан, жападан жалгыз орто кылымдагы көөнөрбөс жазма чыгармасы.

Акын Чүй өрөөнүндөгү орто кылымга таандык Баласагын шаарында 1021-жылдары жарык дүйнөгө келген, ал эми качан дүйнөдөн кайткандыгы жөнүндө маалымат жок.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Д'Ласаг А. Китадги bilig incelemesi. – Анкара. – 1972; Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Бишкек: Адабият. – 1990; Малльев Н. Узбек адабияты. – Ташкент. – 1964; Наджип Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. – Москва. – 1979; Бартольд В. В. Избранные произведения. – 5-том; Кононов Д. А. Поэма Юсуфа Баласагунского. Благодарное знание. – Москва. – 1983; Кляшторный С. Г. Эпоха

Кудатгу билиг // Советская тюркология. – 1970. № 4; Караев Ө. История караханидского каганата. – Фрунзе: Илим. – 1983; Келимбетов Н. Ежалги доур адабияты. – Алматы. – 1991; Алтымышбаев А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе: Илим. – 1985; Валитова А. А. Юсуф Баласагуни и его «Кутадгу билик». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва. – 1951; Стеблева И. Түрк тилиндеги адабият // Китепте: Кыргыздар. – Бишкек: Кыргызстан. – 1993; Нарынбаев А. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. – Бишкек. – Илим. – 1994 ж. б.

² Радлов В. В. Кут билим жөнүндө акыркы сөз // Кыргызстан маданияты. – 1969. – № 4.

³ Эралиев З. Жусуп Баласагын. – Бишкек, 2000. – 33-бет.

⁴ Шериев Ж. Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты. – Бишкек, 1996. – 107-бет.

⁵ Эралиев З. Жусуп Баласагын. – Бишкек. – 2000. – 38-бет.

⁶ Алтымышбаев А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе: Илим. – 1965. – 67-бет.

⁷ Ырлар Т. Козубековдун котормосунан берилет. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – Москва. – 1993.

⁸ Эралиев З. Жусуп Баласагын. – Бишкек. – 2000. – 108–109-беттер.

⁹ Сыдыкбеков Т. Кут белгиси билик // Китепте: Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – М.: НИК. – 1998. – 9-бет.

КУЛКОЖОАКМАТ – АХМЕТ ЯСАВИ

(Кулкожо Ахмат Иассауи)

Орто кылымдагы түрк элинин эң атактуу акындарынын бири Кулкожоакмат «Дивани Хикмат», «Даанышмандыктын жыйнагы» китеби менен поэзиядагы суфизм агымынын негиздөөчүсү болгон.

Акындын чыгармасы диний-мистикалык көз караштар менен лирикалык сезимдин синтезинен турат. Ал Алла Тааланы, Мукамбет пайгамбардын үлгүлүү жактарын бийик эмоция менен ушунчалык таза ак дилинен урматтап көкөлөтүү менен бирге сезимтал жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү лирикалык маанай менен санат-насыят формасында ырга салат.

Кулкожакматтын чыгармасын биздин заманга өзгөрүүсүз жетти деп айтуу кыйын. Акындын ыр түрмөктөрү оозеки түрдө айтылып келгендиктен жыйнактагы «хикметтердин» айрымдары көптөгөн шакирттери тарабынан кошумчаланышы, толукталышы мүмкүн.

Өзбек изилдөөчүсү Н. Маллаев, казак окумуштуусу Н. Келимбетов акындын ырлары жолун жолдогон, таасирин алган Сулайман Бакыргани, Молдо Шамсилдин Өзгөндүн хикматтарында жолугарын белгилешкен¹. Хикметтер жыйнагынын түп нускасы жок көчүрмөлөрү Казан, Стамбул, Ташкент шаарларында басылган.

Акындын ырлары жалпы Түркстан аймагына тез жеткен, мусулман эли анын ар бир чыгармасын бийик тутуп, курандын аятындай эле ыйык көрүшкөн². Мусулманчылыктын кыргыздарга таралышы менен ал кыргыздар арасында Сопу Алдаяр деген атка ээ болгон. Анын ырларын дубана,

дербиштер жатка көп айта бергендиктен биздин оозеки чыгармачылыгыбызга ажырагыс болуп сиңип кеткен:

Үйүм-үйүм дебегин,
Үйүң калар күн болор.
Малым-малым дебегин,
Малың калар күн болор.
Үйүм-үйүм дебегин,
Үйүң талаа чырпыгы.
Малым-малым дебегин,
Малың талаа чымчыгы.
Алла үй, алла үй.

Ислам динине ак кызмат аткаргандыгы үчүн кадыр-баркы артып, олуя, даанышман катары сый-урматка бөлөнөт. Акындын бийик аброюна таянып кийин Аксак Темир өзүнүн саясий идеологиясы үчүн анын Түркстандагы күмбөзүн эң жакшы пайдаланган «Мединада Мукамбет, Түркстанда Акмат» деген сөз калган! Аксак Темирдин көздүн жоосун алган күмбөз-мавзолейди салдыруусу – акындын атагын жана ошону менен бирге чыгармаларын кеңири эл арасына жайылтууга өбөлгө түзгөн. Диний ортолук болуп келген алыскы Меке менен Мединага барып сыйынууга калайык-калктын мүмкүнчүлүгү келген эмес, ошондуктан жакын турган акындын мечитине барууга ар бир мусулман баласына жеңилдик түзүлгөн. Аксак Темир ошол мезгилдеги күчтүү диний идеологиялык куралды өз колуна алган. Натыйжада акындын хикметтерин билбеген адамды табуу өтө кыйын эле.

Акын бекеринен «дүнүйө жерип, дин жолуна кадам койдум» – деп мойнуна албайт. Ал жаш кезинен тартып көңүлүндө дайыма Алланы жатка кармап, ал аркылуу дүйнөнү туюп, дербиш болууга тийиш болгон мистикалык жолдун тепкичтеринен өтүп, кудурети күчтүү Акка жанашат...

Акындын мотиви – Кудайдын жалгыздыгы, ага ишенүү, Курандын шарияттарын аткаруу, Кудай бардык нерселердин жана башталмалардын негизи экендигин таануу, дүйнө-мүлккө умтулбай бар болгонуна кайыл болуп жашоо, дүйнөнү кечүү...

Жан чыркырап муунганда, чыкпай
кыйнап турганда,
Сенден өзгө ким келээр, не кылгаймын
кудай-а?!

Ал пайгамбардын өрнөктүү өмүрүнө суктануу менен
карайт:

Он сегиз миң ааламга улук болгон
Мухаммад,
Отуз үч миң сабага ыйык болгон
Мухаммад,
Ач жылаңач алсызга канаагатчыл
Мухаммад,
Каарлуу, заарлуу зулумга шафаагатчыл
Мухаммад.
Түн уйкусун миң бөлүп куран айткан
Мухаммад,
Карыштарга кайрымын улам айткан
Мухаммад.
Жолдон азган азгынга жол азыктуу
Мухаммад,
Кимге эмне зар болсо мол азыктуу
Мухаммад...
Дарттуулардын дартына даба берген
Мухаммад,
Жамандыкка жакшылык жана берген
Мухаммад³.

Акын пайгамбардын жашоосун кандайдыр бир деңгээлде туурагысы келет. Ал журт алдында дүнүйө, атак-даңк менен эч бир тиешеси жок, тек гана кудайдын жолуна түшкөн адам катары көрүнүп, таңкаларлык иштерди ойлоп табат. Бул карапайым калктын көңүлүн өзүнө ынандыруунун эң ийкемдүү жолдорунун бири болгон. Ошонун жыйынтыгында ал 63 жашка келгенде Мукамбет пайгамбардын жашына келгендигин эскертип, колдо бар дүнүйөсүн бей-бечараларга таратып берип, жер алдындагы үңкүрдөн 40 күн чыкпай, сырткы айлана-чөйрөдөн обочо жашаган. Мындай көрүнүштү кудайга өзүнүн ак берилүүсү, азап-тозокту жеңе билүүсү, көрпөнделиктен, күнөөдөн арылуусу катары түшүндүргөн.

Акын 30-хикметинде тозок менен бейиштин айтышына кезек берет.

Тозок айтур:

– Мен артык, бакыл
кулдар мендедир,
Бакылдардын мойнунда оттой ысык
кишендир.

Бейиш айтур:

– Мен артык,
пайгамбарлар мендедир
Пайгамбарлар алдында булак бойлоп
үрлөр жүр.

Экөөнүн айтышы жамандык менен жакшылыктын элдешкис күрөшүүсүн, тирешүүсүн туюнтат.

Ошентсе да, «Даанышмандыктын жыйнагы» – адамзат баласы үчүн улуу идеяга бириккен ыймандыктын, адилеттүүлүктүн, акыйкаттыктын, тазалыктын, дидактикалык мүнөздөгү эрежелердин классикалык үлгүсү, энциклопедиясы.

Ахмат Ясавинин дүйнөгө көз карашы карама-каршылыктуу. Ал адам баласын бир жагынан адил-ак жашоого талбай үндөп, чакырып келсе, экинчи жагынан жарык дүйнөдөгү бардык нерселеринен баш тартуу, кечүү мотивдерин ырларга киргизет.

Акын-лирик, жүрөгү тынч албаган, оргуштап кайнаган, деңиздин толкунундай чайпалган, сезимтал, кыялкеч инсан жан дүйнөсүндөгү бушайман өзгөрүүлөрдү кандай айла-амал менен жоошутарын билбейт:

Алла үчүн элден безип карып болсом,
Жандан кечип, малдан кечип карып болсом.
Жалгыз каздай эрме чөлдө талып болсом,
Эмне ылаажы этеримди билбейм достор.
Күнөө кылдым кабат-кабат, таатым аз,
Өттү өмүрүм капылдыкта мейли кыш, жаз,
Жаным кушу талып туру... Көктө сызбас,
Эмне ылаажы этеримди билбейм достор.

Ал эрмек үчүн эле ыр чыгарып же көңүлдөгү ойду көркөмдөп гана койбой, ички дүйнөсүндөгү таткан карама-каршылыктуу ал-абалды эргүү менен жар салат.

Акын махабаты тууралуу мындай дейт: «Он бешимде үр кыздары каршы келди, Кол куушуруп таазим кылды, боюн ийди».

Өзгөчө анын жаштыкка, өмүр куштарлыгы жөнүндөгү арман ырларын казак тилиндеги басылыштарынан кезиктирсе болот. Кыргыз тилинде хикметтердин баары которулбагандыктан, акындын махабат темасындагы көпчүлүк кыялдануусу көмүскөдө калып отурат.

Өлүмгө кудайдын ак жолу менен баруу – парз. Акты кара дебей, молдо, муфтилер жалган дуба окубай, алдап жебей, дүйнө-мүлккө кумар артпай, бирөөгө жалган жалаа жаппай, адал жашоо керек.

«Тандап таттуу жегендер,
атлас-кымка кийгендер,
Алтын такка мингендер
жер менен жер болуп жатмакчы» –

деп, акын өлүмдүн актыгын, бардыгына теңдигин жар салат. Ал муну менен бир гана Алланы даңктоону максат кылат.

Акындын чыгармачылыгында кыямат заман темасы өтө кеңири орун алган жана аны замана агымынын эң баштоочусу, негиздөөчүсү катары бааласак болот. Кийинки Орто Азиянын даңктуу эл ырчыларына (Махтумкули, Дулат, Майлыкожо, Медилкожо, Майкөт, Шортоңбай, Аубакир, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч) таасири зор тийгени байкалып турат. Кулкожакматтын төмөнкү ыр саптарынын мааниси шакирттеринин көркөм өнөрканаларынан, көз караштарынан даана сезилет:

Улуу, кичүү жаранлардан адеп кетти,
Кыз, зайыптан жубанлардан уят кетти.

* * *

Мусулмандар мусулманга курал кезеп,
Бузук баштап, Акка акаарат кылды кесеп.
Мурут пирге кол сунбады, бербеди эсеп,
Ушундай бир шумдук басты достор.
Кайда барба калкта кайрым, кеңчилик жок,
Падышада, вазирлерде теңчилик жок.
Дербиштердин дубасында сээрчилик жок,
Түрлүү балаа калк үстүнө жаады достор.

Бул саптардын кудурет-касиети, терең мааниси доор-
лор алмашкан сайын өзүнүн көөнөрбөстүгүн жоготпой,
түрк элдеринин фольклорунун жана эл ырчыларынын чы-
гармачылыктарында биротоло сиңип, ар түрдүү вариация-
ланып келгендиги айкын көрүнүп турат. Башкасын айтпа-
ганда деле Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылычтын
«Акыр заман», «Тар заман», «Зар замандарынын» генези-
син байыркы орто кылымдагы мурастан баштап кароого
болот.

«Түркстанда мазары
«Хикмет» сөзү жайылып,
Бизге калды казалы» –

деп Молдо Кылыч ыр жазса, Алдаш Молдо мындай дейт:

Ошол заман баары өттү,
Нечен кыйын эр өттү.
Кожо Ахмед Яссави,
Каусул Агзам пир өттү.

Ахмет Ясавинин «Даанышмандардын жыйнагы»
акындарды тарбиялоонун көркөм сөзүнүн өнөрканасына
айлангандыгы талашсыз чындык. Ал 1094-жылы туулуп,
1167-жылы дүйнөдөн кайткан.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Маллаев Н. Узбек адабияты тарыхы. – Ташкент: Уки-
тувчи. – 1965. – 1-том; Келимбетов Н. Ежелги даур адабиети.
– Алматы: Мектеп, 1991.

² Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Бишкек. – 1996. –
306-бет.

³ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Бишкек. – 1999.
Котормо ырлар ушул китептен алынат.

АХМАТ ЮГНАКИ

(Адиб Акмат Жугинеки)

XII кылымдагы эң көрүнүктүү аты таанымал инсан Адиб Акмат Югнаки «акындардын акыны, дааналардын көч башы» катары баа алган. Албетте, өз замандаштарынын көпчүлүгү сыяктуу эле анын «Хибатул-хакайык» («Акыйкат сыры») чыгармасынын кол жазмасынын түп нускасы сакталып калбаган. Ошентсе да, түрк тилинде жазылган бул чыгарманын бир нече көчүрмө нускалары бар. Маалыматтарга караганда Самарканд варианты Стамбулдагы «Айя-София» мечитинде сакталып турат. 1480-жылы Абдуразак бакшы көчүргөн нусканы түрк окумуштуусу Нажиб Осим 1916-жылы китеп түрүндө жарыялаган. Араб тилиндеги кол жазманын бири – Берлинде. Ал эми түрк илимпозу Рашид Арат Рахмат 1951-жылы латын арибинде акындын чыгармаларын негизинен толук басууга жасаган аракетин жүзөгө ашат.

Ахмат Югнакинин чыгармачылыгына окумуштуулар Е. Бертельс, С. Малов, И. В. Стеблева ж. б. кайрылышкан. Акындын ыр түрмөктөрү өзбек, казак тилдеринде¹ небак жарыяланып, окуу китептеринде өз ордун ээлеп келсе, кыргыз тилинде болсо үзүндүлөр жаңыдан гана жарык көрдү. Изилдөөлөрдүн ичинен өзгөчө өзбек окумуштуусу К. Махмудовдун «Ахмат Югнакинин «Акыйкат сыры» чыгармасы тууралуу» деген академиялык басылыштагы лингвистикалык багыттагы эмгегин бөлүп көрсөтсө болот². Биздин адабиятчыбыз Ж. Шериев да биринчилерден болуп акындын көркөм мурасына кайрылып, талдоого алышы кубандырбай койбойт³.

Акын тубаса азиз адам болгон. Ал «Акыйкат сыры» дастанын (поэма десек да болот) түрк тилинде жазып, Ыснахлар бекке тартуу кылган. Демек, мына ушул көрүнүшкө ылайык бекти даңктоо жана урматтоо идеясы мыйзамченемдүү көрүнүш.

Соңку келген муундарга, элдерге

Анын даңкы аңыз болуп калсын деп.

Анын дайны дайым жаркып жансын деп,

Анын аты дүңгүрөп жер жарсын деп⁴.

Акын жүрөгүнөн мээрим төгүлүп тургандыктан улам шахына сөздүн кереметин, асылын тандап багыштайт. Көзү көрбөсө да жан дүйнөсү менен тышкы дүйнөнү, айлана чөйрөнү сезип, астейдил таза, чын пейил ыкластан арнашы акылмандык менен олуялыктын касиети болгон. Бул бекке карата жагалдануу, кошоматчылык кылуу, моюн сунуп баш ийип багынуу эмес, тескерисинче, адал-ак, ыракаттуу, акыл, сезим, ой кенчи, жоомарт, март, кайрымдуу, кең пейил, айкөл, улуулук ж. б. сыпаттагы Адам баласынын ыйыктыгын, бийиктигин салтанаттоо болуп саналат. Бирок акын даңазалуу шахты даңктай берсе эле өз учурунда дароо оозго алынып кетпейт жана келечек үчүн өрнөк болоор көркөм мурас болуп кызмат аткара албайт.

Акмат Югнакинин «Акыйкат сырынын» сыры – адам баласы үчүн түбөлүктүү, актуалдуу болуп кала берүүчү, акыл-насааты, кеп-кеңеши. Акындын дидактикасы өз мезгилинин адабий салтынын жакшынакай үлгүлөрүн улантып, «турмуштун конкреттүү кубулуштары менен караманча байланышпаган адеп-ахлактык жактан өзүн өзү жетилтүүгө чакырат»⁵ Алар суфизм философиясына өтө сугарылган «Акыйкат сыры» дастанында карапайым калктын кабыл алуусуна жеңил ыр өлчөмдөрү, поэтикалык формалар пайдаланылган.

Акын Алланы, анын пайгамбары Мухамбетти, төрт калыйпаны мактаса да, чыгарманын башкы идеясы – билим, илимди бийиктетип, жогору коюу; адамдын жоомарттык, марттык, айкөлдүк, сабырдуулук касиеттеринин мааниси, сараңдыктын, дүнүйө-корлуктун, ач көздүктүн, кайрымсыздыктын, калптын зыяндуулугу. Дегеле санат-насаат максат

тындагы ой жүгүртүүлөр Алла менен жөнөкөй пенденин ортосундагы ички дүйнөдөгү байланышты, аны сезе билүүнү, акыйкатка, адилетчиликке, бакыт-таалайга, жакшылыкка ар дайым умтулууну туюнтат. Турмуштун өнүгүү, өзгөрүү диалектикасын акын ислам дининин идеялык таасиринен көрөт. Мына ушунун негизинде жарык дүйнөнүн опасыздыгы, үмүт-тилектин курулайлыгы, алаамат, кыямат замандын келиши, өмүрдөн өлүмдүн күчтүүлүгү, бардык нерсенин өзгөрмөлүүлүгү – баары Кудайдын буйругуна барып такалат.

Кудай! Анын ак жолунан чыкпоо, адашпоо керек!
Анын буйругуна байланыштуу гана бардык көрүнүштөр ишке ашат:

Эй, эгем сага тобо кылам,
Үмүттү үзбөйм мээр-шыбагаңдан.

* * *

Күбөсү кайрымдуу сен бардыгынын,
Учкан куш, жансыз дүйнө, жүгүргөн аң.

Жок элем. Жараттың сен. Жок кылып да,
Бар кылып жаратчу сен, кайта баштан.

* * *

Эй, эгем, кечирүүнү өзүң кечир,
Күнөөдөн арылта көр кулуң кылган.

«Пендени тозокко түшүрөм, бейишке чыгарам, күндү батырып, түнгө айлантам, өлгөндү тирилтип, тирүүнү өлтүрөм» – десе да ал Кудайдын өзүнүн иши.

Диний түшүнүктөр ыр түрмөктөрүндө оголе шыкалып, ой санааны тушап турса да «Акыйкат сырынын» ачык-айкын өзөгү – билим менен илимде. Акындын учкул канат саптары бүгүнкү окурмандар үчүн да жаңы философиялык ой, педагогикалык тарбия катары жаңырыктап турушун төмөнкү мисалдар даана күбөлөйт:

Билимдүү – кайда жүрсө төрдөгүдөй,
Билимсиз – тирүүсүндө көрдөгүдөй.
Билимдүү – өлгөн соң да унутулбайт,
Билимсиз – тирүүсүндө да аты угулбайт.

Же болбосо:

Илим, билим адамды көкөлөтөт,
Билимсиздик ар эрди чөгөлөтөт.

* * *

Бир билимдүү билимсиздиктин миңине тең,
Миң билимдүү бириксе жетеби чен?

Ахмат Югнакиндин мына ушул эле кыска, бирок мааниси терең ыр түрмөктөрү кыргыздын нукура айтылып жүргөн «Билими күчтүү минди жыгат...» ж. б. макал-лакаптары, афоризм сөздөрү менен сыртынан гана үндөшүп турбастан, ички маани-маңызы турмуштун бир өзөгүнөн калпып алынгандыгын айгинелейт. Башкасын айтпаганда деле, акындын ырларындагы таамай көркөм сөз каражаттары, сөз айкалыштары, ой жүгүртүү менталитетинин өзгөчөлүгү анын түрк элинен чыккандыгын тастыктайт.

Бул жашоодо пендеге эмне керек?! Бул дүйнөнүн жыргалы, ырахаты не?! Күнөөнүн башы – кумарлыкпы, азгырылуубу?! Акындын ой чабыты жалаң эле абстракттуу эмес, реалисттик көз караштардын жыйындысы.

Жылмандайт дүйнө кээде кабак чытып,
Бир колуна уу, бирине балын тутуп,
Бал таттырып а оболу кызыктырып,
Кийин турат кесесинен ууну сунуп.

Ушул жерден кечээ эле «ак боз атты минип» өткөн Алыкул Осмоновдун ыры эске түшөт:

Дүйнө – өмүр, уул бердиң, бала бердиң.
Дүйнө – өмүр, алоолонуп жана бердиң.
Неге сен алыс кеткен сапарыңан
Ээриң жок жайдакталып кайра келдиң?

Бул жөнөкөй эле окшоштук эмес. Алыкулдун турмуш философиясынын тамыры байыркы акындарда жаңырыктап жаткансыйт...

Дүйнө жөнүндөгү темага акындардын кайрылышы мыйзамченемдүү көрүнүш, бул акындардын чыныгы чеберчилигин ача турган поэтикалык объект. Мына ошондуктан, Ахмат Югнакиндин көркөм ойлоосунун чордонун да дүйнөнүн диалектикасы өзгөрүлүп, кыймыл-аракетте болушу, келип-кетиши, кармалбастыгы, туруксуздугу ээлейт:

Бу дүйнө – кербен сарай го,
Бери келип, бири жөнөйт ов!
Кербен алды узап, жол тартты
Даа канчасы түшүп түнөйт ов!

Акындын дастанын котормочулар атайы эле жасалма түрдө кыргызчага жакындаштырып коюшпаса керек деп ойлойм, анткени, түрк акынынын көркөм кыялынан жаралган саптар мынчалык үндөш көп учурабайт эле. Мунун өзү «орто кылымдагы түрк сөздөрүнүн, макал-ылакаптарынын азыркы түрк тилдеринде орчундуу өзгөрүүсүз сакталгандыгын»⁶ далилдейт. Биз дастандын өзбек, казак тилдериндеги котормолору менен да бир аз салыштырып көрдүк жана алардын ортосундагы жалпылыктарды байкадык: «Таш менен урганды сен аш менен ур», «Бир иш кылсаң жети жолу өлчөп бир жолу кес», «Жакшы дос, жакшы адамды улайт, кошот, Адам жолдош шарапаты менен озот», «Сабырдуунун табары сары алтын», «Буйруксуз кумурсканын буту сынбайт», «Ойлоп сүйлө, айтпа сөздү ойлонбой», «Миң досуң болсо да көп көрбө», «Кой дээр кожо калбай, тыяры жок» ж. б. у. с. дастандагы канаттуу сөздөр түрк элдеринде кеңири кездешет эмеспи!

«Акыйкат сырындагы» акыл-насаат кеңештен курулай демагогия, буркан-шаркан эмоция жокко эсе. Адам баласынын күндөлүк турмуш-тиричилигиндеги кадам сайын керек, зарыл эсептелүүчү нравалык, этикалык, эстетикалык жол-жоболордун кодекси сымал өзүнүн терең маанисин жоготпой, коротпой кылымдар бою эл арасында сакталып, айтылып келиши «Акыйкат сыры» өңдүү дидактикалык чыгарманын өзгөчөлүгүн, өлбөс-өчпөстүгүн белгилейт:

Даражаң өскөн сайын тутумдуу бол,
Улуу, кичүүгө сыпаа сөзүңдөн жазба.

* * *

Жакшы, жакшы иш менен көңүл алыш,
Акылсыздан өзүңдү карма алыс.

* * *

Жакшы үмүтүң болсо, жаман иш кылба.

Акында коомдогу, пендедеги терс көрүнүштөрдү сындаган сатирадан да күчтүү илеби бар саптар жыш учурайт. Алсак, эң терс мүчүлүштөргө – сарандык, ачкөздүк, менменсинүү, төрөпейил, жеке кызыкчылык, айла-амалдар, тардык, наадандык, көрөөлбастык, караөзгөйлүк, душман-

дык, зордук, зомбулук, арамдык ж. б. адам мүнөзүндөгү – жоомарттык, адептүүлүк, ыймандуулук, билимдүүлүк, боорукерлик, кайраттуулук ж. б. касиеттерди конкрет коюу менен адал жашоого үндөйт.

Эй, байлыкка сугалак, бал бул, мал, пул,
Бөгөн санаа-убарау, эртеу убал.
Адам, дөнөйө жыйнасау соуу азап,
Адал эмгектен тапсау, ал го макул.

* * *

«Мен, мен» дешет бирөөлөр өөдөсөнөп,
Андайлар кудайга да, элге жакпайт.

Ахмат Югнакинин өзү инсандык асылзаада сапаттарга ээ экендиги жан дүйнөсүнөн, ошону менен бирге суфизм философиясына терең берилгени көз караштарынан байкалып турат.

Бүгүнкү күндө акындын чыгармачылыгы жалпы окурмандары үчүн тарбиялык күчкө, эстетикалык татымга эгедер гана эмес, кыргыз адабиятынын тарыхынын актай барактарын толтуруп, поэзиябыздын өсүп-өнүгүшүнүн көркөм бир булагы катары кызмат аткарышы керек деп ойлойбуз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Хибатул хакойык. – Ташкент. –1971; Акикат сыйы. – Алматы. – 1985.

² Махмудов К. Ахмед Йуигнэкидин «Хибатул хакойык» асари хакинда. – Ташкент. –1972.

³ Шериев Ж. Байыркы жана орто кылымдар төрк адабияты. – Бишкек. – 1996.

⁴ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Бишкек. 1999. Ырлар ушул китептен цитата алынат (Которгон К. Сариева).

⁵ Стеблева И. В. Төрк тилиндеги байыркы адабият // Китепте: Кыргыздар. – Бишкек: Кыргызстан. – 1993. –426-б.

⁶ Шериев Ж. Байыркы жана орто кылымдар төрк адабияты. – 148-бет.

СУЛЕЙМАН БАКЫРГАНИ

(*Хаким Ата*)

Борбордук Азия чөлкөмүндө XII кылымда кеңири белгилүү болгон инсан – Сулейман Бакыргани (Хаким Ата). Ал өзгөчө устаты Ахмед Ясавинин жолун жолдогон эң жакын шакирти катары да көпчүлүккө маалим. Ахмед Ясавинин анын чыгармачылыгына ак батасын берип, катуу таасир эткенин окумуштуулар белгилеп жүрүшөт. Сулейман Бакыргани да ырларында устатынын ысмын бир нече жолу атап, терең ызаттап, урмат менен мамиле кылгандыгы ачык көрүнөт:

Шайыктардын сарысы –
Шайык Ахмед Ясави!
Карчыганы баптаган,
Шумкар, ылаачын уштаган,
Сансыз шакирт баштаган
Шайык Ахмед Ясави.
Шариятты сүйлөгөн,
Акыйкатты издеген
Чындык үчүн сайышкан.
Бабалар башы – Баба Арыстан –
Шайыгым Ахмед Ясави!¹

Акын Сулейман Ахмед Ясавини туу тутуп, ислам идеясын сопучулук аркылуу тараткандардын, негиздегендердин бири болуп эсептелет. Ал гана эмес анын «Бакыргани» деп аталып калыш себебин да Ахмед Ясавиге такаган пикирлер жок эмес. Алсак, 1889-жылы Мускин Галей тарабынан Казанда басылган «Заман акыр» китебинде («Замму назира китабы») мындай мазмундагы аңыз кездешет: Бир күнү Кожо Ахмед Ясави шакирттерин чакы-

рып, талаш-тартыш уюштурат. Өзүнүн курбалдаштарынан айырмаланган Сулейман дароо устатынын көзүнө илинет. Сөзүнүн аягында устаты шакирдине кайрылып, «Эртең менен сенин эшигиңдин алдында тизесин бүгүп бир төө келет. Төөгө минип, токтотпой, эркине кое бер. Төө чарчап, чаалыгып жүрбөй калган жерден түшкүн, ошол жерди Мекен кылып алып, кызматыңды кыл» – деп кеңеш берет. Ал устаттын насаатын так аткарат, минген төөсү бакырып чөккөн жер – Бакырган аталып калган имиш.

Деги эле, Ахмед Ясавинин хикметтери Сулейман Бакырганинин жалпы чыгармачылыгына күн шооласындай жарык берип туруучу көркөм касиетке ээ экендиги дароо эле байкалат. Акындардын ортосунда тыгыз чыгармачылык байланыштар, жалпылыктар бар. Ал түгүл Сулейман Бакырганинин өзүнө таандык айрым ой толгоолору да устатынын жыйнактарына кирип кеткен.

Акындын кол жазмалары биздин күнгө жеткен эмес. Белгилүү окумуштуу С. Е. Малов «Акыр заман китебин» 1887-жылы Казандагы император университетинин басмаканасында «Известия общества археологии, истории и этнографии» (XIV том, 1-чыгарылышы) аттуу жыйнакта жарыялаган. Бирок бул учурда кол жазманын кимге таандык экендиги күмөн бойдон калган. Биз жогоруда сөз кылган 1889-жылы «Замму назира китебинде» жыйнак Сулейман Бакырганиге тиешелүү деген кескин пикир билдирилген. Акындын «Акыр заман», «Бакырган», «Хаким ата», «Олуя Мария тууралуу китеп» деген китептери Казан, Ташкент басмаларында бир нече ирээт жарык көрүп, жалпы түрк тилдүү элдердин арасына кеңири тарап, медреселерде негизги окуу китептеринин бири катары пайдаланылып келген.

Акындын чыгармачылыгы өзүнүн өмүр жолуна тыгыз байланыштуу болот. Ошол себептүү Сулейман Бакырганинин да чыгармаларында жаштык, махабат темаларынын атайы орун алышы мыйзамченемдүү көрүнүш. Ашыктык отуна өрттөнүп, күйүп жашоо акын үчүн эң башкы маселе: Жан рахаты – сүйгөн жар ажары, жылуу кучагы. Сүйгөнү үчүн тозокко түшүп кетсе деле мейли, бирок алар ак, адал, анткени махабаттын тар жол, тайгак кечүүлөрүндө, боюнча-чапкын азабында көп тоскоолдуктарды жеңүүгө туура

келет. Махабат нуру күн нурундай туткундап, бийлеп Сулейман Бакырганинин бул ырында «кыргыз» деген сөздүн кездешүүсү бизди кызыктырат. Кыргыз эли өз алдынча улут, мамлекет катарында байыртан эле көп сандуу калкы бар бараандуу кытай, индия (Хиндистан) элдери менен бир катарда аталат.

Нечен миң тиричилик этсең да,
Акыры бир өлөрсүң,
Жер койнуна кирерсиң, –

деп бул дүйнөнүн жалгандыгын далилдейт. Албетте, акын муну менен жалган дүйнөдө жашагандарды пессимисттик маанайга салайын деп жаткан жери жок. Тескерисинче, акындын максаты – жалган дүйнөгө ушул бир келген өмүрдү ашык дүйнө, мүлк жыйганга, артык дөөлөт күткөнгө, менменсинүүчүлүккө, кошоматчылыкка сарптоо акылсыздык экенин далилдөө.

«Акыр заман» деген түшүнүктүн түпкү теги сопучулук агымдын көрүнүктүү өкүлдөрү менен тыгыз байланышта. Алардын бири Сулейман Бакыргани түрк тилдүү элдердин адабиятына, анын ичинде кыргыздын ырчылык өнөрүнүн өсүп-өнүгүшүнө зор таасирин тийгизген. Алсак, сопучулук философиянын багыттык маңызын өз учурунун шартына жараша иштеп чыгышкан Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылычтын ж. б. чыгармалары – «Акыр заман», «Тар заман», «Зар заман» деп аталыштары же тематикалары гана эмес, жалпы идеянын биримдиги тутумдаштырып, байланыштырып турат. Бул көз караштагы өкүлдүн айтуусу, ишеними боюнча заман куруп, пейил бузулуп, нарк өзгөргөндө акыр заман келет. Коомдук ал-абалы, дүйнөнү таануу өзгөчөлүгү, жашоо шарты, турмуш тиричилиги, каада-салты, тарыхы, дини, тили жакын элдер «акыр заман» түшүнүгүн бирдей кабыл алышкан жана заман тууралуу терең ой жүгүртүшкөн, алдын ала айтып, олуялык кылышкан. Сулейман Бакыргани да акыр замандын келгендигин алдым-жуттумдардан, арамза-куулардан, дин бузарлардан, наадан-акмактардан, ач көздүүлүктөн ж. б. терс көрүнүштөрдөн көрөт.

Акыр заман шайырлары –
Башына дагырадай чалма ороп,

Илими жок элге берер,
Окуу жок акыр заман шайырлары
Жанындагы ачтарга үзүм нан бербес,
Боору таш акыр заман шайыклары.

«Зулумдукту адилетчиликке жеңдирейин дедим, аны ким укту? Боштондук, эркиндик деп күрөштүм, ал зындан болуп чыкты. Жакшы заман болсо деп тиледим, бирок акыр заман болуп чыкты» деп жан дүйнөсүндөгү асыл ойлордун жүзөөгө ашпай калганына өтө капаланат, арданат, муңканат. Акындын назик жүрөгү сыздап, толкундаган эмоциялык сезими муздайт, аргасыздыкка моюн сунат. Бул жан дүйнөнүн боштугун, оорчулугун, кара туман каптагандай тагдырдын тамашасын көтөрүүнүн бирден бир жолу – кудайга чын дилден, ниеттен кызмат кылуу деп түшүнөт.

Сулейман Бакырганинин проза жанрында бир катар – «Ибрахим жана Шахит уулу», «Гали арстан баатыр жана Актым», «Мустаф», «Жарым алма» сыяктуу көбүнчө диний мазмундагы кыскача сюжеттүү новелла, аңгемелерди жараткандыгы да белгилүү. Биз ошолордун ичинен «Жарым алма» деген икаяга токтолуп көрөлү. Алгач айтарыбыз бул аңызда диндик каармандар жок, жомок өңдүү окуялар баяндалат.

Карапайым бир жаш жигит арык суусунан агып келе жаткан алманы тутуп алып, жартысын жеп коет да, «бул алманын ээси бар чыгар, мен уруксаатсыз неге жедим» – деп ойлонуп, ээсинен кечирим өтүнмөк үчүн айланасын карай баштайт. Бак арасында жүргөн карыяга көрсөтсө, алманын ээси болуп калат. Жаш жигиттин алманын жартысын уруксатсыз жеп койгону үчүн кечирим бербей: «буту-колу, тил-оозу жок бечара жалгыз кызымды турмушка алсаң гана кечирем» – деп шарт коет. Карыя «сулуу жаш баатыр бул шартка көнбөйт» – деп ичинен ойлойт, бирок жигит, бир чети күнөөсүн кечиртүү үчүн, экинчиден, кудай алдында бечарага жардам берүү үчүн макул болот. Той түшүп, кызды алып келишсе, ай десе айдай, күн десе күндөй сулуу болуп чыгат. Жигит «убадабыз башкача болчу, бул кызды албаймын» – деп чатак чыгарат. Кыздын атасы сырды чечмелеп берет:

Тили жок дегени –
Жаман сөздү айтпайт.
Көзү жок дегеним –
Жамандыкты көрбөйт.
Аягы жок дегеним –
Жатка аягын баспасын дегеним.

Мына ушундан кийин кыз-жигит үйлөнүп, тилектери-не жетип, уулдуу болушат. Баласы акылдуу болуп, илим-билим алып, алты жашында хан шайланат. Элдин бардыгы таң калып, атасынан сурашса: «баягында алманын жартысын жебей, бүтүн бойдон ээсине кайтарсам, балам үч жашында эле хан болмок экен, аттиң ай!» деген экен.

Автордун жыйынтыгы мындай: адам бирөөнүн мүлкүнө көз артпашы керек, кудайдын ак жолунда жүргөндү кудай кур калтырбайт, бардык нерсени кудай көрүп, ошого жараша мамиле кылат. Ошентип, акындын ыр, прозалык чыгармаларынын жалпы маңызы тарбия-таалимдик мааниге ээ, жакшы адам болуунун эң башкы булагы – билим менен илимде экендигин баса көрсөтөт. Билимин, өнөрүн калк арасына кеңири тарата албаганына күйүнөт.

Ал мезгилдеги поэзиянын өкүлдөрү пайгамбар, олуялардын осуяттарын, жүрүм-турумдарын адам баласынын турмушунун моралдык негизинин идеялык-эстетикалык таянычы кылып кабыл алышкан.

Е. Бертельс сопулук поэзиянын негиз салуучуларынын чыгармаларына баа берип келип, алар фольклордук форманы колдонушуп, жазма поэзия менен оозеки адабияттын байланышынын илгерилешине жеңилдик жасашты деп жыйынтык чыгарган². Алардын бири Сулейман Бакыргани да орток поэзиясын өнүктүрүүдө өтө маанилүү роль ойногон.

Акын 1054-жылы жарык дүйнөгө келип, 1136-жылы өлгөн.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Ырлар казакчадан алынат.

² *Бертельс Е.* Литература народов Средней Азии и Казахстана // Новый мир. –1939. – № 7. –265-бет.

«КОДЕКС КУМАНИКУС»

«Кодекс куманикус» – «Кумандир жыйнагы» («Кыпчактар китеби») орто кылымдагы маданий эстеликтердин бири. Кол жазма боюнча маалыматка ишенсек 1303-жылы түзүлгөн, бирок сөздүктү готикалык деген байыркы жазуу менен кимдер жазгандыгы али күнгө чейин тактала элек. Италия элинин атагы таш жарган акыны Франческо Петрарка 1363-жылы Венециядагы касиеттүү Марк храмынын китепканасына кол жазманы белекке берген экен. Кол жазмага XVIII кылымда гана Лейбниц, Датил Корнидес, Генрих Клапорт сыяктуу илимпоздор көңүлүн буруп, алгач кабар, маалымат таратылат. Венгер окумуштуусу Геза Кун 1880-жылы «Кодексти» латын тилинде Будапешт шаарында жарыялайт. Окумуштуу кириш сөзүндө кол жазманын жазылуу тарыхына, кумандар менен түрк тайпалары жөнүндөгү маалыматтарга, тилдердин ортосундагы байланыштарга, тилдик өзгөчөлүктөргө токтолот. Академик В. Радлов орус арибинин негизинде кол жазманын бөлүмдөрүн бир нече жолу 1884–1887-жылдары басып чыгарат. 1936-жылы Карл Гренбек кол жазманын түп нускасын Копенгагенде жарык көргөзөт, Румын илимпозу Владимир Дримба «Куман тилинин синтаксиси» (Лейден, 1937-ж.) деген изилдөө жүргүзсө, 1942-жылы куманча-немисче сөздүк түзүлөт. 1978-жылы «Илим» басмасынан А. Курышжанов, А. Жубанов, А. Белботаев тарабынан «Куманча-казакча сөздүк» окурмандардын колуна тиет.

Деги бул кол жазманын мазмуну не? Эмне үчүн «Куман китеби» деп аталып калган? Бүгүнкү күндө мааниси барбы?

Алтын Ордо мамлекетинде көп тайпалар жашаган, анын калкынын негизин кыпчактар түзгөн. Бул аймак «Кыпчак талаасы» же «Дашту кыпчак» деп аталып калган. Кыпчактарды ал мезгилдеги коңшу жана алыс жашаган элдер печенегдер, половецтер, кумандар, түрк-кыпчак деп аташкан. Ошондуктан, Чынгыз хандын улуу уулу Жуучунун ордосу – Алтын Ордо, айрым учурда Кыпчак ордосу делинип да аталат.

Чыгыш менен Батышты, Түндүк менен Түштүктү байланыштырып турган мамлекеттин тилин – кыпчак тилин билүүгө, үйрөнүүгө ынтызарлар көп чыккан. Ушунун негизинде сөздүктөр түзүлүп, алардын бири – «Кодекс Куманикус» болуп саналат.

«Кодекс Куманикус» латын, фарс, кыпчак тилдеринин сөздүктөрү. Бирок азыркы кыргыз адабий тилиндеги активдүү лексика «Кодексте» да кеңири орун алгандыгын байкоого болот. Алсак, «азамат», «айна», «ат», «ак бет», «ага», «аяк», «аксак», «ай», «айып» ж. б. лексикалык состав жолугат. Анткени, кыпчактар кийинки мезгилдерде кыргыздарга сиңип кеткендигин тарых күбөлөйт.

Өзгөчө, кол жазманын экинчи бөлүгүндө чыныгы маданий мураска жата турган материалдар – макал-лакаптар, табышмактар, учкул сөздөр, музыкалык ноталар, ырлар, жомок-баяндар орус, италия, араб ж. б. элдердин маданияты, диний ишенимдериндеги (Иисус Христос, Мария эне ж. б.) ысымдар кездешет.

Казак пофессору Б. Кенжебаев сөздүктөгү бир нече табышмактарды казак элине таандык табышмактар деген пикир билдирет¹. Албетте, окумуштуунун ою орундуу, бирок ошол эле кыпчак табышмактарын кыргызга тиешелүү кылып айта берсек орунсуз болбойт.

Сенде, менде жок,
Сеңир тоодо жок.
Отто, ташта жок,
Кыпчакта жок.

(Куш сүтү)

Ак үй, оозу-мурду жок үй
(жумуртка)

Жазда жайылуу кайыш жатыр

(жылан)

Ичер-жээр, ийинге кирер

(бычак)

Буусу бар да, изи жок

(кене)

Демек, «Кыпчактар китеби» – түрк элдеринин орто кылымдагы тарыхый баскычында эң маанилүү роль ойногон руханий дүйнө. Сөздүктү тереңдеп изилдөө кыргыз окумуштууларынын милдеттеринен болуп кала бермекчи.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ *Кенжебаев Б.* Казак адабиетинин тарыхынын маселелери. – Алма-Ата. – Гылым. – 1973. – 26-бет.

ХОРЕЗМИ

Өз заманынын – XIV кылымдын эң көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири – Хорезми «Махабат-наме» дастанын Алтын-Ордо хандыгы гүлдөп турган мезгилде Сыр-Дарыя боюнда жараткан¹. Акындын чыныгы ысмын айрым маалыматтар боюнча Раванди деп жүрүшөт, ал эми Хорезми адабий псевдоним катары кыпчактар мамлекетинин калаа атынан аталып калган (Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын ысымдары да жер аттары менен байланыштуу эмеспи).

Дастан 1352-жылы жазылган, анын уйгур жана араб ариби менен жазылган нускалары сакталган, анын тили байыркы түрк жана фарсы тилинде аралаш жазылган. Мажур бакшы араб арибинде көчүргөн нускасы – Британия музейинде. Эмгек 1961-жылы орус тилинде Э. Нажип тарабынан которулган. Ошондой эле А. М. Щербак, Н. М. Махлаев, С. Аманжолов, Р. Бердибаев, А. Кыраубаева, А. Каюмов, Х. Сүйүналиев, Н. Келимбетов, Ж. Шериев сыяктуу окумуштуулар дастандын тили, анын көркөмдүк бөтөнчөлүктөрү тууралуу ойлорун ортого салышкан.

Дастандын жалпы көлөмү 473 бейттен турат. Кат формасы – лирикалык каармандын ички дүйнөсүн кеңири ачып берүүгө шарт түзгөн.

Хорезми «Махабат-намени» Ак Ордо билермандарынын бири – Мухаммед Кожо бекке арнап жазган. Орто кылымдагы акындардын көпчүлүгүнөн айырмаланып акын дастанында баштан аяк диний көз караштарды көрсөтүүдөн качкан. Анын алгачкы саптарында гана Теңир, Мухаммед пайгамбар аталат.

Таазим этип теңир сага табынып,
Махабат-наме жазмак болдум камынып –
дейт акын.

Мухаммед Кожо тарыхый маалыматтар боюнча илим, билимге чоң көңүл бурган, адилеттүү, жылдыздуу, ырайымдуу бек болсо керек: «Берекенин бакытка уланышы, Кожо-бек сен ааламдын кубанычы» деген саптар менен мактоо башталып, анын дөөлөткө, байлыкка мас болбой жоомарттык, акыйкаттык, акылдуулук менен кедей-кембагалдарга чейин бирдей камкордук кылганы баян этилет:

Желден ашар желгенде сенин атың,

Күн сыяктуу дүйнөгө нуруң жакын.

Ал – Рүстөм баатырдай арстан, эр жүрөк, жоо-душманынын катыгын берген, ак жолтой, кайрымдуу, улуу инсан.

Чындыгында бектегидей адамдык сапаттагы бийлик башкаруучусун табуу өтө кыйын, ага ыр арноону акын өзүнүн милдети катары карайт. Ошондуктан, «Сага мактоо жазмак болсо акындар, Миң жылда да жазып бүткүс акың бар» деп жатпайбы! Мындай бекти көктөгү Меркурий, Чолпон жылдыздарга бекеринен салыштырып жаткан жок!

Узак жолго жараткан берсин өмүр,

Жаша, бегим, эч качан чөкпөй көңүл –

деп чын ыкласынан тилек-ниет билдирет. Жакшы адамдар көп мезгил жашаса, керек болсо түбөлүк өмүр сүрсө экен деп Теңирден жалбарып өтүнүч-сураныч да кылып жибересиң. Ушундай асылзаада инсандар менен гана жашоо уланып, бийик сапаттар тебеленбей, тепселбей муундан муундарга калып келе берет эмеспи! Демек, акын бир гана бекти эле даңктап жаткан жери жок, келечек муундан улуу сабак алсын деген терең ой уялап турат.

«Махабат-наме» – сүйүктүү адамга карата болгон урмат-сый, аны даңктоо. Акын белгилегендей, ар бир адамдын эң бир ыйык, асыл жакыны, жаркыны, көңүл көтөргөн көңүл кушу, кан-жаны, жан дүйнөсү менен жуурулушуп кеткен Сүйүүсү болушу керек.

Каухар болуп ааламда жаркылдаган,

Махабатка жан барбы тартылбаган? –

дейт акын. Сүйүүнүн жалбырттаган отуна табынган таза сезимдин ээси гана жашоонун кадыр-баркын түшүнө алат.

Дастанда реалдуу жарык дүйнөдө жашаган карапайым адамдын лирикалык каарманга айланганы жан дүйнөгө өтө жакын келип, таасирдүүлүгү ого бетер артылган.

Сүйгөн адам деген – анын көз карашы, мүнөзү ж. б. бардык жактары төп келип, гармония түзүшү, жашоо турмушу жомок сымал, кызыл-тазыл салтанаттуу боектор менен элестүү тартылышы, ички сезим кылдарын козгоп, мукамдуу ыргак-обон симфония-музыканын жаралышы, жүрөккө кубаныч-сүйүнүч батпай, ааламга жар салууга шашылышы...

Жүзүң сенин, эй сулуу, жанып турат,
Гүл да сага, жөн эмес көңүл бурат.
Дарак көрсөм өскөнүн боюн бурап,
Көз алдыма элесиң келип турат.
Бетиң Күндөй, кулакка сөйкөң Чолпон,
Чырайыңдан Күн, Чолпон калат жолдо.
Жанаш чыккан бетиңде эки калың,
Көзү сындуу шумкардын күйгөн жалын².

Сырдуу махабатка «мас» болуу учурунда адам баласынын жүрөгү бир орунга турбай, тынчтык бербей бийлеп, сыртка чыгып, куш өңдүү учуп, түгөйүнө жетип, адам көргүс, кулак уккус тарапка, чексиз сапарга кетип калгысы келет. Деңиздин шарпылдаган ак толкунуна термелгиси, жаздын айдар желине сылангысы, бой тирешкен ак кайыңдарга жөлөнгүсү, аңкыган жыпар жыттуу гүлдөргө оронгусу, булбулдай назик сайрагысы... келет.

Махабатсыз жашаган, өмүр да өмүрбү?! Бирөө сени күтпөсө, бирөөнү сен күтпөсөң, бирөө сени ойлобосо, бирөөнү сен ойлобосоң... Ал эми ага жетүүнүн өзү оңой-олтоң эмес, бир жагынан турмуштун азап-тозогуна, экинчиден, сезимдин эзип-жанчышына чыдап туруштук берип бел байлаганда гана жемиштүү болушу мүмкүн. Баарынан да экөөнүн бири-бирин тереңдеп түшүнүүсү керек, махабат эки адамдын ортосундагы ысык от, үчүнчүсү пайда болсо – бул трагедия.

Ар бир чачың жолума тузак болду,
Кызгануудан эриндин гүлү соолду.

Кызгануу керекпи, жокпу?! Ал пайдабы, зыянбы?!
Ким жооп бере алат?!

Миңдеген жан бетиңе болот кумар,
Көп көз отун бир калың байлап турар.

Кызганычтан таарыныч, салкындык жаралат.

«Дудукту чечен кылган, чеченди дудук кылган сүйүү»
– дешет. Лирикалык каарман да сыйкырланат:

Өрттөп барат оозуңдан чыккан сөзүң,
Ак жүзүңө байланды жарык көзүм.
Жүзүң көрдүм, эй жанып, жанып турган,
Болуп кетсем сен үчүн мейли курман.
Көктөн жерге келбесе жарык шоола,
Сарай жарык жүзүңдөн чындык, ооба.
Ээрчийт күн да артыңан көктө калкып,
Кумарланат толгон Ай түндө балкып.
Кең дүйнөгө жамалың тиет нурдай,
Элесиңе суктандым эчен курдай.

Хорезминин лирикалык каарманын чоң сүйүүсүнө кө-
мүскөдө түрткү берип турган зор күч бар. Ал – Теңир.
«Мухаммедден махабат пайда болду» – дейт акын. Ка-
чып гана «Чебер Теңир келтирип кемелине, асман менен
жердеги көрүнүштөрдүн бирдей гармонияда, симпатияда
болуп, анын жуурулушкан сезимдин фантаны өңдүү аты-
рылып даңазаланышы, салтанат майрам курушу – Улуу-
лукту, Бийиктикти, Ыйыктыкты, Асылдыкты бекемдейт.

«Ашык кылган мен үчүн өзүң бакыт» – дейт. Жакшы
көргөн адамың сени жакшы көрөбү, көрбөйбү аны этибар
албай, айла канча дегенсип жан дүйнөңдөн аны издеп,
ыраазы болуп жашоонун өзүнүн кызыгы бардай. Бирок ат-
тиң десе бардыгына кайыл болгон сенин сезимиңдин шагы
сынбаса да!

Бүтпөс кылып берсе да, өмүрүмдү,
Сенсиз дүйнө ача албайт көңүлүмдү.
Каны кайнап көңүлүм сыздап барат,
Көз жашыман кара жер муздап барат.
Сен болбосоң адамдын жаны барбы,
Суудай аккан өмүрдүн саны барбы?

Акындын дүйнөсү лирика үчүн жаралгандай, анын
дүйнөгө болгон таанып-билүүсү, сезимталдыгы, байка-
гычтыгы, кумар-куштарлыгы башка акындардан өзгөчө

айырмаланат. Жансыз, жандуу кубулуштардын баары кыймыл-аракетте өз ара таамай, орундуу салыштырылып, метафоралык мааниси терең ачылат.

Өмүр да келет, кетет, баары жаңыланат, соолот, күйөт, өчөт, акын айткандай Махабат гана эскирбейт.

Бирок өчүп бараткан өмүрдүн баркы эмнеде?! Махабат да!!! А махабат – азап, күйүт, арман, муң, сагыныч, кусалык!

Саламымды жеткизгин сүйүктүүгө,
Тынчы кетип күнү-түн күйүттүү де.
Кезигишүү сен менен бакыт дегин,
Эшигиндин турпаты жакут дегин.
Кездешпесең кулуңа азап дегин,
Көзү тунуп, өңүнөн азат дегин.
Сен болбосоң тунжурап жансыз дегин,
Жыргалы жок көйөтө сансыз дегин.

Акындын сезим толкуну кечеки, бүгүнкү, эртеңки ар бир окурмандын дал өзүнө арналып жаткандай туюлат. Ошондуктан ыйык саптардын артында махабатка чалдыккандардын жалпы ой-санаасы менен көз карашы бекинип уялайт.

Тикендердин ичинде гүлсүң аруу,
Тикени жок гүл болбойт дүйнө баары.

Лирикалык каарман аркылуу автор сүйүктүүсүнө кайрылуусу – курулай кыйкырык же сөз берметтерин кынаптап тизмектей берүү эмес, ал сезимди башынан кечирген адамдын жакшы маанидеги далбасташы.

Сенден башка сулуунун баары жалган,
Көтөрүүгө дартыңды жетпес дарман.
Жетемин деп сендейге сундум колду,
Байкоосуздан жаныма күйүт толду.

Акындын көркөм сөз каражаттары өтө мол. «Белиң ичке белиңдей кумурсканын», «Маңдайың күн, борумуң түн чалкыган», «Жүзүң айдын нурубу кылым таткан», «Кулагың гүл дирилдеп турган бүрдөп», «Күн сыяктуу дүйнөгө нуруң жакын», «Качан келет көзүмдүн отун жагып»... бул саптардагы салыштыруу, эпитет, метафоралар нөшөр сыяктуу акындын калеминен жаап турат. Жогорудагы саптардын ар бири руханий сезимге бай дөөлөт.

Ажарлуунун элесин көз алдына келтирүүгө, анын сүй-
күмдүү образын жаратууга таза жан дүйнө гана татыктуу.

Гүл чырайлуу айсың сен күлүп турган,
Көк асман да жүзүңө көңүл бурган.

Хорезми акындай сүйүүнүн ээси болуу – чоң жооп-
керчилик. Бардыгын жакшы көрүү жана кабыл алуу ар
кимдин эле колуна келе бербейт. Дастандын ийгилиги
– көтөрүңкү эмоцияда жана эркин формада жазылганды-
гында.

Лирикалык каармандын жан сырдашы – шарапчы.
Ал шарап ичкенде көкүрөгүндөгү өйүгөн ойдон жеңилдей,
алаксый түшөт.

Эй, шарапчы, алып кел мөлтүр шарап,
Аз да болсо кусалык турсун тарап.
Жалган күндөр тез өтөр желдей желип,
Ким кутулган ажалдан айтчы деги?!
Ойлоп көрсөм баарынан сабыр жакшы.
Билдим эми сабыр да бүткөн какшып.

Мына ушинтип, улам-улам шарапчыга бир нече жолу
кайрылып, сабырдуу болууга канчалык аракет кылса да,
бирок андан да эч ылаажы таппай турушу лирикалык
каармандын ички дүйнөсүндөгү карама-каршы бушайман-
дыкты билдирет.

Хорезми үчүн махабат темасы – бүтпөс тема, ал сүй-
үүгө кайрадан кайрылган сайын анын жаңы кырлары
ачыла берет. Сүйгөнүн ыр кылып оболотот. «Зарыгып күт
чын ашык болсоң эгер» дегендей дастандагы көңүл бура
турган көрүнүш – сүйүктүү адамды чыдамдуулук, турук-
туулук менен күтө билүү, аны самоо.

Кумарлантып кызыткан көздүн жоосун
Сулуулукка жаралган опол тоосуң.
Коё албадым аруу жан азап чекпей,
Ажарына акылдын учу жетпей.
Сендей гүлдү таба албас өмүр багы,
Тырмагыңдын учу да азем жаңы.

Сүйгөнүн лирикалык каармандай кадырлай, барктай
билүү – адамкерчиликтин эң жеткен бийиктиги. Мындан
ашканда ал көз ирмемге илинбеген абстрактуулукка ай-

ланып, ынанымысыз да, жасалмалуулук да, курулай шаан-шөкөтчүлүк да болуп калат.

Мен бир кушмун капыстан түшкөн торго,
Алыстагы адамдар салды шорго.
Сен тунук суу, мен кышта калган тозоң
Сыпатыңа суктанып колум созом.

Акын жаратылыш менен адам сезиминин гармониясын өтө терең синтездей алган. Акын үчүн табияттын көркү менен сүйүктүүсү бир. Дилгир жанга, Сүйүктүүгө асыл сезимди акыры билдирүү керек эмеспи?! Лирикалык романтикада, кыял-чабытында жалгыз жүргөн Мажнунга ким жардам бере алат?! Кимге ишенсе болот?! Адам баласынабы же жаратылыштын кубулуштарынабы?! Анан да качан, кайсы убакта жеткирүүсү зарыл?! «Кара мүртөз оопасыз түнгө калбашы керек».

Эй, керимсел, саламымды жеткиз гүлгө,
Ай, жылдыздар кызматчы болуп жүргөн.
Салам дегин, чертилсин көңүл кылы,
Сурмасынан көзүмдүн жаздым муну.

Дили таза адам гана ушундай жөпжөнөкөй, бирок эң күчтүү кымбат сезимди багыштай алат.

Сенсиз мага берилген өмүр азап,
Жансыз дене канткенде кумар жазат!

Жыйынтыктап айтканда, Хорезминин «Махабат-наме-си» адамдын улуулугун даңктаган гимн, ода. Бул арноону дегеле жалпы эле адам баласы үчүн бири-бирине мамиле жасоонун, сыйлоонун, урматтоонун асыл эрежеси деп айт-сак ашыкча болбойт.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Бартольд В. В. Новая рукопись на уйгурском шрифте в Британском музее. – М. 1924. – 58-бет.

² Котормолор түрмөгү «Кыргыз поэзиясынын антологиясынан» алынат. Которгон М. Жаныбеков.

РАБГУЗИ

(Насреддин Бурханедин уулу)

Ал XIV кылымда жашап, пайгамбар, олуялар жөнүндө уламыш, аңыз, аңгемелерден турган «Кысас ул анбия» – «Пайгамбарлар баяны» аттуу китептин автору болуп саналган. Жыйнак 1310-жылдары жазылган, бирок түп нускасы табылбаган. Кол жазманын үч көчүрмөсү бар: Британияда, Россияда жана Өзбекстанда.

XIX кылымдын аягында Рабгузинин эмгегин Казань басмасынын алты жолу басып чыгарышы анын окурмандар үчүн өтө кызыктуулугун далилдеп турат. Мына ушул басылманын негизинде чыгарманын мазмуну кыргыздардын арасында да кеңири оозеки таралып кетиши ажеп эмес.

Чыгарма диний ишенимдер, баяндар менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, ал көпчүлүк учурда бир беткей диндик планда гана сөзгө алынып келген.

Ошентсе да, өзбек адабиятчылары алтымышынчы жылдардын башында эле төрт томдук адабият тарыхында орун беришкен¹. Ал эми казак окумуштуулары «Ертедеги казак адабиети хрестоматиясына»² киргизишип, профессор Б. Кенжебаев «Жулдыз» журналына³ алгач макала жазган. Кыргыз тилинде 1992-жылы өз алдынча китеп болуп чыккан⁴.

Ал мезгилге мүнөздүү болгондой кыссанын жалпы идеясы ислам динине негизделген. Автор динден четтеп кете албашы мыйзамченемдүү көрүнүш эле, анын үстүнө Ахмад Ясавинин хикметтеринин таасирлери байкалып турат.

Чыгарманын мазмуну негизинен он бир аңыз-аңгемеден камтылган, аларды тематикалык жактан эки топко бөлүштүрсө болот:

1) пайгамбарлар, олуялар, тарыхый инсандар жөнүндө аңыздар: Адам-ата, Нух, Ыбырайым, Ысмайыл, Жакып,

Жусуп, Муса, Иса, Харун, Давид, Сулейман, Лут, Иляс, Мухамед, Як ж. б.

2) адам, дүйнө, табият тууралуу аңыздар.

Аңгемелер тематикалык жактан шарттуу бөлүнгөнү менен ыймандык, адамкерчилик, адептик, сүйүү, үй-бүлө, өмүр, өлүм ж. б. жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөр башкы орунду ээлейт.

Дүйнөгө таптаза рух менен келген адам баласы өзүндөгү жөндөмдү ыйман нурун өркүндөтүп, өстүрүп, бул дүйнөдө адамдык милдетин толук аткарып Кудайга улашат. Адам – бүтүн бардык ааламдын эң урматтуусу, эң улугу. Ошондуктан, ар бир аң-сезимдүү адам кайдан жана эмне үчүн келгендигин, кайда кетерин ойлонууга тийиш. Кудайга ишенген, ага көңүлүн бурган инсан эң бийик шарапатка, мартабага жетишет. Кураны – Керимге ишенип, жүрүш-турушун, жашоосун Анын буйругу менен жасактарына ылайык алып жүргөн мусулман үлгү болорлук, ишеничтүү бир адам.

Алланын жана пайгамбардын алдында ар бир пенде милдеткер. Теңирдин бардыгына, жалгыздыгына ишенип, таазим, урмат менен эскерип, ага деген сүйүүсү жогору болушу керек. Жашоо маңызын, бүткүл сезимин Аллага багыштаганда гана адам бул дүйнөдө жана акыретте бакыт-таалайга туш келет. Кудайдын буйругу жана кудурети менен пайгамбар бүтүн адамзатты зордук-зомбулуктан, караңгылык чүмбөттөн куткарып, дүйнөнү илим, маданият жана кайрымдуулук жарыгы менен айдыңдатат. Инсандын руху табиятынан таза жаралган, ошондуктан Жаратканга карата болгон милдеттерди өз орду, жолу менен аткаруу зарыл. Адамдар табиятынан тең укуктуу, эркинин күчтүүлүгү ж. б. сапаттар менен ал тагдырдын чүнчүткөн азап-тозогун, кайгы-муңун сабыр менен жеңип, адилеттикке умтулат, кызматына жана материалдык байлыктарга чиренип менменсингендерди жээрийт. Чындыгында рухунда бой көтөрүү дарты бар, начар кылык-жоруктарды өзүнө топтошкон пенделерди Кудай эч сүйбөйт. Адам жөнөкөйлүгү, карапайымдыгы, кайрымдуулугу менен гана башкалардын сүйүүсүнө, урматтоосуна ээ боло алат. Эч убакта мал, мүлк, даража адамды бийик, улуу

кылбайт. Пайгамбардын мындай сөзү чыгармада жаңырып турат: «Мусулман бир бооруна карата жөнөкөй мамиле кылганды Кудай көтөрмөлөйт. Бой көтөргөндөр менен текеберлерди кор кылат».

Акыл-насаат, кеп-кеңеш, таалим-тарбия катары бир топ эрежелердин жыйындысы камтылган: Багар-көрөрү, каралашары жок кары-картаңдарга, мунжуларга, оорулууларга, жетимдерге жардам көрсөтүү, үй-бүлө мүчөлөрү бирин бири сыйлоо, бардык ишти шашпай чын пейил менен аткаруу, кыздарга ата-эненин мамилеси уулдарына караганда артыгыраак болуу, бирөөнүн мүлкүн уурдап, тонобоо, бирөөнүн кемтигин аңдып жүрбөө, көзү жокто айтоо, бирөөгө болбогон нерсени жармаштырбоо, касташып турган жактардын ар биринин колтугуна кирип көшөкөрлөнбөө, жашыруун сырын тартуу максатында алдап, ичкойнуна кирип сүйлөшпөө, достордун арасына чок салбоо, эмгек сиңирбеген мактоого чиренбөө, колунан келбес иштерди жакшы билген адам катары көрсөтүү ж. б.

Ислам дини – акыл менен билимдин, адеп-ахлактын, тынчтыктын жана тартиптин дини деп түшүндүрүлөт.

Чыгармадагы пайгамбарлар, олуялардын бардыгы адам баласынын тиричилиги үчүн жаралгандай. Алардын бардыгы пендедеги терс мүнөздөргө – кежирликке, ашкере алабармандыкка, коркоктукка, чечкинсиздикке, жүүнү боштукка, бечаралыкка, менменсинүүгө, текеберчиликке, арсыздыкка, эки жүздүүлүккө, жалганчылыкка, алдамчылыкка, ачкөздүккө, кыянатчылыкка, арамдыкка, көрө албастыкка, кара өзгөйлүккө, жеке кызыкчылыкка ж. б. каршы күрөшүшүп, мусулманчылыктын рухун көкөлөткөн ыйык сапаттарды алып жүрүүгө үндөшөт. Демек, Рабгузийдин жыйнаган материалдарынын мааниси жана баалуулугу адам баласынын өмүрүн түбөлүк коштоп жүрө турган философиялык категориялар менен тыгыз байланышта экендигинде. Мисалы, Давут пайгамбар жөнүндө аңызда кээ бир пенделерге тиешелүү кызганчаактык, ынсапсыз дүнүйө-корлук, ачкөздүк сындалат, адамгерчилик менен мээрмандык макталат. Давуттун баласы Сулеймандын да жан-жаныбарларга эч бир кыянат кылбаган мээримдүүлүгү баяндалат. Анын кумурска менен сырдашуусу буга ачык далил.

Чыгармада от менен жердин айтышуусу традициялык мүнөзгө ээ, алар бири-биринен болгон артыкчылыгын сыпатташат. От адам баласы үчүн жакшы касиеттери менен бирге терс белгилерге ээ. Ал керек болсо бар нерсени заматта жок кылып күлгө айлантып салуучу көрүнүштүн ээси. Жер болсо энедей мээрмандыгы, боорукерлиги, камкордугу, ырыскысы менен багып келет. Логикалык жыйынтыкка келгенде Жер – адилеттин жеңиши деп айтыш аякталат.

Табият демекчи, кысада жаздын көркөмү лирикалык маанайда сүрөттөлөт. Ар бир мезгилдин өзүнө таандык гана учуру бар, жаз жаратылышты кыймыл-аракетке келтирип, адам сезимин өзүнчө бир толкутуп турат эмеспи! Чыгармада да жаздын келиши менен күн нурланып, кар, муз эрип, бажырайып гүлдөр чыгып, жер бети килемге төшөлүп, бак-дарактар бүчүр байлаган кооз картина чагылдырылат.

Харун пайгамбар – олуя жөнүндөгү аңыз-аңгемде адамдар ортосундагы дос-туугандык таттуу мамиле көрсөтүлөт. Бир туугандар бир дарактын бутагына окшош, алардагы бийлик, кызмат, мал-мүлк ж. б. кызыкчылыктардан мамиле бузулушу керек эмес. Пайгамбар: «Улуу бир туугандын кичүүлөрдүн алдындагы укугу атанын балдарынын алдындагы укугу менен барабар» деп буюрган. Ошондуктан, автор колдо бар нерсени жакындары менен өмүр өткөнчө бөлүшүп, тынч жашоону даңазалайт.

Нух пайгамбар аңызында жер бетин топон суу каптаганда кеме жасап, жан-жаныбарлардын тукумдарын сактоого жасаган камкордуктары баяндалат. Анын негизги мазмуну төмөнкүдөй: чычкан кемени тешип, ага суу толуп, чөгө баштаганда пайгамбар «кеменин тешигин бүтөнгө каалаган тилегин беремин» деп жарыялайт. Жылан тешикти бүтөп, пайгамбардан «дүйнөдө ненин каны таттуу болсо ошону бер» деп өтүнөт. «Кайсынын каны таттуу экендигин билип кел» деп аарыны пайгамбар жиберет. Аарыга жолдо чабалекей жолугат. «Кимдин каны таттуу экен» деп сураганда аары «адамдын» деп жооп берет, ошондо чабалекей аарынын тилин жулуп алат. Аары пайгамбарга түшүндүрө албай ызылдай берет, жанындагы

чабалекейден пайгамбар «эмне деп айтып жатат» дегенде ал курбаканы айтыптыр.

Бул окуядан адам баласы менен жаратылыштын алакасы, жакшылык менен жамандык сыяктуу нерселер даана көрүнөт.

Рабгузинин жыйнаган мына ушул маанидеги аңызы кыргыз, казак, каракалпак, хакас, алтай элдеринин фольклорунда кеңири кездешери белгилүү.

Лукман хаким жөнүндөгү уламышта анын өмүрү, тирчилиги, илимдүүлүгү, акылмандыгы козголуп, акыры олуяларга кеп-кеңеш, насаат айткан да даанышман болуп чыга келет.

Адам ата аңызында адам менен жаратылыштын карым-катнашынын башталышынын жаңы негиздери сүрөттөлгөн. Теңир адамды кууп жибергенде, ал айбанаттар арасына келет. Айбанаттар шайтандын азгыруусу менен аны өлтүрмөк болгондо, кудайдан акыл сурап жалбарат. Ошондо кудай адамга «айбандын бирөөнү сылагын» деп, кеңеш берет. Адам иттин башын сылаганда, ит аны жактырып, жактап, айбандарды адамдан алыс кууйт.

Аңыздын мазмунунда каймана, тарбиялык маанидеги көп проблемалар камтылган.

Ал эми Жусуп менен Зулайка тууралуу кыссада эки жаштын алоолонгон махабаты, тоскоолдуктарды жеңүүгө жасаган чоң аракеттери айтылат.

Дегеле «Абил менен Каин», «Ибраим пайгамбар», «Расул», «Муса пайгамбар», «Сулейман пайгамбар», «Гайса», «Абуталип» өңдүү кыссаларда кастыкка каршы достук, махабат, зордук-зомбулукка мээрмандык, кайрымдуулук каршы коюлуп, адам баласын жакшылыкка, адилеттүүлүккө, тазалыкка үндөө пафосу жаңырып турат. Бул чыгармаларды профессор, казак окумуштуусу Б. Кенжебаев көлөмү, мазмуну жагынан да, стили жагынан да ошол замандагы нагыз көркөм аңгеме, дастан роман деп бекеринен баа берип жаткан жок⁵. Ошондой эле казак илимпозу Алма Кыраубаеванын кандидаттык диссертациясынын бир главасы атайы Рабгузинин эмгегине арналып отурат.

Рабгузинин кыссасында орто кылымдагы жалпы илимий түшүнүк-маалыматтар, Искендер сыяктуу тарыхый

инсандарга байланыштуу легендалар, уламыштар, аңыздар, санжыралар орун алган. Ошондой эле календарлык мезгил, айбандар ж. б. жөнүндө материалдар, этнографиялык булактар баяндалган аңгемелер же ыр түрмөктөр берилген.

Чыгарма жалпы түрк элдерине түшүнүктүү чагатай тилинде жазылып, Насирдин Токбога деген бекке белекке берилген.

Акырында айтарыбыз, Рабгузинин (Насредин Бурханедин) бул жыйнагындагы материалдар диний түшүнүктөрдү гана камтыган эмгек деп баа берүүгө болбойт, орто кылымдагы элдердин дүйнөгө болгон көз караштарын, ой жүгүртүүлөрүн, мамилелерин, тарыхый окуяларын чагылдырган көркөм адабияттын нускасы деген пикирди билдирсек болот.

Кыргыз акындары да Рабгузинин чыгармачылыгындагы түбөлүктүү темаларга кызыгышып, анын ойлорун улантууга аракеттенишкен. Мына ошондой акындарыбыздын бири – Молдо Кылыч.

«Зар замандын» орто жеринде пайгамбарлардын тарыхы сүйлөнөт. Кылыч бул жерди Рабгузинин «Кыса Асламбиясынан алып, кыскача айтып чыккан. Кылычтын бул маселеге токтолушу, анын өмүр менен өлүм жөнүндөгү көз карашынан келип чыккан»⁶ – деп белгилейт Т. Саманчин.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Өзбек адабияты. 1-том. – Ташкент, 1959.

² Ертедеги казак адабиети хрестоматиясы. – Алматы. – 1967.

³ Жулдыз. – 1968. – № 7.

⁴ Рабгузий. Кысас ул анбия. Пайгамбарлар баяны. Азирети Жусуп алейсалам. – Бишкек, 1992.

⁵ Поярков Ф. Кара-киргизские легенды, сказки и верования. – Верный, 1900; Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. – Фрунзе: Илим, 1982.

⁶ Саманчин Т. Чыгармачылык жолу. – Китепте: Молдо Кылыч. – Фрунзе: Адабият, 1991. 235–236-беттер.

САЙФ САРАИ

Алтын ордо илим менен билимдин очогуна айлангандыгын улуу инсандардын бири Сайф Сарайинин чыгармачылыгы айгинелеп турат. Ал өз мезгилинин көрүнүктүү акыны экендигин «Сухил жана Гүлдирсин» ашыктык дастаны күбөлөйт. Бул дастанда аксак Темирдин кызы менен Токтомыштын уулунун ортосундагы махабат сезими даңкталат. Бирок Сайф Сарайинин ысмын түбөлүк калтырган чыгарма – тажиктин классик акыны Саадинин фарс тилинде жазылган «Гүлстаны». Сайф Сарай дастанды «Гүлистан бит-түрки» – «Түрк тилиндеги Гүлстан» деп түрк тилине которушу менен эл арасына кеңири таанымал болот.

Окурманда мыйзамченемдүү суроо туулушу мүмкүн. Акын Саадинин чыгармасын которуп койсо эле авторлук укукка ээ болуп калабы? Ушул суроого белгилүү түрколог Э. Н. Наджип эмгектеринде¹ токтолуп, ал тажик акынынын дастанына өтө чыгармачылык, эркин мамиле кылып жеке ыр саптарын, көркөм фантазиясын кошуп жибергендигин белгилеген. Ошентип, таланттуу Сайф Сарай 1258-жылы жазылган дастанды кыпчак (чагатай) тилине 1391-жылы салуусу теңтайлаш авторлук катары кабыл алынып калат.

Чыгарманын башталышында акын эмне үчүн Саадинин дастанына кайрылып калгандыгын билдирет: «Бир жолу мен роза гүлдөрү жайкалган бак ичинде ойго жүрүк улама-аалымдар менен аңгемелешип отурдум эле. Биз сөз жасоо, сүйлөм (кеп) куруу маселесин талкуулап жатканбыз. Мен ажайып бейттер менен тамашалуу жана кереметтүү ырларды окудум. Ошол мезгилде алиги аалымдардын ичиндеги аксакалы аруз өлчөмү менен жазылган бир кыйын бейиттин курулушу тууралуу мага суроо таштады. Мен дароо жооп бердим. Ошондо алиги улама: «О, жат журттук калемгер, мен

сага бир жакшы кеңеш бермекмин, эгер ошол кеңешимди кабыл алсаң, жакшы болор эле» – деди. Айтыңыз, – дедим – мен. Эгер Саади шайыктын «Гүлстанын» түрк тилине которуп (салып) аны бир бактылуу жанга арнасаң жакшы болот эле, ошол инсандан эстелик болуп калат эле»².

Сайф Сараи жетимишке чыгып калганына карабастан аалым адамдын айтканын эки кылбай которуп, Эмир Тейхас бекке арнайт. Изилдөөчү Э. Наджип белгилегендей, «Түрк тилиндеги Гүлстан» жалпы түрк элдеринин ажырагыс бай мурастарынын бири.

Дастан 13 саптуу 372 бейттен туруп, жалпы идеясы бирдиктүү бир системага – адам баласынын жашоо тиричилигине, өмүр жолуна, адептүүлүгү менен адамгерчилигине, таалим-тарбияга баш ийдирилген. Философиялык ой толгоолорго жыш – макал-лакаптар, учкул сөздөр, акыл-насааттар учурайт. Алардын айрымдарын мисалга келтире кетели: Алтындын баасы түшпөйт, таштын баасы артпайт. Өз кадырың – өз байлыгың. Жыгач көркү – жемиш, адам көркү – жакшы иш. Эр адам кек сактабайт. Жоомарт болуу – изги өмүр. Акылсыз адамдар менен бирге жумуш иштегенден көрө ал кызматтан кеткен жакшы. Алланын алдында арамтамактын колу дирилдейт. Бош жүрүп бошко убакыт жибербе. Көңүл менен ачкан эшикти катуу жаппа. Гүл тикен менен бирге өсөт, кубаныч кайгы менен бирге жүрөт. Эки душман арасында байкап сүйлө, алар бир күнү дос болуп кетсе уятка каласың. Акмак мактоодон семирет. Жаман менен жүргөн жакшылык кылбайт. Көңүлгө ынаган көзгө сулуу көрүнөт. Сырты сулуу адамдын мүнөзү сулуу боло бербейт, маселе сырткы сулуулукта эмес, көңүлдө. Жаракат жазылса да изи калат.

«Бөрү баласы ит болбойт» деген макалдын мазмунун камтыган Саадинин эки саптуу ырынан Сайф Сараи төрт саптуу ыр жаратып, жаңы ой улайт. Биз орусча котормосун келтирели:

Волченок в конечном счете

Превратится в того же хищного волка,
каким был его отец.

Сколько бы ты не кормил его, он в один из дней
Нанесет тебе рану, – берегись его³.

Демек, акын Сайф Сараинин кыял чабытынан, ой жүгүртүүсүнөн кошулган ыр саптары, окуялары дастандагы ойду тактап, аныктап, ага көрк берип турат. (Мына ушул жерден бир ой келет: эмне үчүн биз грузин акыны Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасынын Алыкул Осмоновдун кыргыз тилиндеги котормосун өз алдынча көркөм чыгарма катары кабыл албайбыз). Акындын тажрыйбалуулугу, тилдик көркөм каражаттарды өз орду менен пайдаланышы элдик аңыз-уламыштарды жакшы билиши, сезимталдыгы Саадинин дастанын түп нускадан бөтөнчөлөп которууга мүмкүндүк түзгөн.

Дастанда бейттерден тышкары кыска аңыз-аңгемелер, икаялар, баяндар бар. Мында акылмандык, тапандык, курчтук ж. б. мүнөздөр сүрөттөлүп, анын мааниси тереңде экендиги айкындалат. Мисал алалы:

Багдад шаарында дубасы текке кетпеген дербиш болот. Вазирден угуп падыша аны чакырып алып, «мага арнап дуба кыл!» – деп буйрат. Анда дербиш: «Ээ, кудай, вазирдин жанын ал! – дейт. Вазир: «Бул дубанын мааниси не?» – дейт. Дербиш: «Бул сага да, бүткүл мусулмандарга да пайдалуу» – дептир.

Башка бир падышанын вазири сарайдан куулуп дербиштерге кошулат. Алардын кеп-кеңеши менен жакшы тарбия алат. Падыша кайра аны чакырып, «менин вазирим бол!» – дейт. Ошондо ал: «Вазир болууга келишпегендиктин өзү – акылдуулук» – дептир.

Бир вазирдин баласы акмак экен, адам болсун деген аруу ниет менен мугалимге жибериптир. Мугалим аны узак мезгил окутуптур. Бир күнү ал вазирге: «балаң акылдуу болоруна көзүм жетпес, анын ордуна өзүм акмак болдум» деп кабар жибериптир.

Бир султандын үч уулу болуптур. Бир күнү султан бою кыска баласын жактырбай кыйыр карап калат, аны сезген сезимтал бала: «Эй, ата узун бойлуу акмактан кыска бойлуу акылдуу жакшы» – дептир.

Жогорудагы баяндар өтө кыска болуп, бири-бири менен байланышпаган чаржайыт сюжетти түзсө да, логикалык жыйынтыктан алганда адам баласынын өмүрүнө эң керектүү асыл ойлорду камтыйт.

Жаның сенин кучак гүл тилесе,
Бул Гүлстанымдын бир бетин окуп чык.
Гүл чырайы бир нече күндө соолор
Ал бул «Гүлстан» дайым көңүлүңдү ачаар» –
деп акындын айтышы чындык.

«Гүлстан» дастанынын түрк тилиндеги кол жазмасы тууралуу маалымат 1915-жылы «Милли тетеббулар меджмуасы» деген түрк журналында кабар берилип, венгер окумуштуусу Т. Йозефке таянуу менен Голландияда табылгандыгы билдирилет. 1950-жылы профессор Феридун Нафиз Узлук Лейден университетинин китепканасынан фото көчүрмөсүн түшүрүп, 1954-жылы факсимилесин Анкарада жарыялаган. Бирок басып чыгаруу технологиясынын кесепетинен көп жерлери окулбай калган. Бул өксүктү филология илимдеринин доктору Эмир Наджип гана толтуруп, орус арибинде транскрипциялап, орус тилине которот. Чындыгында бул чыгарма азыркы түрк тилдүү элдердин бардыгына текши жете элек.

Жыйынтыктаганда, «Гүлстан» фарс тилинен которулуп, негизи Саадинин дастаны катары эсептелсе да, ал Сайф Сараинин орошон таланты менен түрк окурмандарына өзгөчөлөнгөн мазмунда жетип, таасири күчтүү болуп, чалкыган көөнөрбөс көркөм мурасыбыздын ажырагыс бөлүгү катары эсептелип келе жатат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ *Наджип Э. Н.* Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык. – Алма-Ата: Илим, 1979; *Наджип Э. Н.* Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. – М.: Наука, 1989.

² *Наджип Э. Н.* Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык. – Алма-Ата: Наука, 1975. 55-бет; *Шериев Ж.* Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты. – Бишкек, 1995. 166–167-беттер.

³ *Наджип Э. Н.* Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык. – Алма-Ата: Наука, 1975. 71–72-беттер.

КУТБА

Чыгыш элдеринин ашыктык ырлары менен дастандары дүйнөлүк окурмандарды ар дайым кызыктырып келген. Ошолордун бири – улуу акын Низаминин «Хосров-Ширин» деген чыгармасы. Бул дастандын сюжетине Дехлеви, Навои ж. б. кайрылышып, – «Фархад-Ширин» деген ат менен өздөрүнүн варианттарын түзүшкөн.

Низами Гянджевинин фарс тилинде жазылган дастанын түрк тилине 1343-жылы Алтын Ордо акыны Кутба которуп, Тыныбек хан менен Малика ханышага тартуулаган.

Кол жазманын жападан жалгыз түп нускасы Парижде сакталып калган. 1383-жылы Египетте копияга түшүрүлгөн. Анын көлөмү 240 бет, автордун жазганы 7000 бейт, аны эркин которууда Кутба 4685 бейтти өзүнүн саптарынан кошуп жиберген, ошондуктан ошол замандан тартып бул дастан Кутбанын төл чыгармасы катары калың журтка сиңип кеткен. Алгач изилдөөгө сөз салган поляк окумуштуусу А. Зайончоковскийден баштап, кийинки бардык илимий эмгектерде «Хосров-Ширин» дастанынын бул нускасын Кутбанын чыгармасы деп эсептеп жүрүшөт.

Казак окумуштуусу Н. Келимбетов мындай дейт: «Кутба «Хосров-Ширинди» которгондо түп нускадагы идея менен сюжетти, мазмун менен форманы, дастандын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн сактай отуруп, ага өз доорунун XIV кылымдагы Алтын Ордо мамлекетинде орун алган ааламдык кубулуштарды табигый түрдө киргизе алган»¹. Котормочу-акын эркин ой жүгүртүп, көп көрүнүштөрдү кошуп жиберген. Ал мал чарбачылыгы, аңчылык менен тиричилик кылган талаа кыпчактар менен огуздардын көз караштарын чагылдырууга аракет кылган.

Дастандын көркөм жана тилдик өзгөчөлүктөрүнө Е. Э.Бертельс, Э. Н. Наджип, А. Н. Самойлович, А. М.Щербак, А. Тагиржанов, Э. Р. Тенишев, А. Ибатов ж. б. кайрылышкан. Чыгарманын илимий түшүндүрмө сөздүгүн түзгөн А. Ибатовго² ишенсек, анда көп сөздөр кыргыз тилине өтө жакын жана бүгүнкү мезгилде активдүү түрдө кеңири колдонулуп жүргөндүгүн көрөбүз: асман, бала, баш, билиг, дарт, балчык, адеб ж. б.

Дастан мөлтүр махабатты, тер агызган эмгекти, терең билимдикти, бекем достукту даңазалайт.

Чыгарманын сюжеттик-композициялык негизин эки каарман – Хосров менен Ширин түзүп тургандыгын аты эле айтып турат. Дастандын кыскача мазмуну төмөндөгүдөй: Ирандын падышасынын бир уулу болот. Хосров көп окуп, билим-илим алып өсөт. Жигиттин Шапур деген сүрөтчү досу болот. Досу Хосровко башка бир элдин падышасы Мехинбону жана анын жээни Ширин тууралуу айтып берет. Ошол күндөн баштап, жигит кызга ашык болуп калат. Шапур Хосровдун сүрөтүн тартып алып кызга көрсөтөт. Кыз да сүрөттү көрөрү менен ашыктык сезимге жүрөгүн ысытат. Эки жаш жашырынып жолугушат, бирок капысынан жигиттин атасы кайтыш болуп, кетүүгө туура келет. Душмандары Хосровду падышалык такка отургузбай коюшат, ошондо ал кайрадан Ширинге үйлөнмөккө келет. Кыз жигиттин ар-намысына тийип, үйлөнүүдөн мурда атасынын бийлигине ээ болуу жөнүндө кеңешин берет. Хосров үчүн душмандарды жеңүү оңойлукка турбайт, көп убакытты жана күчтү талап кылат. Ал Византияга барып, падышанын Мариям деген кызына үйлөнүп, элине кол алып кайтып, акыры каршылаштарын талкалап, бийликти алат.

Бул мезгилде Мехинбану да дүйнөдөн кайтып, анын тактысына Ширин отурат. Дастанда Шириндин акылдуулугу, боорукерлиги, иш билгилиги сүрөттөлөт. Кыздыгына карбай мамлекеттин саясий жана чарбалык маселелерин ойлоштуруп, так аткарып, өлкөнү гүлдөтүп, калктын жашоо тиричилигин жакшыртып салат. Чөлдүү жерге канал каздырып, шаарларга көздүн жоосун алган имараттарды салдырат.

Махабат темасында «үч бурчтук» конфликтиси болбо- со кызыгы жоктой сезилет эмеспи, ошол сыяктуу дастанда да колунан көөрү төгүлгөн Фархад деген атактуу уста жигит Ширинге ашык болуп калат. Бул кабар Хосровго жетип, ачуусу келип Фархадды өлтүрмөк болот. Дастанда эки каармандын айтышуу диалог-конфликтиси бир топ орунду ээлейт: Төбөсү көк асман тиреген тоону жарып жол салсаң, андан менин аскерлерим өтө алса гана Ширинди өзүңө беремин – дейт. Эмгекчил, өжөр уста жигит сүйгөнүнө жетүү үчүн кыйын талапты орундатат, бирок Хосров айласы түгөнүп, айла амал менен «Ширин өлдү» деген суук кабарды Фархадга желмогуз кемпир аркылуу жеткирет. Күйүткө чыдабаган жигит өзүн өзү өлтүрөт. Хосровдун жубайы Мариям да кайтыш болуп, ал экинчи жолу Шекер деген кызга үйлөнөт, бирок ал да көп жашабайт. Хосров Ширинге барып, кечирим сурайт, кыз жигитти сынап, ага турмуштук кеп-кеңештерди берет. Жигит оңолуп, акылына кирип, тартипсиз башаламан мамлекетин чыңап, элине сүймөнчүлүк менен карай баштайт. Бирок Мариямдан туулган уулу Шерух бийликке кызыгып, атасын өлтүрүп коёт да, Ширинди күчтөп аялдыкка алмак болот. Зордук-зомбулукка чыдабаган жана ашыгынан ажырап күйүткө баткан Ширин мал-мүлктөрдү кедей-кембагалдарга таратып берип, кулдарды азаттыкка чыгарып, өзүнө канжар саят.

Махабат дастаны ушинтип трагедиялуу аяктайт. Котормочу каармандын ички дүйнөсүн түрк элдерине жеткиликтүү кылып берген, жана жалпы көркөм сүрөттөө фонун ак сарайдагы окуяларга байланыштуу болгондуктан дастанды өтө кызыгуу менен түрк окурмандары кабыл алышкан.

Жыйынтыктап айтканда, Низаминин түрк тилиндеги чыгармасы Кутбанын авторлош болуу укугуна ээ кылып XIV кылымдагы эң бир көркөм табылгасы, туундусу болуп калган.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ *Келимбетов Н.* Эзелки доор адабияты. – Алматы: Ана- тили, 1991. 216-бет.

² *Ибатов А.* Кутбтын «Хосров, Ширин» поэмасынын сөз- дүгү. – Алматы.

ЗАКИРДИН МУКАМБЕТ БАБУР (1483–1530)

Орток мурастардын бири – Бабур калтырып кеткен лирикалык рубаилер менен бирге тарыхый мемуарлар «Бабур-наме» болуп саналат. Мамлекет башкаруучу, аскердик жетекчи өмүр жолундагы кайгылуу, азаптуу жана кубанычтуу, салтанаттуу учурларды көкүрөгүндө гана сактап калбастан акын-лирик, тарыхчы-этнограф, философ, ой жүгүртүүчү катары калем кармап түйшөлгөндүгүн анын көркөм чыгармалары күбөлөп турат. Бабурдун жүрөгү сезимтал, назик, ошондуктан ири согуштарды башынан кечирип, жеңилүүнүн ызасын тартып, жеңиштин майрамына курчалганына карабастан ар дайым оптимист жана романтик бойдон кала берген. Ал кырк жети жаш өмүрүндө эмнелерди гана башынан өткөрбөгөн! Өмүр менен өлүм жанаша жүрүп, анын аз жашоосунда да тынчтык бербеди. Асыл жан дүйнөсү пендедеги зордук-зомбулуктан, кара ниеттиктен, өзүмчүлдүктөн кыйналып, эзилip, ак ниеттикти, тазалыкты, акыйкаттыкты даңктайт. Бийликтен, мансаптан, байлыктан адамдын адамкерчилигин бийик тутат.

Аны адам катары, акын катары азап-муңга, кайгы-капага салган негизги эки тема бар. Биринчиси, алыста жүрүп Ата журтту сагынып, кусаланып, элине болгон зор сүйүүсү:

Ой-кырга сүйрөп жашоонун өктөм агымы,
Калтырды менден үйүмдү, мал-жай, багымы.
Таажылуу башым кириптер болуп ар ишке,
Өксүтүп кайгы, сындырды далай шагымы...

.....

Тар жолдо дайым эл жөлөк болот эмеспи,
Азаптуу күндө элимден уктум кеңешти.
Ачылды көңүл, а бирок калды түпкүрдө
Арылбай менден кусанын тагы эң эски!¹

«Жашпоонун өктөм агымы» Бабурду эл-жеринен кетүүгө аргасыз кылды. Ал бийлик талашкан мансапкорлордун, бийликке жетүү үчүн сатып кеткен чыккынчылардын, эрегиш, кагылыштын айынан өз жолу менен Ооган, Индостанга кетүүгө мажбур болот. Ошондон баштап лирикалык каармандын жан жүрөгү кысылып, дат басып калган абалдай сүрөттөлөт.

Көрүнбөйт кыйры, мекеним калган алыста,
Оюн-зоок, шаттык туулган жерде калышкан.
Мен өзүм каалап, көктүккө салып кеткенмин,
Шылтоо да, жол жок, кайрылып артка барышка.

Бабурга Мекенин сагынуу канчалык оор, татаал болгондугу жогорку саптарда даана чагылган. Туулган жердин топурагы – ыйык, алтын, суусу – өмүргө мүрөк, абасы – жанга жагым. Лирикалык каарман ысык жүрөгүн сууруп алып, алаканына салып алып Ата журтуна чуркап кеткиси келет, кыялында бир нече жолу учуп барып, аз убакыт болсо да романтикалуу дүйнөгө аралашат, кубанат, сүйүнөт, а бирок реалдуу көрүнүшкө түшкөндө кайрадан маңдайга жазылган тагдырга баш ийип калганга өкүнөт, өксүйт, бошоңдойт. Чындыгында эл-жерди сагынуу мотиви Бабурдун лирикаларында өтө күчтүү чыкканы – анын өмүр таржымалы менен түздөн-түз тыгыз байланыштуу.

Акындар башынан өткөргөн окуялардын ичинен сөзсүз өзү үчүн эң маанилүү көркөм, баалуу, көңүл отун козгой алган көрүнүштөрдү сүрөттөшөт, ошолордун бири Бабур рубаилеринде жан дүйнөсүндөгү сезим отун жандырган экинчи тема – Махабаттын улуулугун, асылзаадалыгын дүйнөгө жар салат. Бул темада да алыстагы сүйгөн адамды сагынуу мотиви башкы орунда турат. Ошентип, Бабурдун ички сезиминде негизги көркөм объектиге алынып, поэзиянын эң бир сыйкырдуу, кереметтүү, назик тилине салынган темалары бири-бирин толуктап, кошумчалап турат.

Лирикалык каарман ашыктык дартка чалдыгып, сары оору болуп, кайгыга батып, кат жазып, жообун күтүп калды. А бирок жооп кечиккен сайын ал тынчы кетип, өңдөн азып, көңүлү кайтып, түбөлүк күтүүнүн ээсине айланды. Сүйгөнүндөн оң жооп күтүү кандай бакыт!

Кыялап учкан кыялды сенсиң паанасы,
Көксөөсү канбас рухтун сенсиң каалоосу.
Көңүлүн күүлөп эргитип турган Бабурду
Жакыны сенсиң, жамалы жанган даанасы.
Эй, гүлүм, сен деп, кош көзүм карыгып,
Жообунду күтүп, жолуңду тосуп зарылдым.

Ырда жооптун келбей жатканына атайы басым жасалат. Лирикалык каарман сүйүктүүсүнөн тезирээк сезимди кабыл алуусун каалайт. Айла канча, кат жообу жоопсуз калган сайын ал не кыларын билбей дүйнөдөн безип кеткиси келет.

Үзүлүп капыс кетемби деймин өмүрдөн,
Жөнөткөн мага угалбай жообун чыныгы.
.....
Тартылып көзгө элесин өчкөн сүрөттөй,
Кусалык менен өзөндө жүрөм күн өтпөй.
Жакшы жооп угар күнүмдү тилеп кудайдан,
Түйшөлүп көңүл тынчыбай жарым мүнөткө.

Лирикалык саптарды кунт коюп окусак, махабат темасын акын өтө чечилип, таамай тартып бергендигин байкайбыз. Акындын түшүнүгүндө махабат дартына чалдыгуу – чоң жоопкерчилик, эрдик, инсан өз каалоосу менен билип туруп анын азап-тозогуна барат. Ал үчүн бийлик менен байлык кымбат эмес, сүйгөнүнөн жакшылыктын кабарын угуу өмүрүндөгү эң улуу нерсе.

Катымды көрүп, түшүнүп менин алымды,
Гүлдөтсөң боло саргая түшкөн багымды.
.....
Таяныч болуп алтын тоо мейли тиресин,
Өксүкмүн дале жетишпей турса бир өзүң.

Махабатта жалгыз болуу өмүрдүн таттуулугун, кадырбаркын, наркын билбей өтүү дегендик. Сүйгөн адамдын жаныңда болбосо, ал сени түшүнбөсө, сезимиңди кабыл

албаса, ал эми сен анын көлөкөсүнөн бери медеp тутуп жүрсөң, керек болсо жарык дүйнөдөгү өмүрүңдү кыйып коюуга даяр турсаң – супсак жашоодон көрө өлүм жеңил эмеспи?!

Туу тутуп келем, кара көз, сенин атыңы,
Түгөнсүн мейли, жашоомун таттуу татымы.
Кол сунуп жетпей, көз жумса Бабур кокустан,
Жүрөктө кетер ысымың бирге кыйылып.
Улантып кайгы жүрөктү жара тилишип,
Азаптуу башым көмүлүп жерде чирисе.
Жанаша жатат эки гүл мүрзөм үстүндө,
Мен болом бири, дал ошол гүлдүн бири сен.

.....
Кылыктан мейли, дагы да сабыр кылайын,
Мээримиң болсо, келерсиң Күндөй кылайып.
Өмүрүм бүтүп, көмүлүп калсам эгер мен,
Басып өт башым, басыгың таанып угайын.

Адамдын жүрөгүн титиреткен мындан ашкан саптар болбосо керек. Лирикалык каарман жөн эле жарык дүйнөдө сүйүп гана тим болбостон, өлүп баратып да, өлгөндөн кийин да махабаты менен эч коштошпой түбөлүк кала берерин оптимисттик көз караш менен далилдөөгө аракеттенет. Денеси өлсө да руху жашайт. Ошондуктан акын мындай дейт:

Ак шоола болуп үмүтүм алга жетелеп,
Жүрөсүң дайым рухтун бийик төрүндө.

.....
Калгандай чөлдө суусадым жайдын күнүндө,
Дидарың башка суусундук болор булакпы.
Түпөйүл кылып кыйноого салган рухтун,
Чаңкоосу канбас көксөөсү сенсиң туруктуу.

Лирикалык каарманды кызгануу сезими да акырын «чымчылап» турган сайын анын ого бетер сүйгөнүнө болгон ысыктыгы алоолоно бергендигин байкоого болот. Сулуу кызга көпчүлүктүн көзү артат, аны көрүп кызгануу жаралып, кол шилтеп басып кеткиң келет, а бирок бейтааныштар карап койгону үчүн кыз күнөөлүү эмес да. Кыз бирөөгө көзүн кыспаса, жылмайып күлүп койбосо кызгануунун кереги барбы?!

Көз артып көптөр тургансып сендей кызга бу,
Жалыны күчөп куйкалап барат кызгануу.

Акын кызганычтын артын өкүнүчкө айланткысы, лирикалык каармандын жүрөгүн муздаткысы келбейт, анткени кызганычтан жек көрүүгө карай бир эле кадам болсо, ошондой эле жакшынакай, таза кызганычтан улам сүйүү жаралышы мүмкүн.

Жүзүндү чайса Ай менен Күндүн жарыгы,
Алардан чындап кызгандым, сулуу, тарыдым.
Жылаажын үнүң жаңыртып тынбай айлана,
Тымызын ырдап тургандай сен деп баары бу.

Демек, лирикалык каарман үчүн табияттын кооздугу, сулуулугу сүйгөнүнүн образы менен куюлушуп кеткен. Кыздын келбети маралга, гүлгө, айга, күнгө булакка ж. б. салыштырылып, чыгыш поэзиясында кеңири кездешкен традициялуу көркөм сөз каражаттары аркылуу элестүү чечилет. Акындын чеберчилиги салыштырууларды метафора, эпитеттерди көркөм образ менен өтө тыгыз ширелиштирип, кынаштырып бергенинде турат. Ошондуктан ар дайым колдонулуп келген жөнөкөй сөздөр кулпунуп, бажырайып, образдуу чыга келип, лирикалык каармандын ички дүйнөсүндөгү ой толкундарын даана чагылдырууга жардам берет.

Мисалы үчүн төмөнкү мазмунду жүрөктөн жүрөккө поэзия тили менен гана жеткирүүгө болот.

Гүл болсоң эгер мен булбул, гүлгө жарчымын,
Сен шоола болсоң күн тийген тоонун артымын.
Алдыңа тике баралбай жүргөн ийменип,
Көпчүлүк элге шах болсом, сага жалчымын.

.....
Колу бутум байлап кактаган күчтүү кош оттон,
Ырайым кылып азаттык берип бошотсоң.
Кул болуп сага кызматың кылып өтөйүн,
Отуңду жагып, чыгарып күлүң очоктон.

Акындын назик, асыл жүрөгүндө чоң сүйүү жатпаса мындай ыр саптарын жаратуусу дегеле мүмкүн эмес эле! Сүйүүгө мажнун болуу – мансаптан да, мал-мүлктөн да – баарынан кечип кайыл болуп, ботосун издеген ингендей

зарлоо, мундоо. Лирикалык каарман сүйүктүүсүнө жетүү үчүн ички дүйнөсүнүн эң татаал, эң кыйын жолун тандап алат – канчалык азапка батып, айыкпас дартка кабылса да сабырдуулук менен күтө берүү. Анын күтүүсү – үзүлбөс үмүтү ак тилек.

Сүйүүнүн күчү жүрөгүн жара тилгенде,
Шахтын да калбайт дарманы жырғап күлгөнгө,
Көз ирмем сайын жаралып жаңы ишеним,
Махабат дарты азаптуу болот билгенге.

.....

Тырмагын малып жүрөктү кайгы тытканын,
Сезбедин шахым, сыздаган үнүм укпадың.
Сары оору болуп жүргөндө тосуп алдыман,
Жаңырган айдай жайдары басып чыкпадың.

Акын өзү таажылуу шах болсо да, шагы сынып, тескерисинче, кызыл гүлүнүн алдынан баатыр жалтанып, мартабалуу шах атап турганына кубанат. Ал кыздын алдына жүрөгүн тартуу кылып гана койбостон, андан чоң жардам сурайт. Кыздын көңүлү, мээрими – аны үмүттүү кылат:

Сурмалуу көзүң жылдыздай жанып жайнаган,
Жарашып ага каштарың жарым айлана,
Санаамды тушап чыгалгыс кылып имерип,
Чачыңдын ар бир талына бекем байлаган.
Саргайып анан сары оору болуп бүтөйүн,
Ышкыңа какта, дагы да быкшып түтөйүн.

«Муң-зардын учу жүрөктү төөнөп сайылды, арманым түндө жылдыздай көккө жайылды» – деп, келип көңүлдүн кушу капаска түшсө думугарын, көп кайгы чеккен адам эртелеп көзү жумуларын, кабагын чытып, түсүн буруп сурданбашын өтүнөт. Сүйгөнүнүн маанайы пас, жүрөгүнүн табы муздап, дүйнөсүндө кара булут каптап турса – жакындап кантип барат?! Ошондуктан акын кыздын сырын жакшы түшүнүп, ачуусуна тийип албайын деген ниетте жылуу-жумшак мамиле кылып, каалаган ишин ишеним менен тапшырса, башын сайып ак кызмат кылганга даяр экендигин билдирет.

Лирикалык каарман бир жыйынтыкка келет: дүйнөнү чөгөлөтүп, ааламды баш ийдирип, оозунан чыккан ар бир

сөзү орундалып турганынын баары Махабаттын алдында өтө алсыз. Махабатка буйрук менен коркутуп, үркүтүп, сатып алып, басып алып жетүүгө мүмкүн эмес. Кең дүйнөнү ээлеген акын сезим торуна түшүп, санаага батып отурат.

Байланып башым азаптуу ышкы күчүнө,
Акылда калган мендик деп сени түшүнөм.
Төп келбей калса көңүлдүн салган толгоосу,
Шектенип кээде чочүймүн көргөн түшүмөн.

.....
Көңүлүм туйлап секирген ойноок улактай,
Карегим тунду жамалың издеп булактай.
Күкүктөй мени муңкантпай үндөп алсаңчы,
Көзүмдүн курчун кетирип, жашым кулатпай.

Махабаттын кудуреттүү күчүнүн алдына тизе бүгүп, падыша ыйлап жатат, анын ички дүйнөсүнүн тазалыгы, абийири, мээрими апачык көрүнүп турат. Болбосо падыша кылыч, найзаны колдонуп, зордук-зомбулук менен өз максатын орундатса ким кой дей алат?! Лирикалык каармандын жан дүйнөсү ага жол бербейт, тескерисинче, мындай дейт:

Ордунан чыкса оюмда жүргөн тилегим,
Жакуттан кымбат мойнуңа белек илемин.

.....
Шарапсыз масмын маңдайда жанып элесиң,
Куйкалап турса жалбырттап баатыр денесин.
Тынч албай көңүл толгонуп тогуз түр менен,
Кол сунсам жеткис сен болдуң бийик белесим.

Демек, акындын сүйүүсү – ай, күн, жыл менен теңелбейт, оргуштаган сезими тереңден орун алып түбөлүктүү. Мамлекеттик ишмер, согуш менен алектенген Бабур лирик акынга айланып ар бир адамга жакын сезимди ушунчалык таасын, элестүү, образдуу чагылдырганына таң калбай коё албайсың! Бабурдун рубаилеринде сезимдин күчү сезилип, махабат темасынын көп кырдуулугу ар тараптан сүрөттөлгөн. Акын махабатты курулай абстрактуу саптар менен көкөлөтпөйт, тескерисинче, алар адам башынан кечирчү турмуштук-философиялык ой толгоолор менен бекемделип жандуу берилет.

Бабурдун философиясы – өмүр менен өлүмдүн тирешүүсү, турмуштун ачуусу менен таттуусу, сезимдин кубанычы менен кайгысы...

Дөөлөтүң ашып, өссө да бийик мартабаң,
Ыпылас, жакшы сөз калбай ээрчийт артыңан.
Ыраазы болуп ким өткөн жарык дүйнөдөн,
Ар бир жан кетер жашоодон кумар таркабай...

Жөнөкөйлүк менен жан дүйнөнү аңтара ачып берүү – чыныгы акындын чеберчилиги, Бабурду да дал ошондой классик акындардын катарына киргизүүгө болот.

Акын поэзиянын ар кыл – казал, рубаи, фару, масневи, аруз формаларында ырларды жазган, ошондой эле «Аруз жөнүндө трактат» деген теориялык эмгекти жаратканы анын чоң изилдөөчү экендигинен кабар берет.

Бабур өз замандашы, ойчул Алишер Навоинин чыгармачылыгын жогору баалап, бир нече каттарды жазып, таасир алган.

«Бабур-наме» китебинде да ыр түрмөктөрү кездешет, анын ырлар жыйнагынын кол жазма нускалары – Париж менен Индостанда сакталууда. Акындын ырлары А. Самойлович тарабынан 1917-жылы Петроградда жарыяланган, Стамбул шаарында 1937-жылы жарык көрөт. Бириккен Улуттар Уюмунун чечими менен 1983-жылы Бабурдун 500 жылдыгы белгиленгенде эки томдук чыгармалар жыйнагы жарык көрөт, дүйнө элдеринин көпчүлүк тилдерине которулат.

Ал эми «Бабур-наме» чыгармасынын кол жазмалары Лондон, Манчестер, Калькутта, Агра, Хайдарабад, Санкт-Петербург ж. б. шаарлардын китепканаларында турат. Чыгарма Лейпцигде 1828-жылы немис тилинде чыкса, французча П. Куртейл 1971-жылы которот, орус тилинде 1857-жылы Н. Ильминский Казанда жарык көргөзөт, англис тилинде А. Бевериж Лондондо 1905-жылы жүзөгө ашырат.

Дүйнө илимпоздору Хайдар, Арат, Шарми, Хаби ж.б. чыгарма боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. ЮНЕСКО тарабынан 1980-жылдары уюшулган конкурста «Бабур-наме» чыгармасын эң жакшы француз тилине которгону үчүн түр-

колог Жан Луи Бакке Грамон биринчи сыйлыкка татыктуу болгон. Орус тилиндеги М. Сальенин котормосунун негизинде 1959-жылы өзбек, 1990-жылы казак тилине которулат. Ал эми кыргыз тилинде «Кыргыздар» (2-том) деген эмгекте Т. Козубеков айрым үзүндүлөрүн жарыялады.

«Бабур-наме» 1494–1529-жылдардагы тарыхый окуяларды өз ичине камтыган, үч бөлүмдөн турган даректүү чыгарма. Биринчи бөлүмдө Мавераннахр өлкөсүнүн саясий окуялары, Самарканд, Анжиян, Аксы Коженд, Өзгөн, Ош шаарларынын географиялык жайгашышы, калктын этносу, ата-бабаларынын өмүр баяндары, өзүнүн чыгыш теги, тууган-туушкандары, алардын мүнөздөрү, жашоолору, аялдары, бала-чакалары, увазир-бектери, бийлик үчүн жанчылышкан согуш ж. б. сүрөттөлөт. Бабурдун өзүнө келсек, 1483-жылы Анжиянда Омор шахтын (Тимурландын тукуму) үй-бүлөсүндө туулуп, 12 жашында атасынын ордуна Фергана виолетинин тактысына отургандыгын, илим-билимге кызыгуусу эрте башталгандыгын билебиз. Анын бийликтеги мезгили оңой-олтоң болгон эмес, ошентсе да жаш мезгилинен тартып турмуштун оорчулугун көтөрүп, элин-жерин сактап калуу үчүн аскерлерге башчылык кылып, тышкы душмандар, ички чыккынчылар менен күрөшүп, ар дайым өлүм менен өмүрдүн ортосунда кыл көпүрөдө жүргөн.

Мухаммед Шейбаны хан 1501-жылы Самарканд, 1504-жылдары Анжиян, Фергананы басып алып, Бабурду Бадахшан менен Кабулга кууп чыкканы, Бабурдун 1505–1515-жылдарга чейин эл-жерин баскынчылардан бошотууга жасаган аракеттери натыйжасыз чыккандыгы чыгармада чагылдырылган. Бабурдун даректүү баяндары канчалык деңгээлде объективдүү, тарыхыйлуу экендигин ошол мезгилдеги Хондемир, Мухаммед Хайдар Дулоти, Мухаммед Салык, Беннам ж. б. сыяктуу тарыхчылардын изилдөөлөрү далилдейт.

Чыгарманын экинчи жана үчүнчү бөлүктөрү Ооганстан, Хорасов, Индостан өлкөлөрүнө карай Бабурдун багыт алуусун, согушуп, жайгашып, орношушун, андагы калктын социалдык-экономикалык, илимий-маданиятын кө-

төрүүгө, элдердин ортосундагы ынтымакты бириктирүүгө жасаган аракеттерин баяндайт.

Дегеле чыгарманын башынан аягына чейин таанышкан окурман «Бабур-наме» чыгармасы көптөгөн өлкөлөрдүн, айыл менен кыштактардын тарыхын, географиясын, этнографиясын, жаныбарлар, өсүмдүктөр дүйнөсүн, жашоо шарттарын, каада-салттарын, жүрүм-турумун, көз карашын реалдуу түрдө сүрөттөгөнүнө күбө боло алат. Анда бай тарыхый булактар менен бирге каармандын дүйнөнү жана инсандарды өздүк кабыл алуусу, ой-толгоосу чагылат. Чыгармада Бабурдун замандаштары: Омор шейх, Султан Акмат, Султан Хусейин, Жунус, Алишер Новаи жана башка толуп жаткан тарыхый инсандардын портреттик мүнөздөмөлөрү орун алган.

Биз үчүн «Бабур-намеде» Кыргыз жери, эли жөнүндө жазып кеткени өтө баалуу. Анын бала чагы Ош, Өзгөн шаарлары менен тыгыз карым-катышта болгону чыгармада белгилүү бир даражада сүрөттөлгөн: «Дагы бир шаар – Ош. Абасы эң сонун, агын суулары көп, мында жаз эң кооз келет. Оштун артыкчылыктары туурасында көптөгөн ылакаптар маалым.

Сепилдин түштүк-чыгышында Бара-Кух (Сулайман тоосун айтып жатат – А. А.) аттуу кооз тоо бар. Ушул тоонун чокусун Султан Мамыт Махмуд хан үжүрө тургузган. Андан төмөнүрөөк, тоонун урчугуна тогуз жүз экинчи (1502) жылы мен дагы алдында бастырмасы бар бир үжүрө там тургуздум. Анын үжүрөсү меникинен жогору турса да, шаардын айланасы да алаканга салгандай даана көрүнүп турат.

Анжиян суусу (Ак Буура суусун айтууда – А. А.) Оштун өңүрүн тепсеп, Анжиянга агып өтөт. Суунун эки жээгин бойлой алмазарлар жайгашкан, бактардын баары дүпүйүп сууну жаап турат. Мындагы бинапша гүлдөрү абдан кооз келет.

Ошту агын суу кесип өтөт, мындагы жаз маалы артыкча кооз; жер бетин бербей жоогазындар менен розалар жайнап чыгат. Бара-Кух тоосунун этегинде, тоо менен шаардын ортосунда Жауздун мечити деп аталган ме-

чит бар. Тоонун этеги менен чоң суу агып өтөт. Мечиттин сырткы короосу кичине эңкейиш келип, анда уй беде өскөн көлөкөлүү көк жайык болор эле, ар бир саякатчы же жолоочу бул жайда сөзсүз тыным албай өтчү эмес, Ошто адат бол-гон бир шакаба боло турган: кимде-ким ушул көк жайыкка уктап калса, аны карай алиги арыктын суусун жайып жиберешчү...

Фергана аймагында абасынын жагымдуулугу жана тазалыгы боюнча Ошко теңдеш шаар жок»².

Бул келтирилген кыскача эпизоддо эле Бабурдун накта художниктик көз карашы менен Оштун кооздугун зор мээрим менен панорамалык масштабда элестүү, образдуу тартып салганын көрөбүз.

Ош шаары мамлекеттик ишмердин плацдармы болгондугу «Бабур-намеде» бир нече жолу эскерилет.

Бабур лирикада эле эмес, кара сөздө да эң чебер сүрөткер экендигин чыгармадагы баяндар күбөлөп турат, ал эми анын жагымдуу тон менен баяндоосу, окуяларын логикалык жактан иреттүү байланышып өнүгүшү, каармандардын диалогдору, стилинин жөнөкөйлүгү окуган адамды бат эле өзүнө тартат.

Чыгармада макал-лакаптар, учкул сөздөр, фразеологизмдер, туруктуу сөз айкаштар каармандардын ички дүйнөсүн чагылдырып берүү үчүн өтө орундуу пайдалангандыгын көрөбүз. Мисалы,

«Он дубана бир килемде жаталат,
Эки падыша бир чөлкөмдө баталбайт».

«Коркконго кош көрүнөт»

«Эр мойнунда кыл аркан чирибейт»

«Качкан жоого катын эр»

«Өлүү болсок да, тирүү болсок да бирге көрөбүз»

«Эр канаты ат»

«Адам жүз жашаса да, миң жашаса да акыры бир өлүм».

«Бабур-намеде» ал өзүнүн турмушуна психологиялык анализ берип, жүрүп отурат. Баяндарда конфликтүү ситуациялар, драматизм менен бирге философиялык ой жүгүртүүлөр, психологиялык ал-абалдар таасын берилет. Өзгөчө өлүм менен беттешип калган драмалык ситуацияларда каармандын ички дүйнөсүндөгү сезимдер, ойлор сырткары калкып чыга келет: «Өлүмдөн ким кутулган! Жүз жыл, мейли бир күн өмүр сүрө бил, токтоор бир күн шаттык сүйгөн жүрөгүң! Өлүмгө башымды байладым. Ушу бактын ичинен булак агат экен, дааратымды алып, кыбылага карап, жайнамазымды жайып, эки кайтара намазымды окуп, кудайга жалбардым...

... Мен: бул Фергана жеринде качанкы кезге чейин кезме болуп, тентип, сандалып жүрө беремин. Андан көрө бөтөн жерден бакыт издейин» деген ойго келдим»³.

Өзүнүн киндик каны тамган жерден кетүү Бабур үчүн өтө кыйын болот, бирде ачка, бирде ток жүрүп, бакыт-таалайын Индостанда таап, Моголустан мамлекетин орнотот.

Анын боорукерлиги, гумандуулугу медресе, мечит, мончо салдырып, бак отургузуп, жашылдантып шаарларга тарыхый эстеликтерди кургузуп, кандайдыр бир деңгээлде элдин камкордугун ойлогондон көрүнөт. Албетте, ал да эзүүчү таптын өкүлү болгондуктан, эл андан жабыр тартпай койгон эмес.

Чыгармада Бабур өзүнүн жан-жөкөрлөрүн таштап чыккынчылык кылып кеткен эмес. Согуштук окуяларда ал башкалар сыяктуу эле кан кечип жүргөн тайманбас, баатыр аскер башчысы катары көрүнөт. Ошондой кагылыш-кыргындын бир мезгилинде Бабур жеңилип, жоодон аргасыз качууга туура келет, аттар баспай, өздөрү алсыз болуп, араң турган сарбаздары канзаданын эптеп өмүрүн куугандан сактап калуу үчүн өздөрүнүн аттарын берүүгө даяр экендиктерин билдиришет. «Силерди таштап кайда барамын, өлүү-тирүү болсок бирге болобуз» – деп жооп берет. Чыгармадан анын жөнөкөйлүгүн көрсөткөн бир эпизодго кайрыла кетели. Ал өзүнүн баяндоосунда мындай: «Мен күрөктү алып, карды күрөп, жайнамаздай жерге өзүмөрүн жасап алдым... Мен ошол аянтчага отурдум. Мени

канчалык «жылуу үйгө кир» деп чакырышканына көнбө-дүм. Менин жан дүйнөмдө мындай ой турду: «Эл көр үс-түндө бороондо турса, мен жылуу жайда эс алмак белем, эл азап чегип, кыйынчылык тартып жатса, мен жыргап уктамак белем. Бул жорук эрдикке жатпайт, жолдошчу-лук эмес. Мен да эл тарткан азапты тартып, кыйналышым керек. Фарстардын бир макалы бар: «досторуң менен чогуу өлүм тойлошуу»⁴. Бул Бабурдун адилеттүүлүгүн, калысты-гын, абийирин, менменсинбегендигин, улуулугун көрсөтүп турат. Чыгармадагы кандай гана ситуацияларга карабайлы – ал өлүм жөнүндө ойлогондо өз өмүрүн башкалардан жо-гору койбойт, ар дайым жакындары менен бирге кудайдын айтканын көрөлү деген чечимге келет. Динди ал адамды жакшылыкка үндөөчү, тазалыкка чакырчу ишеним катары көргөн. Ыйманы таза адам катары ислам динин бекем тут-кан, ошондуктан поэзиясы менен прозасында диний ише-ними орун алганы мыйзамченемдүү көрүнүш. Намазынан жазбаган Бабур өлүмдөн кудуреттүү күч сактап калганын мындайча эскерет: «Ошо кезде көзүм илинип кетти. Кожо Жакып: «Капа болбоңуз! Мени сизге Кожо Ахырар жибер-ди, ал мындай деди: «Биз Алла тааладан жалбарып сурап, аны падыша тагына отургуздук. Эгер анын башына оор иш түшсө, бизди көз алдына элестетсин, биз ага жардамга ке-лебиз. Азыр дал ушу саатта жеңиш, сиз жагында. Башы-ңызды көтөрүңүз, уйкуңузду ачыңыз» – деди»⁵. Бабурду өлтүрөбүз деп жаткан Жусуптар өздөрү араң кутулушат.

Көптү да теңир берет, азды да теңир берет,

Жер тургуну адамдын колуна эмне келет –

деп кудайдын колдоосуна ээ болуп жүргөнүнө сыймыкта-нат. «Белгилей кетүүчү жагдай – Бабурдун диндик көз карашы анын чыгармаларынын көркөмдүк жагына терс салака тийгизген эмес»⁶ – деп туура белгилеген адабиятчы Ж. Шериев.

«Бабур-намеде» ар дайым каарман мейли согуштук майданда болсун, мейли турмуш-тирчиликтин майда ба-рат көрүнүшү болсун ички ой толгоодо жүрөт.

Мисалы, каарман бир мейманда отуруп шарап ичпей койгондугу тууралуу мындай дейт: «Табитим шарапка

канча тарткан менен, мурун даамын татпаган даам болгон соң, өз эрким менен батылдык жасай албадым. Эми мага сый-урмат көрсөтүлүп, Герат сыяктуу ажайып калаага келип көңүлүм ашып-ташып отурса, анын үстүнө эмир-заадалар түгөл жыйылып, байлык чалкып, дүнүйө агылып-төгүлүп, ак төөнүн карды жарылып жатса, мындайда ичпеген шарапты качан ичмекмин деген ойго келдим.

Ошондуктан шарапты ичип, салтанат-сайранга батмак болдум, бирок бир ой кылт эле түштү: «Бадигаз-Заман улуу агабыз, анын үйүндө конок болгондо колунан шарап татпадым. Эми инибиздин колунан шарап ичсем Бадигаз-Заман мырза не дейт!»⁷. Ушул окуядан эле Бабыр падышанын кичипейилдигин, карапайымдыгын, жөнөкөйлүгүн, адамдарга кылган кылдай мамилесин, жүрүм-турумун, көз карашын таанып-билсе болот. Анын бардык жерде сабырдуу, токтоо, калыс мүнөз күтө билерин көптөгөн материалдар күбөлөйт.

Бул чыгармада да падышанын жаратылышка болгон сүйүүсү таасын чагылдырылган. Кабул калаасынын айланасында кызгалдактардын өскөнүн көрүп гүлдүн отуз төрт түрү бар экенин эсептеп «жүрөгүм да гүл шекилдүү кызыл-жашыл оронгон» деп жан дүйнөсүн аралаштырып ыр саптарын жаратат.

Падыша Бабур бирөөгө катты көбүнчө ыр саптары менен жазган. Индостандын каны Бианага жиберген катында түрктөрдүн баатырдыгын даңазалап, аны менен тайлашпай, өз эркиң менен багынып бергин деген мазмундагы ыр түрмөктөрүн кыстарат. Пулат Султанга мындай өлөң арнайт:

О, шамал жел, жетсең эгер Кипаристин багына,

Жалгыздыктан жапа чеккен жеткиз жүрөк дарегин...

Жогоруда белгилегендей, Алишер Навоиге өзүнүн түрк тилиндеги ырларын кат аркылуу жиберип турган, ошондой эле ал эми Абдуракман Жаминин чыгармачылыгын да жогору баалаган.

Жыйынтыктап айтканда, «Бабур-наме» китеби – ар түрдүү элдердин тарыхы, этнографиясы, географиясы, жаратылышы, этикасы, моралы, каада-салты, көз кара-

шы камтылган энциклопедиялык чыгарма. Ал прозалык жанрдын талабына толук жооп берет. Бекеринен илимпоз Э. Денисов Росс (1871– 1940-ж.): «Бабурдун бул мемуарын адамзат тарыхында ушу күнгө чейин жазылган эң кызыктуу, эң романтикалуу адабий чыгармалар менен катар коюп кароого болот⁸» – деп баалабаса керек.

Бабур 1530-жылы Индияда өмүр менен коштошкон, сөөгү Кабулда коюлган.

Бабурдун жалпы чыгармачылыгы орто кылымдагы адабий мурастардын эң классикалык үлгүсүн көрсөтөт, лирикасы менен прозасы бүгүнкү күндүн окурмандары үчүн эстетикалык-этикалык мааниге ээ болуу менен бирге алардын жан дүйнөсүн ар тараптан байыта аларында шек жок.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Бишкек, 1989. 492–498-беттер. М. Жаныбековдун котормосунда берилди. Мындан ары ушул китептен ыр түрмөктөрү алынат.

² Байыркы орток түрк адабияты. – Бишкек, 1996. 336–337-беттер.

³ Бабырنامه. – Алматы: Жалын, 1990. 129–130-беттер.

⁴ Бабур-наме. – Ташкент, 1982. 146-бет.

⁵ Бабырنامه. – Алматы: Жалын, 1990. 129-бет.

⁶ *Шериев Ж.* Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты. – Бишкек, 1996. 192-бет.

⁷ Бабырنامه. – Алматы: Жалын, 1990. 209-бет.

⁸ Цитата Ж. Шериевдин «Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты» деген китебинен алынды. 182–183-беттер.

МОЛДО САЙПИДИН

*(Саф ад-дин ибн дамулла Шах Аббас Аксикенти
XV–XVI кылымдын башы–1503-жыл)*

Кыргыздын тунгуч тарыхчысы, “Манасты” эң алгач кагазга түшүргөн жазма манасчысы жана ойчулу, агартуучусу Молдо Сайпидин XV кылымда Сыр-Дарыянын жээгиндеги Аксикенти шаарында илимдүү жана мансаптуу Аббас молдонун (дамбылла) үй-бүлөсүндө туулган. Өз доорундагы эң жогорку деген окуу жайларынан билим алып, фарсы, араб тилдерин эне тилинен да ашыра билип, кыргыздын эң алгачкы тарыхын жана «Манастын» биринчи кагазга түшкөн текстин камтыган уникалдуу «Мажму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу кол жазманы фарси тилинде калтырган. Анын негизги бөлүгү 1503-жылы жазылып бүткөн. Аягындагы суфизм шайыктарына байланышкан бөлүктү Молдо Сайпидиндин уулу Нурмухаммед Нооруз Мухаммат улап жазган. «Мажму ат-таварих» кол жазмасын изилдөөчүлөрдүн пикирлерине караганда бул экинчи бөлүк кийин 1550–1565-жылдарда жазылса керек деп божомолдонот.

Молдо Сайпидиндин атасы Аббастын «шах», «даммула» деген титулдарынан көрүнүп тургандай, дин илиминин жогорку баскычтарына, шах (хан) деген мансапка жеткен адам болгон. Бир маалыматка караганда Молдо Сайпидиндин чоң атасы Чурчар (Чычар) кыргыз туугандарына таарынып («Чычар» деген кошумча атына чычалап деп да айтылат), тажиктер арасына көчүп кетип, тили фарси тилдүү элдер басымдуу жерде жашаган деген да сөз бар. Чурчар Аксикентийдин атасы Аличур хан Аксикентий болгон.

Молдо Сайпидиндин жазмаларынын ичинен бизге жеткени «Мажму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») болуп саналат. Анын азырынча үч нускасы белгилүү: биринчиси Ленинград Мамлекеттик университетинин китепканасынын Чыгыш бөлүмүндө 963-номур менен сакталып турат. Аны биринчи иликтеп, советтик жана кыргызстандык окумуштуулар чөйрөсүнө жеткирген тажик окумуштуусу А. Т. Тагиржанов болгон. Ал «Собрание историй «Маджму ат-таварих»¹ аттуу китеп чыгарып, 1960-жылы экинчи басылышы жарык көргөн.

А. Т. Тагиржановдун аталган китеби эки бөлүктөн турат: биринчиси китептин 97-бетине чейин ээлеп, орус тилинде жазылган. Анда кол жазманын жазылыш мезгили, автору, анда камтылган окуялар туурасында сөз болуп, «Манас» эпосу ээлеген жерине терең токтолот. Айрыкча кол жазманын тили кеңири талдоого алынат. Ошондой эле жазмада камтылган адам, жер, суу аттары, урук, уруулардын, элдердин аталыштарынын тизмелери берилген. Экинчи бөлүгүнө кол жазманын факсимилесинин (фото нускасынын) тандалган беттери жайгаштырылган. Ал араб арибинде, фарси тилинде болгондуктан оңдон солго карай беттелген.

«Мажму ат-таварихтин» экинчи кол жазма нускасы СССР Илимдер Академиясынын (Азыр Россия Академиясы болсо керек) Азия Элдери институтунун Ленинград бөлүмүндө 667-номур менен катталган. Муну орус окумуштуусу В. А. Ромадин Институттун китепканасынан таап, бардык мазмунун өз сөзү менен жазып чыгып, машинкаланган бир нускасын «Извлечение из «Маджму ат-таварих»² деген ат менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусуна тапшырган.

А. Т. Тагиржановдун жазганына караганда нуска «Жами ат-таварих» деген ката көрсөтүлгөн ат менен сакталып турган. Бул мурда эле улуу тарыхчы В. В. Бартольдго белгилүү болгон. Ал жөнүндө 1899-жылы 11-мартта Археология коомунун Чыгыш бөлүмүндө кыскача кабар бергени, кол жазма ага В. А. Каллаур тарабынан жиберил-

гени, сактап келген чыныгы ээси Ширкенттик Жагдык-жо деген адам болгондугу, жазган автору Молдо Сайпидин кол китепти жазып бүтпөй каза болуп калып, аягын өз уулу Нурмухаммед бүтүргөндүгү, бул хижра жыл санагы боюнча X кылымга (Иса жыл санагы боюнча 1494-жылдан башталганы) таандык экени айтылат... Демек, кол жазманын бул нускасы XVIII же XIX кылымда эле Санкт-Петербурздун китепканасына алып барылган болот. Биринчиси да ошондой.

В. А. Ромадин «таап», Кыргыз Илимдер Академиясынын Кол жазмалар фондусуна жиберген «Извлечение» аталган фондуда 169/887 номуру менен сакталып турат, көлөмү 110 бет. А. Т. Тагиржановдун жогоруда аталган китеби менен бул «Извлекенин» негизинде алгачкы илимий кабарларды кыргыз окумуштуулары: З. Мамытбеков, андан кийин Ө. Караев, И. Молдобаев ж. б. кыргыз коомчулугуна жеткиришкен.

«Мажму ат-таварихтин» үчүнчү нускасы өз ата меке-нибиздеги Жалал-Абад областына караштуу Ала-Бука районунун Баймак кыштагында (Мурдагы аталышы боюнча Наманган уезди, Кутлук-Сеит волосу, Баймак айылы) 1898-жылы туулуп, мектеп, медреседен, мугалимдер курсунан, аягында Фрунзедеги 20–30-жылдарда эң жогорку окуу жайы катары саналган Педтехникумдан билим алган (1927–1931) Жайлообаев Назармат аксакалда сакталып келген. Бул нуска Кудаяр хандын ордосунда кызмат өтөгөн, Жайлообайдын агасы Койлонбай тарабынан ичкериден апкелинген, атадан балага мурас катары калып келген, 1968-жылы Назармат карыя Академиянын Кол жазмалар фондусуна тапшырган. Ошондон 1995-жылга чейин кыймылдабай жаткан, ага себеп текст фарси тилинде, арап тамгасында болуп, тиши өтүп кыргызча сүйлөтө тургандар табылган эмес.

Кол жазманын айрым үзүндүлөрү кыргыз тилинде 1995-жылдын августунан баштап «Кыргыз Туусу», «Эркин Тоо» ж. б. газеталарга жарыяланып, анан «Тарыхтардын жыйнагы» («Мажму-атут-таварих») деген наам менен китеп болуп чыкты. Которгондор: Мамасабыр Досболов

менен Омор Сооронов³. Анда бул кол жазманын жазылуу себептери, он эки имамдын өмүр-ишмердиги, кыргыздардын Нух пайгамбардан берки тарыхы, оң, солго бөлүнүшү. Акуул, Кувуул, алардын 23-атасына чейинки санжырасы, Чыңгыс хан менен Амир Темирдин өмүр-тарыхы, эң негизгиси Манастын калмак ханы Жолой менен болгон согуштук айкаштары, жеңиштери камтылган. Молдо Сайпидиндин бул атактуу кол жазмасында «Манас» эпосунун кара сөз түрүндө биринчи кагазга түшүргөн тексти барлыгы, ошондой эле кыргыздын байыркы тарыхынан эң алгач кабар бергендиги жана санжырасын кеңири чагылдыргандыгы менен баалуу. «Тарыхтардын жыйнагы» («Мажму ат-таварих») фарси тилинен которулганына карабастан, кыргыз илимпоз-тарыхчысы тарабынан жазылган эң алгачкы жана кеңири баяндалган кыргыз тарыхы экендиги менен теңдеши жок китеп болуп кала берет. Биз бул китептин ичинен кыргыз тарыхына жана Манастын казаттарын камтыган бөлүктөрүнө гана токтолуп өтөбүз.

* * *

«Кайың барбы кыргыз балта чаппаган, Кыйыр барбы кыргыз сөөгү жатпаган» – деген айтым сөздөрдөгүдөй, көчмөн элибиз канчалаган жерлерди кезип, кандай төгүлүп-чачылып, кайра жыйылып, мурунку эрадан кийинки эрага өтүп, анан кантип XV кылымга киргени туурасындагы элибизге белгисиз болуп келген тарыхый фактылар аталган китепте мол жана коомчулугубузга жаңыдан кабарланып атканы менен баалуу. Анда тарыхтын өзүнө өтөлү.

Мухаммед пайгамбардын заманына чейинки кыргыз тарыхы бул китепте үзүл-кесил айтылганына карабастан элибиздин Иса пайгамбардын жыл санагынан алда канча мурда эле пайда болуп, кыйын-кыстаң жолдорду басып, азап-тозоктордон өтүп келгени даана белгилениптир.

Молдо Сайпидин Аксикенти «Тарих-и жахан кушай», «Касасул Амбия», «Тарих-и Мугулия», «Тарих-и зубда-тул башар»⁴ ж. б. китептерден алып, монгол тарыхынан, анын ичинде кыргыз тарыхынан кабар берүүнү Улуу Топон суудан кутулуп чыккан Нух пайгамбардын кичүү уулу

Яфастан баштайт. Ал Карахан, Азархан, Күчүкхан аттуу үч уулдуу болот. Карахандын Угузхан (Огузхан), андан Могол, Моголдон Гызиддин, Лариддин деген эки уул көрөт. Гызиддин Урум тоолоруна, Лариддин Мазандаран тоолоруна жайгашат. Бул кайсы мезгилге таандык экендигин Молдо Сайпидин белгилеген эмес. Академиянын Кол жазмалар фондусунда сакталып турган (Инв. № 266) туурасы 30 сантиметр, узуну 4 метр 85 сантиметр келген, XIX кылымда (Хижра жыл санагы боюнча 1271-жылы) Кудаяр хандын буйругу менен Абдурахим ибн Мухаммед Муса-казы жыйнап, кагазга түшүргөн, анын тууралыгын тастыктаган 5 муфти, дагы бир акимдин мөөрлөрү басылган, араб тамгасында жазылган түрмөк кагаз «Насаб-наамага» (санжырадиограмма) ишенсек, Нух пайгамбардын топону Иса пайгамбардын жыл санагына чейинки 3353-жылга туура келет. Муну О. Соороновдун «Түрк ата Ысык-Көлгө качан келип мамлекет курган?»⁵ деген макаласынан карап алса болот.

Демек, Нух пайгамбардын чебереси, кыргыздын түпкү теги болгон Гызиддин (Молдо Сайпидиндин кол жазмасы боюнча кыргыз мурда «гыз» деген ат менен таанылган) Иса жыл санагынан (биздин эрадан) мурда жашагандыгы маалым болот. Муун алмашуунун дүйнөлүк санагына салганда (30–35 жыл аралыкта) төрт атанын жашап өткөн мезгили ушуга туура келет.

Муну башка элдердин жазмаларындагы кыргыз тарыхы жөнүндөгү фактылар далилдейт. Бичурин менен В. Бартольддун жазгандарына караганда Иса жыл санагынан 206 жыл мурда жашап өткөн «Улуу хан» деген падышасынын тарыхын жазган Баньгу деген кытай болгон. Баньгу биздин эранын 92-жылында өлгөн. Бул тарыхчы да кыргыз Гянь-Гунь аталган дейт. Бул Гянь-Гундар биздин эрадан 206 жыл мурун өзүнчө мамлекет болгон» – десе, Н. Павловдун «История Туркестана» деген китебинде «Киггис» деген түрк уругунан болгон эл биздин эрадан 2000 жыл мурун Египетти (Мисир) караткан. Кытайлар кыргызды «кыйкыс» деп жазган – деп кыргыздардын Иса пайгамбар жыл санагынан мурда жашагандыгын, атүгүл башка мамлекетти каратканга жарагандыгын айтат⁶.

Кытайлык кыргыз тарыхчысы Анвар Байтур да Чыгыш хан империясынын доорунда жашап өткөн Симаичен деген адамдын «Тарых-нама» деген китебинде Иса пайгамбар жыл санагынан 145–186 жыл илгери эле кыргыздар жөнүндө жазылганын, анда кыргыздар «Гекүн» деп аталганын белгилейт⁷.

Кыргыз атанын жазма булактарда качан тилге алынганын көрдүк. Андан кийинки учур «Тарыхтардын жыйнагында»: «Моголдордун падышалыгы Фариддиндин заманына чейин миң жылга созулду» (22-бет) – деген бир сүйлөм менен берилип, ошол аралыкта кыргыздар (моголдор) кайда жашап, кандайча турмуш өткөрүшкөндүгүнөн кабар берген эмес. Мында кыргызды могол, моголду кыргыз катары карап атканыбыз Моголистан мамлекетинин тарыхчысы Мухаммед Хайдар кыргыздарды могол урууларынын бири⁸ деп атагандай көптөгөн илимий булактарда көрсөтүлгөндөй жана «Тарыхтардын жыйнагында» баса белгиленгендей фактыларга таяндык.

Ошол миң жылдык бийлигинен кийин Угуздун балдарын (кыргыздар ичинде) Фариддиндин Тур аттуу баласы кырып-жоюп жок кылгандыгы, «Ичинен бир киши аялы менен качып кутулуп кеткендиги, бир тоого барып бекингени (Ал тоону Акнатун деп атай турган), ал киши ошерде бала-чакалуу болуп өнүп-өскөнү, Азирети Расулүлло Саллолоху Алайки Ва-Салламдын (Мухаммет пайгамбардын) заманына дейре ошерде жашап калгандыгы» (22-бет) айтылат. Акнатунда өнүп-өскөн кыргыз кишисинин уругу, ал жерде канча мезгилди баштарынан өткөргөндүгү кабарланбаган. Жылдар... мүмкүн кылымдар өткөндүр, ким билет. Кантсе да ошол тоолук «Гызиддиндин балдары үч топ эл болот: гыз, түрк, түркөстан. Бул топтор биригет да Фариддин балдарына каршы уруш кылат. Фариддиндерди жок кылып, Могол Гызиддин падыша болот. Урумдан Хорезмге, Түркөстанга чейин ага карайт» (22–23-беттер). Мындагы Могол Гызиддинди жогоруда аталган Моголдун уулу Гызиддин менен чаташтырууга болбойт. Илгери эки-үч ата өткөндөн кийин же бир атадан кийин деле атасынын, чоң атасынын атын кайра кое бермей салт экен, муну

имамдардын, сайддердин ата-тегин териштиргенде көрүнөт. Анын үстүнө Гызиддиндин балдары үч топ болгонго чейин канчалаган жылдар өткөндүгү түшүнүктүү болуп турбайбы.

Молдо Сайпидин Аксикентинин кол жазмасындагы Мухамметтин пайгамбарлыгы ашкере болгонуна чейинки гыздардын (кыргыздардын) баштарынан өткөндөрү ушулар гана. Андан кийинки тарыхы «Тарыхтардын жыйнагы» китебинде бир топ кеңири иликтенген. Гыздардын мындан бияктагы тарыхы Аккоша (Акеш), Ходдода, Ибнулхак, Рашидулхак, Аналхак, Лархан, Ларбүзүрүк, Манас ж.б. сыяктуу конкреттүү башчылары, баатырларынын жетектөөсү менен жүрөт.

Ровиендордун ривоят кылгандарына (айтуучулардын, санжырачылардын, тарыхчылардын айткандарына) караганда «Азирети Аккоша гыздардан болгон. Соода-сатык кылыш үчүн Урумдан чыгып, Мисирге барып, бир канча күндөн кийин Мединага барган. Азирети Саллоху Алейхи Ва-Салламды көрүп, колунда барынын баарын тартуу кылат. Ушул жерде орто кылымдагы Аккоша менен Мухамметтин учурундагы Аккоша чаташтырылган сыяктанып турат). Андан кийин Мухаммет пайгамбар ага үч кат берет» (23-бет). Аккоша жүрүп отуруп, өзүнүн гыздарына келип бир катты бергенде, эли катты окушуп, той өткөрүп, иман келтиришип, мусулман болушат. Исламга кызмат кылыш үчүн ар бири бирден балдарын адия (тартуу) кылып, Аккошага кошуп беришет. Экинчи катты Аккоша түркмөндөргө жиберет. Өчүнчү катты ногойго, ошол каттан көчүрүп Түркстанга жиберет. Алардын баары иман келтиришип, мусулман болушканы айтылат. Хорезм падышасы Ма'мурбек Азархан балдарына айттырып, Түркстанга киши жиберет. Демек, Азархандан тараган («Тарыхтардын жыйнагында» ушундай айтылат) казак эли ошондо Түркстанда турган болот. Кат жиберилген жана каттын жөн-жайы, мааниси айттырылган элдердин баары өкүлдөр жиберешет, алардын баары гыздарга келишип, токсон эки болушуп, Бадир урушунда жүргөн Мухаммет пайгамбарга карай жөнөшөт.

Бадир согушу «Ислам энциклопедиясынын сөздүгүнө»⁹ караганда 624-жылы (Хижра боюнча санаганда 2-жыл болот) март айында Мединадан 150 километр түштүк батыш жактагы Бадир аттуу кудуктун айланасында болот. Ал согушта Мухаммет пайгамбар 76 мухаджири (Мухамметтин артынан Меккеге көчкөн эркектер), 240 ансары (Мединалык аус, хазрадж урууларынан пайгамбарга жардам бергени келгендер) менен 950 меккеликтер ага кошо 200 атчан аскерге каршы согушуп, жеңишке жетишет. Ошол 92 элетиялыктар (кол жазмада ушундай аталат) ушул согушка катышкан деп түшүнсөк болот. Алардын башында Аккоша турган. Согуш бүткөндөн кийин аларды Мухаммет пайгамбар Азирети Алиге берет, элетиялыктар Алини ошондон баштап пир тутуп, «Азирети Шаймардан колдо!» деп калганы да ошондон башталат экен.

Молдо Сайпидин Аксикенти элетиялык 92 кишини атап чыгат. Аны «Зубдатул башар» (Адамдардын мыктылары жөнүндө тарых) аттуу китептен алгандыгын айтат. Ал китеп ошол 92 боо элетиялыктардын атынан 92 эл пайда болот. «Тарыхтардын жыйнагынын» 31-бетинде Имам Жафар Садыктын (700–765-ж.ж.) тушунда Хатандан (Котондон) Вадаганга чейинки 400 шаар (Азыркы Кытайдын аймагында) Мухаммет пайгамбардын тушунда эле Садыбакас апарган каттан улам мусулман болгон эле. Кийин Сияпуш, Сияриш деген каапырлардын Чынмачындан курап чыккан колунан коркуп кайра каапыр болуп кетишет. Ошондон улам бир атанын Амалиддин, Кабалиддин, Шамсиддин, Жамалиддин аттуу төрт баласы Мединага барып, пайгамбардын уругунан имам апкелип, төрт жүз шаарды кайрадан иманга келтирмек болушуп, 6-имам Жафар Садыкты издешип отуруп Ямнан тоосундагы Жабали Кубай Нурдан табышат. Андан Шами Шарифке, Кудузу Шарифке тооп кылганы барышат. Ошондон Шами Шарифтин акими Абулахир «Мухаметтин тукуму бийликти тартып алат» – деген Абдил Малик Хамморгун ушагына ишенип, Имамды куугунтуктай баштаганда, Имам Мединага качып келип, Мухаммет пайгамбардын равзасына (кабырына) кирип, зыярат кылып атканда «Азирети Саллоллоху

Алейхи Ва-Саллом кабырдан чыгып мындай дейт: «Ээй, парзантим (балам), Урум тарапка жөнө! Бул жерде турушуң коркунучтуу. Урумга барсаң гыздар деген эл бар, Аккошканын коомунан, алар сени ээрчийт» – деп башарат (белги) кылат» (28-бет). Имам Жафар Садык төрт адамы менен Урумга барат. Анда гыздардын акими Рашидилхак экен. Имам төрт адамы менен бир жылча Урумда жүрүп калат.

Язиддин уулу Абулкаирге «Имам гыздарга аким болуп, бүткүл Урум ага кошулуптур. Имам кол курап келмекчи болуп атыптыр» – деген дагы бир ушактан улам Абулкаир Абдул Маликти аскер башчы дайындап, эки жүз миң кол менен Урумга жиберет. Гыздардын Бадир урушунан кийинки экинчи согушу Абдил Малик Хаммордун аскерлери менен болот. Бул жолу гыздар жеңилүүгө учурап, 60 миң гыз Имам Жафар Садыкты алып качып, Хатан тарапка жөнөшөт. Тоо булбулу Токтогул: «Жезиттин жаккан отунан Жетигиң Ленин куткарды» деген саптарындагы жезит ушул Язиддин мыкаачылыгынан улам айтылып калышы да ыктымал. Кашмир аркылуу Хатанга келишип, Сияпуш, Сияриштин аскерлери менен согушуп, жеңишке жетишип, төрт жүз шаарды кайрадан Мусулманабад кылышат. Ошого карабастан Кумулдун акими Шуршаң аскер курап, кайра согушуп гыздарды жеңет. Алтымыш миңден калган отуз миң гыз качып отуруп Рашидилхактын жетекчилигинде Өзгөн тоолоруна келип жайгашышат. Өзгөндүн акими Султан Санжарга зекет төлөп төрт жыл турушкандан кийин Султандын эли менен гыздардын ортосунда чатак чыгып, согуш башталат. Аны уккан Султан Санжар аскерлерине гыздардын бирин калтырбай кырып салгыла деген буйрук берет. Согуш бүткөндөн кийин «Султан Санжар сурады: – Гыздардан киши калдыбы? Жооп: – Чил гыз качып кетти. Ошол себептен фарсиче айтылган чилгыз түркчө кыргыз аталып калды («чил», «чилде» деген фарсиче «кырк» санын билдирет. Ошондо кырк гыз качып кеткен болот). Кырк гыз качып Хожент тоолоруна келишип туруп калышат. Кыргыздар ошол чилгыздын (кыргыздын) тукумдарынан» (30–31-беттер).

Мына, буга караганда биздин элдин кыргыз аталышы Рашидилхактын акимдигинен, 6-имам Жафар Садыктын учуруна туура келип, VIII кылымга таандык болуп атат. Дегинкиси, «Тарыхтардын жыйнагында» кыргыз атынын пайда болушу туурасында эки түрдүү факты бар экенин көрөбүз: биринчиси Бадир согушу мезгилинде гыз элинен барган Кыргыз аттуу жигиттин атынан кыргыз элинин чыгышы (VIII кылым), экинчиси, жогоруда көрсөтүлгөндөй, кырк гыздын Хожент тоолоруна качып барышынан пайда болгону (VIII кылым) маалым болот.

* * *

Кыргыздар Хоженттин тоолорунда Рашидилхак, анын уулу Аналхактын акимдиктери астында жашап турган мезгилдерде кытай, калмактар тарабынан бир нече жолу басып алуучулук согуштар болгондугу «Тарыхтардын жыйнагында» кыйыр түрдө кабарланат. Аны китептин 32-бетиндеги: «Касанды 6 жолу кытай алган эле, Көрхан – кытайдын (илимий китептерде Гурхан делет) алышы 7-болду» – деген эки сүйлөм далилдеп турат. Ошол мезгилдерде Борбордук Азиядагы мусулмандардын бир бөлүгүнүн борбор шаары Касан болгон окшойт. Касанды кытайлар жетинчи жолу алган мезгилинде Хожентте Бахрам Жалаир аким болуп, анын тоолорунда жашаган кыргыздардын башында Аналхактын Лархан, Ларбүзүрүк аттуу эки баласы тургандыгы маалым болот.

Көрхан-кытай Чын, Мачындан чыгып, Артыш аркылуу өтүп, Ысык-Көлгө келип, Чыңгай-кытайды 200 миң, Ялман-калмакты 40 миң лашкари менен кошо алып, Өзгөндү (акими Камарбек), Миңжубарды, Андегенди (Анжиянды), Касанды (акими Дадахан) жеңип, Жадгалды (Чаткал, Акими Олус хан) да басып алган учурда Ташкент (акими Барна хан. Лакап аты Тули хан), Хожент, Ясав (Чымкент, Акими Нооруз төрө) шаарлары аман калып, Көрхан кытай менен согушуп калган Касан акими жардам сурап Ташкен акими Тули ханга барып, болгон окуяны кабарлап олтурганына караганда Касан Борбордук Азиянын

Көрхан-кытай басып алган аймактарынын ордо калаасы болгону менен Ташкенге карап турган окшойт.

Хоженттин тоолорунда жашашкан кыргыздар Көрхан-кытай Касанды алган согушка катышкан эмес, бирок Касанды бошоткон согушта негизги ролду ойнойт. Ал мындайча болот. Көрхан-кытайдын Касанды, Анжиянды, Өзгөндү, Чаткалды басып алганын уккандан кийин Ташкен акими Тулихан Касан акими Дадаханды Хорезмдин шахы Султан Махмудка «Биз бардык кеңешти сизге тапшырдык. Эгер сизге макул келсе, Багдат халифасына адам жиберип, Азирети Саллоллоху Алейхи Ва-Салламдын урпактарынан суранып алсаңыз! Эгер андай болбосо, бизге жардам болгудай эмес. Ар бир шаар өзү алек болуп, казатка ыктыярлары жоктой. Ошол себептен дин колдон кетип калышы мүмкүн...» деген мазмундагы катты берип жиберет. Муну макул тапкан Хорзим шах Дадаханга адам кошуп Багдатка жиберет. Багдат халифасы Куфадагы Имам Накига жолдойт, ал Дадаханга Имам Ибрахим Малик Зарбагышты кошуп берет. Алар Хорезмге, Самарканга, Ташкенге, Ясавга кайрылып, аскер жыйнап, Хожентке келгенде тоолук кыргыздардын баштыгы болгон Лархан менен Ларбүзүрүк Имам Ибрахимге кол беришип, Чоң атасы Рашидилхактын тушунда Хатан, Кумулда болгон согушта пайгамбардын уругу катары элди исламга уютуп, согушка чакырып бирге жүргөн Имам Жафар Садыктын мөөрү басылган Васийканы бергенде, Имам Ибрахим жүзүнө сүртүп, зыярат кылып, Ларханды оң тарабына, Ларбүзүрүктү сол тарабына башчы кылып алат. Анан Сокко (акими Илияс Кесек), Аксыга, анан Касанга келишип Көрхан-кытайга каршы согушка киришет, башкарат, азыркыча айтканда командачылык кылышат. Айгышкан катуу согуш болуп, жыйынтыгында Имам Ибрахимдер кытайларды жеңип, Касанды бошотушат. Ошондогу эрдиктерин, Ислам үчүн жасаган гыздардын мурдагы кызматтарын баалап, Имам Ибрахим Миңжубарды Ларханга, Анжиянды Ларбүзүрүккө берет. Ошондой эле Дадахандын кызын Ларбүзүрүккө, Бахрам Жалаирдин кызын Ларханга алып бергени белгиленет. Ошондой эле китепте «Аскерлердин

оң жагына Оң, сол жагына Сол деп ат берди. Кыргыздар Оң, СОЛ болуп аталып калды» (34-бет) – деп айтылат. Бул хижра боюнча 521-жылы болгон. Имам Ибрахимдин жогоруда көрсөтүлгөн мамилесине жана 530-хижра жылында 96 жашка чыгып дүйнө салаар алдында, бардык акимдерден мурда, эң алды Лархан менен Ларбүзүрүктү чакыртканына караганда Имамдык урматы менен бириккен мусулман элдердин ичинде кыргыздардын кадыры, эмгеги зор болгондугун көрөбүз.

Аксикентилик Молдо Сайпидин «Тарыхтардын жыйнагында» («Мажму-ат-таварих») Манас баатырдын текжайы туурасындагы кабар, Оңхан Мари Булгар өлкөсүндөгү согушка катышып, Шамсты жеңип, ошерде туруп калганын угуп, Дамбур-калмак Ширкенттин калаасын бузуп кирип, Саид Ибрахим Малик Заргабыштын 50 баласын өлтүрүп, Темиркожону колго түшүрүп кеткен жерден башталат. Саид Ибрахимдин дагы бир уулу калмактарга каршы аскер жыйнап Ташкенде жүргөн мезгили болот.

Каркыра Каракыштакка келип турганда уулдуу болуп, атын Жакыпбек коет. Саид Жафар ааламдан өтүп, ордуна уулу Саид Жалалиддин отурат. Ал Каракыштакка келгенде кыпчактар чоң той берип, Жакыпбекти Саид Жалалиддиндин этегине салышат. Ушундан баштап Жакыпбектин өмүр жолу тууралуу эч нерсе айтылбайт. Манас деген балалуу болгондугу гана эскерилет. Молдо Сайпидин Манастын балалык чагын да жазбайт. Бул аралыкта Чуңча-калмак басып келгени, Каракыштакта моголдор менен уруш болуп, Оңхан Оң, Сол аскерлери менен Чуңчаны жеңип, Каракыштакты Жакыпбекке бергени жөнүндө гана бир сүйлөм менен айтылат. Ошентип, Каракыштак кыпчактардын шаары болуп, Манас катышкан согуштардын көпчүлүгү ошондо же анын айланасында өтөт.

Бул китепте Манастын аты экинчи жолу аталгандан эле (биринчиси төрөлгөндө аталган) согуш майданынан көрүнөт да, согуш менен бүтөт. Кийинки варианттарда Манас хан, бек, ажо деп көтөрө чалып айтып жүргөнүнө карабастан нагыз баатыр, табиятынан согушчан, орусча айтканда өтө таланттуу полководец болгону Молдо Сай-

пидиндин реалисттик багыттагы жазмаларынан кашкайып көрүнөт. Бирок кийинки варианттардагыдай казаттар жасабайт, калмактар менен болгон бардык согуштары өз ата мекенин басып келген душмандарга каршы коргонуу багытында болот. Ошондуктан Манастын согуштарын кийинки варианттарга традициялуу болгон «казат» деген сөздүн ордуна «айкаш» деген терминди колдонууну туура көрөбүз. Анда «Тарыхтардын жыйнагындагы» Манас беттешкен согуштарга кайрылалы.

Биринчи айкаш. Атасы Чуңча-калмак өлгөндөн кийин ордуна отурган Жолой үч жыл камданып туруп анан Каракыштакка келип, Жакыпбекти туткундап алат. Он эки жаштагы Манас Таластын башында эле, кабарды угуп Каркыранын 40 жигити менен Жолойго каршы жөнөйт. Каракыштактагы Жолойду миң калмагы менен жеңип, Жакыпбекти бошотуп алып, Таласка келет да, элин Чаткалга көчүрөт.

Жолой атасы менен бир тууган Жондолойду башчы кылып дагы миң калмакты жөнөтөт. Аны уккан Манас элин Кабакка көчүрүп, өзү көчтүн артынан жүрөт. Артта калган Карнаска (Жакыпбектин бир тууган иниси) Жондолой найза салып, байлап алат. Кырк жигит согушка кирет. Кабар уккан Манас артынан келип, Жондолойго найза сайып өлтүрүп, Карнасты бошотуп алат. Бул кабарды эшиткен Жолой 40 миң кол менен Манаска каршы барып, ортого алып урушуп атканда Карнастан уккан кабардан улам кол курап келген Саид Жалалиддин менен Аңгатөрө (Инга-төрө деп да окулган) урушка киришет. Согуш өтө катуу болот. Манастын чапкан кылычынан Жолойдун кулагы кесилип, качып кетет. Колго түшкөн калмактардын макул болгонун мусулман кылып, көнбөгөнүн өлтүрүп салышат. Жакыпбек менен Манас Кабакта жашап калышат. Аңгатөрө Атбашыга, Саид Жалалиддин Ширкентке кетет. Биринчи айкаш ушинтип аяктайт.

Мында аты аталган Саид Жалалиддин Көрхан-кытай Касанды басып алганда мусулмандардын башын бириктирүү, согушка үндөө үчүн Хорезм шах Багдат халифасынан суранып алган Мухаммет пайгамбардын уруктарынан бол-

гон Имам Ибрахим Султан Малик Зарбагыштын 8-муундагы тукумунан болот, б.а. Манастын пири (колдоочусу) болгон Айкожонун (Темир кожо) бир тууганы Саид Жафардын уулу болот. Манастын бардык согуштарында кол берген пири Айкожо, анын уулу Каракожо жана Саид Жалалидиндер бирге болушуп, оорун жерден алышып, суугун бирге тосушат. Аңгатөрө болсо Токтомуш хандын атасы Оңхандын бир тууганы болот. Мындан кийинки согуштарда булар да үзгүлтүксүз катышып турат.

Бул айкаштагы он эки жашар Манастын Жолойдун кулагын шыпыра чабышы Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы Эсенкан Манасты байлап келгиле деп жиберген он бир Ду-дунун Манас кулак, мурдун кесип айдап жиберген эпизодундагы окуяга негиз болуп берген деп божомолдосо болот¹⁰. Ушул эле жерде Саид Жалалидиндин атасы менен бир тууганынын баласы Айкожону алып келүү үчүн Ажыбайды Арапстанга жөнөткөнү да айтылат. Бул «Тарыхтардын жыйындысындагы» Хорезм шах Багдатка пайгамбардын уругунан алып келиш үчүн Дадаханды Багдатка жибергенине, Хатандын Вадаганга чейинки мурда мусулман болгон, кийин кайра каапыр болуп кеткен кытайларды кайра мусулман кылуу максатында бир атанын төрт баласы Имам Жафар Садыкты апкелиш үчүн Мекке, Медина, Ямнан тоолорунан издешкенине дал келип турат. Демек, кийинки варианттардын өзөгүндө Молдо Сайпидиндин жазмасындагы окуялар да бар дегенди түшүндүрөт.

Экинчи айкаш. Экинчи айкаш эки жерде: Манасия шаарында жана Жастада өтөт. Таңгыт эли Полотту хан көтөрүшкөндө досу Жамгырчы куттуктап келет. Кийикбаты чакыртышып үчтүк союз түзүшөт да, бийликти Полотко беришип, Манасияда турган Манас менен Темиркожого (Айкожого) каршы жүрүш кылышат. Муну уккан Манас Темиркожого кеңешип, Өлбөскуланга адам жиберет, ал Шмал Жастанин аскерлерин алып келет. Манас Манасияны коргоп турганда Жолой жети миң калмак менен Жастага келгенин угат да, Темиркожонун уулу Каракожону Шмал Жастанин аскерлери менен Жастага жиберет. Бул кабарларды уккан Токтомуш хан Көкүмурзаны (Булгар

падышасы Каракусеиндин небереси, Караногойдун уулу) Түркстан лашкар башчысы кылып, 12 миң аскер менен Манасияга жиберет.

Манас Манасиянын лашкарларин алып чыгып Полотко беттешет. Полот тараптан Жамгырчы (бул вариантта Манастын душманы катары согушат), Манас тараптан Карнас чыгып, ат салышат, найза сайышат, кылычка өтүшөт, аягында кармашат (жапакештик кылышат) да, алыша албаган соң кеч кирип, ажырашып кетишет. Ушул учур Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы¹¹ Манас менен Дөгөндүн беттешүүсүнө таптак окшош. Алар да күрсү менен салышат, кылычташат (Кылычка кылыч чабылып, Кылычтын тийген изинен Кыпкызыл жалын чагылып, Көргөндөр эстен жаңылып), атышат (А да маша ирмеди. Бу да маша ирмеди), акырында ат коюшуп, жакалалашканга өтүшөт.

Манас согуштук тактикасын өзгөртүп, түн жарымында 40 жигити менен шаардан чыгып, Полоттун аскерлерин кырып, кайра калаанын дарбазасынан кирип кетет. Жамгырчы дарбазасын өрттөп, калаага киргенде Темиркожо жарадар кылат, Жамгырчы качат. Манас эшикти кайра жабат. Полот бир ай мөөнөт сурап Жайыктагы Сарай Мамайга кабар жиберет. Жайыктан кол курап келген Сарай Мамай Көкүмурзага бет болот. Полот Кийикбатты Сарай Мамайга жардамга жиберет, ал жолдон Ширинтикенге жолугуп, чогуу барып Көкүмурза менен согушусту. Кар машуу катуу болду. Сарай Мамай, Кийикбет, Ширинтикен колго түштү. Кийикбат жин оорудан Сырдарыяга боюн таштап өлдү. Ширинтикен Кабакта акжолтой кыз деген атка конуп, Тикенебек деген уул төрөйт.

Көкүмурза Манаска жетип калганда Полот менен Жамгырчы кол салат. Манас колго түшкөн Көкүмурзаны куткарып, ал тараптан жекеге чыккан Баба-Али-кытай Жамгырчыны жарадар кылат. Жеңише албай эки тарап эки жакка кетет.

Бир күнү түнүндө Манас менен Темиркожо Полоттун аскерлерине кол салышып, Манас Полотту төрт жеринен жарадар кылат. Полот качып кетет.

Экинчи айкаштын аягы да Манастардын пайдасына чечилет. Мындагы Ширинтикен Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы Котон каны Ороңгуну, аны колго түшүргөн Көкүмурзанын согуштук аракеттери Кошойдун окуяларын эске салат.

Үчүнчү айкаш. Экинчи айкашта качып кеткен Полот Жолойго барып кошулат да Шмал Жастага келип кол салышат. Шмалды коргоп турган Каракожо Полот менен бетме-бет болуп, жараланат. Полот аны байлап алат. Бул кабарды уккан Манас менен Темиркожо Жастага келип, Жолой менен беттешет. Жолой менен Манас жекеме-жекеге чыгып, Манас Жолойдун санын жара саят. Калмактар Жолойду куткарып кетишет. Темиркожо Полот менен беттешип, аттан оодара салып, башын кесип алат. Ушинтип, Өчүнчү айкаш да Манастардын жеңиши менен бүтөт. Темиркожо (Айкожо) өз ажалынан көз жумуп, сөөгү Чартакка коюлат.

Төртүнчү айкаш. Токтомуш хан Халзам, Яик (Жайык) дарыяларына барып орношот. Андан ары Кырымга жөнөп кетет. Муну уккан Жолой Манастын жайын билиш үчүн тыңчы жиберет. Ошондо Каракожо Манасияда, Манас Каракыштакта турушкан эле. Манастын жайынан кабардар болгондон кийин Жолой калмактарын алып Каракыштакка жөнөйт. Манасияда жаткан Каракожонун түшүнө атасы Айкожо кирип, Манаска жардамга барышын сурайт. Каракожо 12 миң кол менен жөнөйт.

Жолой капилеттен кол салат. Манас кабардар болгуча Жолой Жакыпбекти кармап алат. Манас ойгонуп, таң ат канча согушуп, көп жеринен жараланып, Көл жээгине барып аттан жыгылат. Жолой Манасты издеп таппай, Жакыпбекти өлтүрөт. Манас Айкожону эстеп, Кудайга жалынып, миң калмак аны ороп турганда Каракожо 12 миң аскери менен келип, калмактарга кол салып, миң калмакты өлтүрүп, Жолойго карай жөнөйт. Беттешип жеңе албай кайра Манаска келет. Манас 13 жеринен жарадар болуп, аны Каракожо карап турат. Карнас Ширкентке барып Саид Жалалиддинге айтат. Ал Аңгатөрөгө кабарласа, Аңгатөрө Бахрам-тыгазандын башчылыгында 12 миң ас-

кер берет. Саид Жалилиддин аскерди алып, Жолой менен беттешет. Каракожо да аскери менен келет. Жарааты айыгып калган Манас кайра согушка кирет. Бахрам-тыгзан (тыгзан-кылычы деген сөз) Жолойго беттешет, анын кылычына туруштук бере албаган Жолой качып, Кырккөлүнө кетет. Манас Каракыштакта, Каракожо Манасияда, Бахрам-тыгзан Кочкордо туруп калышат.

Бул айкашта негизги жүк Манаска түшөт. Экинчи жолу жарадар болгондо «Манастын кыйкырыгы бирде асманга, бирде жерге жетип турду» (56-бет) деп жазылат «Тарыхтардын жыйнагында». Мында кийинки жаралган фантастикалуу варианттардагыдай Манас «отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн» болуп сүрөттөлбөйт. Кадимки эле реалисттик турмушта жашаган адам катары берилет, жаны ооруганда айгай салып кыйкырат, качып Көл боюна барып жыгылат ж. б.

Бешинчи айкаш. Жолой Кочкорго келип, кабарсыз жаткан Бахрамтыгзанга кол салып, шейит кылат. Бахрамшер (Тыгзандын бир тууганы) Жайыкта жаткан Токтомуш ханга кабарлаганда ал Манасияга келип, 21 миң кол менен Каракожону Жолойго каршы жөнөтөт. Каракожо келгенче Жолой Манаска келип кол салат. Манас таң аткыча 300 жигити менен калмактарга каршы салгылашып чыгат. Ал оор жараланып Көлгө келгенде Жолой беттешет. Алсырап турган Манас Кудайга жалынып, Айкожону эстегенде күчүнө күч кошулуп, найза уруп, Жолойду аттан жыгып, бутун кесип алаарда калмактар куткарып кетишет.

Таң ата беттешүү кайра башталып, Манас пирине жалынып туруп, кайра согушка кирип, канчалаган калмактарды кырат. Беттешүү токтоп, эки жак кайра ажырашышты. Таң ата согуш кайра башталат. Уруш бешимге чейин созулат. Манас менен Каракожо акыл калчап алышып, кайра жапырып киришкенде калмактар качат. Каракожо Жолойду бир күн кечке кубалап, жетпей калат. Жеңиштен кийин Манас Каракыштакта калып, Каракожо Манасияга барса, Токтомуш кан ошерде болот.

Манас тараптагылар канчалык жеңишке жетишип аткандыктарына карабастан майдандагы абал барган сайын

оорлоп отурат. Манас кайра-кайра оор жараатка кабыла баштайт. Ошондой учурлардын баарында кудай колдоп, пайгамбар жар болуп, пири күч берип отурат. Буга мисал катары «Бешинчи айкаштан» үзүндү окуп көрсөк болот: «Манастын көп жери жарадар болуп, алдан тайып турганда Жолой бетме-бет болот. Найзалашышат. Манастын айласы кетип, Кудай Таалага мунажат кылып, Айкожону эстеп турганда Айкожо жетип келип, кыйкырып ат койгондой болот. Манаска кайыштан күч пайда болуп, найза уруп Жолойду аттан ыргытты» (57-бет) ж.б. Ушундай: Кудайдын кудуретинен, Токтомуш хандай, Аңгатөредей кылкылдаган аскерлерди жөнөткөн колдоочулары барынан, Өлбөскуландай, Карнастай, Көкүмурзадай, Бахрам-тыгзандай, Бахрам-шердей, Баба-Али-Кытайдай, Канбайдай, Каракожодой беттегенин бербеген согушчан майдандаштары тирек болгонунан, Айкожодой, Саид Жалалиддиндей дух берген пирлери колдогонунан улам жеңиш Манас тарапта болуп келет. Аны түшүнүп, айласы кеткен Жолой башка жол менен жеңишке жетишүүнүн амалын ойлоп, Манастын өз туугандарынан болгон, бир согушта колго түшүп кеткен Төбөйдү таап, Сулунжеве деген кызын алып берип, Манасты уулантып өлтүрүп келүүгө жумшайт. Төбөй өзү менен кошо ала барган беш калмакты Манастын көз алдында мууздап, Манастын ишенимине кирип алат да, бир жолу Манас үчүн жасалган тамакка уу салып коюп, билмексен болуп жатып алат. Манас куса баштайт, шекшинип калган Карнас Төбөйдү кыйнаганда уу салганын мойнуна алат, башы да алынат. Андан кабардар болгон Саид Жалалиддин Аңгатөрөгө адам жиберип, ууга каршы тарияк деген дарыны алдырып, Манастын оозуна бир тамчыдан тамызып отуруп, он күн дегенде араң айыктырат. Ошондо да Манастын түшүнө Айкожо кирип, селдесин Манаска кийгизип, дем салып, кийиктин этин жегизет б.а. түшүндө да колдойт. Айкожонун уулу Каракожо болсо кийиктин чаарчыгын атып келип, анын этин балга кошуп Манасты кадимки кубатына жеткирет. Манастын териси эки айдын ичинде жети жолу түлөйт. Ошентип Жолойдун бул амалы да ордуна чыкпай калат.

Алтынчы айкаш. Бул айкаш башка согуштардан мөөнөтүнүн узактыгы, бир эле учурда бир нече майданда беттешүүлөр болгондугу, согуштук тактикадагы өзгөчөлүктөрү менен Манастардын жеңилиши менен айырмаланат. Муну кийинки варианттардагы «Чоң казатка» салыштырса да болот. Бирок ал варианттарда Манас Аккуласы жок, Айбанбоздун тери катып, сазга тыгылып, Коңурбайдын үстөмдүгүндө калганына карабастан Алмамбеттер куткарып алганы жана Коңурбайдын жеңилиши, качып кетиши менен бүтөт. Молдо Сайпидиндин вариантында Манас тилден калып, Каракожо Жолойдон 20 күн мөөнөт сураганы менен аяктайт. Анда бул айкаштын кыскача баянын окуп көрөлү.

Жолой жол жүрүп отуруп Кочкорго келгенин Каракожо угуп, даярданып турат. Канбай баатыр аскерлери менен Таластын башына келгенде Манас тосуп алат да, аскерлери менен Канбайды Түштүк тарапка бекитип коюшат. Каракожо менен Манас даяр болуп турушканда Жолой Көл тараптан Каракыштакка келет. Каракожо лашкаларин бекитип туруп, 40 аскерин жибергенде Жолой калмактарын согушууга буйрат, 40 аскер качат, калмактар артынан кууп келишкенде Каракожо Жастанин Сол аскери менен кол салат (Ушул жердеги согуштук тактиканы эстеп коюңуз!). Бир саат урушкандан кийин Каракожо атайылап качат. Аларды кууп калмактардын жарым аскери өткөндө, Канбай баатыр Өлбөскуландын 4 миң аскери менен ороп алып кырат. Манас болсо 400 аскери менен Жолойдун сол жагынан кол салат. Өтө катуу согуш болду деп айтылат. Манас Жолойду таба албай канчалаган калмактарды кырып-жойгону менен калың топтон чыга албай калат. Жолойдун буйругу менен калмактар ок жаадырганда Манас катуу жарадар болот. Каракожо Канбай баатырды Манасты куткарууга буйрат. Канбай беш миң аскери менен Жолойго беттешет. Көп ок жеген Манас кансырап, аттан жыгылат. Аны Каракожонун алдына апкелишет.

Эки күн даярданып алгандан кийин Жолой кайра согушка кирип, Каракожонун аскери менен беттешет. Кечке согушуп, түнүндө эс алып, эртең менен кайра согушат.

Ошентип айкаш он күнгө созулуп, эки тарап тең жеңишке жетише алышпайт. Манас тилден калгандыктан Каракожо Жолойдон 20 күн мөөнөт суроого аргасыз болот.

Бул кабарды уккан Саид Жалалиддин Аңгатөрөгө кат жиберет. Аңгатөрө он миң могол аскерин берип өз баласы Мухамматбекти Манастарга жардамга жиберет. Ал сегиз күндө жетет.

Тилден калган Манас түш көрөт: кажыр, анын айланасында кара каргалар. Түштүк тараптан бир ылаачын учуп келет да баарын кырат, анан Манастын башына келип конот. Ылаачын адам кебетесине келип, Манастын жарасын сылайт да Манаска: «Бул согушта сени менен болгом, мен Айкожомун. Эмки согушта сен жеңесиң» – дейт да, кайра ылаачын болуп учуп кетет. Манас эсине келип ойгонуп, жараатын караса, айгып калыптыр. Каракожого түшүн айтса, «Атам Айкожонун арбагы колдоптур, жеңишке жетет экенбиз» деп жоруйт. Айкожонун арбагына аш-суу тартып, куран окутушат.

Ушул жерде Манаска байланыштуу эки нерсеге көңүл бөлө кеткен туура болот. Биринчиси – Манас жогорудагы айкаштардын чок ортосунда тургандыгына, «Тарыхтын» 49-бетинде «Саид Жалалиддин Темиркожону Токтомуш ханга таин кылды. Өлбөскуланды Темиркожого берип, Манасты аларга башчы кылды» деп жазылганына карабастан Манас майданга кырк жигити менен 300–400 жоокер менен гана киргени айтылат. Жүздөгөн-миндеген аскерлерди Темиркожо, Каракожо, Өлбөскулан, Канбай, Мухамметбек сыяктуу майдандаштары жетектейт. Буга караганда Манас өзгөчө статуска ээ болуу менен, душмандардын эң башкы, эң кыйын баатырларына каршы беттешүү милдетин алган окшойт. Мындай статустагы баатырларга Фирдоусинин «Шах-намесиндеги» Үрүстөмдү, Орус былиналарындагы Илья Муромецти, казак элинин «Кыз Жибегиндеги» Текежанды, кыргыздын кенже эпосундагы Курманбекти ж.б. көрсөтсө болот.

Экинчиси – эпостогу түш көрүү мотиви. Манасты түшүндө дайыма пири Айкожо колдоп жүргөндүгүн, өзү да ислам дини үчүн күрөшкөндүгүнөн улам ыйык адамга ай-

ланып, ал жөнүндө айтылган «Манас» эпопеясы да ыйыкка айланып калган десек туура болгудай. «Манасты» айтып калган жомокчуларга эң алгач Манас же анын чоролору, Бакайдай тууганы же баласы Семетей түштөрүнө кирип айтып калыштары буга айкын күбө болот. Ошондуктан түш көрүп, анан Манас айтып калдым деген жомокчуларга атеисттик, коммунисттик көз менен ишенбей карабастан, илимий негизде мамиле жасоо туура болот. Ошону менен бирге эле кудайга кулдук уруп, Мухаммет пайгамбардын ишин жүргүзгөн Манасты Теңирге (Аллага) теңештирип, Манас деген дин жаратабыз дегендин өзү маңкурттук же динбезээрлик болорун да айтышыбыз керек. «Пайгамбар Кудаа эмес, Кудайдан жудаа эмес» дегендей, Манас Кудай дагы эмес, пайгамбар дагы эмес, бирок кыргыз үчүн эң ыйык тарыхый инсан деп түшүнгөнүбүз оң.

Жетинчи – акыркы айкаш. Бул айкаш кийинки варианттардагы «Кичи казатты» эске салат. Айырмасы ай-каш душмандардын аймагында болбостон. Манастын ата мекенинде: Талас, Чаткал, Кабак, Кочкор, Ысык-Көл, Манасия, Каракыштактарда жана алардын айланасында өтөт. Душмандын Мекен жагы Кырккөл болуп берилет. Демек, бул вариантта Манас душманын жеңип, Бээжиндеги такка отурбайт. Душманын ата мекенинен кууп чыгат да, бейпилдикте жашап калат. Текст боюнча Жолой Сулуншивенин (солон жана шивэй элдери болсо керек) 10 миң аскерин кошуп алып, Манастарга келип кол салат. Каракожо менен Манас аскерин үчкө бөлүп туруп согушка кирет. Канбай баатырга ок тийип шейит болот. Кечке чейин катуу согуш болуп эртеси да уланат. Китепте: «Үч күн, үч түн аттан түшпөй, ат үстүндө тамактанышты. Уруш чектен тыш катуу болду» (62-бет) – деп жазылат. Уруш ортологондо Манас менен Жолой беттешип, Манас Жолойдун ичегисин чубай сайып өлтүрөт. Калмактар качып, Кочкорго жеткенде, Каракожо артынан куба барып, кыйласын курман кылат. Калган калмактар качып Кырккөлгө кирип кетишет. Айкаш ушундай жеңиш менен бүтүп, Манас Манасияга, Каракожо Каракыштакка, Мухамметбек Ширкент тарапка кетет.

Манас катышкан согуштар ушуну менен бүтөт. Бирок андан кийин да калмактардын кол салуусу болуп турат: Жолойдун уулу Камараддин Маралкалмак менен 50 миң кол апкелип, Таластын башында уруш кылат, ал үч күнгө созулат. Аягында Камараддин менен Марал-калмак колго түшүп, биринчиси мусулман динин кабыл алса, экинчиси баш тарткандыктан курмандыкка чалынат. Бул согушта Акуул менен Карауулдун (Кувуул) аскерлери да катышканы эскерилет.

Жеңилген калмактар жергесине барганда бир тууганынын өлгөнүнө ызаланган Түнчү-калмак (Марал-калмактын уялашы) Артыш аркылуу жөнөгөндө, ага каршы уюшулган Токтомуш хан, Аңгатөрөлөр баштаган согушта Акуул, Карауулдардын Оң, Сол аскерлери да алдырылганы айтылат. Бул согушта Токтомуштар Артыштан өтүп, Кашкарга чейин барышат, жеңип алынган Кашкарды Токтомуш хан Аңгатөрөгө берет. Аңгатөрө 4 миң могол аскери менен Жетикашкага таштайт.

Китептин акырында Марал-калмактын баласы Галша-калмактын басып кирүүсүнөн тутанган согушта да Манастын аты аталбайт, ага карагандардан Акуулдун балдары (өзү катышканы айтылбайт): Адина (Адигине), Муңгуш, Карабагыш, Тагай; Кувуул болсо Басыз, Лалым, Кушчу, Айбаш Мундуз, Чоңбагыш, Саруу, Кытай (Актемир. Лакап аты Сунчак) аттуу 6 баласы менен; Жетикашка болсо Давлатияр, Кудаяр, Бердияр, Алияр, Мусаяр, Исаяр, Төлөяр деген жети баласы менен катышканы белгиленет.

Галша-калмак Какшаал, Бүлөтоо, Кабланды көлдү басып өтүп, Оштун үстүндө согуш кылып, аягында жеңилгени айтылат. Калмактар качканда артынан Акуул, Кувуулдун балдары кууп жөнөгөнү менен кол жазма үзүлүп калат б.а. «Тарыхтардын жыйнагы» китеби көп чекиттер менен аяктайт. Мүмкүн чыныгы Чоң казат ушундан кийин айтылып, Манастын эмне болгондугу жөнүндөгү кабар айкын болоор? Ким билсин.

Молдо Сайпидин Аксикентинин «Тарыхтардын жыйнагы» китебиндеги «Манастын кара сөз түрүндөгү XVI кылымдын баштала беришинде б.а. 1503-жылы жазылган эн

алгачкы вариантын үңүлө караган киши кийинки кылымдарда тарыхый жана турмуштук окуялардын, мифтердин, фантазиялык курамдардын кыйышуусунан көркөм сөздүн бийик чокусунда ыр түрүндө пайда болгон варианттарга негиз болуп бергенине ишенбей койбойт. Мында көркөм чыгарманын кандайча пайда боло турганын окуткан теориясын жана практикасын эске ала отуруп, б.а. жазуучунун, акындын же айтуучунун (жомокчунун) бир жылт эткен мифтен же кымындай ой-корутунду, түшүнүктөн поэма, роман, же эпосторду жаратып жиберээрин түшүнүү менен ой жүгүртүп, тыянак чыгаруу керек. Мен мындай жыйынтыкты өзүм азбы-көпшү, жаманбы-жакшыбы көркөм чыгарма жаратуу практикасын башыман өткөрүп калганымдан, чыгарманын сюжетин түзүү ыкмасы туурасындагы бир нече теориялык багыттагы эмгектер менен тааныш болгондугумдан улам айтып атам. Маселен, мен кийин жазылган варианттарга традициялуу болгон «Көз камандар окуясы» Молдо Сайпидиндин вариантындагы «Бул бөлүмдө Жолойдун Манаска уу бердиргени жөнүндө баяндалат» деген эпизодун (Биз «Бешинчи айкашка» киргизгенбиз) чыгармачылык фантазияга салынып кеңейтилген, көркөмдөлгөн түрү деп эсептейм. Далилдеш үчүн дагы эле С. Орозбаковдун вариантын Молдо Сайпидиндин вариантына салыштырып көрөбүз.

Молдо Сайпидиндин вариантында Төбөй аттуу киши бир согушта калмактардын колуна түшүп кетет. Ага Жолой өзүнүн Сулунжеве деген кызын алып берип, калмак динине киргизип алат. Орозбаковдуку боюнча Эсенкан (Жолойдун атасы) кыргыздарды чилдей таратканда Жакыптын уялаш туугандарынын бири Өсөн Кытайдын Жууша деген жерине айдалат. Аялы өлүп, Диң Доңдон Субай аттуу аял алып, 6 балалуу болот. Молдо Сайпидинде ошол Төбөй Жолойдун тапшыруусу боюнча өз тууганы Манаска уу берсе, Сагынбайдагы Үсөндөр (Көзкамандар) Манасты конокко чакырып алып уу беришет. Саякбайдын вариантында да ушундай. Үч вариантта тең ууланган Манас даарынын күчү менен айыгып кетет. Окуянын түбү – негизинен бирдей болгон менен каармандардын аттары,

башка элге барып жашап калган себептери, шарттары ар түрдүүчө мотивировкаланган ж. б. Ушундай эле жолдор менен дагы башка эпизоддордун төркүнү – алгачкы түйүлдүгү «Мажму ат-таварихте» жатканын боолголоп айтса болот.

«Манастын» Молдо Сайпидин жазган вариантын окуп чыккандан кийин «Тарыхтардын жыйнагынын» авторлору туурасында да айрым ойлорду жоромолдосо болот. Кол жазманын биринчи бөлүгүн жазган Молдо Сайпидин Аксикенти Атасы Абастын жогорку ак сөөк чөйрөлөрдө, диний окумал адамдардын арасында жүргөнүнө карабастан өз элинин турмушун, географиялык абалын, тарыхый, фольклордук чыгармаларын жакшы билген инсан болгону көрүнүп турат. Ал, мүмкүн, Мавлона Азам Саид Мир Жалил менен Кожо Мухаммад Захиддин кызматтарынан сырткары негизги бөлүгүн туулган жеринде, кыргыз элинде өткөргөн болуу керек. Айрыкча балалык күндөрү Аксы багытында, кыргыз жеринде болгону жогоруда айтылган өз элинин оозеки чыгармаларын, санжыра, салттарын балалык таза сезимине, булгана элек акылына сиңирип алуусу жардам берген болуу керек. Ал эми мурастын аяк жагын жазууга тийиш болгон уулу Нурмухамметтин балалык чагы Молдо Сайпидин кызмат өтөп жүргөн шаарларда, окумуштуу чөйрөлөрдө, башка тилдүү элдерде өткөн болуу керек. Антпегенде «Манасты» же кыргыздын башка оозеки же жазма чыгармаларын кагаз бетине түшүрүп кетмек деген ойго келем. Манастын атын айрым жерлерде атап койгону менен окуяларын жазууга батына алган эмес. Бирок кыргыз уруу бөлүнүштөрүн, ислам илимпоздорунун, Мухаммет пайгамбардын тек-жайын жакшы билгени Жазмадан көрүнүп турат. Кантсе да кыргыз жазма мурастарынын, таш жазмаларынан кийинки эркечи болуп эң башында турган «Мажму ат-таварихти» ата-бала – Молдо Сайпидин Аксикенти менен Нурмухамметтин биздин замандаштарга жана кийинки урпактарга калтырып кетишкени айтып бүткүс, баа жеткис эстелик болуп саналат. Бул эки инсанга кыргыз элинин кое турган эстелиги өзгөчө болоору да өзүнөн өзү түшүнүктүү.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Тагиржанов А. Т. Собрание историй «Маджму ат-таво-рих». – Л., Ленинград университетинин басмасы, 1960.

² Ромодин В. А. Извлечение из «Маджму ат-таво-рих». Академиянын Кол жазмалар фондусу. Инв № 887.

³ Сайф ад-дин ибн дамулла Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммет. Тарыхтардын жыйнагы. (Которгондор: Досболов М., Сооронов О.).

⁴ Ошондо.

⁵ Сооронов О. Түрк ата Ысык-Көлгө качан келип мамлекет курган? //Заман Кыргызстан. –1966. – 8-март.

⁶ Солтоноев Белек. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-том.– Б.: Учкун, 1993. 17-бет.

⁷ Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. – Б., «Учкун», 1992. 25-бет.

⁸ Караев Ө. Манас – тарыхый инсан.// Заман Кыргызстан.– Б.: 1994. –29-июль.

⁹ Ислам энциклопедиясы. – М., 1991.

¹⁰ Академиянын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1787, 1789. 248, 263-беттер.

¹¹ Академиянын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 572, 2-том. 492, 664-беттер.

ШАМШИДИН ӨЗГӨНДҮ

Орто Азия суфизм адабиятынын атактуу ырчылары Ахмет Ясави (1166-жылы өлгөн), Сулайман Бакырганинин (1186-жылы өлгөн) салт санаасын улантуучу болуп XVII кылымда жашаган жердешибиз Шамшидин Өзгөндү (Өзгөн шаарынын жашоочусу) болуп саналат. Анын туулган жылы, качан өлгөндүгү так белгисиз. Кээ бир китептерде гана бул акындын XVII кылымда жашагандыгы, суфимистикалык чыгармаларды жазгандыгы жөнүндө бир-эки ооз сөз менен үстүртөн гана билдирүүлөр берилип жүрөт¹. СССР Илимдер Академиясынын Казандагы филиалынын кол жазмалар жана сейрек китептер бөлүмүнүн архивинде Өзгөндүнүн «Жарты алма» сюжетине жазылган чыгармасы табылды². Табылган китепке акындын чыгармасынан бөлөк Кожоназар Гаипназар уулу Ошинин «Рахати дили», белгисиз автордун «Түш жоруу китеби» киргизилген экен. Бул чыгармалардын баарын 1853–1854-жылдары Мухамметзариф Жумагул уулу көчүрүп жазыптыр.

Шамшидин Өзгөндүнүн аталган чыгармасы Сулайман Бакырганинин «Жарты алма» диний-мифологиялык поэмасынын негизинде жазылган. Анда Сабит аттуу жигиттин арыктагы суудан кызыл алма таап алышы, жартысын жеп коюшу, алманын ээсинен сурабай туруп жартысын жеп жибергендиги үчүн өкүнүп, аны издеп кечирим сурашы жөнүндө айтылат.

Кызыл алманын кожоюну Сабиттин адилеттүүлүгүн, ыймандуулугун жана чынчылдыгын көрөт. Бирок жигиттин кылган «күнөөсү» үчүн өзүнүн «сүйлөгөнү тили жок», «караганы көзү жок», «буту менен колу жок» кызына үйлөнүүнү талап кылат. Эгерде Сабит бул талапка көнбөсө ал

бул дүйнөдө жигитти эч кечирбестигин айтат. Сабит ойлонуп көрүп, бул жалган дүйнөдө кечиримсиз калып, тиги дүйнөдө тозоктун отуна күйгөнчө, ушул «оорукчан» кызга үйлөнүп, убактылуу азап-тозок тартууна макул деп табат.

Бирок той бүткөн соң Сабит кыздын сулуу экендигин көрөт. Мага башка кызды берип коюшканбы деп ишенбейт, шылдыңдап жатабы деп шектенет. Кыздын ата-энеси келип, жигиттин кыйынчылыктан коркпостугун дагы бир жолу текшерип көрүшкөндүгүн, Сабиттей ыймандуу жигитке алар өздөрүнүн акылдуу жана сулуу жалгыз кызын чын көңүлдөн бере тургандыгын айтышат.

Ошентип, Сабит кызга үйлөнүп, аялы менен бактылуу жашап калат. Бир уулдуу болуп, атын Нугман деп аташат. Нугман өтө акылдуу бала болуп өсөт. Алты жашында медреседе окуйт. Күндөрдүн биринде хандын акылмандары, молдолор жооп таба албаган кыйын суроосуна Нугман туура жооп берип, алты жашында эл сүйгөн, хандын эң жакын кеңешчиси болуп калат.

«Жарты алма» поэмасынын кыскача сюжети ушул. Идеясы болсо, диний чыгарма болгондугуна карабастан, окурмандарды адилеттүүлүккө, бирөөнүн малын жебөөгө, кыйынчылыктан коркпоого, дин жолун жакшы билип, илимдүү болууга чакырат.

Шамшидин Өзгөндү Бакырганинин чыгармасынын сюжеттик өзөгүн толук сактаган. Бирок өзүнөн мурунку акынды кайталаганы менен, көпчүлүк ыр саптарын, сөздөрүн өзгөртүп, өзүнүн атынан кошумчалап жазат. Мунун баары Өзгөндүнүн поэмасын Сулайман Бакырганинин жылуу таасири астында жазган өз алдынча чыгарма катары кароого мүмкүндүк берет.

Мисал катары бир эпизодду салыштырып көрөлүчү. Сулайман Бакыргани Сабиттин кызыл алма ээсин издеп жөнөшүн минтип сүрөттөйт.

Йармини колуга алды,
Чарбакларни кыдурди.
Келуб чарбакга кирди,
Бир йер каршу келди йа.
Салам берди бу йигет.

Ушбу йигетни күргач.
Колундагы алманы.
Биздики деп алды йа³

Ушул эле көрүнүштү Шамшидин Өзгөндү төмөндөгүчө жазат:

Йарымын колуга алды,
Чал бакларын кыдырды.
Чарбаклардын чарбагына,
Сураб йүрөр ирди йа.
Йукары чарбакка келди,
Алма колунда ирди.
Салам берди бу йигет
Ушбу йигетни көргөч.
Колундагы алманы
Биздики деп алды йа.

(55-б.)

Бул эпизоддон көрүнгөндөй, Өзгөндү өзүнүн чыгармасында ыр саптарын аз болсо да өзгөртүп жазган. Мындай айырмачылыктар текстте башынан аягына чейин учурайт.

Шамшидин Өзгөндү поэмада кыргыз элинин фольклордук ыкмаларын да кеңири колдонгон. Андагы уйкаштыктар элдик эпостордун рифмаларына окшош. Мисалы, Сабиттин кыздын атасынын талабына жооп бергендигин акын төмөндөгүчө сүрөттөйт.

Сөзлөр сөзү йок болсо,
Көрөр көзү йок болсо,
Аягы, колу йок болсо,
Мага машкүл болду йа.
Сөзүн кабул кылмасам,
Бу кызыны алмасам,
Ахиретте жазасын,
Не кылайын тиди йа,
Кабыл кылды сөзүнү,
Кыяматтын жазасын,
Мында тартай тиди йа
Кушвак болду атасы,
Разы болду анасы.

(56-б.)

Эгерде Шамшидин Өзгүндүнүн чыгармасынын тилдик өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кыла турган болсок, анда поэманын тили көпчүлүк түрк элдерине таандык болгон чагатай тили. Ошону менен катар автор кыргыз элинин каражаттарын да колдонот. Мисалы, Өзгөндү «барча» деген сөздүн ордуна «баары», «башка» деген сөздөрдү пайдаланат. Бирок, чыгарманын тил маселесин терең изилдөөнү азырынча ачык калтырабыз. Себеби бул маселе ага өз алдынча токтолууну, көп убакытты талап кылат. Биз азырынча кыскача гана, чыгарманын тилдик өзгөчөлүктөрү окумуштуу Эдхям Тенишев белгилеген, революцияга чейинки кыргыз адабий тилине таандык болгон өзгөчөлүктөрдүн баарын камтыган деп белгилейбиз¹.

Шамшидин Өзгөндүнүн биз караган поэмасынан башка дагы ырлары, суфи-мистикалык чыгармалары болуусу жөнүндө кабарлар бар. Ошондуктан акындын кол жазмаларын чогултууну жана изилдөөнү улантуу зарыл. Өзгөндүнүн чыгармачылык жолун толук үйрөнүү XVII кылымдагы кыргыз адабият тарыхын байытат, анын бир тууган өзбек адабияты менен болгон достук карым-катнашын мындан да кеңирээк чагылдырууга мүмкүндүк берет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Татар эдэбияты тарыхы. Казань: Татарстан китап нәшрияты, Алты Томда. Т. 1. 1984. 332-бет.

² Архив ИЯЛИ КФ АН СССР. Инв. № 796. 98-бет.

³ Бакырган китеби. Казан, Университеттин типографиясы, 1872. 80-бет.

⁴ Тенишев Э. Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили жөнүндө//Ала Тоо. –1989. – № 9, 143–145-беттер.

КОЖОНАЗАР ГАИПНАЗАР УУЛУ ОШИ

Кожоназар Гаипназар уулу Оши XVIII кылымда жашап өткөн. Анын качан туулгандыгы так белгисиз. 1780-жылы, Ош шаарында дүйнөдөн кайткан. Акын Хувайдо же Оши деген псевдонимдер менен ырлар, суфи-мистикалык чыгармалар жазган. Мурастары анын көзү тирүү кезинде эле элге кеңири таралып, көпчүлүк ырлары таш басмаларда басылып турган.

Кожоназар Гаипназар уулу жөнүндө адабият тарыхында маалыматтар аз болсо да бар. Анын чыгармачылык жолуна биринчилерден болуп көңүл бурган адабиятчылар боордош өзбек элинин илимпоздору В. Захидов менен Т. Халаловдор болду десек жаңылышпайбыз¹.

Акындын кыскача өмүр баяны жана бир чыгармаларынан үзүндүлөр төрт томдук «Узбек адабиёти» деген китепке киргизилген². Басмада анын ырларын небереси Шахмурат басмага даярдап 1909-жылы жарыкка чыгаргандыгы, анын бир нускасы азыр Истамбулда сакталып калгандыгы жөнүндө кабарлар бар³.

Хувайдо Фергана областы менен Ош областынын (Фрунзе району) чек арасы болгон Чимён кыштагында туулган. Азыр бул айыл Өзбек республикасына карайт. Чимёндө дагы эле өзбек, кыргыз калкы аралаш жашайт.

Кожоназар учурунда жакшы билим алган. Медресени аяктагандан кийин, көп жылдар бою Ош шаарында мектеп ачып, сабак берип иштеп жүргөн. Көп кыйынчылыктарды башынан кечирип:

«Дүйнөнү кездим, жүрүп дардима дарман таппадым,
Арыз айтарга дат деп, бир адил султан таппадым», –
деп зарлаган экен.

Кожоназардын чыгармалары кыргыз жергесиндеги медреселерде негизги китеп катары окулган экен. Себеби анын тили өтө жөнөкөй, мазмундуу, ою курч, ой чабыты күчтүү. Акындын бул касиеттери энциклопедиялык сөздүктө да баса белгиленген⁴.

Ошинин эң баалуу чыгармаларынын бири «Рахати дил». Бул китеп революцияга чейин Казанда Жимёни ысымы менен кайра-кайра басылып турат. Чыгармада автор мусулман дининдеги мифологиялык сюжеттерге, пайгамбарлардын окуяларына кайрылат, адеп-ахлактык темаларга, адамзаттык маселелерге философиялык ой жүгүртөт. Ошону менен катар бул китептен автордун турмушуна байланыштуу материалдарды да окууга болот.

Мисалы, Кожоназар өзүнүн туулган айылы, андагы жашаган элдер жөнүндө минтип жазат:

Киманениң аты Кожоназар,
Атасының аты Гаипназар
Насабта Раушани Мавлюд Жимён,
Гариб хаксар, дил паришван.
Көңүл шахри акына назим кылдым,
Китабин насир иди мин назим кылдым,
Бу Жимён ирурлар туркий хуаны.
Алар кий сөзигө бейхуннарраак,
Дедим булса китабим түркий бахарраак⁵.
(Байкуштун аты Кожоназар,
Атасынын аты Гаипназар.
Туулган жери Раушани Мавлюд Жимён,
Башын ийген, көңлү кайгыда,
Көңүл сүйгөн шаарына кадам салдым,
Китебим кара сөз (проза) эле, мен ыр кылдым,
Бу Жимён (Чимён) шаарынын кары менен жашы,
Баарысы сүйлөшөт түркий тилинде,
Алар китеп сөзүн (фарсыча) анча билишпейт.
Дедим болсо китебим түркчө жакшыраак)

(С.М.)

Келтирилген бул үзүндү акындын туулган айылын, анда жашаган түрк тилинде сүйлөгөн элдерди (кыргыз,

өзбек) бирдей сүйүп, чыгармасын ошолор окусун деп түркий тилинде жазгандыгын конкрет көрсөтүп турат.

Кожоназар Гаипназар уулунун дүйнөгө болгон көз карашы өтө татаал. Анын чыгармаларынын өзөгүн диний мотивдер түзгөнү менен, акын өзүнүн доорундагы турмуштук татаал темалардан четте калбайт. Ал диний мифологиялык сюжеттерден тарбиялык мааниси чоң окуяларды тандап алып, алардан мисал келтирип, ач көз, жалганчы адамдарды, аракеттерди, жалпы эле адамзаттын жакшы турмушуна тоскоолдук кылган таш боор кишилердин терс касиеттерин ашкерелейт.

Мисалы, «Шабана катын» бөлүгүндө акын окурмандарды адилеттүүлүккө жана шарият жолуна чакырат. Ал эми «Үч бир туугандын сапары» жөнүндөгү хикаяда, Оши булардын жолдо кенч таап алышы, агасы ач көздүк, таш боордук кылып, байлык үчүн бир тууган инилерин уу берип өлтүрүшү жөнүндө баяндап берет:

Агалары бу кенч алдында калды,
Аларының көңүлгө дүнүйө түштү.
Инисини өлтүрөргө карар кылды,
Пычак, аргамчыны таяр кылды.
Йана дүнө югуруп анг келди
Аның көңүлүгө мундаг фикир
Деди: эй, баччам бей акыл наадан,
Аларсун инди малны сен фаровон
Иковуну бейкабар өлтүрөрсүң.
Тамам кенчин бейгам аларсун,

Аларны өлтүрөргө кылсаң ангиз,
Ничак йалгыз эковун өлтүрөй тез,
Ушул көп кыял башыга келди,
Көнгүдө ушбу ишни индишаа (фикр) кылды.
Сал инди сен тагламлар ичиге,
Йигандан соң өлөр булгай икову
Йигандан соң өлөр булгай икову

(14-б.)

Тилекке каршы, азырынча Кожоназар Гаипназар уулунун чыгармаларынын көпчүлүгү колубузда жок. Аларды

топтоо таланттуу акындын өмүр баянын жана чыгармачылыгын мындан да толугураак көз алдыбызга келтирүүгө мүмкүндүк берет эле. Анын чыгармаларында кыргыз тилине таандык болгон элементтер өтө көп. Ошондуктан тилчилер бул маселеге көңүл буруп, салыштырып үйрөнсө, дагы көптөгөн маселелер аныкталмак.

Жыйынтыктай келгенде Кожоназар акындын мурасы туугандаш өзбек адабияты менен кыргыз адабиятынын илгертен келген маданий байланышынын кайталангыс бир үлүшү. Ошондуктан анын чыгармачылык жолун өзбек окумуштуулары гана эмес, кыргыз адабиятчылары тарабынан да изилденүүсү зарыл.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ *Захидов В.* Хаётбах бадиият тароналары. – Ташкент, 1975; *Жалолов Т.* Нафасат оламида. – Ташкент, 1976.

² *Узбек адабиёти*, түрт томлик. Уз ССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти. Т. 3. – Ташкент, 1959. 353–404-беттер.

⁴ (*Узбек Совет энциклопедиясы*) Т. 14.– Ташкент, 1980. 463-б.

⁵ Көрсөтүлгөн китеп, 353-бет.

⁶ *Мулла Кожоназар ибн Гаипназар*, Разати дил. – Казань. Университеттин типографиясы. 1873. 9-бет.

МОЛДО НИЯЗ (1823–1898)

Кыргыз коомунун XIX кылымдагы зор гуманисти, ойчул акыны жана насаатчысы, Молдо Нияз Эрназар уулу 1823-жылы азыркы административдик бөлүнүш боюнча Ош областындагы Кадамжай районуна караштуу Кызыл-Булак кыштагынын Ак-Суу бою Ак-Кыя деген жеринде туулган. Уруусу найман, анын ичинде кошон деген урукка кирет. Анын алтынчы атасынан наркы аталарына «бий» деген наам кошо айтылганына караганда (Сазан бий, Кочкор бий, Болот бий, Дулдул бий, Сумбул бий ж. б.) теги түптүү болуп келип, кийинки аталары дин кызматына, дыйканчылыкка ж. б. турмуштук жагдайларга аралашып кетип (Молдо Рахман, Адил, Кошон, Күйүк, Эрназар), Молдо Ниязга келгенде жардыланып калган окшойт.

Молдо Нияз: «Көрдүм жүрүп далайды, Каратегин, Алайды, Кашкар менен Арпаны...»¹, «Алай менен Анжиян, Азизи көп Наманган, Паитактуу Маргалаң, Жакшыларды көп көрдүм»² – дегендей саптарды, ыр түрмөктөрүн көп жазганына карабастан, көзү өткөндөн кийинки кылымга жакын созулган жыл мезгилдери аралыгында анын аты Кадамжайдын айланасындагы чөлкөмдөргө гана белгилүү болуп, кыргыздын калган аймагына тарап, кийинки муундарга берилип турган эмес.

Анын колкитеп кылып таштап кеткен бир нече кол жазмалары болгондугуна, улуу тилчи-окумуштуу, академик Болот Муратаалы уулу Юнусалиев 1951-жылы эле охналык Байт Исмаиловдон угуп, 1956-жылы Азиз Токтобаев аркылуу бир колкитебин таап, 1957-жылы Академиянын Кол жазмалар фондусуна өткөргөнүнө карабас-

тан, филолог-окумуштуулардан башкаларга белгисиз бойдон калып келди. Академик Б. М. Юнусалиевдин Кыргыз Улуттук университетинин филология факультетине окуган лекциялар, 1970-жылы көзү өткөндөн кийин жарык көргөн «Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза»³ деген эмгегинин негизинде коомдук илимдерди аркалаган окумуштуулардын айрымдарынын эмгектеринде ысмы атала баштады. Ошондо да Молдо Нияздын колкитептери Кол жазмалар фондусунда бар экени белгиленген менен, ички мазмуну табышмак бойдон калып келди. Ойчул акындын 1993-жылы жарык көргөн китеби⁴ ал табышмактын жандырмагы катары кызмат өтөп келатат десек болот. Ага Кол жазмалар фондусунда сакталып турган бардык чыгармалары камтылып, ар бир кол китебинде камтылган санаттары өзүнчө бөлөк-бөлөк берилген.

Молдо Нияздын биз шарттуу түрдө «Биринчи колкитеп» деп атаган кол жазмасынын форматы 18x10 см., ар бир бетинде 14–16 жол 28–32 ыр сабынан туруп (ар бир жолунда 2–3 төн ыр сабы бар) 68 бетти түзөт. Академиянын Кол жазмалар фондусуна 1957-жылы өткөрүлгөн, 429 деген номерде сакталып турат.

Экинчи колкитептин форматы 17,5x10,5 см., ар бир бетинде 10–11 жол ыр саптары бар. Колкитеп 118 беттен турганына карабастан башынан жана аягынан барактары жок. Мындагы айрым ырлар редакцияланган түрдө «Биринчи колкитепке» да көчүрүлгөн, 553-номер менен фондуда сакталып турат.

Үчүнчү кол китеп форматы 19x13 см. Бул кол китептин бар экендиги жөнүндөгү кабарды алгач Тайтөрө Батыркулов билдирип, 1989-жылы «Ала-Тоо» журналынын № 1 санына эки санатын жарыялаган. Кол китептин өзүн академик Абдыганы Эркебаев Алай районунун Жайылма кыштагында жашоочу Азимов Аманкуладан 1988-жылы октябрь айында алып келип, Кол жазмалар фондусуна өткөргөн, азыр 147-номер менен сакталууда. Ал 75 беттен туруп, ар бир бетине эки катардан кылып, поэтикалуу Чыгыш жазмаларына ылайык ыкмада (биринчи катардагы биринчи сапты окуп, анын экинчи катардагы биринчи

сапты, анан кайра биринчи катардагы сапты окуйт, ошентип кете берет) кара сыя менен жазылган.

Молдо Ниязга тиешелүү төртүнчү кол жазма китепке, шарттуу түрдө «Кат» деген наам берилген, 117 ыр сабынан турат. Ал акын бирөөгө кошок таризинде жазып берген, чоң кагазга түшүрүлгөн «Катты» 1974-жылкы экспедицияда С. Закиров, И. Ирисов, Ж. Мусаева деген илимпоздор ошол эле Кадамжай районунда жашоочу Айдар молдо Сулайман уулунан алып келип, фондуга өткөрүшкөн.

Акын Эгемберди Эрматовдун макаласына⁵ караганда Молдо Нияздын дагы бир кол китеби табылып, окурмандарга тартууланганы турат.

Молдо Нияз таануу боюнча макалалар, эмгектер жана китептер анын «Санат дигарасттар» аттуу китеби жарык көргөндөн кийин арбый баштады⁶, жогорку окуу жайларында дипломдук иштер жазылып, адабияттаануу, тил, тарых, философия багытында кандидаттык диссертациялар корголо баштады. Улуу акын-педагогдун өмүр жолу такталып, чыгармаларын анализдөө да кеңири кулач жайды. Атайын китептер арналды⁷.

Молдо Нияз бешинчи атасы Молдо Рахимдин салтын улантып, жаш кезинен айылдык молдодон окуп, андан ары Кара-Тегиндеги медреседен окуусун улантып, Маргалаң менен Кашкарда билимин тереңдеткен. Ошентсе да диний кызматка караганда канында кайнап турган акындык кудурет тынчтыктастан көкүрөгүнө батпаган поэзия өз багытына көбүрөөк тартып, дервиштик жолго түшпөсө да, ошого жакындашкан турмуш кечирип, эл аралап адам, жер-суу таанып, жазган ырларын таратууга көңүлүн көбүрөөк бурган. Орто Азиядагы Наманган, Маргалаң шаарларынан тартып («Алай менен Анжиян, Азизи көп Наманган, Паитактуу Маргалаң Жакшыларды көп көрдүм...») Чыгыштагы Кытайга (Кашкарга) чейин («Кашкардын үстү Гүлбакта Ордосуну көргөмүн. Кытайдын койгон ордого Доргосуну көргөмүн»), Түштүктөгү Кара-Тегин, Алайдан тартып («Көрдүм жүрүп далайды, Каратегин, Алайды»), Түндүктөгү Талас, Чүй, Ысык-Көлгө чейин («Башы: Токмок, Чүй, Талас...») кыдырып жүрүп поэзия жаратып,

кол жазма китептеринен элге окуп берип жүргөн. Ошондой эле жылдын жылуу мезгилдеринде туулган жери Кызыл-Булактын Ак-Кыясындагы үңкүргө балдарды чогултуп, өз ырларын жатка айтып, агартуучулук иши менен алектенчи экен. Ошол ырларынан окуп берип, балдарга тамга таанытып, сабатын ачкан үңкүр ушул күнгө чейин «Молдо Нияздын үңкүрү» деп аталып келет. Молдо Нияздын жердеши, акын Эгемберди Эрматов анын педагогдук күндөрүн мындайча баяндайт: «Молдо Нияз ушул чөлкөмдө, а балким бүтүндөй кыргыз жергесинде биринчи жолу өзүнчө мектеп-медресе ачып, жаш балдарды арап тамгасы менен кыргызча окуткан алгачкы агартуучу-мугалим Кызыл-Булактагы Базарбай, Назарбай деген аксакалдар жаш кезинде Молдо Нияздан тарбия-таалим алышкандыгын, анын окуткан дарстары кызыктуу экендигин, ар кандай Чыгыш акындарынын, өзүнүн ырларын окуп бергендиги жөнүндөгү маалыматтар элдин ичинде аңыз кеп болуп айтылып жүрөт»⁷.

«Экинчи колкитептеги» «VII Санат дигарди» же «Биринчи колкитептеги» «III Санат дигарастти», дагы айрым санаттарды Молдо Нияз медресесиндеги балдардан таанып-билүүчүлүк жагын арттыруу үчүн жазышы да мүмкүн. Андагы «Ысык-Көл барып балалап, Индустан кетет куш деген» кош саптын өзүндө жыл мезгилинин ысык-суугуна жараша, куштардын жашоо өткөрүү, тукум калтыруусуна жараша жер которуп тураары жөнүндөгү түшүнүктү, «Франктан келет чыт деген» сапта кездеме-материалдар Европа тараптан келээрин туюнткан түшүнүктөрдү жаш өспүрүмдөрдүн акылдарына салууну максаттаган болуу керек. Ал эми:

«Баатырдын баары майданда,
Тыт, мейиз кани Шайданда.
Илиминин кани Бухарда,
Койдун кани Гиссарда.
Кандек өрүк Хушарда
Күрүчтүн кани – Анжиян,
Майиздин кани – Наманган,
Парчанын кани – Маргалаң,

Карачай кани – Кашкарда,
Койдун кани – Кочкордо,
Жылкынын жайы Жумгалда.
Түлкүнүн кани Тарколдо,
Топоздун кани Сарколдо» –

деген ыр саптарында айтылгандар жаш муундардын эс тутумуна географиялык, биологиялык, экономикалык түшүнүктөрдөн кабар салат. Дүйнөтаануу жөндөмдөрүн өркүндөтөт.

Молдо Нияз мындан башка темалардагы санаттарынан да окуп бергени талашсыз. Маселен, акындын акыл-сезимин дайыма тынчылдай келаткан орус баскынчыларынын Борбордук Азия мусулмандарына, анын ичинде кыргыз элине көрсөткөн баскынчылык аракеттерди ашкерелеген жалпы адамзаттык маанидеги темаларды камтыган жана жаштык, сүйүү сезимдерин билдирген санаттарын эстесек болот.

Молдо Нияздын колкитептериндеги санаттарга ат коюлган эмес, бир чыгарма экинчисинен айырмаланып туруш үчүн акын «санат дигарасттар» («башка санат»), «санат дигар» (дагы бир санат) деген сөздөрдү пайдаланып, ар бир санаттын башына кызыл сыя менен жазып жүрүп отурган. Ошондуктан лирикалык, дидактикалык багыттагы атүгүл эпикалык масштабдагы чыгармалардын бардыгы эле бир катары аталып кала берген.

Акындын дидактикалык багыттагы көптөгөн чыгармалары «болот» («Катын алса үй болот, Кара өзгөй болсо бий болот»), «көп айттым» («Аргын аргын жүгүргөн Ат жакшысын көп айттым»), «деген» («Он эки айды жыл деген, Онтотпойт оору сил деген»), «кылат» («Жаман катын жолукса, Жакшы эрини кул кылат»), «бар бекен» («Көзүнүн нуру барыда Көргөндөн жакшы бар бекен»), «даври экен» («Ээрге баштуу отуруш Ийгиликтин даври экен»), «жаратты» («Жан-жаныбар тукумдап, Жазды Кудай жаратты»), «берип коюптур» («Акылы жок бирөөгө Бойду берип коюптур»), «немине» («Азыр айтар санатның Ыр мааниси немине?») ж. б. деген сөздөрдүн кайталаныш жолу менен түзүлгөн. Ошондой эле ал «Кымчабел» (IX Санат дигар),

«Даткайым» «Өмүрзак» (1 санат хасират) «Көрдүм жүрүп далайды» (III санат дигар) дегендей өз турмушу аралаштыра берилген лирикалык чыгармаларды, «Дыйканбай» (IV Санат дигар), «Курбанжан датка», «Кат» (Молдо Нияздын бирөөгө жазып берген каты), «Афандим» (XI санат дигар) сыяктуу арман, кошокторду, «Алымкул» (1 санат дигар) өңдүү дастанды, «Замана чепке айланды» (IV санат дигараст), «Албарс кафир заманы» (X санат дигараст), «Күйөмүн» (IV санат дигар) ж. б. орус баскынчыларды ашкерелеген тарыхый темадагы, «Жаман катын, жакшы катын» (V санат дигараст, II санат дигар) дегендей Чыгыш поэзиясына илгертен традиция болуп айтылып келаткан ырлар да бар.

Молдо Нияз орус баскынчыларынын жан кыйгыч иштерин, ыплас аракеттерин айтып келип «Алыстан келген басмачы Ада болуп калса экен» деген тилек-каргышын билдирип, чыныгы басмачылар ошолор экендигин ырастаган. Орус басмачылар эл ичиндеги баш көтөргөн, билерман дегендерди калтырбай кырып («Катка түштү үйүбүз, Калбады жакшы бийибиз. Тартылды танап жерлерге, Тынбас болду эрлерге, Жаман иш болду марттарга»), ар түрдүү кордуктарды көрсөткөнүн («Салат мүшкүл ойнуга, Мусулманды бутпарас Буйлалап хам ноктолоп, минип алды мойнуга») ченем жеткис кыжыр, өлчөмсүз ыза менен жазат.

Орусташтыруу саясаты ошондо эле жүрүп («Кафирди Кудай зор кылып, Мусулманды кор кылып, Омар атын Бор (Боря О. С.) кылып, Бор үстүндө сыр кылып»), Сатыбалды, Зиябүдүн, Мамыталы, Атабек, Аширнаип, Үрүстөмбек, Хидеяткан ж. б. азаматтардын көздөрү тазаланып, атүгүл айрым журттун эли бүт бойдон дайынсыз жок кылынганын айтып («Өмүрбек журту атылып, Кырылганга күйөмүн») ызаланат. Орус колонизаторлор мусулмандардын жүрөктөрүнүн үшүн алгандыгы ушунчалык «Орус келет!» деп койсо, Олтура албай адамдар» качканын айтып ичи сыйрылат.

Ошондой, ар кандай зордук-зомбулуктагы, ачуу-арай күндөргө күбө болгон акын «Көгөөндөй көгөргөн Көзүң курсун бутпарас! Балдыр-балдыр сүйлөгөн Сөзүң курсун бутпарас!» – деп каргап:

«Албарс кафир заманы
Арзан болбойт галабыз (эгин, дан),
Адепти билбет балабыз.
Акыретин бербесе,
Ара жолдо калабыз» –

деп тынчсызданат. Ушулардын баарына өзүбүз күнөөлүбүз деп мойнуна ала «Катка түштү үйүбүз, Каттык болду күнүбүз. Кооп сийген кафирге Кошулуп кетти бийибиз» – деп жазып, мунун баары кошоматчылыктан («Сарт баласы кумарбаз Саркер болуп кафирге Галасыны көтөрөт. Малай болуп пул алып, Баласыны көтөрөт»), аргасыздыктан («Оягыдан сурасаң Оруска казак жол берди») болгондугун жашырбайт. Мындай абалды Молдо Нияз мусулмандардын биримдиги жоктугуна байланыштырып келип, минтип отурсак «Сейил күндө кыш түшөт, Мусулмандар башыга Муңайтып кандай күн түшөт!? Кудайым асан кылбаса, кутулбаган кун түшөт» деген жыйынтык чыгарат.

Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» китеби жарык көргөндөн кийин мындан бир жарым кылымча мурдатан берки орус басмачылары кыргызга карата жасап келген баскынчыл, кыргынчы мамилелери көркөм документ катары тартууланып, ачык айтылып атат. Демек, Молдо Нияздын кагазга чегелеп жазып кеткен мурастары көркөм бийиктиги жагынан гана эмес, тарыхтын жазууга түшпөй калган айрым деталдарын эске салганы, кыраакы болгонго чакырганы өтө маанилүү кызматтардан болуп саналат.

«I санат дигар» деп аталган Алымкул аталык туура-сындагы дастанда орус баскынчылары менен мусулмандардын беттешүүсү жөнүндө айтылат. Алымкул баштаган мусулман кокондуктардын орус баскынчылары менен болгон биринчи айкашы тең чыгуу менен аяктап, эки жылдан кийинки экинчи айкашта өз кишилери колдуу болуп, ок жеп, Алымкул көз жумат. Сөөгү Миң-Өрүктө калат. Кол жазмалар фондусундагы 1619-номурлуу папкада Суван Жутанов 1954-жылы 76 жаштагы Шерматов Шамурза аксакалдан сурап жазып алганына караганда Байказак деген мусулман Никелейдин шпиону болуп, Алымкулдун аскерлерин кыдырган экен, ошондон улам Алымкул аталык

Байказакты замбирекке салып аттырып ийген экен. Байказактын бир тууганы Алымкул байкабай турганда тууганынын өчүн алыш үчүн атып таштаган деп айтылат. Ал эми Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романында Алымкулдун өзүнүн удайчысы байкатпай туруп атып салган деп айтылат. Канткенде да аталыктын өз кишиси тарабынан ок жегени Молдо Нияздын чыгармасы аркылуу тастыкталып турат.

Молдо Нияздын «I Санат дигариндеги» Алымкул кыргыз адабиятындагы атайын көңүл бура турган образ, тарыхый чындыкка салганда бүткүл Орто Азия, Кавказ, Сибирди басып алган орустун өтө күчтүү согуштук машинасына каршы үч жолу казат кылган («Кафирге карап үч жолу Казат кылды Алымкул») теңдешсиз баатыр экенин көрөбүз. Бул кыргыз адамдарын чыныгы баатырдыкка, өз жеринин нагыз патриоту болууга тарбиялоого табылгыс үлгү болот. Өз уруусунан, өз колотунан башы чыкпаган «баатырларды» көбөйткөнчө ушул Алымкулдай азаматтарыбызды даңазалап, баскынчыларга каршы турган кайратынын алдында курчутсак жаштарыбызга жугумдуу, таасирдүү болот эле. Бул бир айыл менен экинчи айыл же бир атадан тараган бир уруу менен экинчи уруу, бир киши менен экинчи кишинин чатагында көрүнө коюп, баатыр наамын алгандардан эмес.

Чет элдик баскынчылардын (орустардын) мусулман жерин, Орто Азияны, тепсеп киргенине Алымкулдун каны кайнап, жаалы күчөгөн учурду акын мындайча айтат:

«Карадан чыккан Алымкул
Камандир кайдан келди деп,
Кайратыга куп келди.
Куюшкан салбай ат минип,
Кутура чыккан Алымкул
Кубандар кайдан келди деп
Курушуга куп келди»

Келтирген саптардан да, чыгарманын мазмунунан да Молдо Нияздын Алымкул баштаган казаттарды жакындан көргөнү, атүгүл баскынчылардын аскердик составын, аскер башчыларынын аталыштарына чейин анализдеп, өз

аты менен «Кубандык» (казактар), «командир» деп чакырып атканы тарыхый чындыктын ичинен аңтарыла так, даана көрсөтүлгөнүн далилдейт.

«IV санат дигарда» Молдо Нияз орус баскынчыларынын XIX кылым соңундагы «Анжиян көтөрүлүшү» деген аталыш алган мыкаачылык саясатын ашкерелейт. Башталышында «Арка журттун баарисин Сардарини көргөмүн. Атантай менен Тайлактын балдарыны көргөмүн...» «Жантай баатыр баласы Шабдандарды көргөмүн», «Алымбек менен Койчунун улфетини көргөмүн» дегендей өзүнө замандаш бүткүл кыргыз жакшыларын көрүп, баарлашканын, дубаларын алганын санаттап келип, баскынчылардын элге көрсөткөн кордуктарын «Кафирдин зулumu бу журтка Өтүлгөнүн айтамын» деген саптар менен баштап, «Орус келет деп койсо Олтура албай адамдар качканыны айтамын» деп алардын зулумдугунун адам чыдагыс абалынын, өтө жогорку чекке жеткенин көрсөтөт. Бул «Отуз жылга жакындап орус келип зор болгондон» кийинки окуя (көтөрүлүш) экендигин белгилейт. Көтөрүлүш Анжиянда болуп, Молдо Нияз өзү көрбөгөндүгүн, катышпагандыгын «Экинчи калпа жөн жүрбөй, жыйын кылды дешедир. Дүйнө журттун баарига Дайын кылды дешедир. Анжиянда көп адам Абак болду дешедир. Ачылып кетип бир зили чатак болду дешедир...» деген саптарда айтат. Анын «Отуз жылга жакындап Орус келип зор болду. Оң, солдун баары кор болду...» деген саптарында өзү жашаган Түштүк тарапты орус баскынчылары басып алганына ошончо жыл болуп б.а. 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү мезгилинде өзү бар экендигин далилдеп, «Оморбек журту атылып, Кырылганга күйөмүн» деп ал баскынчылардын зулумдугунан канчалаган эл журт кырылып калганына күйүп атат. Бул «IV санат дигардын» жыйынтыгында Молдо Нияз: «Мусулмандар башыга Муңайтып кандай күн түшөт? Азап кылса, момундар, Караңгы башка түн түшөт. Кулу болсоң пул түшөт, Кудай-асан кылбаса, Кутулбаган кун түшөт» деп өтө терең, бүгүнкү «киргиздешүүнү», башка диндерге кирип аткандарды, улуттук маданиятыбыздын бүдөмүктөп бараткандыгын кун катары божомол түшүнүп, ыр

саптарына салат. Чынында эле ошондо басып келген орус баскынчыларынын бүгүнкүгө чейинки үстөмдүгү кыргыз эли үчүн кун жеткис азапка айланып, аракка уугуп, баласы ата-энесине балта көтөрүп, жаштары эне тилин унутуп, түркүн диндерге кирип, башаламан-будуң чаң түшүп турган кезибиз. Олуялык, көрөгөчтүк деп ушуну айтса болот.

Ашыглык мотиви айкашкан аялдар темасы да, жогоруда атап кеткендей, Молдо Нияздын поэзиясында кеңири орун алган. Буга «Кымча бел» (IX санат дигар), «Даткайым», «Жаман катын, жакшы катын» (IV санат дигараст», II санат дигар») ж. б. чыгармаларды мисалга тартууга болот. Молдо Нияздын Кымчабел аттуу келин туурасындагы ашыглык дастаны Барпы акындын азыр бизге кеңири белгилүү «Мырзайым», «Буракжан», «Ак Дильвар», «Карайкөз» аттуу ашыглык ырларынын башаты сыяктуу элестейт. Ага «Кымчабелдин» жазылуу ыкмасы, сөз ыргактары, эки жаштын махабатынын күч алуу диалектикасы ишенич берет. Маселен, «Суу боюнда суу талдай Бураласың Кымчажан. Сыр бербей өзүң бирөөдөн Сыр аласың Кымчажан» деген Молдо Нияздын саптарына Барпы акындын «Алма-Алыштын боюнан Суу аласың Мырзайым. Алты кар баскан түлкүдөй чубаласың Мырзайым» деген саптары үндөшүп турганын ким тана алат. Мындай үндөштүктөр эки акындын башка чыгармаларынан да кезигет.

«Кымчабелдин» киришүүсүндө «Журт сураган даткага Жүзбашы болсом дейт эдем» дегендей ыр куроо ыкмасы менен «миң башы болсом», «корбашы болсом», «кудайчы болсом», «диданчи болсом», «ат багып минсем», «бээлүү, төөлүү болсом», «көрктүү, бөрктүү болсом», «каздарды алсам», «наздарды алсам» деген тилектери болгондугун айтып келип, Кымчабелдин жайлоого кетип калганынан улам бир көрө албай арманда жүргөнүн узун сабак ыр кылат. Ашыктык күчү ошончо – «Мал көрүнбөйт мастыктан, Жан көрүнбөйт жаштыктан». Акын «Жагалмай көздүү баласың, Жайлоодон качан каласың» деген суроону коюп, «Ырдаймын сенин кашыңа Ышкың түштү башыма, Осмо болом кашыңа Отуң түштү башыма» деген таризде күйүтүн түшүн-

дүрүүгө киришет. Андан ары «Алтының бар пүчүндө Алооң менин ичимде. Күмүшүң бар пүчүндө Күйүтүң менин ичимде. Жаңыдан ышкың түшүптүр, Жалының менин ичимде» дегендей саптарды жалгап, узакка айтат.

Молдо Нияздын бул чыгармасы Чыгыш поэзиясындагы ашыктык ырларынын үлгүсүндө жазылып, жазма адабияттан кабары бар Бекназар, Жеңижок, Барпы сыяктуу акындардын махабат ырларына таасирин тийгизген, айрыкча Түштүк элинин оозеки поэзиясына камыр-жумур болуп аралашып, өз шарапатын жуктуруп турган десек чекилик болбос. Мынчалык болду бир-эки мисал тарта кетели. Атактуу Жеңижок төкмөнүн «Үй-бүлө», «Жаман катын» деген ырлардагы жакшы аял:

«Алмадай камыр аш кылат,
Адамдын көөнүн куш кылат»,

жаман аял:

«Аш кыл десең нан кылат,
Анын орто жерин кам кылат» –

деген ыр саптары улуу акын Молдо Нияздын «II санат дигариндеги» жакшы аял:

«Аябай берип ашыны
Азиз кылат ар жерге
Алганынын башыны»,

жаман аял:

«Йакшы эрини куш кылат.
Аш кылса үстүн кыл кылат
Алган эрин сил кылат» –

дегендей саптарына үндөшүп, эки акындын ырларынын композициялык курулушу, мазмундарынын жыйынтыгы да бирдей болуп атпайбы. Ал эми Жеңижоктун «Үй-бүлөсүндөгү»:

«Же саамайын саксайтып,
Саталбасаң базарга.
Же эки көзүн чекчейтип,
Көмө албасаң мазарга» –

деген ыр түрмөгү Молдо Нияздын Өмүрзак аттуу досуна жазган катындагы өз аялы туурасында айткан саптарынын өзү болуп атпайбы. Ошондой эле Барпы апыздын:

«Сылыктын сөзү – сиз деген,
Отуз эки даамды
Ширин кылат туз деген»

«Адаштырбайт жол деген
Кайырды берет кол деген»

«Үшкүртөт эрди дарт деген
Калктан чыгат март деген» –

сыяктуу саптары Молдо Нияздын «Санаттарында» жыш кездешет.

Аялзат темасындагы экинчи дастан «Даткайым» деп аталып, мундуздардын миңбашысы – Максыттын зайыбына арналат. Чыгармада Канабад, Сузак, Топурак-Белди ашып Базар-Коргонго келип, Максыт миң башы менен таанышканы, миң башы Молдо Ниязды үйүнө ээрчитип келгени («Өкүмдар Максыт миң башы Алып кирди үйүгө») аялы салам айтып кабыл алганы («Саркардагы мунасиб Салам кылды алганы») туурасында сөз улап келип, Даткайымды Агача айымга (Кудаяр хандын зайыбы), Курбанжан даткага (Алымбектин зайыбы), Канышага (Рыскулбектин зайыбы) ж. б. кыргыз чыгаандарынын алдыңкы аялдарына салыштырып узун сабак ыр кылат. Аны (Даткайымды) «бир шаардын баасына» барабар деп зор баалайт. Максыт миң башы апкелген базарлыгына «Кыя көзүн салбаганын» айтып, нысаптуулугун белгилейт. «Суксур моюн суу талдай» сулуулугун айтып келип, Даткайымдын «Эки колу бооруда баштуулугун», «Баштыгына тор кылган Базардай үйүн гүл кылган» чеберлигин, «Азиз кылган ар жерде Алганынын башыны» билармандыгын, «Көк чайды көп аччык деп Памил чайды сасык деп» каймактап кара чай ичкен ак сөөктүгүн бийиктете кеп салат. Анын жамалын «Ак тамагы ак сүттөй, Ак бети Айдын жүзүндөй, Көздөрү чилги жүзүмдөй, чачы кара кундуздай, Сааркы чолпон жылдыздай. Кашы кара пиликтей, Колдору коюн жиликтей, Конодо озгон күлүктөй» деп сүрөттөйт да, дастандын жыйынтыгын: «Даткайымдын атын Көчкөндө кулдар токусун. Санатыны саз айттым, Көргөндөр түзүк окусун» деп

аяктайт. Дастанда Даткайымга байланышкан саптардан башка да Базар-Жоргонго тиешелүү географиялык аттар, алардын жана анда жашаган билермандардын иш-аракеттерин чагылдырган тарых да бар.

Молдо Нияздын кол китептериндеги санаттарды, термелерди, армандарды, кошокторду, дастандарды, лирикалык багыттагы ырлардын баарын ушундай жолдо талдап айтып отурсак, сөз көпкө созулуп кете турган. Ошондуктан Молдо Нияз фольклордук негиздеги жазгыч акын болгонуна карабастан чыгармачылык лабораториясында профессионал акындарга жакындашкан жактары да болгондугун кошо кетели.

Молдо Нияздын «Санат дигарастар» аттуу жыйнагына кирген, көрсөтүлгөн үч колкитептин жазылуу тарыхын божомолдоп көрсөк, биринчиси калгандарынан кийин жаралган сыяктуу. Анткени, берки – колкитептердеги ырлардын айрымдары Биринчи колкитепке кошумчаланып-алымчаланып кийирилген. Ошолорго байкоо салганда Молдо Нияз бизде жазгыч акын аталып жүргөндөрдөн айырмаланып, өз ырларын редакциялап, оңдоп-түздөп, айрым сөздөрүн же саптарын алып салып же, тескерисинче, кошуп отурган профессионалдарга жакындаша түшкөн учурлары байкалат. Маселен, Үчүнчү колкитептеги (VIII санат дигар) «Давлаттин зору баш деген Жердин зору аш деген» деп берилген кош саптын экинчисинин мааниси орунсуз айтылып калгандыктан Биринчи колкитепке көчүргөндө «Жердин зору» деген сөз айкалышын «кайырдун зору» менен алмаштырган.

Экинчи колкитептеги (III Санат дигар) «Айта берсе түгөнбөйт, Айтып жүргөн адатты. Айтып-айтып ар жерде Адат болуп калыптыр. Жакшыларды көп айтып, Санат болуп калыптыр» деген ыр түрмөгүн Биринчи колкитепке көчүргөндө («IX Санат дигараст») «адатты» деген сөздү «санатты» деген сөз менен, «ар жерде» деген сөз айкалышын «жер-жерде» менен, дагы «адат» «санат» менен алмаштырган. Бешинчи ыр сабынын ордуна «Айтпай койсом эл койбойт» деген жаңы сапты жазган ж. б. Мындай мисалдардан дагы бир нечени келтирсе болот.

Кыргыз жазма адабиятынын өнүгүүсүнө чоң салымы бар инсан, тарыхчы жана саякатчы, философиялык ойлор менен сатира, юмор саптарынын ээси, диний терең билими бар, бүт өмүрүн поэзияга салган улуу акын Молдо Нияз Эрназар уулунун өз колу менен жазып калтырган көөнөргүс мурастары кыргыз жазма жана профессионалдык адабиятынын тарыхы буга чейинки чектелме, мажес түшүнүктөн алда канча нарытан башталаарын ырастады. Улуу лингвист окумуштуу, академик Болот Мураталы уулу Юнусалиевдин сөзү менен жыйынтыктасак: «... анын жазмасы өзү жашап өткөн тарыхый жана саясий окуяларды чагылдырган азырынча жападан жалгыз факт – сөз болгондуктан адабиятчылардын гана көңүлүн бурбастан, тарыхчылар үчүн да баа жеткис болуп саналат. Лингвистикалык илимдин көзү менен караганда бул кол жазма эстелик катары, анын бир жарым кылым илгерки абалын чагылдырып турган жападан жалгыз документ болгону менен баа жеткис мааниге ээ»⁹.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Молдо Нияз. Санат дигарасттар. – Б.: Учкун, 1993. 93-бет. «III санат дигар».

² Аталган китеп. 82-бет. «II санаттар».

³ Тюркологические исследования (К. К. Юдахиндин 80 жылдыгына арналган макалалар жыйнагы). – Ф.: Илим, 1970. 48-бет.

⁴ Молдо Нияз. Санат дигарасттар. – Б.: Учкун, 1993. (Араб тамгасындагы эски жазмалардан көчүрүп, китеп кылып жасаган Омор Сооронов).

⁵ Эрматов Э. Молдо Нияздын ыры табылды//Кыргыз руху. –1997. –17–23-дек.

⁶ Эрматов Э. Молдо Нияз жазма адабияттын көч башы//Тулпар. –1993. – № 1. 26–27-беттер; Стамов А. Акыл наркы же Молдо Нияз – кыргыздын эң биринчи жазма акыны//Кыргыз Туусу. –1993. – 30-сент.; Какеев А. Ч. Атын атаса куту сүйүнөт//Кыргыз Туусу. –1993. –12 жана 15-окт.; Сооронов О. Басмачылар баяны же Молдо Нияздын «Санат дига-

расттарын» баяндап//Заман Кыргызстан. –1993. –1–15-окт.; Масалиев А. Молдо Нияз же белгилүү акындын тегерегиндеги белгисиз ойлор//Кыргыз руху. –1994. –21-январь; Борбугулов М. Өткөн доордогу кыргыз адабияты//Заман Кыргызстан. –1994. –22-, 29-июль; Жолдошев М. Молдо Нияз таалими. – Бишкек, 1995; Топчубаев А. Молдо Ниязды окуу//Ош жаңырыгы. –1997. –16-апр.; Эргешбаев Р. Молдо Нияз – XIX кылымдагы кыргыз эл акыны жана философу//Заман Кыргызстан. –1997. –3-окт.; Жээнбаев Г. Молдо Нияз – жазгыч акын. – Ош: ОшМУнун басмасы, 1997; Акматов О. Молдо Нияз философиясы жана улуттук идеология//Заман Кыргызстан. –1999.– 9-апр. ж. б.

⁷ *Колдошев М.* Молдо Нияз таалими. – Б., 1995. Жээнбаев Г. Молдо Нияз – жазгыч акын. – Ош: ОшМУ, 1997; Эргешбаева Р. Д. Философский анализ мировоззрения Молдо Нияза. (Автореферат). – Б., 2000. Акматов О. Молдо Нияз – гуманист ойчул. – Ош, 2000.

⁸ *Эрматов Э.* Молдо Нияз – жазма адабияттын көч башы//Тулпар. –1993. 11–26-беттер.

⁹ *Юнусалиев Б. М.* Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. – Китепте: Тюркологические исследования. Сборник статей, посвященный 80 летию академика К. К. Юдахина. – Ф., 1970. 50-бет.

НУРМОЛДО

(1838–1920)

Нурмолдо Наркул уулунун ысмы, чыгармалары элге жете элек болгону менен, төкмө акын, олуя, апсун (сыйкырчы же жайчынын бир түрү) катары кеңири белгилүү. Ырчылар поэзиясы тарыхында да Арстанбек, Токтогул, Жеңижок, Барпы, Эшмамбет ж. б. акындардын ысымдарына жанаша көп айтылат. «Жеңижок менен учурашуу ырында»¹ атактуу акын Арстанбек:

Адыгине Нурмолдо,
Аят сөзү бир жорго.
Дагы бир тойдо көргөмүн,
Атайлап көңүл белгөмүн,
Молдолугу бар экен,
Нур бетинен төгүлгөн
Сымбаты ашкан жан экен,
Шарыяттан шар экен,
Сөз өктөмүн кетирбес
Сүйлөгөнө курч экен.
Пайгамбардын тарыхын
Балкып ырдап турганда
Кол жетпеген мүлк экен, –

деп, «Аят сөзү бир жорго», «Кол жетпеген мүлк экен» дегендей өтө жогорку бааны туюндурган саптарын аяган эмес. Демек, алп акын Арстанбектин ушундай сөздөрүнө татып аткан Нурмолдо өз мезгилинин зор сөз чебери болгону талашсыз. Молдолор куугунтукталып, араб, арибиндеги жазмалар өрттөлүп, дин окуулары четке кагылып, айрыкча ислам тепселип аткан кезде Нурмолдонун ырлары (башка кереметтери да) жемеге алынып, ысмы тес-

кери каармандардын катарында колдонулуп отурду. Өзү сабак берип, сабатын ачкан шакирти Өтө Көкө уулунун Жеңижок аталышында, акындык атакка жетишинде Нурмолдону айтыштан жеңилтип, сөз таба албаган жаман жамакчынын абалына түшүрүп келебиз. Нурмолдо менен айтышкан ырчылардын баарын динге каршы ырдаган атеист катары көрсөтүп, ошол жагы аркылуу даңазалоону адатка айлантып алганбыз. Өз көзүбүз менен көрбөгөндөн кийин, тастыктаган жазуу калбагандан кийин же анын шакирти Жеңижок чын эле диникайыр экендигин айтып кеткен кадырлуу, ишеничтүү адамдын сөзү калбагандан кийин акылы жетик, атактуу акын Жеңижок өзүнөн чейрек кылымча улуу устаты Нурмолдого карата:

«Барсаң орун кең бекен,
Периштелер башкарган,
Бейиш деген жайыңар?

.....

Жапыраңдап ырдайсың
Тозок менен бейиштин
Колуңда окшоп ачкычы.
Анык өзүң окшойсуң
А дүйнөнүн «жарчысы».

.....

Билип туруп чын сүйлө
Бейиш – мына бул дүйнө² –

деген сөзүнө ишенсе болобу? Анан калса «Бейиш – мына бул дүйнө» деген, Жеңижок өлгөн 1918-жылдан кийин, коммунисттик идеология өркүндөгөн кезде чыккан сөз эмеспи. Ал эми бул «Нурмолдо менен Жеңижок» деген айтыш Октябрь революциясынан жарым кылымга жакын мурда аткарылган, б.а. Жеңижоктун ырчы катары элге таанылган бет ачаары болуп саналат. Ошондуктан көзү өтүп кеткен эл шайырларынын мурастарына кайрылганда аны айтып бергендерге, аны жазып алгандарга, аягында келип редакциядан өткөргөндөргө толук боюнча ишене берген опурталдуу. Өмүр баяны менен чыгармалары өз оозунан жазылып алынбаган ырчылардан Кедейкандын ордуна Жезитти (Язид), булбулдун ордуна эшекти көрүп алуу да ажеп эмес экени көрүнүп атпайбы.

Демек, Нурмолдону эске түшүргөндө же кийинки кездерде жарык көрүп аткан чыгармаларын окуу учурунда Совет доорундагы ага берилген бааларды, ой корутундуларды сын көз менен карап, Нурмолдого:

От болуп чыккан жашынан,
Оттой күйгөн башынан,
Кашмирди айтса төрт күнү
Көргөн киши жашыган.
Ажыны ырдап алты күн
Ансайын сөзү ташыган –
деген Корголдун,
Көздөрүндө оту бар,
Колдорунда чогу бар.
Устатыбыз Нурмолдо
Уламада жогу бар –

деген улуу төкмө Токтогулдун бааларын³, ошондой эле Жеңижоктун Нурмолдону устаты катары айтып, сабатсыздыгын жойгон, илим үйрөткөн агайы (агартуучусу) экегин моюндаган

Пайгамбар мөөрүн көрсөткөн,
Карматып калем оң колго.
Илимий жолго жетелеп,
Тай-тайлаткан Нурмолдо –

деген саптарын да унутпоо керек.

Нурмолдо Наркулу уулу 1838-жылы азыркы административдик бөлүнүш боюнча Жалал-Абад областынын Ала-Бука районуна караштуу Кош-Терек (Баймак) айылында туулган. Ата-теги хан ордолорунда илим, билим борборлорунда Дин Исламды иликтөөчүлөр жана тартуучулар менен аралаш жашаган илимкөй кишилер болушкан. Кыргыз санжырасын, Манастын, тарыхын, алгач жазган айтылуу «Мажму ат-таварихтин («Тарыхтардын жыйнагы») авторлору Молдо Сайпидин (фарсыча булактарда Сайф-ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти), анын уулу Нурмухаммет (кээ бир көчүрмөлөрдө Ноорозмухаммет деп да жазылат) Нурмолдонун түпкү аталарынан болуп саналат. Ал жөнүндө белгилүү фольклор жыйноочу, Нурмолдонун мурастарын топтоп, китеп кылып жарыялап

жүргөн Калмурат Рыскулов: «Нурмолдо Наркул уулунун таржымалынан» деген макаласында мындайча баяндайт: «Ата-бабасы Аксыкент шаарында жашап өткөн Сайпидин дамылла Аббас Аксикентий, анын уулу Нооруз Мухаммет Аксикентий парс болуп кеткен кыргыз, багыш уруусунун чике-багыш (чийкил багыш) уругунун Чурчаар (чычар) аталыгынан болот. Ошо «чычарынан» арданышы же жоо чапканда жетим калып адашышы, ким билсин парс болуп кеткен экен. Ата тегин кийин таап, ата-жайы Аксыкентке кайра келишип, жайланышып тез эле байып, дамылла атыгып «Мажму ат-таварих» деген чоң китеп жазганына карабастан ниспаса (лакап аты) өзгөрбөйт, эл билет да, Аксыкент шаары зилзаладан кыйрагандан (1620-ж.) кийин Намеккент (Наманган) шаарына көчүп келет. Кайра кыргыз элин тапканына сүйүнүп, балдарынын улуусунун ысмын Кыргызбай коёт. Кыргызбай Аксыкентий кийин чыгып, ата-бабалары жайлаган Чанач Миңжашар сайынан бир миң түп карагай кесип тосуп, устун, сарап, анан ат, төө, өгүз арабалар менен ташытып барып, Намеккент шаарына балаканалуу (мансардалуу) медресе курдурушат. Кыргызбай чоң молдо болгондуктан медресенин аты Молдо Кыргыз медресеси деп аталып калат... Намеккент шаарынын кыргыз-кыпчактарга баш болгон коомчулуктун күчү менен 1912-жылы бышкан кирпич менен мурдагынын дал өзүндөй эки кабат имарат кайра курулуп, Молдо Кыргыз медресеси атыгып азыр да турат»⁴ – деп жазган. Андан ары Нурмолдонун Молдо Кыргызга чейинки аталарын атап чыгат: Нурмолдонун атасы Наркул, анын атасы Молдотемир, анын атасы Каракычкач, анын атасы Атыжок, анан Молдо Кыргыз.

Нурмолдо 9 жашынан Кош-Терек кыштагындагы мечиттен билим алат, окуткан молдосу анын өтө зээндүү жана идирек экенин байкап, эки жылдан кийин Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинин мутавалисине тапшырат. Андагы мугалимдер Нурмолдодон имтихан (сыноо) алып, Медресеге талаба (студент) болууга жол беришет. Ал талаба болуп жүргөн мезгилде эле медреседеги өзүнөн ылдыйкы курстарга сабак берип, мударисттик милдетти ат-

карып калат. Андан кийин Кашмир шаарына барып окуп билимин өркүндөтөт, апсундукту (сыйкырчылыкты, жайчылыкты) кошо үйрөнөт. Андан ары Мекеге барып, ажы болуп кайтат. Анын апсундук (экстрасенстик, жайчылык) жагын (ырчы Алтымыш Мундузбаевдин айтып берүүсү боюнча) Барпы мындайча сүрөттөгөн экен:

Жаткызып жүздөй бейтапты,
Алакан шилтеп бир чапты.
Тура келди баарысы
Көрсөткөндөй болуп гөйкапты.
Олуя акын Нурмолдо
Он мечит куруп зер тапты⁵.

Нурмолдонун ажыдан келгенден кийинки өмүрү өз жергесинде өтүп, 1920-жылы 82 жашында туулган жери Кош-Терек айылында дүйнөдөн кайткан, сөөгү эски мазарга коюлат.

* * *

Акындык жөндөмү жаш кезинен эле көрүнө баштаган Нурмолдо Наркул уулунун чыгармалары толук турпаты боюнча бизге жеткен жок. Сабаттуу болгондугуна карабастан өз колу менен жазган же өз оозунан жазылып алынган ырларынан бир сабы да калган эмес. Эл оозунда эскерилип, басма бетине жарыяланып жүргөн «Нурмолдо менен Жеңижок», Барпынын «Нурмолдо менен айтышынан» деген айтыштары да кыска, үзүндү түрүндө. Ошондуктан жетимдүү текстологиялык иш алып баруу да кыйын. Академиянын Кол жазмалар фондусунда жападан жалгыз «Өмүр жана өлүм» («Пенде») деген 136 саптан турган ыры бар. Аны Жунусов Ботобайдан белгилүү фольклор жыйноочу Зулпуев Маматжан жазып алган (Инв. № 604). Нурмолдого тиешелүү делген поэтикалык мурастарды ушул аталган ырга салыштыра карап гана айрым пикирлерди айтууга болот.

Нурмолдонун чыгармаларын эл оозунан жазып алууда фольклор жыйноочу Калмурат Рыскуловдун эмгеги аябай зор. Ал жогоруда шилтеме берилген «Замана» (1995), «Молдо Кыргыз Медресесиндеги ыр» (1997) аттуу китептерди чыгарып, 22 басма табактан турган бир томдугун

басмага даярдап берген. Бирок бул китепке жыйналган чыгармалардын канча пайызы Нурмолдого таандык да, канчасы айтуучулар, жазып алуучулар тарабынан кошумчаланган чөп-чар экенин текстологиялык талдоодон кылдат өткөргөндөн кийин айтпасак, азырынча колго тийгенин кепке ала беребиз. Ошондо да өзүбүз Нурмолдонуку деп тапкандарыбызды гана сөзгө алганыбыз туура болот.

«Өмүр жана өлүм» («Пенде») деген ырдын темасы жана койгон максаты илгертен келаткан өмүр-өлүм жөнүндөгү традициялык ырлардан айырмаланбаганы менен маани туюндуруу, айрым учурларды көркөмдөп берүү, сөздөрдү ыргакка салуу жагынан бир топ ийгиликтери бар. «Каза жетип, күн бүтсө, Өтөбүз бир күн жалгандан» дегендей маанидеги саптар менен башталып, Нух пайгамбардан тартып, Ибраим, Ысмайыл, Муса, Иса, Мухаммат пайгамбарлардан тартып, Азирети Мустафа (Мухаммат) пайгамбарыбыздын төрт жолдошу (Абубакир Сыдык, Омор, Осмон, Аалы) жана андан берки канчалаган улуу, көрүнүктүү инсандар бул дүйнөдөн өткөндүгүн санап келип:

«Бул жалганчы дүйнөдө

Өлбөйт эмес, өлөбүз.

Акыры башка бир нокто

Пандаликка көнөбүз» –

деп, ар адамдын башына өлүм келээрин, ошого даярдануу керектигин б.а. адамдык парздарды аткаруу, иманга келүү зарылдыгын айтат. Өлүм алдында дүнүйөнү дүңгүрөткөн бийлигиң да, асман тирете үйүп алган байлыгың да эч нерсеге турбасын, б.а. кыргыздын «Өңгө жалган өлүм ак» деген макалындагы туюнтманы далилдүү саптар менен айтып келип, «Ашык атпайт, пандазат, Чай менен ичкен асалиң» деген жыйынтык чыгарат. Бул – элге жасаган жакшылыгыңдан башка мансабың, дүнүйө-мүлкүң ж. б. байлыктарыңдын бардыгы эч нерсеге арзыбайт дегенди түшүндүрөт, б.а. бул «Пенде» деген ырда адам баласынын жарык дүйнө менен кош айтышкандагы учуру, кепинделип, гөр казанагына коюлуп, бир ууч топурак себилип, томпойгон бейити калганга чейинки мезгилде аткарылчу салт-санаа, үрп-адат терең трагедия күүсүнө салынып,

ачык, даана образдуу сөздөр, саптар менен сүрөттөлүп берилет. Ырдын түйүндөшүп, чыңалып отуруп жеткен жери, б.а. жан чыккандан кийинки учур:

«Кутулуп кетет кууганың,
«Кубатым!» дейт тууганың.
Безилдеп ыйлайт алганың,
«Медерим!» дейт балдарың.
Желпинип ыйлайт алганың,
Жетим болот балдарың.
Заарканып ыйлайт алганың,
Сагыр болот балдарың» –

деген саптарда турат. Адам өлгөндө анын ишмердигине (аракетине) байланышкан бардык нерсе токтой тургандыгы, үйгөн-жыйганы, бала-чака, урук-тууган, дос-тамырларынын баары калаары, атүгүл өмүр бою артынан түшүп, жаңы эле кармоого үлгүргөн душманы да кутулуп кетээри б.а. ажал жеткенде сунган мылтыгы да чакибей (атылбай) калаары укмуштай таамай айтылган. «Кутулуп кетет кууганың» деген ыр сабы өмүрдүн акыркы мүнөтүнө тереңдете ой жүгүрткөн ар кандай кишинин жүрөгүн титиретпей койбойт. Анча-мынчалардын алган тескери багытынан кайтарууга да кудуреттүү, акыл-эси жайында болсо ырдын ушул сабына келгенде бир саамга токтоп, кылган-эткенин, эсеп-чотко салышы ыктымал. «Кутулуп кетет кууганың» деген өтө таамай, өтө терең, зор философияга чөгөрүлгөн ой-корутунду.

Ырдын аягы:

«Бул жалганчы шум дүйнө,
Кимге бапаа кылгансың?»

«Балапан учса шак калат,
Бизден мурун – илгери
Пайгамбар өткөн, ким калат?»

«Булбул сайрап көккө учкан
Мурунтан Шайтан – бул душман»

«Пенделикти билебиз –
Каза жетип, күн бүтсө,

Караңгы көргө киребиз» –

дегендей көптөгөн саптардын, толукталып, кеңейтилип корутундулануусу менен бүтүп, жашап атканыбыз жалган дүйнө экендигин, анда адамды ар дайым азгырып турган Шайтан барлыгын, ал түбөлүк душман экендигин айтып келип, Пайгамбар тирүү кала албаган бул дүйнөдөн бир күнү сөзсүз кетээрибизди туюнтуп, турмушка зирек карап, жашоодо нысап күтүүгө чакырат.

Нурмолдонун Совет доорунан бери басма бетине жарыяланып жүргөн чыгармаларынын ичинен анча-мынча ой жүгүртүүгө жарактуусу «Нурмолдо менен Жеңижок»⁶ аттуу айтышы саналат. Калгандары беш-он саптан ашпаган гана үзүндүлөр же жөн эле эскерүүлөр. Аталган айтыш да Нурмолдону жетик билбеген, Аксы аймагындагы элдердин турмуш-тиричилиги, дин тутуу салты, кулк-мүнөзү менен тааныштыгы жок Түндүк Кыргызстандын өкүлү Абды Байсалбаев тарабынан 1971-жылы 24-июлда жазылып алыныптыр. Анын ичинде 1918-жылы эле о дүйнө салган Жеңижоктуку делип коммунисттик идеология апогейине жетип турган 60–70-жылдарга таандык болгон «тозок бар» дегендерге карата жекирилип айтылчу «Өзүң өлүп көрбөсөң Кайдан билдиң аларды?» (тозокту айтып атат), дин адамдарын, айрыкча селде чалынган мусулмандарды тебелеп-тепсеп, шылдыңдоонун, кордоонун бутасына кармаган «Пайгамбардан калганбы Башыңдагы элечек? Эркек кийбейт биз жакта ээси мунун келинчек» дегендей саптар жазылган. Өмүрүнүн акыл-эс кирген бөлүгүнүн баарын дин сыйлаган, анын шариятын бекем туткан Аксы элинде өткөргөн Жеңижокко селдени «эркек кийбейт биз жакта ээси мунун келинчек» деп айттыруу, бери болгондо, мажестиктин жеткен чеги болбойбу. Жеңижоктун Таласта туулуп калганы эсине түшө калып айтуучу Байсалбаев өзүнүн түшүнүгү боюнча урдуруп ийген го. Аны жазып алган, анан китепти түзгөн, акырында китеп колунан чыккан редактор ж. б. тийиштүү адамдар карап койбогону өкүнүчтүү.

Айтылгандардан эле айтыш коммунисттик дин тануу, б.а. динге каршы чабуул коюу экени түшүнүктүү болду

окшойт. Мазмунуна келсек, чыгарма Нурмолдонун диндин мааниси, ар бир адам баласынын башында өлүм барлыгы, аркы дүйнөдө «бейиш», «тозок» болоору, бул дүйнөдө адамзат коомуна тескери келген иштерди жасаган ымансыздар о дүйнөдө тозок отуна какталып, азап тартаары жөнүндө айтып, адамдык салтты сактоого чакырган 55 саптан турган ыры менен башталат. Ал тигил же бул акынга же бирөөгө карата адрестелбейт. Ошого карабастан А. Байсалбаевдин айтып берүүсүнөнбү же жазып алган кишиденби, айтор, Жеңижок түз эле Нурмолдонун жанына атын бастырып барып, жогоруда биз айтып өткөн духта чабуул коюп, туура эле сөздөрүн жокко чыгарып, «талкалап» өтөт. Кудайды, ага кошо Нурмолдону каарып, көз караштарын жокко чыгарат. Айтыш ошону менен аяктап, «Ошентип Жеңижок токтогондо Нурмолдо жооп таба албай жеңилген экен»⁷ – деп бүтөт.

Жыйынтыктап айтканда айтыш толук кандуу эмес б.а. жарым жандуу. Биринчиден, кайда, качан, эмне үчүн айтышып калгандыгынын тарыхы жок. Экинчиден, Нурмолдонун таалим-тарбия багытындагы ойлорунда Жеңижоктун омууроологон сөздөрү орунсуз болуп калган. Кат таанып, намазга жыккан устатына карата «Ачуум кайнап келди да» – дегендей саптар Жеңижокко мүнөздүүбү жокпу, айтыш кыйын. Үчүнчүдөн, акындын ырын айтып берүүчү кишинин жашаган дооруна өзү ырдап жүргөн темасына жана ырларынын мазмунуна жараша жана айтыш болуп өткөн доорго мүнөздүү жерлерин гана жарыялоо керек эле ж. б.

Нурмолдонун кыргыз эгемендүүлүк алганга чейин басма көргөнү ушул сөз уланып келаткан эки айтыштын үзүндүлөрү болуп саналат. Кыргыз Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда да жогоруда эскерилген бир гана «Өмүр жана өлүм» («Пенде») деген ыры жазылып алынган, башка материалдарды жолуктурган жокпуз. Анын бир жарым басма табак көлөмүндөгү биринчи китеби Калмурат Рыскулов тарабынан 1995-жылы жарык көрдү. Анын «Нурмолдо» (1838–1920) деген киришүүсүн Камчыбек Камбарбеков деген журналист жазып, китеп

1995-ж. Жалал-Абад областык басмаканасынан 1000 нускада жарык көргөн. Анда: «Замандаштары Нурмолдону сыпаттаганы», «Нурмолдо замандаштарын мүнөздөгөнү», «Замана», «Болбосо», «Ойлончу», «Насип буйрук», «Бир Аллах», «Өмүр жана өлүм», «Адам ата» деген поэтикалык туундулар жана «Нурмолдо тууралуу икаялар» деген анын апсундук (жайчылык) касиетин чагылдырган «Барик-акча», «Дудуктун сүйлөп ийиши», «Азиздин ааламды көрүшү», «Шалдын жүгүрүп кетиши», «Эшек болгон Эшмат», «Басмачылар жыгачын апкелген мечит» деген кара сөз түрүндөгү чакан аңгеме-эскерүүлөрдүн жыйындысы бар.

«Барик-акчада»: Нурмолдо Касан базарына барса, теңтуштары «өрүк сатып бер, акчасы жок келипбиз» деп тамашалашканы, пулу жок Нурмолдо апсун менен өрүктүн жалбырагын акчага айлантып, теңтуштарына бир челек (түндүкчө чака) өрүк сатып бергени айтылат. «Дудуктун сүйлөп ийиши» деген икаяда Нурмолдо базардан дудука кез келип, арбап отуруп, сүйлөтүп ийгени баяндалса, «Азиздин ааламды көрүшү» дегенде көзү сокур болуп калган кишинин көзүн ачканы айтылат. «Шалдын жүгүрүп кетиши» икаясында Нурмолдо апсундугу менен шалды бастырып ийгени, «Эшек болгон Эшмат» аттуу икая Нурмолдо Эшмат аттуу курбусун эшекке айландырганы жөнүндө болот. Ал мындай: Нурмолдо менен Эшмат бала чагында ынак достордон экен. Алар эр жетип, салабаттуу адамдарга айлангандан кийин да Эшмат илгерки тамашасын кайталап, Нурмолдону бозочунукуна киресиң деп зордоп, кирбесең досчулуктан кетем деп, Нурмолдо кирбей, ошентип сөз эрегишинин аягы чатакка айланып, Эшмат оозго алгыс сөздөрдү айтып, ага жини келген Нурмолдо көзү менен күлүп, колун жаңсап Эшматты эшекке айлантып ийет. Эртеси Эшматтын Жаманкул деген агасы Нурмолдо-апсундун алдына түшүп, кечирим сурап, кой союп, сарпай жаап, күлүк атын тартат. Ошондо Нурмолдо атамдын досу элеңиз, сиз үчүн кечирдим деп эшекти Эшматка айлантат. Ошондон кийин Эшмат кирген он алты үйлүү тогунай уруусу уялганынан көчүп кеткен деп айтылат.

Нурмолдонун жайчылыгына (апсундугуна), айрыкча Эшматты эшекке айландырганына байланыштуу икая Фергана өрөөнүндөгү элдерге аябай кеңири таралган. Бул жана калган икаялардын баарын эле эки сөз менен айтып тим болдук, кеңири маалымат алам дегендер аңгемелердин өзүн окуп, кандай ыкма-жолдор менен сыйкырлаарын жакындан билип алса жаман болбойт.

Нурмолдонун Калмурат Рыскулов жарыялаган дагы бир китеби «Молдо Кыргыз медресесиндеги ырлар» деп аталат. Китеп Ала-Бука райондук басмаканасынан басылып, 1000 нуска менен 1997-жылы 5, 8 басма табак көлөмүндө жарык көргөн. Мында да баш сөзү жана Нурмолдо Наркулу уулунун таржымалы, Нурмолдонун урпактары жөнүндө жазылган тиркемелер бар. Жаман жери – китепке кирген чыгармалар ким тарабынан айтылганы же жазылганы туурасындагы эң негизги түшүндүрмө жок. Китептин автору (Нурмолдо) турчу жерге «Жыйнаган: К. Рыскулов» деп кашкайтып жазып койгон. Мукабасын карабаган киши китеп К. Рыскуловдуку экен деп түшүнүп калыштары да ыктымал. Китептин демөөрчүсүнөн баштап, машинкалаган М. Станбековага чейинки 11 кишинин фамилияларын унутпай атап чыкканы жакшы, бирок 8 ырдын кайдан, качан, ким айтып, ким тарабынан жазылып алынгандыгын «унутуп» коюшканы, паспорттоштурбаганы чыгармалардын Нурмолдонуку экенинен күмөн сатып коюшу да мүмкүн.

Китептеги «Наадан менен Пайгамбар» деген сюжеттүү ырда бутка сыйынган диндеги бай кемпир көчөдөн өткөн Мухамметтин башына күн сайын жугундусун куюп ийип шылдыңдайт, пайгамбар сабыр күтүп жаман сөз айтпайт. Күндөрдүн биринде жугунду куюлбай калат, кемпир бир нерсе болгон го деп ойлоп Мухаммет үйүнө кирсе, бай кемпир ооруп калыптыр, бир ууртам суу алып берээр киши жок. Пайгамбарыбыз ал кемпирди дарылап айыктырат, мурун жаман көрүп шылдыңдап жүргөн кемпир айыккан соң, Мухамматтин сыйкырын, адамкерчилигин даңазалап көчөдөн-көчөгө айтып жүрөт. Бул ыр Мухаммат Алейки Вассаламдын өмүр баянындагы болгон окуядан алып жазылган эле.

«Калктын каны кутказбайт сени, Канат хан» деген тарыхый адамга арналган жана «Нурмолдонун нускоолору» деген акындын ой-корутундуларынан турган ырлардан башка, калган «Нурмолдо Кашмирден, ажыдан келгенде Алымбек датканын медресесинде кыпчак уламалары менен учурашканы», «Замана» (Нурмолдо, Нурбай айтышы), «Молдо Кыргыз медресесиндеги ыр», «Өлөңчүлөр Ташкендеги тойдо» «Өлөңчүлөрдүн өтүрүк айтышы» деген беш чыгарма айтыш формасында болуп, «Замана» кайым айтышка кирсе, калгандары алым-сабак айтышуу формасында ишке ашкан. Бул чыгармалардын көпчүлүгүндө орус оторчуларына каршы чыкпагыла дегендей, кыргыздарда Октябрь Революциясынан кийин пайда болгон түшүнүк-чакырык бар. Бул Нурмолдого анчейин коошпой турат. Анын өзүнөн он беш жаш улуу Молдо Ниязга:

«Мол жазганың – канатың,
Молдо Нияз санатың.
Мааниди мага «Дигериң»
Мактадым муну жигарим.
Ошентсе да оруска,
Асылбагын болушка.
Айдалып кокус Сибирге
Айлыңдын көөнүн орутпа.
Ушар узак жашагын
Убак келер тоорушка
Наалыганың бейпайда,
Накыл айтсак – бу пайда,
«Заман жаман» дегенге,
Зарлап кайгы жегенге
Табыш лазим бир айла»⁸ –

деген акылды айтышынын өзү Молдо Нияз, Нурмолдо заманындагы этикага анчейин коошо бербейт. Экинчиден, оруска, болушка асылсаң Сибирге айдаласың деген түшүнүк Анжиян көтөрүлүшүн тегерегинде, айрыкча Токтогул айдалганга байланыштуу өнүгүп, кеңири таралса керек эле. Бул мезгилде Молдо Нияз жок, бар болгон күндө да дүйнө салганы бышып турган чагы болчу. Ушар узак жашаганга чамасы жок эле. Ал эми анын оруска каршы ырлары, алда

качан мурда, орустар басып кирген мезгилден башталып, өмүрүнүн аягына чейин созулган. Үчүнчүдөн, Нурмолдо Молдо Ниязга «Дигариң» мага жакты деп айтышы мүмкүн эмес, анткени «дигар», «дигарас» фарсыча «башка», «дагы бир» деген гана түшүнүктү берет. Муну молдолугу бүткүл кыргызга маалым болгон Нурмолдо билбей калышы мүмкүн эмес, «башкаларың жакты» деп кантип айтсын. «Санаттарың» жакты десе ыманга жуук болмок. Анан калса бул сөздөрдүн түшүнүгү жакында токсонунчу жылдардын башында Молдо Нияздын «Санат дигарастар» (1993) деген китеби жарык көргөндөн кийин маалым болду го. Кыскарта айтканда «Нурмолдо замандаштарын мүнөздөгөнү» деген ыр Нурмолдонуку экени анчейин ишендире бербейт, айрыкча Молдо Ниязга арнаган бөлүгүнүн 80–90 пайызы (мүмкүн баарыдыр) айтуучуга, жазып жарыялаган кишиге таандыкпы деген күдүк ойлорду туудурат.

Мындай учурлар Нурмолдонуку делген «Нурмолдонун нускоолору», «Нурмолдо Кашмирден, ажыдан келгенде...», «Замана» ж. б. ырларынан да сезилип турат. Ошондуктан атактуу акындын мурастарын текстологиялык анализден дыкаттык менен өткөрүү мезгилдин жана илимдин талабы болуп саналат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Арстанбек. Ырлар. – Б.: КСЭнин башкы редакциясы, 1994. 122–139-беттер.

² Жеңижок. Ырлар. – Ф.: Кыргызстан, 1982. 61-бет.

³ Нурмолдо. Замана. – Жалал-Абад, 1995. 5-бет. «Замандаштары Нурмолдону сыпаттаганы» деген баштапкы ырдан.

⁴ Нурмолдо. Молдо Кыргыз медресесиндеги ырлар. – Ала-Бука райондук басмасы, 1997. 86-бет.

⁵ Нурмолдо. Замана. – Жалал-Абад, 1995. 5-бет.

⁶ Жеңижок. Ырлар. – Ф.: Кыргызстан, 1982. 59–63-беттер.

⁷ Жогоруда аталган китеп, 63-бет.

⁸ Нурмолдо. Замана. – Жалал-Абад, 1995. 11-бет.

ТОГОЛОК МОЛДО
(БАЙЫМБЕТ АБДРАХМАНОВ)
(1866–1942)

Жазгыч акын Тоголок Молдонун жарык дүйнөгө келиши кыргыз калкынын тарыхындагы кыйын кырдаалга туш келет. Уруулардын ортосундагы тынымсыз чыр-чатактан Цин провинциясынын, Кокон хандыгынын кысымынан жабыркаган кыргыз башкаруучулары Россия падышачылыгына кайрылууга аргасыз болот.

Натыйжада, Кыргызстандын жер шарты, жаратылыш кооздугу, табият байлыгы тууралуу алдын ала маалыматы бар Орус өкмөтүнүн XIX кылымдын 50–60-жылдары өз аскерин кыргыз жергесине жиберishi колониялык бийликтин башталышын шарттайт. 1863-жылы түндүк, 1876-жылы түштүк Кыргызстан Россия империясынын карамагына өтөт. Орус өкмөтү кыргыз жергесине өз бийлигин орнотуп, Кокондуктарды бул өрөөндөн сүрүп чыгарат.

Болочок акын Байымбет (Тоголок Молдо) жергиликтүү калк Кокон бийлигинин зордук-зомбулугунан жабыркап, нечен ый-мундун, уруш-талаштын, катуу кагылыштарга жеткен саясий күрөштүн чордону болгон Тянь-Шандагы Куртка чебинде 1866- (жолборс) жылы июнь (теке какшык) айында төрөлөт. Атасы Аким уулу Абдырахман чарбачылыкка бүйрө, үй-бүлөгө карамдуу, айылдагы аштойлордо жамактап ырдап жүргөн киши болот. Тоголок Молдонун эскерүүсүнө караганда анын ырчылыкка болгон шыгы өз атасы жана чоң атасынын бир тууганы Музоокеримдин таасиринде ойгонот. Байымбеттин балалык кези атка минип, эл аралап жүрө албай, үйдө отуруп калган залкар комузчунун жанында өтөт. Музооке эртели-кеч

жаш баланы эрмектеп бирде комуз күүсүн шаңшытып, сезимтал ички дүйнөсүнө бүлүк салса, бирде Огуз хандан баштап, оң, сол кыргызынын санжырасын саймедиреп, калк тарыхына кумарын арттырат. Кеп арасында «Манас» баатырдын жомогу да айтылып, жаңыдан бүчүр алып келе жаткан назик сезимин ойготот.

Байымбет бала кезинде диндик мектептен окуйт. Жаш өспүрүмгө мектептин чылгый жаттатууга багытталган усулу, молдокесинин «солкулдаган чыбыгы» көңүлүнө көк талкандай тийип, өзү окуган мезгилде окуунун кыйындыгын эскерет¹. Бирок кантсе да анын кат сабатынын жоюлушу кийинки жашоосунда, чыгармаларынын кагазга түшүп калышында чоң роль ойнойт.

Тоголок Молдонун башына түшкөн тагдырдын катуу соккусу же атасынын жаш чагында каза табышы табият тартуулаган талантын көңүл чөгөргөн кайгы-капасы көөдөнүнөн сыртка бүркүп чыгарды. Ый менен кошо ыр жаралды. Атасынан айрылып, «чоордой үнүн» муңкантип жоктоп чыкты. Өзүнүн оор жоготуусун, аталык мээримден, жөлөк-таягынан ажырап, каргадай башына караңгы түн түшкөндүгүн, барды, жокту байкоос албаган бейкапар балалыгы менен коштошуп, жетимдиктин кейпин кийип, ыйын ыйлап, атасын түбөлүккө узатып кайышып тургандыгын жоктоосунда чагылыштырып, калк оозуна илинди. Кыскасы, жаш өспүрүмдүн кайгысына тете реалдуу ыр жаралды.

Абдрахмандын каза болушу менен үй-бүлөнүн башына жакырчылык кошо жармашты. Байымбет үч баланын улуусу болгондуктан, энеси Коңурга жардамдашып, материалдык кыйынчылыктан чыгып кетүү аракетинде болуп, окуусун таштап, колуна кетмен алды. Акын ал күндөрүн төмөнкүчө эскерет: «15 жашымда белди бекем бууп, кетменди саптап, арыкты аттап, жаш дыйкан болуп кириштим. Эгин эгип, оруп-жыйып жүргөн убактарда бирди бирге кошуп, өзүмчө күңгүрөнүп ырдап жүрдүм»².

Музооке небересинин ырга шыктуулугун, акын болууга далалаты күчтүүлүгүн сезип, анын көркөм дүйнөсүн өнүктүрүү максатында өзүнөн башка Тыныбек манасчы

сыяктуу таланттуу адамдарга да жолуктурат. Бул жөнүндө Байымбеттин «Бактылуумун» деген ырындагы:

Он сегиз жашка келгенде,
Акын болуп атанып,
«Манасты» бүт үйрөндүм,
Тыныбекти жат алып³–

деген ыр саптары ачык кабар берет. Натыйжада акын «Манас» айтуунун дүйнөсүнө да эрте баш багып, аны жаш кезинен эле өздөштүрө баштайт. Он сегиз жашында эле акын катарында аныкталып, Тыныбектен «Манасты» толук үйрөнүп калат. Устаты айттырып угуп ыраазы болот. Акынга Тоголок Молдо деген лакап атты да Тыныбек коет. Ошентип жаш жигит көркөм дүйнөнүн сыйкырдуу кемесинде чайпалып, акындык өнөрдөн жыргал тапкандай чалкып турган мезгилде жесир аял, жетимдерге каралашып, акыл-насаат айтып бел болгон чоң атасы Музоокеримдин каза табышы ага урулган турмуштук соккунун дагы бир кыйыны болду. Жан багуу үчүн апасын, бөбөктөрүн алып, Жумгал тарапка жер оодарат. Анда да байыр ала албай, Айылчы дегенди ээрчип, 1878-жылы Токмоктун жанындагы Кара-Дөбө айлына келишет.

Айылчы журт билерманы болгону менен аларга жарытылуу жардам деле бербейт. Анын үйүндө оокатын кылып, күн өткөрүшөт. Бирок кантсе да Тоголок Молдонун Чүй өрөөнүнө келиши чыгармачылык өрүшүнүн кеңишине таасири тийгендиги ачык. Кубанычбек Маликов эскергендей, акын жигит курагында «манаптын кызматын иштеп жүрүп, ага келген кыргыз, казак акындарынын ырларын угуп»⁴, көңүлүнө түйөт. Ал жөнүндө акындын «Казак акындары» аттуу ырында ачык маалымат сакталган. Казактын чоң акыны Майкөттүн «салдай аппак кийинген» кереметтүү тышкы түспөлү, сайрап турушу, нуска сөздөрү эсинде түнөк алат. Майкөттүн жыйырма жаштан жүзгө чейинки ырдаганын үйрөнүп калат да, кийин Тоголок Молдонун кол жазмасы аркылуу жарыкка чыгат⁵. Көп казак акындары менен жолугушуп, алардын ырын угуп таасирленет. Сүйүнбайдын акындык дареметин:

Экейден чыккан Сүйүнбай,
Акындар буга жетпеген,
Кадыр таап карганча,
Башынан сыймык кетпеген⁶ –

деп, жогору баалайт. Кубандык (Куандык) акындын түр-лөнтүп салган обонуна, куйкум сөздүү куудулдугуна, аткаруу чеберчилигине жогору баа берет. Ошондой эле жаш акынга жазма поэзия менен жакын таанышуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Өз алдынча аракеттенип, сабаттуулугун арттырат. Тоголок Молдо өз ырларында Жусупбек Шайкул Исламов казакчалатып бастырып чыгарган түрк жана чыгыш элдеринин кыссаларын окуп, Шортанбайдын китебин «көзү менен көрүп», «бир далай аңгеме» куруп, айтып жүргөндүгүн эскерет⁷. 1868–1910-жылдардын аралыгында Шабдан манап тарабынан Токмокто ачылган мектептен бир канча кыргыз жаштары билим алып, белгилүү даражада эл арасына агартуучулук идеянын жайылышына көмөкчү болгон жакшы жышаандан ал да четте калган эмес чыгар.

Кыскасы, Тоголок Молдо өз доорунда жашаган кыргыз акындарынын көпчүлүгүнөн сабаттуулугу менен айырмаланат. Ошондуктан казак, өзбек, татар тилдеринде чыккан китептерди окуп, таасир-таалим алып, өз боюна сиңирип калууга аракеттенген. Акындын боордош элдердин жазма поэзиясы менен таанышууга дилгирлиги, татар, казак коомчулугунда, поэзиясында пайда болгон алдыңкы катардагы агартуучулук идеялар казак акыны Абайдын, татар акыны Абдулла Тукайдын ырларын жана Ыбырай Алтынсариндин педагогикалык көз караштарын өздөштүрүүгө болгон далалаты анын чыгармачылыгында элдик демократиялык тенденциянын артышына өбөлгө түзгөн. Тоголок Молдонун ырларынын жыйнагын түзүп, көп жылдар акындын чыгармаларынын үстүндө иликтөө ишин жүргүзүп келген Жаки Таштемиров анын Навои, Низами, Фирдоусинин чыгармалары менен да жакшы тааныштыгын белгилейт⁸. Натыйжада жогорку адабий фактылар акындын чыгармачылыгынын калыптанышына түрткү болгон сырткы өбөлгөлөрдү түзсө, кыргыз элинин бай фольклору, салттуу ырчылар поэзиясы негизги көрөң-

гөдөн болгон. Байымбет жакырчылыкка жабыркап мөгдөп калбастан, ушул учурда кыз оюндардан калбай катышып, ырдап да жүрөт. Эл ичиндеги сүйүү, кошок, арман ырларын да үйрөнөт, жыйнап да жүрсө керек. Кыз-келиндерге кошок үйрөткөн учурлары да болот. Бир аз ирденип калганда үйлөнүп, 1887-жылы Курткага көчүп келет.

Ал эми анын кыргыз фольклоруна баш оту менен кириши өз жерине кайткандан кийин интенсивдүүлүк менен жүргөн өңдүү. Натыйжада фольклорду, акындар поэзиясын терең үйрөнүү, жыйноо, иликтөө маселесин алгачкылардан болуп колго алат. Элдик кошок, арман, сүйүү ырлардын, тарыхый чыгармалардын ондогон үлгүсүн кагазга түшүрүп, көпчүлүгүн чыгармачылык менен кайрадан иштеп чыгып, элге тартуулайт. Кыргыз поэзиясында тамсилдин түзүлүш башаты да Тоголок Молдого таандык. Акындын элдик поэзияга болгон чыгармачылык изденүүсү негизинен Совет доорунда өз деңгээлинде колго алынгандыгына карабастан, айрым айтуучу-кабарчынын маалыматында жыйноо ишин революциядан мурун эле баштайт. Буга төмөнкү факты ачык мисал. 1963-жылы фольклордук экспедиция учурунда Жети-Өгүздүн Чычкан айылында жашаган 63–64 жаштагы Бүбү Байсыновадан бир топ элдик чыгармалардын үлгүлөрүн (кошок, санат, терме, сүйүү), өзүнүн ыр, армандарын жазып алган элек. Ошондо Бүбү байбиче Үркүндөн мурун, Көлгө төркүнүнө көчүп келгенге чейин Тоголок Молдо жолугуп, андан бир топ кошокторду, арман ырларын жазып кеткендигин эскерген эле. Аны он үч жашында атасы тогуздап калың мал алып, Ат-Башы тараптагы бир улгайган адамга күйөөгө берет. Жыл айланбай, кара тумоодон күйөөсү каза таап, абысын-ажындын кыстоосу менен каргадай жесир өзүнүн жүрөк тиреген муң-зарын, өксүгөн өмүрүн, таалайсыз тагдырын, ичине толгон бардык арманын «кошоктун сөздөрүнө мукамдуу, муңдуу ыргагына кошуп ыйлай берип», кошокчу аталат. Бир жыл айланбай, дагы бир улгайган адамга баш байлашат. Жаш келиндин арманы мурункудан да күчөйт. Перзент көрбөй калышы кайгысын андан да арттырат. Бүбү Байсынованын аянычтуу тагдырын, көңүл

ооруткан кайгы-зарын, арманын укканда Тоголок Молдонун да зээни кейип кайгырган көрүнөт. «Молдокем – дейт байбиче – менин кошокторумду, арманымды кунт коюп, тунжурап отуруп укту эле». Ошондо ага «Төркүнүнө жетпеген кыздын арманын», «Төрөбөгөн аялдын арманын» айтып берет. Тоголок Молдо коомдогу саясий, материалдык жактан жабыркаган карапайым адамдардын жашоосуна, кайгы-капасына бөтөнчө көңүл бөлүп, турмуштун реалдуу картинасын түзөт. Бекеринен анын каарман-персонаждары чалга, жаш балага баш байланып зар какшаган жаш кыздар («Чалга берген кыздын арманы»), мал ордуна кара сакал соодагерге насыяга кеткен Кенжекенин зары («Насыяга кеткен кыздын арманы»), калың малга тойбогон атасынын сараңдыгынан кара далы болуп капаста отурган кыздын кайгысы («Кыз Кенжекенин арманы»), «арыгын кенен чапкан, ак буудай нанын тапкан, керилип кетмен чапкан» кетмендей «нан тапкан», «пайдасы журтка тийген» дыйкан («Дыйкандын аялынын кошогу»), «балкасы менен зар чапкан», «бармагы менен мал тапкан», көпкө пайдасы тийген кең пейил – уста («Устанын аялынын кошогу»), «Ак бугу атып сулатып», «абышка менен кемпирге аппак майды тууратып», «ак кийик атып», «айылынын баарын жыргаткан» мерген «Калмергендин аялынын кошогу»), байбиченин таягын жеп, тилин угуп, жабыркаган байдын токолу («Токол аялдын зары») болбосо керек.

Тоголок Молдо чыгармачылык өмүрүндө көптөгөн кыргыз акындарына да жолугат. Ырларындагы, эскерүүлөрүндөгү маалыматка караганда Чонду, Токтогул, Эшмамбет, Ботобайдын ырлары көркөм дүйнөсүнөн түнөк алып, купулуна толот. Токтогулга 1890, 1893-жылы эки мертебе жолугуп, баарлашып, таасир-таалим алат. Калыгул, Арстанбектер менен жүздөшпөсө да, алардын сөздөрүнө, ырларына таасирленгендиги «Зар заман», «Эркиндик» сыяктуу чыгармаларынан ачык байкалып турат. Дегеле Тоголок Молдо эл кайгысын, турмуш жагдайын терең түшүнгөн сезимтал акын. Колониялдык доордогу калктын ал жайы жогорку поэмаларында ачык мүнөздөмөгө ээ болгон. Чындыгында да акын белгилегендей, Орус падыша-

чылыгынын бийлигинин кыргыз жергесине орношу менен калайык-калк катуу каржалат, алар жайлуу конуштан ажырап, тоо ташка сүрүлөт, алык-салык көбөйүп, замана заңы, адеп-ахлак бузулуп, пейил тарыйт. Кыскасы, көп жылдар сөз кылуудан чочулап келген (алгач архивдик материалдар боюнча объектиге алынып отурат – Б. К.) анын жогорку поэмалары колониялык мезгилдин реалдуу картинасын көз алдыга тартат: «улугу залым болуп», эл зарлап куруйт, «жер-суудан ажырап», «тоо башында болуп», эл зарлап куруйт, «жер-суудан ажырап», «тоо башында улуйт», «Ата конуштан» сүрүлүп, малай болуп жалданып, «орустун чөбүн оруп», «болуштун чөп оозун берип», «кадимки жерден ажырап», жер «кадырын билет»⁹. Бийлик башчылары да адилеттүүлүктөн таят, сөз кадыры кетет, алдым-жуттум замана өкүм сүрүп, ач көздүктүн арааны жүрөт. «Эшиктен эшик кыдырып», «эшендин пейли», пара алып «чечендин сөзү бузулат», «акыйкат сөздү тыңдабай», казы калыстыктан таят¹⁰. Акын адеп-ахлак, наркнусканын бузулушуна, алык-салыктын көбөйүшүнө кейий келип, заманды төмөнкүчө мүнөздөйт.

Жети койдон түтүнгө
Алман чыкты замана,
Мал талашып, баш жарып,
Жаңжал чыкты замана,
Араз болуп агайын
Кас көбөйгөн замана¹¹.

Тоголок Молдо замандын бузулушун «өкмөттүн залымдигинен» көрөт. Ал поэманы 1903-жылы жазган экен. Бирок Совет бийлиги мезгилинде кадимки турпатында сөз козголбой келди.

«Эркиндик» поэмасы «Зар заман» менен идеялык-тематикалык жагынан тутумдаш, бири-бирин толуктап, улантып турат. Акын бул чыгармасын Калыгул, Арстанбектин сөздөрүнө таасирленип жазгандыгы ачык байкалат. «Баш көтөрөргө дарман жок» тукулжураган кыргыздар дагы бир алааматка туш болот. Падыша өкмөтүнүн чиновниктери «калкты камап», 19 менен 40 жаштын ортосундагы эр бүлөлөрдү солдаттыкка берүүнү талап кылат.

Жакшы аттарын кармап, ичкериге жиберип, кыргыздардын «мал-жаны талоонго түшөт». Ошондо чыдамы кеткен «калың кыргыз козголуп», «колунда мылтык жарак жок» Кытайды көздөй үркүп калат. Тоголок Молдо «Жети-Суу жыргал жерди», жер соорусу Кара-Кол, Ысык-Көлдү, жер кенени Сары Өзөн Чүйдү калтырып, өрүштө малын, «тигилүү үйүн таштап», көчө качкан калктын жалпы трагедиясын баяндай келип:

Мал-башынан айрылып,
Таланбаган ким калды?¹² –

деп кабыргасы кайышып, зээни кейийт. Качкан эл да азап-тозоктун отунан өтөт: артынан «аскер куугунга түшүп», кыргынга учуратса, алдынан калмактар тосуп, малын талап, «катын-кызын олжолойт».

Бирок жыйнакка киргенде мезгилдин саясатына анчалык туура келбегендигинен болуу керек, поэманын биринчи бөлүгү кыскартылып жарыяланат. Жыйынтыктай келгенде акындын чыгармачылык өнөрканасынын көрөңгөлөшүнө жана калыптанышына кыргыз элинин адабий бай мурасы жана салттуу ырчылар поэзиясы негизги уюткудан болгондугу талашсыз. Башка акындарга салыштырганда анын чыгармаларынын фольклор менен болгон байланышы (алсак, жанрдык, идеялык-мазмундук, тематикалык, формалык) ачык көрүнөт. Бирок ал эч качан фольклордун чегинде калган эмес. Ага күбө, элдик нускалар менен Тоголок Молдонун чыгармаларын салыштырып, учкай текстологиялык талдоо жүргүзүүдө эле автордун фольклордук мазмунду, элдик идеяны, башталышты жана образ системасын сактоочу гана эмес, чыгармачылык менен өнүктүрүүчү экендиги көрүнө калат. Тоголок Молдонун элдик мураска, ырчылар поэзиясына болгон кызыгуусу өз өнөрлөштөрү сыяктуу эле эрте башталат. Бирок анын башкы акындардан айырмачылыгы кат билип, жыйноочулукту да кошо алып жүргөндүктөн, анын чыгармачылыгынан калк поэзиясынын таасири да, өзүнүн жеке өнөрканалык өзгөчөлүгү да ачыгыраак байкалат.

Акындын чыгармаларынын фольклор менен болгон карым-катышы лирикалык жанрдан (арман, сүйүү, кошок

сыяктуу майда түрлөрүнөн тартып, эпикалык чыгармаларга (поэма, тамсил, жомок) чейин байкалат. Дегеле Тоголок Молдо элдик поэзияга таянып, анын тематикалык, идеялык-мотивдик өзгөчөлүктөрүн толук өздөштүргөн. Калк мурасынын элдин турмушуна, көз карашына жакын ийкемдүү жанр, түрлөрүнө көбүрөөк көңүл бөлүп, кайрадан иштеп чыгып, идеялык мазмунун кеңейтип, реалдуулугун арттырып, калкка тартуулаган. Буга «Дыйкандын аялынын кошогу», «Устанын аялынын кошогу», «Калмергендин аялынын кошогу» ачык мисал. Чыгармада негизинен кошоктогу салттуулук, поэтикалык нук сакталган. Өлгөн адамды жоктоо, кайгыруу, аза күтүү мында да орун алат. Бирок анын чыгармаларындагы жаңычылдык – карапайым дыйкандын, устанын, же мергендин кесипчилигин, ак эмгеги менен элге тийгизген пайдасын, өнөр ээсин даңазалоо. Ал эми Тоголок Молдонун кошоктун салттуу мазмунуна, анын поэтикасына киргизген жаңылыгы, кылган иши, кулк-мүнөзү, портреттик сыпаттоолору реалдуу эмгекчил карапайым адамдын образынын түзүлүшү менен өлчөнөт. Натыйжада дыйкандын же устанын кылган иши кошоктогу мүнөздөмөгө шайкеш келип, турмушта ээлеген орду бар. Тоголок Молдо өз өмүрүндө аялдар темасына кайрылган. Айрыкча өз эркинен сырткары кары адамга, же жаш балага башы байланып, малча сатылып, колдонколго өткөн жаш кыздардын укуксуздугу, бейкүнөө аккан көз жашы, кайгы-зары акынды кайдыгер калтырган эмес. Бул анын калк аралап, эл арасынан кыз-келиндердин армандарын жыйнап жүрүшү менен да терең өңүт алган. Арийне акындын мүмкүнчүлүгүн жыйноочулук же айтуучулук менен чектеп коюу анын улуулугун, көп кырдуу, ар багыттуу чыгармачылык өрүшүн төмөн түшүргөндүккө жатар эле. Сырт жагынан караганда Тоголок Молдонун арман, кошоктору, тамсил, жомоктору калк мурасынын нугунда жаралып, тематика жагынан элдик мурас сыяктуу көрүнгөнү менен ички маңызына терең үңүлүп, айрым элдик нускалар менен Тоголок Молдонун чыгармаларын салыштырып конкреттүү мисалдарда талдоого алууда анын өз алдынчалыгы, автордун фольклордук мазмунду,

элдик идеяны, башталышты улантуучу, толуктоочу, чыгармачылык менен өнүктүрүүчү экендиги ачык көрүнө калат. Мисалга элдик кошоктордун мазмундук, көркөм ыкма каражаттарынын салттуу нугунда түзүлгөн дыйкандын, мерген же устанын аялдарынын кошокторун эле алалы. Тоголок Молдо жесирдин жеке кайгысы же ички күйүтү гана баяндалбастан, өлгөн адамдын эмгекчил-иштермандыгы, кесипчилиги, журтка тийген пайдасы, адамдык сапаты жөнүндө абстрактуу эмес, конкреттүү сөз болот. Буга дыйкандын аялынын кошогунадагы төмөнкү ыр саптары ачык күбө:

Бармагыңды барбайтып,
Басаган элең, жыргалым,
Ортондорун оркойтуп,
Орокчу элең, жыргалым¹³.

Ошондой эле эл арасында белгилүү вариантка караганда бул нусканын социалдык маңызы терең, дыйкандын жесири күйөөсүн бейкүнөө өлтүргөн даткага ачыктан-ачык наалат айтып, өз башына түшкөн жамандыкты залымдин укум-тукуму да көрүп, зар какшасын – деп каргыш ыргытат.

Экинчи «Устанын аялынын кошогунада» момун, мээнеткеч, адал эмгеги менен оокат жасап «жалпы журт пайда көрсүн» деп, таштан тегирмен чегип, тууганын нан менен камсыз кылган карапайым эмгек адамынын турпаты көз алдыга тартылат.

Тоголок Молдонун «Тотунун кошогу», «Гүл ойрон», «Көк көйнөк» кошокторун толук түрдө акындын өз өнөрканасынын жемиши катарында кароого негиз бар. Бул чыгармаларда карапайым адамдардын социалдык жагдайына, көбүрөөк көңүл бөлүнүп, автордун өз көз карашы ачык чагылышкан. Мисалы, «Көк көйнөк» кошогунын жаралышына жансактаткан жалгыз ую өлүп, балдарын кантип багуунун айласын таба албай алдастап турган аялдын зары, башкача айтканда, турмуштагы кандайдыр бир реалдуу окуя негиз болгон сыяктуу. Тоголок Молдо ошол турмуштук деталды жалпылаштырып, адамдардын жашоосун баяндоодо кошоктук ыкманы пайдалануу менен өз доорунун социалдык маңызын ачып берүүгө жетишкен.

Чыгарманын мазмунуна караганда аялдын кайнагасынан кара алачык мураска калат. Жалгыз көк уйду эне катарында бел тутуп, анын сүтү менен он баласын багып турганда уй ооруп, ээсинин:

Он баламды боздотпой,
Жалгыз уйду таштап кет –

деп, «көк көйнөктөн» суранганына болбостон, өлүп калат. Ошондо аял:

Асылым, көк уй кайраным,
Казан толгон айраным,
Каргашалуу «көк көйнөк»,
Какшанып калды балдарым –

деп кошок кошот.

Автордун маалыматына караганда «Гүл ойрон» кошогу XIX кылымдын орто ченинде кандайдыр болгон окуянын негизинде түзүлгөндөй. Дөөлөс уругу жана Мураталы, Боромбай өңдүү бугу уруусунун реалдуу чоңдорунун аты аталат. Кошок боюнча өлгөн жигит – Арпа, аялы – Чыны делет. Арпанын жесири күйөөсүнүн «аз атанын уулу» болуп, Анжыянды жердеген көп дөөлөскө жете албай, «багынып жүрүп жок болгондугун», букара болуп, арманы ичине толгондугун кошокко чагылыштырып, бир айтканын экинчи кайталабай, күйөөсүн «Гүл ойрон» атап, калкка кошокчу катарында таанылат. Натыйжада кошок аз сандагы уруктун коомдо ээлеген орду, социалдык албалы жөнүндө ачык маалымат берет.

Ал эми «Тотунун кошогунда» салбар аялдан төрөлүп, байбиченин кыздарына материалдык, моралдык жактан теңтайлаша албай, «атаң өлдү» деп атайлап кабар келбей, чөлдө калып саргарып, теңсиздикке тепселген кыздын кошок түрүндө айтылган арман-муңу баяндалат. Кыз өзүн балалыкка санабай, чекесин сылап, аталык мээримин төкпөй, жетим кыз катарында өстүргөн атасы Баястанга наалат айта келип:

Тумшугу жок Карачач,
Тубар эрден туубадың,
Өрттөнүп ыйлап зарланып,
Өмүрүңчө куурадың.

Кайгысы көп Карачач,
Кадырлуу эрден туубадың,
Кайгы тартып, зар ыйлап,
Капа болуп куурадың –

деп, салбар аталып, энесинин өксүгөн өмүрүнө жаны ачыйт. Кыздын «Баястан байым деп жүрүп, куну кеткен» Карачачтын пассивдүүлүгүнө нааразылык билдириши автордун өз көз карашын түзүп, адам укугун коргоого алат, салбарлыкка каршы чакырык таштайт.

Өткөн доордогу кыз-келиндердин жашоосу, теңсиздикке тепселген социалдык ал-абалы, муң-зары, дегеле коомдо төмөнкү баскычта турган Адам проблемасы акындын чыгармачылыгында алгачкылардан болуп көтөрүлүп, карапайым калктын ой-мүдөөсү, реалдуу турмушуна шайкеш. Буга Тоголок Молдо тарабынан өз башына ээ болбой малга сатылып, чалга же жаш балага башы байланган, насыяга мал ордуна кетип зар какшаган кыз-келиндер туурасында түзүлгөн армандар («Чалга берген кыздын арманы», «Жаш балага берген кыздын арманы», «Төркүнүнө жетпеген кыздын арманы» ж. б.) тобу ачык мисал.

Автордун армандарынын өзгөчөлүгү ал жекечелик мүнөздөгү чыгармалардын ичинен ошол заманга мүнөздүү окуяны тандап алып, коомдун чыныгы маңызын ачып, социалдык мааниси терең маселени козгойт. Жыйынтыктаганда, Тоголок Молдо калк турмушун, ой-тилегин, учкул кыялын жана адабий мурасын терең өздөштүрүп, элдик ырлардагы, кошок, армандагы демократиялык башталышты өнүктүрүп, калк сезимине жеткиргендиги менен окурмандардын купулуна толгон.

Акын эл арасында кара сөз түрүндө жашаган тамсилдик, аңыздык, жомоктук мазмунду ырга айландырып, анын тарбиялык, социалдык маңызын арттырган. Тоголок Молдо эл оозеки адабиятындагы «Каркыра менен түлкү», «Бөрү менен түлкү», «Кыргый менен үкү», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» сыяктуу эл оозеки адабиятындагы кыска прозалык аңгемелерге жана «Иттин доолдай тиктирем» дегени өңдүү лакаптарга таянуу менен аларды ырга айландырып, жанрдик, мазмундук, формалык жагынан

кадимки профессионалдык тамсилдик деңгээлге көтөрөт. Буга төмөнкү «Каркыра менен түлкү» чыгармасы ачык мисал. Элдик вариант боюнча¹⁴ каркыра менен түлкү бир чуңкурга уя жасап, бала чыгарышкан экен. Каркыра балапандарга жем издеп кеткенде түлкү бир балапанын жеп коет да, каркыра келгенде:

«Сеники, меники жок эле кошунам, узун моюн баланын бири жок» – деп анткорсунуп көзүнө жаш алат.

Тоголок Молдо жогоркудай кыска баяндоону кадимкидей каармандары ачык мүнөздөмөгө ээ, жыйынтык-корутундусу бар тамсилдин деңгээлине көтөрөт. Чыгарма ыр формасында баяндалып, жаркырап жаз чыгып, каз, өрдөк көлгө толуп, «байчечекей гүл жайнап», жыгачтын баары бүрдөп, жан-жаныбар төлдөп, жаратылыш өз боорундагы жан-жаныбарларга бейкутчулукту тартуулайт. Ошондо түлкү менен каркыра кошуна болуп, достошот. «Түлкүнүн казган ийни жок, күчүктөрүн ээрчитип, каркыранын уясына баш калкалайт. Каркыра балдарына жем издеп кеткенде анын бир баласын жеп алып, «карды тоюп», «карсылдап күлүп ойнойт». Каркыра келерде «көп ыйлап», көзүн жашка толтуруп: «сен кеткенде мен да кетип, узун моюндун бири жок», «кандай бетсиз алды экен?», «кайрылуу болсун арты» – деп, түрдүү кытмыр сөз баштап, кара күчкө кууланат. Тамсилдин аягы төмөнкүдөй жыйынтык менен аяктайт:

Кири жок ичте каркыра
Ишене калды кебине,
Түндө жортуп жойлогон
Түлкүнүн кирди эбине.
Түлкү сөздө турбады,
Залимдин бири бу дагы,
Кайда болсо залимден
Залал көрөт ынагы.

Автор тамсилдеринде адамдардын кулк-мүнөзүндөгү тескери сапаттарды – сүйлөсө сөзүнөн бал таамп, кылган ишинде муз тоңгон түлкү сыяктуу жойпуларды, арамза, аксым митайымдарды, карышкыр сыяктуу ач көз, зордук зомбучуларды, кышкы чилдеде улуп үнүн баспай үшүгө-

нүн жайында эстен чыгарып, көлөкөлөп уктап жаткан ыкшоо-жалкоолорду тамсилдин жанрдык мүмкүнчүлүгүнө ылайык каймана маанисинде сынга алып, каркыра өңдүү карапайым адамдарды арамза, митайымдар менен жанашпай, өз жолу менен жашоого үндөйт.

Ал эми «Бөрү менен түлкү» тамсилинде бөрү – жеткен жырткыч, түлкү – куулугу ашынган залим катарында баяндалып, экөө эки типтеги адамдын аллегориялык образын түзөт. Карышкыр – азуулуу жырткыч, «өрөкчү бийик төө жарат», «эмчеги карыш бээ жарат», «коодон түшүп кой жарат», «ынак досу түлкүгө той түшөт». Досунун сыйын көрүп, жыргал табат. Акыры экөөнүн досчулугу карышкырдын ажал табышына түлкүнүн себепчи болушу менен бүтөт. Түлкү эртеси келип жемекке карышкырдын этин беките коюп, «дүмөгүн айтып», секирип жолго түшөт. Натыйжада зулумдуктан да залимдик ашып түшөт, ал баарынан да коркунучтуу, автор ушул идеяны баса белгилейт. Тоголок Молдонун «Эшек менен булбулу» акындын тамсил түзүүдө профессионалдык деңгээлге көтөрүлүп, жазма поэзиянын ыкмаларын өздөштүрүү тилкесине кеңири киргендигин даана аныктап турат. Муну айрым изилдөөчүлөрдүн ошол кезде жарык көргөн китептердин акындын чыгармачылыгына тийгизген таасири катарында эсептешинде¹⁵ чындыктын үлүшү бар.

Тоголок Молдонун аллегориялык ыкма менен түзүлгөн «Куштардын аңгемеси» аттуу ири поэмасы журт бийлөөчүлөрүн сынга алып, ашкерелөөчү мүнөзгө ээ. Чыгармада булбул, буудайык, бүркүт, карчыга, кыргый, жагалмай, турумтай ж. б. куштардын суу куштарына көрсөткөн зордук-зомбулугун, жырткычтыгын баяндай келип, «алардан кутулуунун амалын табалы» деп, акыл салат. Кеңешке боз куштар да чакырылат. Өзүлөрүнчө бий шайлап, сууну ээлеп менчиктеп алмак болушат. Бирок бир бүтүмгө келе албай, ар бири өз көмөчүнө күл тартат. «Баарыбыздын улуубуз, калыс сөзүн айтар» деп кузгунга кайрылышса, «акыл-эси даана экен», «айлачыл болор бала экен», «мурун такыр көрбөпмүн, сулууча келген кара жигит бий болуучу жан экен» – деп, өз баласын көрсөтүп, калыс сөз-

дөн таят. Бийлик менен суу талашы жайынча бүтөөр эмес, «үмүт кылып бийликтен тоодак менен куу турат». Ошондо булбулдун айтканы боюнча суу кушунан кыл куйрук, боз кушунан кара боор ат чабышка чыгат. Кимиси маарага мурун келсе, бийлик да, суу ээлиги да ошол тарапка өтмөк. Жыйынтыгында зыпылдап учуп, алдыда келе жаткан кара боорду кыл куйрук алдап, жолунан жазгырып, өзү маарага биринчи келип, бийлик да, суу да куунун колуна өтүп, «өлөң сазын алдырган» тоодак арманын айтып, кара боорду каргашы менен окуя аяктайт. Чыгарманын бүтүшүнө караганда коомдо суу куштары, боз куштар майда уруктардын өз ара ынтымакташып бириге албаганынан улам бүркүт, карчыга сыяктуу азуулар мурункудай эле өз үстөмдүгүн сактап калгандай ой туудурат.

Кыскасы, чыгарманын башында курч көтөрүлгөн идея жыйынтыкталып, аягына жеткирилбесе да, акындык калк арасына биримдик, ынтымак, адилдик, калыстык сыяктуу дидактикалык, агартуучулук идеяларды жайылтууга аракеттенгендиги ачык байкалат.

Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы дагы бир өзгөчөлүк эл арасында айтылган сатиралык мүнөздөгү жомок, күлкүлүү окуяларды ырга айландырып, алар аркылуу турмуштук, адеп-ахлактык, тарбиялык жана саясий-коомдук мааниси бар маселелерди көтөрүшү болуп саналат. Алсак, «Телибай тентек» – элге кеңири белгилүү жомок. Анда Телибай аттуу акылсыз баланын ар кандай күлкү келерлик кылык-жоругу баяндалат. Акыры өзүнүн акылсыздыгы менен тоодон кулап келе жаткан ташты «кармап аламын» – деп каза табат. Жомоктун окуясы ушул.

Ал эми Тоголок Молдо ушул мазмундун чегинде эле калган эмес, ага тарбиялык жана социалдык маңызы бар маселелерди кошуп, поэмалык деңгээлге көтөргөн. Тоголок Молдо боюнча Телибай Дадаңбай деген байдын баласы. Бай бала көрбөй жүрүп, «өлдүм-талдым» дегенде уулдуу болот да: «Аман жүрсө болду» – деп, аны жөн-жайына коёт. «Кой-ай» дегенди билбей, эрке талтаң өскөн бала ары акылсыз, ары өжөр өсүп, «Телибай тентек» аталып, карыганда атасын катуу кайгыга салат. Баласынын тен-

тектигинен, акылсыз иштеринен улам мал-жандан ажыраган Дадаңбай кайгырып жүрүп каза табат. Атасы өлгөндө да Телибай акылына кирбейт. Улам бир акылсыз иштерди жасап, жалгыз эжесин азапка түшүрөт. Мындан акындын элдик мазмунду көчүрүп койбостон, чыгармачылык менен иштеп чыккандыгы, идеялык жактан өркүндөткөндүгү агартуучулук идеянын кеңири өңүт алышы ачык көрүнүп турат.

«Кемчонтой» поэмасынын мазмундук негизин дагы да эл арасында белгилүү акылсыз адамдар жөнүндө айтылган күлкүлүү окуя түзөт. Анда жаман менен жакшынын, кайгы менен кубанычтын, чындык менен тамашанын чегин ажырата албай, калкка шылдың болгон акылсыздын кылык-жоругу баяндалат. Тоголок Молдо ушунун негизинде «Кемчонтой» поэмасын жаратып, ага жаңы мотивдерди, окуя, каарман, персонаждарды, социалдык маңызы терең маселелерди киргизип, түп нусканын чегинен чыгып, күлкүлүү окуялардын жыйнагын мазмундуу, образдуу бир бүтүн поэманын деңгээлине көтөрөт, каарман-персонаждарга реалдуу мүнөздөмөлөр берилет. Мисалы, поэмада Кемчонтойдун казы атасы «парасыз сөз айтпаган, акыйкат бүтүм кылбаган» куу жана өзүмчүл, Багдагүлдүн атасы караңгы, түнтөй адам катарында сыпатталат. Ал эми Кемчонтойдун адамдык сапаты мыскылдуу мүнөздөмөгө ээ.

Адам десе санда жок,
Ага-тууган анда жок,
Айткан кебин унутат,
Акмактыгы жанда жок.
Жоругу айбан малда жок,
Нандын атын унутуп,
Кемчонтой айтат жалпак – деп,
Калпагын айтат байпак – деп,
Байпагын айтат талпак – деп,
Эшегин айтат атым – деп,
Эс-акылы жогунан,
Энесин айтат катын – деп.

Жогоркудай адам десе айбан, айбан десе адамдык сөлөкөтү бар келесоого атасы өлсө да, колунда жугу бар эне-

си калың малды мол берип, бир кедейдин акылдуу кызы Багдагүлдү алып берет. «Көзүнөн жаш төгүлүп», кыз канча бир жыл жабыр тартат. Натыйжада элдик мазмунга акылдуу аялдын окуясынын кириши, кыздын келесоого башы байланып, кордук көрүшү чыгармада ашкерелөөчү социалдык жагдайды арттырган. Акылдуу аялдын акылсыздан кутулуу үчүн жасаган айла-амалында акындын көз карашы берилет. Чыгармада тикеден тике бактысыздыкка дуушар болгон Багдагүл сыяктуу кыздарды өз тагдыры үчүн активдүү күрөш ачууга, ар кандай укуксуздуктан, теңсиздиктен, кемсинтүүдөн кутулуунун жолун издөөгө чакырат. Поэма форма жагынан да фольклордук салттуу ыкманын чегинен чыгып, көркөмдүк деңгээли көтөрүлөт. Тоголок Молдонун элдик сатиранын жанрдык табиятына мүнөздүү апыртуу, коюлтуу ыкмасын жазма адабияттагы шарттуулук менен кылдат айкалыштырышы чыгарманын композициялык структурасына, образ түзүү системасына жаңычылдыкты киргизип, поэманын тарбиялык, таанып-билүүчүлүк, агартуучулук, көркөм-эстетикалык маанисин арттырууда зор роль ойногон. «Кемчонтой» деген сөздүн лакапка айланып, калктын лексикасына кириши да бекеринен эмес.

Тоголок Молдо кара ыр – калыс ыр эсептелген санат, терме сыяктуу дидактикалык чыгармаларга да кайрылган. Жыйнакка кирген санаттарын талдап караганда илгертеден көч сыяктуу созулуп келе жаткан элдик, акындар чыгармачылыгындагы салттуулукту мазмун, форма жагынан улантуу менен анын тарбиялык гана эмес, социалдык да маанисин арттырып, өзүнүн агартуучулук, демократиялык идеяларын сиңирген, мазмун жагынан да байытып, жаман менен жакшынын чегин кеңейтип, реалдуу жагдайда талдайт. Буга акындын «жаман», «жакшы» аял жөнүндөгү санат, термелери ачык далил. Аялдын жаман, жакшысы анын критерийи тууралуу чыгармадан толук маалымат алууга болот.

Дегеле акындын турмуштагы бул же тигил терс көрүнүштү баяндоодо эл арасында айтылган мыскылдуу, күлкүлүү лакаптарды шарттуу түрдө пайдаланышы чыгар-

манын идеясынын ачык түрдө жүзөгө ашышына өбөлгө түзөт. Мисалы, эл оозундагы «тууй элек уйдун узуна күйүп» деген лакап тиричилик жасабай, түтүнмө-түтүн кыдырып тамак уулап, оокат кылган жалкоо жанбактыларга каршы багытталат. Тоголок Молдонун «Жанбакты» чыгармасында жогорку типтеги адамдын бүт турпаты мыскылдуу түрдө көз алдыңа тартылат: бий атасы өлгөндөн кийин баласы мал-жандан бат эле ажырап, жанбактылык жолуна түшөт. Түтүнмө-түтүн, айылдан айыл кыдырып, барган жеринен кетпей жатып алып, үй ээсин жадатат, өз элин да унутат. Бир айылда жыйында отурган адамдар: «бир кунаажын көк букадан чыкты, ошонун уузун ичип кет» – деп шылдыңдашат. Анда жанбакты:

Бука кууду дегенче,
Кунаажын тууду десеңчи,

Элге барып нетейин,
Элден бүтүн кечейин,
Ашыкпастан, шашпастан,
Ууз ичип кетейин –

деп калып калат. «Элиңди жоо чапты» дешсе да, «эми кайда барайын» деп жооп табат. «Элиң аман калыптыр, эми кеткин» дешсе, «элим аман калыптыр, эми эмнеге барайын» – деп, сөздөрүн түгөтөт. Кыскасы, кунаажын тууганча күтүп, ууз ичип, элине кайтат.

Автор «Кара макмал жорголо» аттуу чыгармасында чама-чактысына карабай, оокат кылдырып турган жалгыз атты күйөөсүнө саттырып, макмалдан чапан, шайыдан көйнөк кийип, айдаган эгинди оруп-жыюу учуру келгенде шайы кетип, кара терге чөмүлүп түйшүк тартып «жоргосу чыккан» аялды күлкүгө алат. Чыгарма эринин төмөнкү шылдыңдуу сөзү менен жыйынтыкталат:

Чапандын баркын билбепмин,
Сени жорго кылыптыр,
Бул кара макмал жорго экен,
Окута турган «молдо» экен.
Катын сенде айып жок,
Кара макмал жорголо,

Камыгып кетсең салкындап,
Шай көйнөккө корголо.

Тоголок Молдо Куба кой менен ээсинин кинелешинде айтыштык ыкманы колдонуу менен кой ээсинин ыкшоолугун, жалкоолугун сынга алат. Куба койдун «сөзүндө» ээсинин кылган иштери тизмектелип көз алдыга тартылат: көчпөй-конбой, Аксайдын чөбүн жегизбей, тууганда кардын чөпкө тойгузбай, ак жайдын күнү акыйтып аркандашып коюп, арманын арбытат, сугарбай айдап суусатып, күндө үч маал жуушатып, такыр сайга жаткырып, кадемин катырат. Өзү талыкшып уктап жатып алып, жаш балага кубалатып айдатып, жанын жабыркатат. Ал эми кышында көргөн кордугун айтып болбойт; камалып карда жатып, карандай суук сай сөөгүн сыздатып, жанына батат, бир жылда үч кыркып, кышкы чилдеде калтыратат, токтусун жакшылап бакпай кыл куртка алдырып өксүтөт. Акырында Куба кой өзүнөн пайда көрсө да ээсинин жакшылап кам көрбөгөндүгүн айтып, жер жеберине жете келип:

Короом муздак муз болду,
Мээнет баскан Куба кой,
Мээси жок ээге туш болду,
Көзүм көрбөс көр болду,
Өпкөм үшүп көгөрдү,
Көрсөттүң далай өнөрдү –

деп «сөзүн» жыйынтыктайт. Койдун айтканы жүйөөлүү чыгып, ээсинин оозунан сөзү түшүп, жооп бере албай жеңилет. Кыскасы, чыгарма айтыштык формада түзүлүп, анда малды багуунун, ага кам көрүүнүн реалдуу жол-жобосу баяндалып, кайдыгерлик, көңүл коштук, жалкоолук сынга алынат.

Акындын өз эскерүүсүнө караганда ал да башка өнөрлөштөрү өндүү чыгармачылык башатында элдик сүйүү ырларына кайрылып, кыз оюндарда ырдап да жүрөт. Ага анын чыгармалар жыйнагына кирген «Жигиттин кызга ырдаганы» ачык мисал боло алат. Бул чыгарманын кыз оюнда ырдалуучу ырдын байыркы үлгүсүн түзүп, өзүнүн мазмуну жана формасы боюнча шайкеш келип турганды-

гы менен аныкталат. Тоголок Молдонун сүйүү ырларында күйгөн мотиви күчтүү. «Толгонай», «Койкөз», «Үрпүкан» ырларынын кейипкерлери – ашыгына жетпей зарланган жаштар. Алардын ички күйүтү, муң-зары баяндалып, аялдар теңдиги, жаштардын укугун коргоо, сүйүү эркиндиги сыяктуу өз доорунун проблемалык маселелери козголот. Жаштардын баш кошуусуна тоскоол болгон адамдардын аты аталып, тарыхый-турмуштук орду бар реалдуулук катарында мүнөздөлөт.

Совет бийлигинин орношу менен жаштар өз укугун өзү чечүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Башынан калктын аң-сезиминдеги демократиялык көз карашты кубаттап, чыгармаларында чагылыштырып, аялзат теңдигин, тең укуктуулукту, сүйүү эркиндигин коргоп келген акын мындай тарыхый-турмуштук маанилүү окуядан четтеп кала албайт эле. Алгачкылардан болуп, «Аткантаң менен Сүйгөнбай» поэмасында өз каалоосу менен кедей жигиттин бай кызына баш кошкондугун даңазалап чыкты. Чыгармасына да символикалуу ат берди.

Тоголок Молдону балдар адабиятына негиз салган акын катарында бааласак да ашыктык кылбайт. Анткени ал эл арасында айтылып жүргөн «торпогум», «Турумтай», «Ботосу өлгөн төө», «Үркөр-үркөр топ жылдыз», «Балдардын ырын» алгач топтоп, толуктап балдарга сунуш кылат. Ошондой эле ал тарабынан иштелип, ырдык формага түшүрүлгөн «Телибай тентек», «Жети таз, жеке таз», «Абышка-кемпирдин көмөчү», «Бабырган», «Абышка-кемпир» сыяктуу жомоктор да жаш өспүрүмдөрдү кайдыгер калтырбайт.

Айрым маалыматтарга караганда төкмөчүлүк өнөрдөн да четте эмес, жамактап айта коюучу экен. «Манас» эпосун Тыныбек манасчыдан 18 жашында али жазмачылыкка баш оту менен кире элек мезгилинде үйрөнүп, устатына импровизатордук ыкма менен кайрадан айтып берет. Бошкой аттуу акын менен бир чоң жыйында айтышкандыгы дагы белгилүү факт. Тоголок Молдонун чыгармачылыгынын бир өзгөчөлүгү ал куйма кулак дегендей, калк казынасын каймагын бузбай, өркүндөтсө өркүндө-

түп, бирок төмөндөтпөй сактап калгандыгы, көптөгөн эл ырларын, поэма, аңыз сөздөрүн, акындардын чыгармаларын жыйнап, Академиянын фондусуна тапшырышы. «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтүгү боюнча 100 миң жолго жакын материал жазып берген. «Жаңыл Мырза» эпосунун өзүнчө вариантын түзгөн. Тарыхый жана фольклордук негизи бар «Шырдакбек», «Эр Эшим» материалдарынын үстүндө иштеп, эпикалык чыгарманын деңгээлине көтөргөн. Калк тарыхы, ата-бабанын санжырасы жөнүндө айткандары, жыйнаган материалдары өзүнчө чоң сөз кылууга арзыйт.

Сөз чынына келгенде Октябрь революциясынын жеңиши, Совет бийлигинин орношу Тоголок Молдонун чыгармачылыгын рамкага салган жок. Анын чыгармачылыгында агартуучулук, демократиялык идеянын тармак жайышынан болуу керек акындын ой-пикири, көз карашы учурдун саясаты менен шайкеш келип, демократ акын катарында ардакталды. «Кедейлерге насыят»¹⁶, «Өзгөрүш», «Эркиндик» сыяктуу поэмаларын жаратып, өз заманынын саясатын үгүт түрүндө калк сезимине сиңирүүгө аракеттенди. Акындын бул эмгеги да өкмөт тарабынан жогору бааланып 1939-жылы Москвада өткөн кыргыз адабияты жана маданиятынын декадасында «Ардак белгиси» ордени менен сыйланды. Анын чыгармаларын, элдик мурастарды алып калууга шарт түзүлдү. Ырлар жыйнагы 1944-жылы 1954–1955-жылдарда чыгармаларынын эки томдугу, 1970-жылы дагы да эки томдугу айрым толуктоолор менен басылып чыкты. Ырлары орус тилине которулду. Кийинки мезгилде санжырасын жарыялоо иши да колго алына баштады. Чыгармачылыгын иликтөө, изилдөө проблемасы да кандайдыр бир деңгээлде жолго коюлган деп эсептөөгө негиз бар. Ата Мекендик согуш мезгилинде калк башына түшкөн катаал мезгилде да 80 жаштын кырына барып калгандыгына карабастан, карт акындын калемги мокогон жок. Өмүрүнүн аягына чейин өз элинин патриоту, окурмандын сүймөнчүктүү акыны болуп кала берди.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фонду. Инв. № 1468.

² Ошондо. Инв. № 1468.

³ Тоголок Молдо. Ырлар жана поэмалар. I жыйнак. – Ф., 1944. 23-бет.

⁴ Маликов К. Замандаштарым жана каламдаштарым. – Ф., 1964. 15-бет.

⁵ Тоголок Молдо. Чыгармалар. I том. – Ф., 1970. 274–334-беттер.

⁶ Жогорку жыйнакта. 132–133-беттер.

⁷ Тоголок Молдо. Чыгармалар. II том. 130-бет.

⁸ Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Ф.: Илим, 1988. 299-бет.

⁹ Борбордун фонду. Инв. № 37.

¹⁰ Борбордун фонду. Инв. № 37.

¹¹ Борбордун фонду. Инв. № 1267.

¹² Борбордун фонду. Инв. № 1267.

¹³ Тоголок Молдо. Чыгармалар. I том. – Ф., 1970.

¹⁴ Борбордун фонду. Инв. № 200. 411-бет.

¹⁵ Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Ф., 1988. 299-бет.

¹⁶ Кедейлерге насыят. 1925-жылы Москвадан араб алфавитинде жарык көрөт.

БЕЛЕК СОЛТОНОВ

(1878–1938)

Кыргыздын белгилүү патриот уулдарынын бири, тарыхчы, элдик оозеки чыгармаларды жыйноочу, изилдөөчү жана акын Белек Солтоноев 1878-жылы Чоң-Кеминдеги, мурдагы аталышы боюнча Экинчи Жантай айылында, Аюке уругунда (азыркыча Тегирменти айылында) жарды үй-бүлөдө туулган. Наристе жарык дүйнөгө келбей жатып үч ай илгери атасы Солтонкелди көз жумуп, апасы Кыргыз эски салт боюнча Солтонойдун никесине өтөт. Ошондон улам Солтонкелди уулу аталбастан, Солтоноев болуп калат. Анын мындан аркы өмүр жолун, өз доорунда жасаган коомдук иштерин, чыгармачылык байсалын кепке алуунун алдында бул тарых жазган тарыхый адамдын, акындын бейнесин белгилеп, ишмердигин ийине жеткире жазган Кеңеш Жусупов менен Качкынбай Артыкбаевдердин «Белек Солтоноев жана анын мурасы»¹, «Белек Солтонкелди уулу Солтоноев»² деген эмгектерин баса белгилөө менен, өз ишибизде ошолорго көбүрөөк кайрылаарыбызды айта кетебиз. Айрыкча бизге Белек Солтоноев өз колу менен 1937-жылы 10-апрелде жазып кеткен «Арызасы»³ негизги факты болуп берет. Бул 1936-жылы 21-сентябрда Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин алдындагы Жергиликтүү Комитетке, ВКП(б)нын Кыробкомуна, Совнаркомго жана Эл агартуу Комиссариатына жолдогон арызынын кайрадан жаңыртылып жазылган нускасы экен. Мында көрсөтүлгөн негизги маселеге жеткенге чейин окумуштуу, акындын өмүр жолун уланта барабыз.

Белек Солтоноев 7–8 жаш курагында молдодон окуп, сабатын ачат, тогуз жашында өгөй атасы – Солтоной Чол-

пон-Атадагы тааныш бекетчи оруска окуткун деп бериптир, ал окутпастан каз кайтаргып койгондо, эптеп орус тилин жана тамгаларын үйрөнө берет. Аны байкаган Масковский күзүндө Караколго мектепке киргизсе, үч айдан кийин окуудан чыгып калат. Кайра Кеминге келген Белек кой кайтарат, башка жумуштарды аткарып жансактап жүрүп, кийин Бишкекке качып келе берет. Ошол учурду К. Жусупов мындайча жазат: «Б. Солтоноев тил билгендиктен Пишпектеги орустарга бат эле аралашты. Орус көпөсүнүн көмүр кепесинде баш калкалап, чочкосун карап, бир жылча жанын бакты. Бактысы ачылып, боорукер орустун шарапаты менен бак өстүрүүчүлөрдү даярдоочу кыргыз мектебине кирип калат. Биздин божомолдо Белектин эл тарыхына, ырасым-адетке, маданиятка кызыгуусуна оболу мектеп башчысы А. М. Фетисовдун таасири тийсе керек. Б. Солтоноевдин андан башка кайсыл мектептерде окугандыгын, кимдер менен баардаш болгондугун, кимден тарбия-таалим алгандыгын даректеген маалыматты таппадык. Не болсо да, Пишпектен эки жыл багбанчылыкта окуган Белек ак-караны тааныды, ындынын өчүрбөй алдыга үмүткөр карады, илим-билим алганды дегдеп калды. Кечээ эле айылдан шаарга жыңайлак, делдектеп качып түшкөн тиригара кедей баласы баштагыдан тумтак өзгөрдү, аң-сезими ойгонду, орус төбөлдөрү, жаки бай-манаптардын ким экендигине көзү жетип, өнөр-билимдин аркасы менен элине кызмат өтөөнү ойлонду»⁴. Ооба, орустар менен аралашып, алардын тилинде сүйлөп, Бишкектен эки жыл билим алып, көзү ачылып калган Белек элине эмгек кылууну, «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» дегендей, мекендин чегин коргоо, же айбалта асынып душман менен салгылашуу деп бир жактуу түшүнбөстөн, андан кем калбаган эрдиктердин бири – өз элинин тарыхын жазууну, фольклорун жыйнап, изилдөөнү тандап алып, калган бардык өмүрүн ушул маселелер коштоп жүргөн. Сабатсыздардын арыздарын, каттарын жазып берип, орусчадан кыргызчага, кыргызчадан орусчага которуп тилмечтик кылып оокат өткөргөн. Ошентип жүрүп элге алынып, 1894-жылы Атаке болушунда катчылык кылып, анан болуш шайлан-

ганын өзү: «1916-жылы бай-кулак элементтеринин мага каршы үгүттөшкөндүгүнө карабастан, өзүм менен бир райондо жашаган жана мени жергиликтүү орус жана кыргыз төбөлдүгү менен бийликтин азабынан өздөрүн коргоочу киши катары жакшы билишкен кыргыз кембагалдарынын ишенимине татыдым. Ошол ишенимдин негизинде, кембагалдардын колдоосу менен 1916-жылы, көтөрүлүш болоордон мурда, мен Атаке волостуна болуш шайландым да, ал кызматта төрт ай – апрель айынан августка чейин иштедим» – деп, майдалап түшүндүрүп, арызынын маани-мазмунун: «...мени 1916-жылкы кыргыздардын көтөрүлүшүнө катышып, орус өкмөтүнүн бийлиги тарапта болгон же анын буйруктарына жан тарткан, демек, кыргыз элине чыккынчылык кылган деген сыяктуу оор күнөөнү менден алып таштоону өтүнгөн элем»⁵ – деп жазган.

1916-жылкы Үркүндө Б. Солтоноев да качкан кыргыздардын ичинде Кытайга барып келген. Андан кийинки өмүр баянын да өз «Арызасынан» окууну улантабыз. Мындай жол ишенимдүүлүктү жана жеткиликтүүлүктү камсыз кылат. Б. Солтоноев: «Андан кийинки мезгилдерде мен Кыргызстандагы социалисттик курулушка абдан активдүү катыштым, партия менен өкүмөт тапшырган ар кандай жооптуу тапшырмаларды эч каяшасыз жан дилим менен аткардым. Алсак, 1916-жылы КазССР Алматы районунун чыгыш бөлүгүндө Совет бийлигине үндөгөн агитатор болдум. 1920-жылы Кызыл Аскердин атчандар бөлүгүнө ыктыярдууларды тартуу боюнча Түркфронт Реваскерсоветинин өкүлү болдум; 1921-жылы мени качкындарды жайгаштыруу боюнча Жети-Суу облревкомунун жана түрк ЦЧКнын өкүлү катары Нарын уездине жиберип, ал жерде басмачыларды жок кылуу боюнча ВЧКнын 217-өзгөчө чек ара батальонунун отрядына жол көрсөткүч жана тилмеч кылып дайындашты, ошондо бир нече жолу басмачылар менен болгон кагылышууларга катышканым үчүн кийин Петерстин отрядынын карамагына дайындалдым; 1922–1924-жылдары элге билим берүү органдарында иштедим, ал эми 1924-жылы сентябрь айында Түркеспубликасынын Наркомжери 1916-жылы Россиядан кач-

кан кыргыз көтөрүлүшчүлөрүн кайра кайтаруу максатында мени Батыш Кытайдын Синь-Цзянь провинциясындагы Иле-Тарбагатай аймагына, тактап айтканда, провинциянын административдик борбору Кулжа шаарына командировкага жиберди.

Акырында, 1927-жылдан баштап мен Кир. АССР Наркомагартуунун карамагындагы илимий изилдөө мекемелеринде илимий кызматкер болуп иштедим. Ар кандай кездери астейдил аткарып келген иштеримдин жогоруда аталып кеткендеринин өзү эле менин социалисттик курулушка катышуума тоскоолдук кылууга эч кандай негиз жок деп эсептеген Совет өкмөтүнүн жана партиянын жүргүзгөн иш-аракеттерине менин толугу менен берилип жан тарткандыгымды айгинелейт»⁶.

Ал 1930-жылдан баштап терминология маселелери боюнча алектенип, Край таануу илим изилдөө институтунун кызматкери катары сөздүктөр түзүүгө, термин сөздөрдү жыйноого катышып, илим менен алектенип жүргөн мезгилинде 1937-жылкы репрессияга кабылып, ошондон 1938-жылы опат болот.

Белек Солтоноев, биринчи иретте, кыргыздын Революцияга чейинки өтө маанилүү көптөгөн материалдарды топтоп, илимий негизде ой жүгүрткөн, аналитикалык жолдо иш алып барган эң алгачкы тарыхчылардын бараандуусу болуп саналат. Буга «Кыргыз элинин тарыхы боюнча материалдар» же «Кызыл кыргыз тарыхы» деген кол жазмасы (кийинки аталышы менен китеп болуп чыккан⁷) далил болот. Анын ичинде кыргыз тарыхы менен кошо кыргыз адабиятына, маданиятына байланышкан материалдар да бир топ бар. Ал жөнүндөгү сөздү кийинкиге калтыра туруп, алгач Б. Солтоноевдин адабий чыгармаларынын башатына буралы. Бул багыттагы сөздү К. Артыкбаевдин мурда аталган китебиндеги бир топ даана фактылар менен жабдылган жеринен мисал тартып окуганыбыз жөндүү болот: «Алматыдагы чыгуучу «Тилши» газетасынын 1923-жылкы 29-октябрдагы санына Баялы уулу Касымдын «Адабият майданында» деген макаласы жарыяланып, анда «Жаштар өрнөгү» деген китепчеге Б. Солтоноевдин

«Жаңы өскөн жаш балдар» аттуу ырынын жарыялангандыгы кабарланган жана газетанын ошол санына ошол ырдын тексти үзүндүлөнүп басылган.

К. Баялинов менен бирдикте жазган дагы бир «Аймактык кыргыз-казак билим комиссиясынын назарына» деген макаласында⁸ Б. Солтоноев тарабынан 1. «Кыргызча Алиппе китеби». 2. «Акыл деген эмне?». 3. «Жетим кыздын ыры». 4. «Кыскача кыргыз тилинде словарь». 5. «Кыргыз-казак жаштарына». 6. «Кыргыз макалы». 7. «Жыл он эки ай». 8. «Жаштар өрнөгү». 9. «Ак калпактуу кыргыздын башынан өткөн күн». 10. «Кошок, табышмак, жаңылмач». 11. «Шырылдаң», «Саксакай», «Бекбекей». 12. «Кыргыздын тамаша оюну» деген эмгектердин жазылгандыгы кабарланат жана макала: «Мына ушул жогорудагы айтылып өткөн адабияттарды жүзөгө чыгаруу үчүн казак-кыргыз билим комиссиясы бардык күчүн аябастан жардамын көрсөтөр деген үмүттөбүз» деген өтүнүч менен аяктайт⁹. Бул шилтемеден көрүнүп тургандай, Б. Солтоноев адабияттагы арышын ХХ кылымдын башында эле шилтеп (таштап), ошол кездеги газета, журнал беттерине бир топ эле поэтикалык, адабият изилдөө багытындагы материалдарды жарыялаган окшойт. Аны К. Артыкбаевдин аталган китебиндеги дагы башка жарыяланган котормолору менен өзү жазган чыгармалары далилдеп турат. Маселен, 1921-жылы В. А. Жуковскийдин «Колго түшкөн чымчык»¹⁰, Л. Н. Толстойдун «Пил», «Бугу»¹¹ аттуу чакан аңгемелерин ырга айлантканы, Шиллердин «Мээлей» деген ырын (орусчага Жуковский которгон)¹² которгону жана өзүнүн «Бала чак», «Балыкчы»¹³ деген чыгармаларын жарыялаган. Ал эми Темирбек Токтогазиев «Ала-Тоо» журналына (1991-жылы № 9–10) жарыялаган ырларынын даталары «1910-жыл» деп турганы Б. Солтоноев ыр жазууну өткөн кылымдын онунчу жылдарынын ичинде эле жаза баштаганына далил болот. Андагы ырлардын баары («Никелей заманындагы ырчылар» дегенден башкасы) негизинен аңуулоого байланышкан кесиптегилер туурасында жазылып, «Саякатчы», «Капканчы», «Мергенчи», «Бүркүтчү» деген аталыштарга ээ. Ырлар ушундайча аталганы менен көпчү-

лүгүнүн тыянагы илим-билим үйрөнүүгө карата чакырык менен аяктайт. Бул олжодон куру калып аткан казак менен кыргыз элин сындап, башка элдерден артта калбоого үндөп отурат. Маселен, «Мүнүшкөрдө»:

«Анык, чынын биз айтсак,
Кыргыз менен сен казак,
Илим, өнөр билбеген,
Сен да биздей бир чунак»¹³–

деген ыр түрмөгү бар. Бул саптар акындын эң алгачкы калем сыноолорунан жаралгандыктан көркөмдүк, техникалык б.а. ыр куроо ыкмалары жагынан бир топ эле аксап турганына карабастан, илим менен өнөргө чакырганын, мезгил талабын жана элге керектөөсүн кыраакы сезгендигин ырастап турат. «Бүркүтчү» деген ырда болсо кыргыз, казакты бүркүттөн кутулуп кеткен түлкүнүн «сөзү» менен «Кутулган соң куу түлкү шылдың кылып көңүл шат»:

«Кайран кыргыз ак калпак
Боордошуң көп казак.
Жашсың, жаан аралап
Илим изде чапкылап»¹⁵ –

деп дагы эле билим, билимге чакыруу аракетин кылат. Б. Солтоноевдин жогоркулардан башка дагы В. И. Ленинге арналган: «Ленин», «Жер жүзүнө шам чырак» дагы башка темалардагы: «Аң уулоо», «Кыргыз оюндары», «Бала чак», «Өткөн турмуш элестер» ж. б. поэтикалык туундулары бар. К. Артыкбаевдин кабарлаганына караганда Б. Солтоноевдин адабий көркөм мурасы беш миңден ашуун ыр жолунан турат экен. «Алардын ичинен 1917-жылга чейин жазылган «Бала чак» деген поэмасы айрыкча орунду ээлейт десек болот. Мында автор балалыктын татынакай элестерин гана сүрөттөп көз алдыга келтирбестен, Октябрь революциясына чейинки кыргыз элинин турмуш-тиричилик көрүнүштөрүнөн да кеңири маалымат берет. Башкасын мындай койгондо да, өткөн доордогу балдардын турмушуна тиешелүү ар түрдүү турмуш чындыктарынын таасын сүрөттөлүшү чыгарманын дүйнө таанууга көмөк болуучу маанисин ого бетер тереңдетери талашсыз»¹⁶. Поэмадан үзүндү келтиребиз:

Кой саадырып, козу алдым көбүк бер деп,
Талкан таап, каймакка көөлөп бер деп.
Ошол күнү көңүл ток өз жайында
Көөрчөктү ичкенде мен эркелеп.

Чүкө үчүн балдардан таяк жесем,
«Чүкчүйө кат» дечү энем үйгө келсем.
Калкан кылып кыт куюп сака болсо,
Кайта-кайта ойнодум алда нечен.

Кой айдадым көчкөндө тайды минип,
Жалаң көйнөк, бешмант жок, таар кийип.
Чаначтагы айрандын майын жалап,
Ичип алып токчулук жайын билип.

Көктөмдө көргөмүн далай азап,
Козу, улакты көтөргөм жаман чарчап.
Арыгынан баса албай калган койду
Араң үйгө жеткиргем сүйрөп айдап¹⁷.

Белек Солтоноевдин дагы бир поэмасы «Румкан» деп аталып, өз карачечекей баласынын каза болгонуна байланышкан арман-кошогу айтылат. Чыгарманын өзүндө:

«Румкандын казалын
Уккандарга жазамын.
Жазбаганда кантейин
Өлүм чиркин азабын» –

деп, жанрын казал катары айткан. «Ала-Тоо» журналына да казал деп жарыяланган¹⁸, биз поэма деп айта берели.

Поэмада Б. Солтоноев Румкан аттуу уулунун туулгандан өлгөнгө чейинки өмүр жолуна кыскача токтолот да, негизинен өз арманын кошок аралаштыра айтып, тагдыр, турмуш, өмүр, өлүм туурасындагы билген, көргөн ой-корутундуларын каңырыгы түтөп жазып отурат. Акындын:

Эл Турпанга качканда,
Он алтынчы жылында
Мал(ы)-мүлкүн чапканда
Өңөрүп жүрдүм барганча, –

дегенине караганда, Румкан Улуу үркүнгө чейин туулгандыгы билинет. Ал эки жашка чыкканда энеси каза болуп («Эки жашта энекең өлүп жетим калгансың»), калган тарбиясы Белектин маңдайында жана жетегинде өтүптүр, ал төмөнкү саптардан көрүнөт:

«Алты жашка келгенде
Кубандырган кулунум»

«Он жашыңда окутуп,
Алиппени билдирдим».
Окуп жүрдүң орусча,
Финтехникум окушуң ж. б.

Акыркы ыр сабында айтылып аткандай, Румкан Финансы окуу жайында жүргөндө атасына байланыштырып окуудан чыгарып жиберет («Баласы деп Белектин Окушундан чыгарткан. Комсомолго койбостон Жалган ушак куруткан»). Бул окуядан кийин Баткенге иштеп кетет, андан Сүлүктүгө аскер кызматына барып, аягында Эски-Алачы деген жерде мугалим болуп жүрүп оорудан каза болот. Сөөгү ошол жакта калат («Санаага келбес Сүлүктү, Сайына, ботом, коюлдуң»). Румкандын трагедиялуу өмүр баяны кыскача ушундай. Поэманын басымдуу бөлүгү:

«Өшкүрүгүм таш жарып,
Кайта бастым, ой арман.
Сен калбадың тирликте
Мен болбодум садагаң».

«Алдымда аскар, бел элең.
Артымда дайра, көл элең.
Туш-тушумдан коргогон
Туу кылганым сен элең» –

дегендей каңырык түтөткөн арман-санаалар жана

«Туягы бүтүн тулпар жок,
Тумшугу бүтүн шумкар жок».
«Беш күнчүлүк жалганда
Ар ким кетет арманда.
Ажал келип калганда
Боору бүтүн, башы эсен
Болгон эмес адамда» –

дегендей өзүн-өзү жооткотуу саптарынан турат. Ошондой эле:

«Өткөн өмүр кадыры
Өз башында ээлик жок,
Карыганда билинет.
Жакшы катын кадыры
Күнүң калып жаманга
Кор болгондо билинет» –

сыяктуу санат насыят түрүндөгү ыр түрмөктөрү да өтө көп. Кыскарта айтканда «Румкан» поэмасы бакыйган баласынан айрылган атанын кошогу, арман күүсү же реквием сыяктуу мазмуну бай, мааниси терең, кайгылуу чыгарма десек туура болот.

Биз башында Б. Солтоноев, биринчи кезекте, кыргыздын жазма тарыхына алгач жол салгандардын эң белгилүүлөрүнөн дедик. Бул талашсыз чындыкты «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу уникалдуу эмгеги далилдеп турат. Муну окуган адам тарых менен кошо Б. Солтоноев элдик оозеки чыгармаларды жыйноого жана адабияттаануу багытына да көп эмгек сиңиргенине күбө болот. Маселен, V–VIII кылымдардагы Орхон-Енисей жазмаларынан тартып, кылым ортосундагы Асан Кайгы, Бука (Кет-Бука) сыяктуу ойчулдар менен акындардын айткандарына сарасеп салып, чыгармаларынан мисалдар келтирет. Ошолордун ичинен кыргыз урууларынын тамгалары менен Орхон-Енисей жазмаларындагы тамгалардын жакындыгы туурасында биринчилерден болуп айтканы көңүлгө аларлык. Бул Б.Солтоноев жазма адабиятыбыздын башатына, кыргыз тамгаларынын пайда болушуна ой оодарган дегенди билдирет.

Б. Солтоноев аталган кол жазмасында «Манас» баштаган эпосторду «Жаңыл Мырза», «Канышбек» сыяктуу элдик поэмаларды кепке алып, алардын тарыхый маани-мазмундарына кошо адабий талдоолорду да жүргүзө кеткен. Манасты «Адабият» деген атайын бөлүмдө карап, аталышы, ата-теги жана аны айткан манасчылар жөнүндө кеңири токтолуп, Молдо Сайпидиндин «Мажму ат-таварихи» кыргыздарга али белгисиз кезинде эле, анда жазылган Манас туурасындагы кызык кабарды таап, айта кетиптир:

«1920-жылында Талас кыргызынын берген кабары: «Ал-ма-Атага жакын Кара-Кыштак деген жерде кыпчактын локуш деген уругунан Манас деген баатыры кара кытай каптап келгенде жеринен ооп, Таласка келип туруп: Намангандын Каракожо деген улугу менен биргелешип туруп, кара кытай менен согушканда кара кытай абдан батчыт болуп жеңилип, Каштекти (Кара-Кыштак) кайтадан кыпчакка берген. Мындан соң ал жерге кара кытайлар көп жылга жете келе албаган»¹⁸. Мында айтылган кара кытай «Мажму ат-таварихте» калмак деп, кыпчактардын локуш деген уругу кыпчактардын жети кашка уругу деп берилет, калгандары Молдо Сайпидиндин жазгандарына дал келет. Эки айырманын экинчисин: «Таластык кыргыздын экинчи кабары: кыпчактын жети кашка деген уругунан 680–970-жылдарда болгон Манас бар баатыр»¹⁹ деп кеткен жери да бар. Мындагы көрсөтүлгөн жыл мезгили гана калмак кол салууларына дал келбей калбаса, Манастын уруусу, уругуна чейин так көрсөтүлгөн. Демек, мындан кыргыздар «Мажму атут-таварихтеги» Манас тууралуу мурда эле кабардар болуп, аны улуу тарыхчы Белек Солтоноевге айтып беришкен, жазылып турган эмгекке андоо салбаган манас изилдөөчүлөр менен тарыхчылар Молдо Сайпидиндин XVI кылым башында жазган «Мажму ат-таварихинен» куружалак калып келишкен десек өөн болбойт.

Ошондой эле Б. Солтоноев Манас кыргыз элинен чыккандыгын далилдөөгө да атайын көңүл бурган. Ага «Кызыл кыргыз тарыхындагы» «Манастын кыргыз болмогуна бир чоң далил» деген бөлүм мисал болсо, «Манас» эпосунун бардык манасчылардын вариантына мүнөздүү негизги мазмуну «Манас тууралуу бүткүл ырчылардын (манасчылардын) берген характеристикасы» деген бөлүмдө жыйынтыкталып берилген.

«Жаңыл Мырза», «Канышбек» поэмаларына көңүл буруп, адабий, тарыхый жактарын тескөөгө алышына, биринчиден, чыгармалардын маани-маңызынын кызыктуулугу болсо, экинчиден, баш каармандары кыргыз аялдарынан чыккан патриот-баатырлар экени Б. Солтоноевди өзүнө тарткан болуу керек. «Жаңыл Мырзанын» текстте-

ри жарык көрүп, элге белгилүү болуп калган, «Канышбекке» бир аз түшүнүк бере кетүүгө туура келет.

Аблай хандын 1775–76-жылдардагы чабуулу мезгилинде кыргыздар бирге туруп согушпагандыктан, айрым урууларга күч келип, катуу кыйроого учурашкан. Ошондогу 150 түтүн мундуз уруусунун талкаланганын Б. Солтоноев: «Аблай Ысык-Көлгө барып, Чолпон-Атанын көл жээгинде быткылында чеп жасап, мал-башы менен бекинип жаткан. Мундуз кыргызы таталай уругунун баштыгы Тыныбек менен согушуп, төрт күндөн соң казактар жапырып кирип чебин талкалап, 150 түтүн кишинин көбүн кырган. Тыныбектин Канышбек деген кызы жана 16 кыз олжого түшкөн»²⁰ деп жазып, Абылай аскерлеринин айдоосунда Соң-Көлгө бараткандагы Канышбектин ыйлаган жеринен поэмадан мисалга тарткан:

Алты короо таталай
Алты айланып чапкыдай,
Асили бузук Абылай,
Атаңдын өчү бар беле ай.
Жети короо таталай,
Жети айланып чапкыдай,
Жетеси жок Абылай,
Жетеңдин өчү бар беле ай.

Корголоттуң быткылга,
Кордук кылдың кудай ай,
Абылайдай ит кулга.
Карсак жүрбөс караң жол
Капарда жок Абылай
Кармоосунда баратам.

Түлкү жүрбөс түлөй жол,
Түндө кетип баратам.
Түшкө кирбес Абылай
Туткунунда баратам»²¹.

Кайратынан тайбаган, акылынан жанбаган Канышбек Соң-Көлгө жеткенде Аблайга: «Ата-эне, эл журтубуздан ажырап, 17 кыз олжолонуп, сиздерге бүлө болдук. Сиздерден башка барар жерибиз, басар тообуз калган жок. Тут-

кунда келе жатып зордук, басмачылыкка кириптер болуп, кирдеп кеттик. Кир-когубузду жууп тазаланып алууга уруксат бериңиз!? – деп кайрылат. Аблайдан уруксат алган соң 17 кыз Соң-Көлгө келип, Канышбек: «Биз ата-эне, эл-журт, бир туугандарыбыздан ажырап, өмүр бою казакка күң болуп, олжо катын атыгып жүргөндөн көрө өлгөнүбүз артык» – дегенде, 17 кыз чачтарын байланыштырып суу түбүнө чөгүп кетишет. Не деген кашкөйлүк! Не деген патриоттуулук! Кандай кайрат, кандай эрдик!

Кыргыз элдик поэмаларындагы аял каармандардан Ата Мекенди аздектөө, аны сүйүү жагына келгенде «Канышбектеги» Канышбек, «Ак Мактымдагы» Мактым сулуу өзгөчө бийиктикте турат. Биринчиси Ата конушунан, эркиндигинен айрылып, намыс-ариятине балта чабылган соң он алты кызды баштап, чачтарын түйүштүрүп көл түбүнө чөгүп кетип, жашоодо бир жолу берилчү өмүрүн кыйса, экинчиси Ата Мекенине кайра жетиш үчүн балдарын кыйганга чейин барат. Булар чынында патриоттуулуктун жогорку үлгүсүн көрсөткөн каарман-баатыр кыздар экендиги кашкайып турат. Демек, Б. Солтоноев элдик поэмалардын ичинен «Жаңыл Мырза» менен «Канышбекти» бекеринен тандап, атайын сөзгө алып аткан жок да.

Ошондой эле Белек Солтоноев Мамыр, Тайлак, Балбай баатырлардын эрдиктерин чагылтуу менен бирге Кет Бука, Асан Кайгы сыяктуу орто кылымда өткөн акылман ырчы, комузчуларды кепке ала келип, Жөжө, Калыгул, Арстанбек, Солтобай, Молдо Кылыч, Калмурза, Ысак Шайбеков өңдүү ырчыларды, Дыйканбай, Тыныбек, Акылбек, Сагынбай, Саякбайдай манасчылардын ар биринин өмүрүнө, чыгармачылык жолуна атайын токтолуп өткөн. Атактуу тарыхчынын адабиятты, анын өкүлдөрүн, алардын, чыгармачылыгын таанытууга жасаган мындай аракеттерин, акындык өнөрүн тарыхчылыгынан кем кароого акыбыз жок. Аны Солтоноев жазган «Уранхай адабияты», «Кыргыз адабияты» деген бөлүмдөр бекемдеп турат.

Б. Солтоноевдин поэзия жаратуудагы жана адабият таануу илимине кошкон салымдарын электеп, оош-кыйыштарын салмактап, өз баасында, өз салмагында элге жеткире айтуу алдында, кыска сөзүбүздүн нокотун ушерге коёбуз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ *Кеңеш Жусупов*. Белек Солтоноев жана анын мурасы// Ала-Тоо. – 1988. – № 11. 94–130-беттер.

² *Качкынбай Артыкбаев*. Акыйкат сабагы. (Адабий сын макалалар, изилдөөлөр, адабий портреттер). – Б.: Адабият. 1991. 99–124-беттер.

³ *Солтоноев Б.* Арыза//Кыргызстан маданияты. –1989. – № 9. 1-май.

⁴ *Белек Солтоноев*. Жогорку Арызда.

⁵ Ошондо.

⁶ Ошондо.

⁷ *Белек Солтоноев*. Кызыл кыргыз тарыхы. 1–2 китеп. – Б., Учкун. 1993.

⁸ «Тилши». – 1924. 6-январь. № 79.

⁹ *Артыкбаев К.* Акыйкат сабагы. Адабий сын-макалалар, изилдөөлөр, адабий портреттер. – Б.: Адабият, 1991. 112-бет.

¹⁰ *Жуковский В. А.* Колго түшкөн чымчык. (Ыр: которгон Б. Солтоноев) //Жаш ленинчи. –1965. – № 12.

¹¹ *Толстой Л. Н.* Бугу (Аңгемелер. Которгон Б. Солтоноев)//Жаш ленинчи. –1969. – № 8.

¹² *Шиллер*. Мээлей. (Ыр. Которгон: Б. Солтоноев)// Жаш ленинчи. –1969. – № 8.

¹³ *Солтоноев Б.* Балыкчы. Бала чак (поэма)//Кыргызстан пионери. – 1966. –26-март.

¹⁴ *Солтоноев Б.* Мүнүшкөр//Ала-Тоо. –1992. – № 9–10, 234-бет.

¹⁵ *Солтоноев Б.* Бүркүтчү//Ала-Тоо. –1991. – № 9–10, 235-бет.

¹⁶ *Артыкбаев К.* Белек Солтоноев Солтокекди уулу. Китепте: Акыйкат сабагы. – Б.: Адабият, 1991. 113-бет.

¹⁷ Б. Солтоноевдин адабий мурастары басма бетине толук жарыялана элек болгондуктан тексттен үзүндүнү К. Артыкбаевдин жогоруда аталган китебинен алдык. 113–114-бетте.

¹⁸ *Белек Солтоноев*. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп. – Б.: Учкун, 1993. 138-бет.

¹⁹ Жогоруда аталган китептин ошол эле 138-бетинде.

²⁰ Аталган китептин 170-бетинде.

²¹ Аталган китептин 171-бетинде.

ТОКТОГАЗЫ ЖУСУПБЕК УУЛУ

(1864–1933)

Токтогазы Жусупбек уулу өзүнүн ар кырдуу өнөрү менен Талас жергесине белгилүү адам. 1923-жылы Каюм Мифтаков Таласта болгондо аны менен жолугушуп, көпкө баарлашып, кол дептерчесине аны төмөнкүчө мүнөздөп жазат. «Токтогазы Нусупбек (туурасы Жусупбек) уулу калк арасында акындыгы, ырчылыгы менен атактуу болбосо да, чечендик, ар түрдүү кыргызга ирдүү китеп жазуу менен атактуу болгон. Кыргызга адабият керектигин бардык кыргыздардан мурун аңдаган (түшүнгөн). Ошондуктан кыргыз тилинде өз колу менен китеп жазып тараткан. Жазган китептери татар, сарт, казак китептеринен көчүрүлгөн ырдуу таржымалар болгон. Бирок алар жазып берген кишилер тарабынан жоготулган. 1898-жылы 32 жашында Канай манаптын катыны Кенжетай дегенге 200 беттен артык «Кисса – Анбияны» кыргызчага таржымал кылып жазып, сыйлыкка тартуулаган. «Кадыркул» поэмасын Жаныш акындан, «Кесик башты» татарчадан которгон. Кол жазмасында өз колу менен жазылган таржымалы бар. Аны 20–21–22–23 жылдары жазат. Буларды өз колу менен мага сыйлап берди»¹.

Токтогазы жазма адабият тарыхында орун алууга зор акысы бар. Мындан көрүнүп тургандай, Токтогазы өз мезгилиндеги алдыңкы катардагы адамдан болуп, өз мүмкүнчүлүгүнө карата кыргыз арасына агартуучулук идеяны таратууга аракеттенген инсан. Бир жылдары медресе ачып, кедейлердин балдарын окутууга да аракеттенет. Ошол медресенин орду азыр да бар дешет. Токтогазы өз өмүр баянын өзү жазып кеткендиктен жана да кийин небереси

Темирбек² тарабынан тапкычталып жүргөндүктөн, башка акындардыкындай бүдөмүк эмес.

Токтогазы 1864-жылы Таластын Кең-Колунда Таш-Арык деген айылда төрөлөт. Уруусу – кушчу ичиндеги колпоч, уругу – каймазар. 1933-жылы дүйнөдөн кайтат. Токтогазынын ата-теги кедей болот. Ал үч жашка келгенде атасы Жусупбек өлүп, чоң энеси Бекбаланын колунда калат. Ал колунда бар адамдардын кызматын кылып, эптеп неберелерин чоңойтуунун аракетинде жүрөт. Токтогазынын сезимдүү, тирикарактыгын байкаган чоң энеси айылга келген кат билген адамдарга жалынып-жалбарып, ушул жетимчеме кат таанытып койсоңуз – деп көп сурануучу экен. Ошонун аркасында Токтогазы он экиге келгенде кат таанып окуп, жаза баштайт. Бала кезинде Булан деген байдын кой, козусун кайтарып талаада жүрүп, бир нерсени чиймелеп ыр жазат.

Сөзгө чечен, колу да жөндөмдүү келип, коңшу казак агаиндерин аралап, кереге уук, түндүк, эшик, босого жана идиш аяк, ашкеп жасап, жан сактайт.

1914-жылы өз тегерегине жолдош-жоролорун, тууган-туушкандарын топтоп, өздөрүн кысмакка алган байларга каршы көтөрүлүш чыгарып, кедей-дыйкандарга жер бөлүп берүүсүн талап кылат. Буга падыша өкмөтү кийлигишип, көтөрүлүштү күч менен басат. Козголоңдун башчылары катарында Жусупбеков Токтогазы, Турдубаев Мырзагелди, Найманбаев Байсары баштаган бир тобу камакка алынат. Архивдик материалдар боюнча түрмөгө алар менен бирге Байзаков Токтосун, Турсунов Шералы, Байматов Боромбай, Машанов Супатай, Кутуев Чортонбай, Байзаков Караке, Калманбетов Осмон, Калбатов Токтук, Жаркынбаев Керимкул, Күрөңов Дүйшөмбү, Суранчиев Сооронбай, Кымызов Шералы, Кутуев Чыпка, Чыныбеков Кумайын, Өмүраалы, Самаркан, Арыкбай, Моко, Абыке деген азамат жигиттер да отурат.

Козголоңго бүтүндөй бир жарды уруунун эр азаматтары катышат. Алар жер бөлдүрүп алып, эч кимге көз карандысыз оокат кылуу максатын көздөшөт. Ага жергиликтүү бай-манаптар макул болбой, эки жактын ортосун-

да кагылышуу ар дайым жүрүп турат. Карама-каршылык улам барган сайын күчөп, жалпы бийликке каршы туруу мүнөзүнө өтөт. Ошондо жаңжалды басууга падыша өкмөтү куралдуу күч менен капитан Григорьев башында турган отрядды жиберет. Эки жактын күчү тең болбогондуктан, козголоңчулар жеңилип, айылдын жигиттерин толук кармап кетишет. Алар бир жыл түрмөдө отуруп, 1915-жылдын октябрь айында Түркстан аскердик соту тарабынан Аулета (азыркы Жамбул) шаарында иштери кароого берилет. Ушул процессте Авраам Феодорович Титов деген жаш жигит адвокаттык кылып, күнөөлөгөндөрдүн ишин бир топ жеңилдетет, айрымдарын өлүм жазасынан кутултат. Бул жөнүндө 1959-жылы жогорку адам тарабынан Республикалык газеталарга бир кызыктуу кабар жарыяланат: Ал «Өлүм жазасына тартылган 22»³ аталып, анда төмөнкү окуя баяндалат:

Аулета уездиндеги Кең-Кол волостунун № 6 айлындагы 22 кыргыздын ишин Түркстан аскердик соту карап жатты. Булар «Эркиндикти эңсегендерди кармоого келген полицияга куралдуу каршылык көрсөткөндүгү, бир полицейскийди өлтүргөндүктөрү үчүн айыпталышкан. Сот процесси 5–8 октябрга чейин созулуп, соттолуучулардын өлүм жазасына тартылуу коркунучу турган. Өлүм коркунучунун алдында тургандарды коргоп-жактоонун натыйжасында согуштук сот өзүнүн алгачкы пикиринен баш тартууга мажбур болгон. 7 киши акталып, он киши 4–8 айга, үч киши 3 жылга кесилишкен, 2 гана кишиге 15 жылдан түрмө берилип, сүргүнгө айдалышкан». Макаланын аягында 1914-жылы сотто иши каралгандардын тирүү калганы барбы? – деп суроо салат. Буга Токтогазынын уулу Шүкүрбек редакцияга жооп жазып, ошол дарек боюнча Титов издеп барып, баласына жолугушкан экен. Авраам Феодорович ушул соттолгон кыргыздарды эсинде бек сактап калган. Бул окуяга кайрадан кайрылып, «Советская Киргизия» газетасына⁴ экинчи макала жазат. «Тоо арасында калган кичинекей айылдын жада калса, аты да жок экен, сот процессинде жөн гана Кең-Кол волостунун № 6 айылы деп аталган.

№ 6 айылдын эркектери падыша өкмөтүнүн кысымына, жергиликтүү бай-манаптардын эзүүсүнө чыдабай, колго таш, таяк, айры, найза, бакан алышып, 1914-жылдын октябрь айында жалпы көтөрүлүшкөн. Алардын эки мылтыгы да болгон.

Ташкентте аскердик кызмат өтөп жаткан мен үчүн ушул процессте адвокаттыкка жетүү оңойго турган жок. Камерага киргенимде ишенбеген көз караштарды жолуктурдум, жактоочуңар болом, кааласаңар» деп тилмечтен которууну сурандым. Тигилер бир азга кеңешишти да, алардын улуусу макулдугун айтты.

Төрт күнгө созулган процесс убагында козголоңчулардын жетекчиси менин суроолорумду так түшүнүп, айыптоочуга карай контр суроо берүүчү далилдерди келтирип, өзүнүн баамчылдыгы, терең ойлуулугу, акылы менен таңкалтты.

Ал али көз алдымдан ар бир суралуучунун элеси өтүүдө. Өзгөчө Токтогазы Жусупбековдун элеси жакшы тартылат. Ал сыпайы, туруктуу, күчтүү адам болгон, түрмөдө отуруп, сот жазасын күтүүдө ыр жазган».

Бир жазды демекчи, акындын түрмөдөгү чыгармаларынан айрым казалдары колго тийген. Анда ал өзүнүн капыстан капаска түшүп, туулган жерин, айыл апасын, тууган-туушканын, балдарын сагынгандыгын, эр азаматтан кол жууп айылда калган жалаң кары-картаң, бала бакыранын акыбалын ойлоп, терең ойго батып, кайгыргандыгын, өзү менен түрмөдө отурган тагдырлаш ар бир жолдошунун ал абалын, өз жагдайын ырга кошуп, айылга салам дуба жиберет:

Абалы сөзүм бисмилла,
Агайын-тууган сөз тыңда.
Тыңдасаң сөзүм баары арман.
Башымдан кетти күч дарман
Мен жаңылып түштүм абакка
Жамап коштум сабакка.
Зарылтып бизди коебу,
Залымдын үйү кабакка
Мен кабакта жатам кайгырып,

Калың журттан айрылып,
Жарылды менин таманым,
Тарыды баштан заманың.
Куруду амал айлабыз,
Өзүбүз камгүм жайдабыз⁵.

Токтогазы өзүнүн айылдаштары, менен түрмөгө түшүшүнө жергиликтүү эл бийлөөчүлөрүнүн чагым салышы себеп болгондугун фактылар менен далилдейт:

Кобушевке пул берип,
Пара кылдың Асылбек.
Ак жерден түрмө айдатып.
Жалаа кылдың Асылбек,
Бошкой курбу дос эдиң,
Байсары менен кас эдиң.
Баарыбыз сага не кылдык?
Сен бакырып жалгыз калганда
Пайдабыз тийген киши эдиң,
Барган сайын чамынып,
Сен картайганда күчөдүң.
Катын, бала кагышса,
Кайра имерип түзөбөй,
Сен жамандыкты күсөдүң
Аалыбай менен сүйлөшүп,
Аябай колум байладың.
Солдат менен ок атып,
Жанузагым жайладың.
Жана калган «Жаман кыз»

(уруунун аты).

Түгөлдөп түрмө айдадың.
Аны менен тынч койбой,
Тамырым сууруп салам – деп,
Түбүм менен ыкшадың
Тамырым сууруп алгыча
Сен айтып кетсең кантесиң?
Бутагым жулуп алгыча
Сен өлүп кетсең кантесиң?

Ошондой эле өздөрүнүн дарегин издеп, суроо-сопкут салар пенде жоктугун айта келип:

Кимиси кара, ким адал,
Кандай улук ылгайды? –

деп адилеттүүлүк, акыйкат издеп, суроо салат. Тилекке каршы анын мындай мазмундагы ырлары бизге аз санда келип жетти. Небересинин айтуусуна караганда латын, кийин орус алфавитине өтүп, мурунку араб тамгасы менен жазылган китептер четке сүрүлүп, ал эмес «репрессияга» учураган мезгилде анын кол жазмалары, эски китептери бир жар түбүнө казылып катылган экен. Кийин Токтогазынын көзү өтүп кетип, бала-бакырасы көзөмөлдөп ордун таппай калган көрүнөт. Жарды суу жеп кеткенде саргайган кагаздардын чыгып жаткандарын көргөндөр болуптур. Кыскасы, буга караганда анын өткөндөгү мурасы толук колго тийди деп айтуу кыйын. Жок дегенде Октябрь революциясына чейин эски чагатай, татар, казак, өзбек тилдеринде ар кандай басмалардан басылып чыгып, кыргыздарга тараган китептердин канчалык деңгээлде пайдалангандыгы жөнүндө толук түшүнүк ала албайбыз. Ал эми чындыгында колдогу айрым маалыматтар боюнча «Сал-сал», «Заркум», «Көрбаланын чөлүндө», «Кыз-Дарика», «Жусуп Залиха (Зулайка)», «Кисса-Анбия», «Шакир-Шакират», «Боз жигит», «Муңдук-Зарлык» сыяктуу ондогон чыгыш поэмалары кыргыздарга да келип жеткен экен. Айрым Ысак, Токтогазы сыяктуу кат билген акындар кыргызчалата көчүрүп, кол жазма түрүндө калкка таратып келген. Казак түрүндө элге окуп берип да жүрүшкөн. Бирок пролеткультук идея үстөмдүк жүргүзүп турган мезгилде мындай китептер динчил, эскичил катарында четке кагылып, иликтөө, изилдөө алкагына кирбей келген. Ошонун кесепетинен эпикалык чыгармалардын өсүш жолун белгилөөдө эпостордун түзүлүш, жаралыш доору бүтүп, өчүп бараткан мезгилде өз өзгөчөлүктөрү менен аренага кирген дастандык (поэмалык) чыгармалар, башкача айтканда, эпикалык жанрдын бир салаасы көңүл толо изилденбей келе жатат. Анткени, өткөндөгү Чыгыш поэмаларынын кыргыздарга кандай жол, кандай өзгөчөлүктөрү менен өткөндүгү, таралышы жөнүндө биздин колдо толук картасы жок. Байкоого караганда мындай поэма-

ларды кыргыздар бүкүлү бойдон кабыл албаган көрүнөт. «Шакир Шакират», «Үрүстөм», «Кероглу» дастанын Токтогул да айтуучу экен. Колдо материал болбогондуктан, акындын кандайча айткандыгы жөнүндө айтуу кыйын. Бирок төкмө акын Токтогул эч өзгөрткөн эмес деп эсептөөгө негиз жок. Же «Кыз-Дарыйка» поэмасынын Кадыркул Алиманов тапшырган нускасы китептик мазмундун өзгөргөндүгү, айрым каарман, персонаждардын кыймыл-аракетинин интерпретацияланышы тууралуу ачык маалымат берип турат. Демек, Токтогазы Жусупбек уулу тибиндеги жазгыч акындардын чыгармачылыгына көңүл буруу кыргыз жазма адабиятынын башаты кеңейип, башы ачылбаган проблемалык маселелерди козгоого түрткү болмокчу.

Колдогу айрым маалыматтарга караганда Каюм Мифтаков туура байкаган, анын акындыгына караганда агартуучулук, революцияга чейин, жарык көргөн Чыгыш поэмаларын көчүрүп, калк арасына таратууда чоң эмгек сиңирген. Буга ачык мисал. Токтогазы 1914–1915-жылдардын аралыгында түрмөдө отуруп, «Жаныш акындан жазып алган «Каракул» поэмасын толуктап жазып, ал жердеги кыргыз, казактарга окуп берип жүрчү экен⁶. Ал эми Жаныштын поэмасы китептин мазмуну аркылуу айткандыгы изилдөө процессинде аныкталган эле⁷. Кылыч Молдо «китептин жоргосу» атаган «Кысасул анбияны» (пайгамбарлардын өмүр жолу) кыргызчага которуп, китеп түрүндө тараткандыгын өзү белгилеп отурат. Айрым илимпоздордун айтуусуна караганда⁸ бул китеп түрк элдеринин арасына кеңири тараган экен. Эмгек 809-жылы түзүлүп, бир канча жолу басылып чыкты. Эң кийин татар тилинде басылат. Эл ичине көп тараган, тили түшүнүктүү «Кысасул анбиянын» көлөмү – 60 басма табак. Бул эмгекти окуган адам пайгамбарлардын өмүр баянынан, алардын тарткан азабынан, түрдүү коомдун тиричилигинен чоң маалымат алат. Ар бир окуяны баяндаганда Курандан үзүндүлөр орун алган. Алардын бардыгын түрк тилине которуп, кеңири түшүндүргөн. Бул эмгекти окуган адамдын билими учурунда өтө кеңиген. Ошондуктан кыргыздын чыгаан молдолорунун бардыгы муну окушкан.

Х. Карасаевдин пикири боюнча манасчы Сагынбай Орозбаков бир топ кызыктуу уламышты ушул эмгектен алган. Мындан көрүнүп тургандай, «Кысасул Анбия» кыргыздардын арасында кеңири белгилүү болуп, өз учурунун билимдүү адамдары катарында Токтогазы да четте калган эмес. Аны көчүрүп (200 бет) китепче түрүндө таратууга аракеттенген. Бирок тилекке каршы эмгектин көчүрүлгөн нускасы бизге келип жеткен жок.

Мындан башка «Барсиза шайык», «Эки Балгам» сыяктуу эски мазмундагы поэмаларды көчүрүп жазган экен. Бирок алардын алгачкы нускасынын дарегин табуу мүмкүнчүлүгү болбоду. Ошондуктан бул маселе ачык бойдон калды. Автордун эскерүүсүнө караганда жогорку поэмалар революциядан мурун 1912-жылдары жазылган экен.

Кантсе да анын чыныгы чыгармачылыкка багыт алышы Совет бийлигинин мезгилинде башталат. Октябрь революциясынын жеңишин өз учурундагы алдыңкы аң сезимдүү инсан катарында кабыл алат. Өз айылында жаңы турмушту, Совет бийлигин курууга активдүү катышат. Алматада өткөн Союз кошчунун съездинде сүйлөгөн экен. Токтогазы эл аралап ырдаган акын болгон эмес. Бардык чыгармаларын кагаз бетине түшүргөн жазгыч акын. Анын ырларын адамдар жатташып, элге таратышкан. Айрыкча түрмөдө жатканда элге жиберген дубай саламы калк оозунда айтылып калган.

Революциядан кийин өз айлы Кара-Сууга келип, мектеп куруп, кедей балдарын окутат. Айрыкча бул мезгилде элге билим керектигин жакшы түшүнгөн адам болот. Бир жагынан ыр жазып, экинчи жагынан Чыгыш поэмаларын кыргызчага которот. Небереси Темирбек «Кызайы кесик баш», «Пайгамбарлардын кызасы» үйдө сакталууда – деп маалымат берет. Токтогазы жогоруда белгилегендей өткөн замандын азап-тозогун көп көргөн адам, жашынан жетим калып, чоң энесинин колунда чоңоет, байдын козу, коюн кайтарат. Өз теңдигин, журтчулуктун эркиндигин талашып, түрмөгө түшөт. Түрмөдөн бошоп келгенден кийин да бай, манаптын куугунтугу токтобой, баш калкалап, казак жергесин аралайт. Революция жеңгенден 2–3 жылдан ки-

йин гана айлына келип, жаңы турмушту курууга белсенип киришет. Албетте, революцияга чейин мындай жагдайды башынан өткөргөн Токтогазы Октябрь революциясынын жеңишин, анын жетекчиси Ленинди чын ниетинен кучак жайып тосуп алат. Ал эмес Москвага барып, Ленинди көрсөм деген ниетте жүрөт. 1924-жылы жол башчынын кайтыш болгонун укканда катуу кайгырып, жоктоп узак ыр жаратат. Бирок анын жоктоосу оозеки чыгармачылыктагы салттуу ырлардан өзүнүн стили, көркөм ыкма, каражаттары жагынан кескин айырмаланып, чыгарманын жазма поэзиянын нугунда түзүлгөндүгү ачык көрүнүп турат. Ириде Лениндин өзү окшогон карыштарга кылган жакшылыгы, өткөндөгү залымдердин эзүүсүнөн, зордук-зомбулугунан куткарышын бир топ реалдуу, адамдардын сезимине жеткире баяндайт:

Эмгекчинин бири элем,
Мен да ошол эл тилегин тилеген.
Эмгек тартып нечен жыл.
Айдоосунда залымдын
Азап тартып жүдөгөн
Кандай кыйын күн болду.
Эзилип жүргөн эмгекчи эл,
Жаңыдан эсин жыйганда
Залымдарды талкалап,
Ырысын анын кыйганда.

Шум кабарды уккан соң,
Мөлтүлдөп жашым куюлду.
Терең ой түштү башыма
Азаптан жаңы арылган,
Эмгекчи элим жаш эле.
Эл ээси учуп кетиптир,
Айланасын курчаган,
Бай өлкөсү кас эле.

Андан ары «кеменгер Ленин өтгү» – деп, жети жашар бала ыйлап, жер өбөктөп жетимиште чал ыйлап, кары жаштын баары ыйлап, кайгысын тарткандыгын баяндап келип, чапкан жолуң улансын – деп тилек кылат. «Ка-

раңгы кетип, таң атты» (1926) деген ырында өзүнүн өткөн өмүрүнө, басып өткөн жолуна реалдуу көз жүгүртүп, талдоого алат да, өткөндү азыркы турмуш менен салыштырат. Эгерде илгери бир бечара болуп чымындай жандан түңүлүп», «бир эмес эки кесилип», капаста тумчукса, азыр өз эркиндигине ээ болот. Ырынын мазмунуна караганда 1914-жылы 12 жылга кесилет «Эки жыл отуруп» кутулдум деп келсе, 1917-жылы кайрадан тутулуп, «колуна чынжыр салынат». Али алдан-күчтөн тайып, бийликтен кете элек жергиликтүү эл башкаруучулары эл бузган адам катарында күнөөлөп, 300 сом айып салып, кайтадан түрмөгө каматат. 3 ай капаста жатып, арыктап өлө турган болгондо азык, оокат жоктуктан «кепилге чыгарып», Беш-Булак, Карой жерине келип, агайын-тууганына кошулат. Акын алтымыштан ашканда теңдиги колуна тийгенине ыраазы болуп, «көңүлү толкуп», өз тагдырына ыраазычылыгын билдирет. Токтогазы өткөндөгү кедейлердин оор түйшүгүн кошумчалабай, кемитип же ашырбай реалдуу баяндайт:

Көптөгөн кедей адамдар
Байлардын баккан малдарын.
Бай малы аман болсо деп,
Күн-түнү уйку көрбөстөн,
Кыйноого салган жандарын.

Бай өлтүргөн эр үчүн,
Атылып кеткен кедейлер
Он алтынчы жылында
Кыргыздан солдат алганда
Милдети үчүн байлардын
Сатылып кеткен кедейлер.
Жалгыз жарым адамды
Жалооруп ыйлап турса да,
Аны адам деп асти билбеген,
Же жалгыздыктын айынан,
Же жармачтыктын жайынан
Ою жетип, кол жетпей,
Далайлар өткөн дүйнөдөн.

Эгерде мурунку заманда: дүнүйөлүү байлар кандай айтса эп болуп», ой-тилеги орундалып келсе, азыр падыша өкмөтүнүн жоголушу менен байлардын жүрөгү солкулдап», бычактын мизинде турганда кедей, дыйкан балдары «бекер карап турбай, эмгектенип жыргайлы» – деп ураан чакырат. Кыскасы, акын өткөн замандагы кедейлердин саясий укугунун чектелишин, материалдык жагынан кысымга алынышын баяндоодо калыстыктын чегинен чыкпайт. Кантсе да өткөндүн азап-тозогун өзү басып, өз башынан кечиргендиктен, ырлары жасалмалуулуктан алыс туруп, ишенбөөчүлүктү туудурбайт.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Институттун фонду. Инв. № 7а.

² Токтогазы Жусупбек уулунун адабий портретин түзүүдө небереси Токтогазиев Темирбектин иликтеп жыйнап жүргөн архивдик материалдары жана газета, журналга жарыялаган макаласы пайдаланылды: Мурас// Кыргыз маданияты. – 1984. –7-июнь. Бакыт кушун издеген адам//Ала-Тоо. № 11.

³ Советская Киргизия. – 1959. –25-сент., Советтик Кыргызстан. – 1959. –14-окт.,

⁴ Советская Киргизия. –1959. –15-окт.

⁵ Фонду. 145. 8 (359).

⁶ Фонду. Инв. № 7а.

⁷ Кебекова Б. Кыргыз-казак акындар чыгармачылыгынын байланышы. – Фрунзе: Илим, 1985.

⁸ Карасаев Х. Кысасул анбия (кыскача справка). – Б.: Шам, 1992.

БООГАЧЫ (1866–1938)

Боогачы Жакыпбек уулу сенек мезгилинде байчыл акын эсептелип, иликтөө, изилдөө объектисинен четтелип келген обончу, ырчы, лирик акын жана алгачкы агартуучулардан. Бизге жеткен ырларынын мазмунуна караганда жалаң өз чыгармасы эмес, элдик күйгөн, сетпейларды көп билген, ырдап да жүргөн өңдүү. Анын акындыгынан обончулугу, аткаруучулугу ашса ашат, бирок кем калбайт. Боогачыны бүтүндөй кыргыз жергесине таанымал кылган – «Үкөй». Эл Үкөй дегенде Боогачыны, Боогачы дегенде Үкөйдү көз алдыга келтирет.

«Үкөй» – акындын жаштык курагын, жигиттик ышкын, махабат жалынын, ич күйүтүн көркөм чагылыштырган чындык негизи бар лирикалык чыгарма. Ырдын текстине күчтүү сезимдин ыргагында түзүлгөн сөз менен музыка, бийик мукамдуу кооз үн, аткаруучулук жөндөм айкалышып, эл эсинде түбөлүк түнөк алган. Али да, «Үкөйдү» аткаруучулар четтен табылып, калктын көркөм табитин канааттандырып келе жатат. Бул обондуу ырдын жаралышына эки жаштын бири-бирине болгон арзуусу, махабатына жетпей калган Боогачынын арман, күйүтү себеп болсо да, чындык окуядагы айрым деталдар вариацияланып, фольклордук мүнөзгө өтүп кеткендей түрү бар. Алсак, эл оозунда Боогачы менен Үкөйдүн окуясы эки түрдүү баяндалат. Бир даректе Үкөй өз аты – Уулкан делет), «Дөбөлүдөгү» Түмөнбай деген бардар кишинин кайындуу кызы болот. Бир тойдо бири-бирин көрүп, ыкласлары түшүп калган эки жаштын ортосунда сүйүү сезими бүчүр алат. Бир кабарда Үкөйдү кайындаган күйөөсү алып

бара жаткан жолдо Боогачы ажыратып калып, экөө баш ко шот. Бир аз тургандан кийин төркүндөрү алдап чакыртып, мурунку кайынына берип жиберет¹.

Ак-Моюн кыштагында туруучу Муратбеков Турдубектин айтымында Үкөй Оторбай дегендин аялы болуп, Боогачы экөө бири алмак, бири тиймекке сөз бекитип калганда ага-туугандары эл бузулат деп үйлөндүрбөй коюшат². Кыскасы, мындан көрүнүп тургандай, окуянын аңызга айланып кеткендиги анык. Абдырасул Токтомушев 1941-жылы декабрь айынын башында Баш-Кайыңдынын өйдө жагындагы Өзгөрүш деген кичине кыштакка барып, Үкөй менен бетме-бет жүздөшүп да чын, төгүнүнө жете алган эмес. Сөзүнүн кыясына караганда кырктан ашып, бала бакыралуу болуп калган аял өткөндөгү чуулдуу окуяны чубап, эл ичинде кепке-сөзгө калгысы келбеген чыгар. Жогорку маалыматтарга Чөдөн Болсунбаев бир топ тактык киргизген өңдүү. Өзүнүн очеркинин башатын тарыхый баян атайт. Бул кишинин кабарында Уулкан (Үкөй) 1965-жылы 80ден ашып дүйнөдөн кайтат. Сөөгү таза, ак сөөк, аз сүйлөгөн адам болот. Жалгыз кызы Сара 1975-жылы каза болуп, андан Төлөмүш аттуу бала калат. Сара Уулкандын экинчи күйөөсүнөн төрөлөт. Боогачылар эки аялдан эки кыз, беш уул болуп, кызы Туянанын акындыгы бар эле дешет. Туяна «Кайран элди» айтканда ыйлабай киши калчу эмес экен. Инилеринин ичинен Жумамүдүн да акын болуп чыгат³.

Кантсе да Боогачынын Үкөйгө аруу сезимин арнагандыгы, бирок эки жаш баш кошо албай, арманда калгандыгы чындык окуя. Ошондуктан Боогачы:

Күмүштөн чачпак соорунда,
Күнчүлүк кетсем оюмда.
Күмүштөй болгон Үкөйүм,
Тетиги, күн тийбес тоонун боорунда.
Алтындан чачпак соорунда,
Айчылык кетсе оюмда,
Алтындай болгон Үкөйүм,
Тетиги, ай тийбес тоонун боорунда –

деп амалсыз ажырашкан ашыгын көксөп, өзүнүн сагыныч, кусадарлыгын ырында төгөт.

Алалуу жылкы элде бар,
Ашыктык дарты менде бар,
Аламын деп ала албай,
Үкөйүм, ал милдетиң менде бар –

деп сөзүн кармап албай калганына кабатыр болот.

Болочокку ырчы, обончу Боогачы 1866-жылы⁴ Ат-Башы району, Ак-Муз айылында, Шаркыратма болушунда кышкы чилдеде төрөлөт. Атын Карача аттуу – айыл аксакалы койгон дешет. Маалымдоочулардын кабары боюнча колунда бар оокаттуу үй-бүлөдөн эле чыгат. Ак-Моюн айылында жашоочу Муратбек уулу Турдубек Карыя⁵ Боогачынын тегин кедей-кембагал дегенге каршы болуп, «Боогачыдай кишилерди көнүмүш адат боюнча эле бечара кылып, же тескерисинче көрсөтөсүңөр. Болгонун болгондой айтыш керек, Боогачынын атасы Жакыпбек эрдигинен, акылмандыгынан эл чогултуп, журт баккан киши. Боогачы да ошондой. Ырас, Октябрь революциясынын алдында бир азга болуш болгон. Элди билимге, дыйканчылык кылып, отурукташууга үндөп көп иш кылган» – деп нааразы болот.

Рустам Машырбай уулу журналист Жедигер Саалаев менен аңгемелешүүдө Жакыпбектин бир учурда сарыбагыш Кайдууга жигит болуп жүрүп, өзүнүн тыңдыгы, акылмандыгы, ниет кызматы менен манаптын ишенимине өтүп, Талас, Чүй, Ысык-Көл, Өзгөн тараптагы моңолдордун башын бириктирип, уруу башчысынын катарына жеткендигин айткан экен⁶. Жакыпбек 1882-жылдан кийин болуш болуп шайланат. Ушундан улам моңолдор уруусунун бир бөлүгү Ат-Башыны жердеп, Шаркыратма болуштугун түзөт. Буга чейин Ат-Башы өрөөнүнө Матай, Карача эли чериктер ээлик кылуучу экен. Боогачынын ырындагы, эжеси Туянанын кошогондагы маалыматтар жогорку пикирдин тууралыгын аныктап турат. Боогачы 1929-жылы жер которуп Оренбургка айдалганда Ак-Муздан Көтмалдыга (Балыкчынын оозу) чейин арманын айтып, тынбай ырдап келиптир. Ырында чоң атасы Бакыбайдын «элине душман келтирбей жоо кармаган», калкын азып-тоздуктурбай кармаган», тууганга туу, жарды-жалчыга бел болгондугун баяндай келип:

Өз атам жайын сурасаң,
Абадандын Жакыпбек
Алты дубан кыргыз эл.
Угуучу экен акыл кеп.
Моңолдорду чогултуп,
Эл кылыптыр Жакыпбек.
Байлыгын элдин ашырып,
Сел кылыптыр Жакыпбек.
Сегизбектин тукумун бел кылыптыр,
Сексен түрдүү адамдан.
Эл кылыптыр Жакыпбек –

деп өз атасын «сарыбагыш, бугу арасын жакын кылган», «кытай менен нойгутту», «тейит менен саякты тең тууган кылган», журт биримдигин, ынтымагын сактаган калыс, журт кишиси катарында мүнөздөйт. Ушул ой атасы өлгөндө жер алыс болуп кабар жетпей калып, ашында келген кызы Туянанын кошогуңдагы фактылар менен да бекемделет:

Аягы Талас, башы Чүй,
Атакем, айылдаш кылып жыйнаган,
«Жакыпбек өлдү» деп угуп,
Жаш карысы ыйлаган.
Атакем, моңолду издеп тынбаган,
Атакем, карч уруп жанын кыйнаган.
Атакем, оң, солго жетип кабары
Уккандын баары сыйлаган⁷.

Маалымдоочулардын айтуусунда болочокку акындын тууган апасы Таштанбүбү тогуз жашында, атасы он төртүндө каза болот. Бирок тирикарак, чыйрак өскөн өспүрүм жетимчиликтин каарын тартпаган өңдүү. Дегеле өз өмүрүндө той-тамашанын үлпөтүндө, «күүнү төгүп», сыйкырдуу ыр, обондун кереметинде термелген Боогачы ашкере бай болбосо да, калкка кадырлуу, алымдуу, кор болбой жашайт.

1914–1915-жылдарда айылга өз каражаты менен медресе ачып «Чаар китеп», «Сопуларды дин китептерин» карандай жаттатуудан башка окуучуларга терең билим бере албаган молдолордун ордуна Караколдон Дүйшөнаалы Каддарбай уулун алдырып, дин окуусунан сырткары «дүйнө-жаратылыш (жария) таануу», эсеп сабагы окутулат,

мектепке жетим балдар тартылат, жазуу, сызуу иши да жолго коюлат. 1916-жылы болуштукка шайланганда да Ат-Башыга теңселтип буудай айдашып, ырын ырдап, жагымдуу обонун созуп, элдин шарданында жүрөт.

Совет бийлиги учурунда, 1920–21-жылдары айылдык баштооч мектептин курулушунда (кийин орто мектепке айланып, 1990-ж. Боогачынын ысмы берилет) отун, суу менен камсыз кылууда өз салымын кошот. Аны жердештери да эскерет, акындын өз ырындагы маалыматтар менен да бекемделет. Алсак, Боогачы мектеп куруп жаткандарга карата бир топ күлкүлүү ырларды жараткан экен. Анын айрымдары эл эсинде сакталып калган:

Жарбаңдардын Сопу бай,
Өз алдынча жүргөндө
Кысыр эмди азоо тай.
Кыш куйганда кыйналба,
Сен болбойсуң кызыл май.

Сарыбагыштын Сарыбай,
Чөйчөгү чуңкур айгырдай.
Жалкоолонбой жакшы иште
Жайлоону санап кайгырбай.
Жаныш уулу Мамытым,
Мынча неге наалыйсың.
Көлөкөгө жашынбай,
Ишти чамдап арбыткын.
Ботокан, Чоке байларым,
Кеткен окшойт шайларың.
Борпоң өсүп иш кылбай,
Эзилип казы майларың.

.....

Тактай тилген Алышбай
Таза иштеген Черикпай
Мелдешкенде карачы.
Бири-биринен калышпай⁸.

Кыскасы, Боогачыны жердештеринин алгачкы агартуучудан деп эсептеши жогоркудай фактылар менен бекемделет.

Үзүндү түрүндө келип жеткен жогоркудай ырларына караганда акын жалаң гана күйгөн, секетпай эмес, ар кандай шартка карата ар түрдүү тематикада ыр чыгара коюп жүргөн көрүнөт. Бирок эл арасында сүйүү ырларын көп ырдап, лирик акын, обончу катарында таанылгандыктан, чыгармачылыгынын негизги багыты ушул жакка ооп, башка мазмундагы ырлары элде көп айтылбай унутулуп калса керек. Антпесе Боогачынын «ажалы жетип бай өлсө ач бөрүдөй жабылып», кедей өлсө кепин бычып бербеген», «байга жата калып куран түшүрүп, бейиш менен достошкон», «кагазга аят чийип» элди алдап өлгөндөн «көп дооран алып», тобо-топук кылбаган ач көз кожо-молдолорду сындаган ыры бир топ курч чыккан. Акын «ак селделүү молдолордун» жаман кылык-жоругун, алдамчы иштерин айгинелей келип, өз оюн, төмөнкүчө жыйынтыктайт:

Ишенбегин калайык
Ичи бузук молдого,
Молдо бол деп балаңды
Уруп, тилдеп зордобо⁹.

Колдогу бирин-эки материалдарга караганда акындын ырга болгон шыгы эрте-бала чагында эле башталат. Өз апасы өлүп, Айкана, Күлкана аттуу өгөй энелеринин колунда калган жаш бала бир жылдары Жакыпбек Өзгөнгө жолоочулап кетип, көпкө кармалып, кайтканда акыбалын сураган атасына:

Алтындан топчу бүчүмдө,
Апамдан калдым кичимде.
Айкана таздан таяк жеп,
Азабы менин ичимде.
Күмүштөн топчу бүчүмдө,
Күкүктөй калдым кичимде.
Күлканадан таяк жеп,
Күйүтү турат ичимде –

деп ырдап жооп берип, курсант кылган экен.

Боогачы кой-козу кайтарган балдар арасында көп болуп, бирде:

Арай, арай ай башы,
Айдын бүгүн он беши.

Азыгына алганы
Ак соолуктун жамбашы
Ары-бери каратпай,
Алдамкул байды жоо басты –

деп койчулардын коңур күүсүнүн обонуна салып куудулдана ырдап, аларды күлдүрүп көңүлүн ачса, үнү жакшы ырга шыктууларын той-тамашага апарып сүрөп, ырдатып, ырчылык шыгын арттырууга аракеттенген. Алсак, Сары ырчы аталган Асанакунга Боогачынын көп жардамы, таалим-таасири тиет. Кедейликтен корунуп, көпчүлүккө чыгып, бетин ачып ырдай албай жүргөн жигитти Шабырбек байдын тоюна апарып ырдатып, элге акын катарында таанытат¹⁰. Боогачыга сүйөнгөн койчу жигит жаңыдан ашка киргендей, «энчисине жалгыздап кабырга» тийип, кийсе кийимге, ичсе тамакка жарыбай, колуна союл алып», эртелеп кой жайып «малайлыкта жүргөндүгүн, ээси Салыкбайдын «моюнду мүлжүп берген» кунарсыздыгын, «чокой менен чарыкты» дүнүйө деп жыйнаган сараңдыгын көпчүлүккө жарыя салып ырдап, тыңшоочуларды күлкүгө тундурат. Кыскасы, Боогачы өнөрдү аздектеген, жаш ырчы, обончуларга камкордук жасаган адам болот. Нечен жыл мугалимдик кесипте иштеп, Боогачынын «Күйгөн», «Секетпайын», «Үкөйдү» өз оозунан угуп, айрым ырларын жыйнап жүргөн Жапар Чолпонбаевдин эскерүүсүндө сөзгө чечен, ак пейил, терең ойчул, улуу, кичүү, бай, кедейге бирдей мамиле жасаган жаркын мүнөз, жайдары адам болуп, комузду да жакшы чертчү экен¹¹. Айрыкча кубулжутуп күү чертип, же ырдаганда той-тамашаны көркүнө келтирип, угуучулардын оозун ачырчу дешет.

Совет бийлиги мезгилинде калк мурасын жыйнап баргандарга түшүнүү менен мамиле жасап, жылуу баарлашат, эл оозеки чыгармачылыгынын айрым үлгүлөрүн, өз ырларын жаздырат. 1922-жылы Мифтаков акындан «Карагул ботомду» жазып алат. Дагы башка материалдарды айтып берет. Жыйноочу күндөлүгүнө Боогачыга Шаркыратма болушунан жолуккандыгын, «уруусу – моңолдор, ак сөөк, манап, болуш болгон. 50 жаштарда»¹² – деп жазган экен. 1927-жылы ушул эле жыйноочу тарабынан ыр-

чылар боюнча түзүлгөн тизмеге кирет. Мында бир эскерте кете турган нерсе. Боогачы Каюм Мифтаковго «Боогачынын» обону (ыры) деп жүргөн обон чын-чынына келгенде меники эмес. Заманында бизге жолдош болуп, моңолдор элинде жүргөн Боогачы Какшаев аттуу ырчы комузчу бар эле. Менин обонум делип айтылып жүргөн обон ошонуку. Ал 1916-жылы өлдү.

Жана да менин кашымда жүрүүчү Ысмайыл аттуу Турдумамбеттин баласы бар эле (5–6 жыл жигит болуп жүргөн экен). Менин күүлөрүм деп жүргөндөрдүн көбү ошонуку. 20 жашында каза болгон»¹³. Сөзүн ырастап, колун коет. Бирок калк ичинде анын сөзүн аныктай турган фактылар учурабайт. Тескерисинче, «Боогачынын Үкөйү», «Күйгөн», «Секетпайы» деп авторлугун бир ооздон эле өзүнө ыйгарышат. Ырчынын көзү өтүп кеткендиктен, анын кандай ойдо айткандыгын тактоо кыйын. Биздин оюбузча, замандын мүнөзүн түшүнгөн акылдуу, кыраакы адам келечекте өз обон, күүлөрүн сактап калуу максатында эле айтса керек. Өз тагдыры кандайча чечилерине көзү жетпеген өңдүү. Анын Боогачы Какшаев дегени эле акындын өз сөзүнө башкача маани бергендигин көрсөтүп турат. Боогачынын кооптонуусу 1929-жылы ачыкка чыгат. 1929-жыл анын өмүрүндөгү ары армандуу, ары кайгылуу жыл болот. Боогачы элүүдөн эңкейгенде туулуп өскөн жеринен, тели-теңтушунан ажырап, өзүнүн жер которуп бейкүнөө айдалышын өтө оор кабыл алат. Үч жашар уулу Ийгиликти ат үстүндө тизесине коюп буркурап, коштошуп ырдап турган жери уккандардын зээнин кейитип, ыйлабаган жан калбайт. Тагдырлаш «өнөрлөшү Казыбектин да мууну-жүнү бошоп ырдап, Боогачынын кайгысын тең бөлүшкөн экен. Акындын бүткүл арман-муңун, күйүт, ызасын коштошуу ырында төккөндүгү төмөнкү ыр түрмөктөрүнөн ачык көрүнүп турат:

Айда бир асыл жол жүрсөм,
Алдымда минер бурагым.
Ай өткөрүп келгенче
Аман бол жалгыз чыгарым.
Алланын салган ишине

Арга жок мен да чыдадым.
Күндө бир алыс жол жүрсөм.
Күлүк – деп минер бурагым.
Күн өткөрүп келгенче
Аман бол жалгыз чырагым.
Кудайдын салган ишине
Күйүп бир күйүп чыдадым.
Ат-Башы ылдый жел болор,
Ар суусу сайын эл конор
Акылым табар тууган жок,
Азапка туулган куу тумшук,
Менин аргам не болор?
Кең Нарын ылдый жел болор,
Кечүүсү сайын эл конор
Кеңешим табар тууган жок,
Кейишке тууган куу тумшук
Менин аргам не болор?¹⁴

«Боогачынын айдалгандагы арманы» калкка кеңири тараган» чыгарма. «Артыкча тийди айлыма басмачынын коогасы» дегенине караганда Кытай менен чектеш өрөөндөгү мурунку бий, болуш, байлардын жер которуп айдалышына чек арадагы кандайдыр бир коогалуу окуя себеп болгон көрүнөт.

Акындын бул ыры коштошуу, арман ырынын жанрдык чегинде түзүлгөн. Боогачы жуктуу, тектүү жерден чыгат. Ата-тегинин санжырасын баяндай келип, улук болуп турганда уялып» урмат кылып, «улуктук колдон кеткенде» «уйпалап» кейиткендерге нааразылыгы билдирет.

Ырчынын Орунбор (Оренбург) жергесинде чыгарган ырлары бизге жеткен жок. Кагазга түшүрүп жүрбөгөндүктөн, унутулуп калса керек.

Боогачынын экинчи аялы Бүбү Түмөнбай кызы «тири-карак, күйүмдүү, тың, жакшы жар чыккан» экен. Ырчы айдалганда кошо барып, ал жерде эркек балалуу болушуп, атын Орунбор коет. Орунбор 1979-жылы, эле дүйнөдөн кайткан. Андан – жети, Ийгиликтен – беш эркек бала калат¹⁵.

Бизге жеткен бирин-эки үзүндүлөрүнө караганда ырчынын чыгармачылык мүмкүнчүлүгү жалаң эле ырчылык,

күйгөн, секетпайдын тегерегинде чектелбейт. Өз өмүрүндө ар кандай мазмундагы ырларды көп эле жараткан өңдүү. Ага мал, пул табуунун аракетинде болуп, шарыяттын жолунан гана эмес, адамкерчиликтен тайган «ак селделүү молдолорго», же Түгөлбай байдын тоюнда табак тартылбай, томсоруп калган беш-алты кедейдин абалын той ээсине баяндап турган жерин мисалга алсак болот. «Ат чабыш башталып», тойдун аяктаганын шылтоо кылган байдын сараңдыгын келекелеп ырдап, беделин төмөн түшүрөт:

Токтогулдан Түгөлбай,
Той бүтү деп жашынбай,
Тойдон кийин калыптыр,
Сулайманкул, Аарабай,
Эт десе жанын аябай,
Эттен кийин калыптыр,
Сыражиндин, Тагайбай.
Тойдон артып калгандыр,
Толтура табак жамбаш май.
Бечераны сыйлагын,
Берекелүү болсоң бай.

Кабарчылар Боогачынын адамды байлыгына, мартабасына карата бөлбөй, улуулугун урматтаган чоң адамкерчиликтүү адам болгондугун, кедей-кембагалдарга боорукерлигин баса белгилешет. «Кези келгенде Сопой байдын «жата берип, тамак ичип», кызыл май болгондугун, Ботокан, Чеке байлардын «борпоң өсүп иш кылбай», «шайларынын бошогондугун» чымчып өтүп, Уста Карыны, «ак эмгек менен таанылган Аалыны» урматтагандыгын билдирет.

Же баласы ооруп калгандагы айтканын эле алалы. Боогачы көпкө перзенттүү болбогондугунан уламбы, төрт аял алат. Алиге айдалып бараткандагы «Төрт катын калды союлдай, боз жорго калды союлбай» деген сөзү эл оозунда айтылып калган. Эр ортону болгондо Калдык аттуу аялы эркек төрөп, атын Ийгилик коет. Ошол уулу катуу ооруп калганда эмдеп-домдоп ырдап, элди күлдүргөн экен. Мындай карасаң, эм-дом ырынын чегинде түзүлгөн жөн жай эле ыр сыяктуу. Кылдат талдап көрсөң турмуштук-со-

циалдык маселенин кошо камтылгандыгы байкалат. Ага төмөнкү ыр саптары ачык күбө:

Канкор десең Кыдырга бар,
Калшты көп айткан шыпырга бар,
Кабактагы Калбырга бар,
Кайын атасы менен күндө урушкан
Жаңыбайга бар,
Менин уулумда эмнең бар?
Кой ичинде жекеге бар,
Кара сакал текеге бар,
Сопу десең Ногойбайга бар,
Менин уулумда эмнең бар?
Молдо десең Сулукка бар,
Кара ниет десең Сокулукка бар,
Менин уулумда эмнең бар?
Таштан катуу сараңга бар,
Ичи бузук арамга бар,
Кайыры жок байга бар,
Суу жетпеген сайга бар.
Менин уулумда эмнең бар?¹⁶

Айрым санат ырларын да жаратып, анда «ажал жетсе чымын жан чыгып кетет бир паста», ошондуктан агайынтууган чырдашып араз болбо, убадага бек бол, ушакчы менен муңдашып, уятка калба, жамандыктан алыс бол, аңдабай сөз айтып, адамдын көөнүн оорутпа деп, акыл-насаат айтат¹⁷. Мындай фактылар Боогачынын чыгармачылык өнөрканасынын али да көп жагы ачылбай жүргөндүгүн көрсөтүп турат. Тилекке каршы бул мүнөздөгү материалдар бизге аз санда жетти.

Боогачы элге лирик акын, обончу, аткаруучу катарында таанылып, калктын көркөм табити ушул жагына көбүрөөк ооп кеткендиктен, турмуштук, социалдык маанайдагы башка чыгармалары эл эсинде көп сакталбай калган. Ал эми Оренбург жеринде үч жыл сүргүндө жүрүп, жаштык курагы, жалындаган махабаты өткөн жээк-жергесин, эли-журтун сагынып нечен эле түйшөлгөн чыгар. Же болбосо, жер которуп бараткандагы жол азабы, араба, чанага түшүп, кыштын суугунда жол тарткан азаптуу күндөрү, материал-

дык мүмкүнчүлүгү, моралдык укугу чектелип, оор турмушту башынан өткөрүп, «Айдалып, кетип баратам, Ак-Музга сөөгүм коюлбай» деп арман-муңу артып жер оодарган акын жалаң эле күйгөн, секетпайды ырдап, күн батырып, таң атырбаса керек. Жаш жагынан деле илгерилеп калгандыгын да эске алуу керек. Кантсе да баягы боз жорго минип, кундуз бөрктү башына кийип, сулуу кыз сүйүп, армандуу махабатын боздоп ырдап эл аралап жүргөн күндөрү арта калып, турмуш-тиричилик жагдайы, эл, жер сагынычы, Ата-Журтуна аман-эсен кайтуу, белгилүү даражада социалдык маселелер алдыңкы катарга көтөрүлөт. Ал эми акындын өмүр таржымалындагы бул жагдайлар ырларына чагылышы табыйгый зарылчылык болучу. Же канатташ казак калкы менен карым-катыш түзбөгөн, эл арасында ырдабаган деп да айта албаспыз. Ырчынын чыгармачылык өмүрүнүн ушул мезгилинин таптакыр үзүлүп, бир да материалдын бизге жетпей калышы өкүндүрбөй койбойт. 1932-жылы бошоп, элине кайтканда чуудан алыс болгусу келген чыгар, өзү да ырдап эскербеген көрүнөт. Эгерде айтса, эл эсинде айрым үлгүлөрү сакталып калган болор эле. Анын үстүнө сүргүндөн келгенден кийин деле баскан-турганы чектөөгө алынып, ошол себептүү Ак-Музга барбай, Дөрбөлүдө жашап калат. Өлгөн жылы жөнүндө кабарчылар төрт датаны көрсөтүшөт: 1938, 39, 35, 36. Иликтеп көргөнүбүздө 1936-жылы өлгөн экен. Сөөгү Дөрбөлүгө коюлат. Жалпы чыгармачылыгын хронологиялык жактан алганда негизги ырлары жигитчилик курагы 1900-жылдардын тегерегинде түзүлүп, кийин кошумчаланып толуктала берген көрүнөт. Айрым ырлары, ал эмес обондору эл арасына кеңири тарап, авторлугу унутулууга баш коюп, элдик болуп кеткен. Тескерисинче, элдик күйгөн, секетпайлардан да Боогачыга оошкондугу байкалат. Бул анын акын гана эмес, чебер аткаруучу ырчы болгондугу элдик ырларды да ырдап жүргөндүгү менен байланышса керек.

Боогачынын күйгөн, секетпайлары негизинен 20-жылдары эле кагаз бетине түшүрүлүп, эки жыйнак түрүндө жарык көргөн. Башка акындардан өзгөчөлүгү ырлары өз оозунан жазылып алынган.

«Секетпай» жыйнагы 1925-жылы Москвадан басылып чыгат, араб тамгасында, 5 миң нуска, 59 бет. Жыйнап басмага даярдаган – Ишеналы Арабаев. Түзүүчүнүн эскерүүсүнө караганда китепти чыгарууга Ташкендеги кыргыз жаштарынын уюму демилге көтөргөн сыяктуу. Мында да Боогачы Жакыпбек уулунун Нарын уездинде жашап, эр ортонуна барып калгандыгы, жаш курагында шайыр-шатман, оюн-зоокту гүлдөткөн жигит экендиги белгиленет. Бул жыйнакка кирген ырлар анын жаш убагында түзүлгөндүгү тууралуу кабар берет. Экинчи «Күйгөн» аттуу жыйнагы, 1927-жылы Фрунзе шаарында араб тамгасы менен жарык көрөт. 3000 нуска, 37 бет. Басмага Сыдык Карачев даярдаган. Жыйнакты түзүүдө алгач кагаз бетине түшүрүлүп, акындын өз оозунан жазылып алынган нуска сакталып калбагандыктан, жарыялоо учурунда кандай принцип сакталгандыгы, түзүүчү эмнени жетекчиликке алгандыгы жөнүндө жыйынтыктуу пикир айтуу кыйын. Сыдык Карачевдин: «оңдолгон; түзөтүү киргизилген» деп эскерткендигине караганда жарыялоодо эркин мамиле жасалган көрүнөт. 1990-жылы «Адабият» басмасы Боогачы менен Ысмайылдын чыгармаларын бириктирип бир китеп кылып чыгарат. 1994-жылы акындын туулган күнүнүн 125 жылдыгына акындын ырлары, Боогачыны иликтеп, өмүр баянындагы даректерди тактоого аракеттенип жүргөн Ж. Чолпонбаев, Ч. Болсуналиев, Ш. Мусабеков ж. б. эскерүү – иликтөөлөрү камтылган толугураак жыйнагын Кубат Ибраимов түзүп, окурмандарга тартуулайт.

Дегеле, Боогачынын күйгөн, секетпай ырлары эл арасына кеңири тараган. Анын айрым үлгүлөрү фольклордук экспедиция мезгилинде тил, адабият институтунун кызматкерлери тарабынан жазылып алынып, Академиянын корунда сакталууда, айрымдары кийинки түзүлгөн жыйнакка да кирген.

Боогачынын ырлары калк арасына эки түрдүү жол менен тараган өңдүү. Бир катары оозеки түрүндө, экинчиси китеп-жыйнактары аркылуу. Мазмуну, окуясы жагынан анчалык өзгөргөн эмес. Бардык учурда ырчынын өз башынан өткөн бактысыз махабаты чыгарманын негизин түзгөн-

дүгү ачык байкалат. Кылдат көз жүгүртсөң, акындын ырлары эки мезгилдин башын бириктирип турат. Бир учурда Боогачы арзыганына жете албай, катуу түйшүк тартып, бейпайга түшөт. «Күйгөн» жыйнагындагы ырынын мазмунуна караганда бир мезгилде сүйгөнүнө колу жетип, бакытка балкып, ыракат алган өңдүү. Бирок көп узабай, арзыганынан айрылып, арманы түбөлүк ичинде калат.

Бырындагы:

Кар артынан кыш кетет,
Боосун үзсө куш кетет,
Атасы берсе бирөөгө
Буркурап ыйлап, кыз кетет.
Колумдан кеткен сен болдуң,
Комутта калган мен болдум.
Кадырлаш өзүң кетерде
Капаландым, толгондум.

сыяктуу маалыматка караганда сүйгөн кызын атасы зордоп башка бирөөгө берип жиберген көрүнөт. Кантсе да арзыганынан айрылуу сезимтал ырчынын жүрөгүн катуу жаралайт:

Маңдай жагың Каш-Кулак,
Барарга чолом кайсы убак.
Мал берип, сени ала албай,
Байланды го биздин бак.
Уят болуп, сынды шак.
Калтар менен Мойнок-Жар,
Көңүлдө нечен кайгы бар.
Көңүлдөш болуп турганда
Көрө албаган пейли тар.
Көлтөгү башы Беш-Күңгөй
Кетериңди мен билбей.
Кетериңди мен билсем,
Кайрылып кайра бир келбей¹⁸, –

деп коштошо да албай кол үзгөн армандуу махабатын өмүр бою жоктоп жүрүп өтөт.

Жыйнактагы (күйгөн) ырдын текстине караганда Боогачы оозеки гана ырдабастан «калем алып олтуруп, казал кылып ойлонуп» жазган көрүнөт. Ошондуктан арзыганына:

Какшатсаң да мен сага
Кат бергеним койбодум.
Кадырлашың чын болсо,
Каттагы сөздү ойлогун¹⁹ –

деп суроо сопкут салат.

Жогорку жыйнакка кирген ырлар негизинен арзуу, ашыктык, ыкласы түшкөн ашык жарды колуна түшүрө албай күйүп-жанган жигиттин ички күйүтү баяндалат. Жигитти арзыганынын «акырын сүйлөп күлгөнү», астыр-тан сумсайып суктандырганы, айнектей чачыраган нурдуу көзү, күмүштөй жаркыраган тунук тиши, «сурмалуу көз, ак маңдай», «сүрөткө тарткандай» сымбаты делебесин козгоп, жанына тынчтык бербей, түн уйкусун, күн тынымын алат. Жаштыктын ышкысы жанына жай бербей:

Оболоп учкан кептерим
Ок менен куусам жетпедим,
Ойнуң таттуу жан курбум,
Оюмдан асти кетпедиң.
Сабалап учкан кептерим,
Закым болуп жетпедим.
Тамашаң таттуу жан курбум,
Санаамдан асти кетпедиң –

деп арманын айтат. Дегеле бозойдун көңүлү тынчып арман-күйүтү арылар эмес, арзыганына тең келе турган адамды бул чөлкөмдө табар эмес:

Кериле басып теңселип,
Келинден чыкпайт сенчелик,
Аракет кылып жете албай,
Кейиштүү барбы менчелик
Зарланып сага жете албай,
Карып болдум сенделип.

Негизинен «Күйгөн» жыйнагына кирген ырлар Боогачынын жеке керт башынын окуясы, махабат ышкысы катарында көрүнгөнү менен күйгөн, секетпайдын стили салттуу ыкма, көркөм каражаттары ачык байкалып турат. Бул акындын элдик ырларды көп аткарып, анын салттуу өзгөчөлүктөрүн өз чыгармачылык өнөрканасына терең сиңиргендиги менен түшүндүрүлөт. Мында бир көңүлгө ала

турган маселе Боогачы Совет өкмөтүнүн айыл адамдарын тегиз сабаттуу кылууга жасаган аракетин толук колдоого алат, жаңы мектеп курууда өз салымын кошот. Ошондой эле мурунку заманда атасынын айтканы менен көңүлү каалабаган кишиге баш кошуп, арманы арылбаган кызкелиндердин жаңы уруят жолунда өз тагдырын өзү чечүү укугуна ээ болушун көңүлүндө жаратып, өзүнүн да эски бүтпөгөн жарасы, жүрөк күйүтү козголгон өңдүү. Бул төмөнкү ыр жолдорунда ачык мүнөздөмөгө ээ болгон:

Уруят чыкты жакында,
Ушул иш түштү акылга.
Өткөн күндү ойлонуп,
Убайым тарттым жакында.
Сүйгөнүңө кошулбай,
Сүйлөшпөй калба кашылда.

Ал эмес өз арзыганын «Уруяттын тушунда уялбай басып чыгып», колуна тиер белең, деп үмүт да кылат.

Кыскасы, Боогачынын бүткүл өмүр жолун, чыгармачылык өнөрканасын көз алдыдан өткөрүп, замандаш, жердештеринин, көргөн-билген, уккандардын, ал жөнүндө даректерди тапкычтап иликтөөчүлөрдүн, урук-тууган, неберелеринин айткандарын анализдөөдө акындын жер которуп айдалышына «Октябрь революциясынын алдында бир азга болуш болгондугунан» башка эч бир себеп жок сыяктуу. Ал өз өмүрүндө калк муктаждыгын терең түшүнгөн эл арасына агартуучулук, боорукерлик идеяны жайылтып, аруу сезимди даңазалаган махабат ырлары, уккулуктуу обондору менен адамдардын сезимин козгон сүйүктүү инсандан болгон. Эл сезиминде да ошондой из калтырган, Боогачы лирик акын, обончу, күүчү, агартуучу катарында кыргыз ырчылар поэзиясынын тарыхында белгилүү орунду ээлеп турат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Токтомушев А. Боогачы//Кыргызстан маданияты. –1988. 16-июнь,

² Ибраимов К. Боогачы Жакыпбек уулу//Ала-Тоо.– 1989. – № 3. –101-бет.

³ *Болсуналиев Ч.* Боогачынын Үкөйү. Шилтеме Боогачы деген китеп боюнча берилди. Түзгөн К. Ибраимов.– Бишкек, 1944. 147–148-беттер.

⁴ *Мифтаков К.* Боогачынын туулган жылы деп 1870-жылды көрсөтөт. Кол жазмалар фонду. Инв. № 145.

⁵ *Керимов Д.* Урпактары унутпайт// Советтик Кыргызстан. – 1990. –28-дек.

⁶ *Саалаев Ж.* Боогачы болушпу же ырчыбы?//Кыргыз маданияты. –1992. –25-июнь.

⁷ Ыр. Токтомушев А. «Боогачы» макаласынан алынды// Кыргызстан маданияты. –1988. 9-июнь.

⁸ Кол жазмалар фонду. Инв. № 687. 2 п.

⁹ *Чолпонбаев Ж.* Боогачы. Шилтеме ушул материалдан алынды, Боогачы китебинде, 166-бет.

¹⁰ Кол жазмалар фонду. Инв. № 687. 2 п.

¹¹ Кол жазмалар фонду. Инв. № 687. 2 п. Боогачы китебине кирген *Ж. Чолпонбаевдин* «Боогачы» эскерүүсүн караңыз. 109–120-беттер.

¹² Фонду. Инв. № 1013, 2-бөлүм.

¹³ Ошондо. Инв. № 145.

¹⁴ Ыр. *Ж. Саалаевдин* жогоруда аталган макаласынан алынды//Кыргыз маданияты. –1992. – 25-июнь.

¹⁵ Ошондо.

¹⁶ Боогачы, 1994. 86-бет.

¹⁷ Кол жазмалар фонду. Инв. № 687, 2 п.

¹⁸ Кол жазмалар фонду. Инв. № 499.

¹⁹ Боогачы *Жакыпбек уулу. Күйгөн. Түзгөн Сыдык Карачев,* 1927-жыл.

МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫКАН УУЛУ

(1866–1917)

Күн батыш Кочкордогу Ортоктун тоосунун түгөнгөн учу Бугучу аталат. Бул жер кадимки Төрөкелди баатырдын коношу болгон. Ушул Бугучуда 1866-жылы Кылыч төрөлгөн.

Азыр бул жер Нарын областы, Кочкор районуна караштуу «Осо-Авиахим» айылы. Бул айылдын мүчөлөрү негизинен Кылычтын туушкандары – Төрөкелди уулунан куралган. Бугучуда Төрөкелдинин күмбөзү бар, ал Төрөкелди уулунун бейити деп аталат. 1917-жылы Кылыч да ошол бейитке коюлган.

Кылычтын теги – жети атасынан бери журт бийлеп келген Сарбагыш уругундагы белгилүү тукум. Кылычтын өз атасы Шамыкан – Төрөкелдинин тун уулу. Шамыкан калган төрт инисине – Баатыркан, Үркүнчү, Карасай, Чоткараларга караганда, журт бийлигине көп илеше алган эмес. Өз оокатына тың, айыл аксакалы болуп өткөн. Шамыкандын учурунда ата бийлиги Төрөкелдинин үчүнчү уулу Үркүнчү менен кенже уулу Чоткарага өткөн. Эми Кылычтын тушунда бийликти Үркүнчүнүн балдары – Өтөмбай, Табыштар алган. Шамыкан «ата бийлигин колго алар бекен» деп Кылычтан көп үмүт кылган. Кылыч акындыктын артына түшө баштагандан кийин: «Ырдын артынан кетти, бул уулум да болбоду» деген экен.

Ал эми Кылычтын чоң атасы болсо – учурунда кыргыз арасында баатыр атанып, аты чыккан кадимки чоң Төрөкелди. Төрөкелди далай чабуулдарды баштап, далай жоо чабыштарга катышып, кыргыздын уруучулдук-феодалдык күрөштөрүн баштап, жоокерчилик замандын кийинки доорунда жашаган. 1847-жылы болгон Кененсары Касымовдун

чабуулун кайтарууда көрүнүктүү эрдиктерди көрсөткөн. Бугу менен Сарбагыштын чабышында да Сарбагыштардын колун баштайт. Ормон бул чабышта Бугу колдуу өлөт. Өлөр алдында: «Төрөкелди көлдү үч айлансын» деген анын осуятын аткарып, Бугу уругуна көп чабуулдар жасап, далай жабырчылыктар көрсөткөн. Ошону менен катар өзү да жабыркаган. Падыша өкмөтү кыргызды адеп караткан учурда да, Төрөкелди ага каршы бир кыйла коркунучтарды туудурган. Ошентип Төрөкелди, Ормон хандын замандаш курбусу жана анын кол башчысы катарында болгон. Ал далай жоо чабыштарда эрдиктерин көрсөтүп, кылычына кан тамган канкор баатыр, баш киши болгон. Төрөкелди өлөр-өлгүчө Кочкор Сарбагышынын бийлигин колунан чыгарган эмес.

Кылычтын үчүнчү чоң атасы кадимки чоң Абайылда. Бул киши да баатыр атанып, зор дөөлөткө ээ болуп, Темир болот элин бир чыбык менен имерип өткөн. Абайылда үч аялынан 12 балалуу болгон. Төрөкелди болсо Ботокөз байбиче аттуу улуу катындын үчүнчү уулу. Кылычтын төртүнчү чоң атасы – наамына эл аталган кадимки чоң Черикчи. Черикчи болсо, Темирдин уулу. Кылычтын жетинчи чоң атасы кадимки Үчүкө баатыр, Үчүкө, Түлкү, Черикчилер кыргыз элине калмак хандары кысымдарын көрсөтүп турган учурда (XVII–XVIII к.к.) жашаган. Булар кыргыздын колун баштап, калмактарга каршы уруштар жүргүзгөн. Эл коргогон эрдиктери үчүн булардын бир катарларынын наамы, кылган баатырдык иштери кыргыз элинин оозеки адабиятында дагы эле болсо эскерилет.

Ошентип, кыргыз элинин өткөн доордогу атактуу жазгыч акыны Кылыч жети атасынан бери эле эл бийлеп, кыргыздын уруучулук-феодалдык бийликтерин жүргүзүп келген белгилүү манап тукумунан чыгат. Тукумдан тукумга өткөн бул ата бийлик Кылычтын учуруна чейин келген.

Кылыч өзүнүн ата-бабалары жөнүндө мындайча ырдаган:

Атымды айтсам ким билет,
Атамды айтсам эл билет:
Төрөкелди, Ормон деп,
Төгөрөктү соргон деп.

Төрөкелдинин тукумунан жалгыз Кылычты жакыр өткөн деп айтса да болот. Үркүнчүнүн балдары Өтөмбай, Табыштардай ата жолун жолдоп, эл бийлеп, журт үстүндө жүрө алганы жок. Баатыркандын уулу Муратаалыдай мал урунуп, баш жумшап, дөөлөт күтө алганы жок. Чоткаранын балдарындай соода-сатыкка аралашып, урундуруп пайда өндүрүп, байый алганы да жок. Адилетсиздиги ашынып, шумданган заманда Кылыч адилеттүү сөзүн айтып, эзилген элдин зарын ырдап, көркөм сөз үлгүлөрүн чыгаруу менен өмүрүн өткөргөн.

Анын замандаштары Кылычтын жалгыз аты, саан уюнан башка малы болгон эмес дешет. Ар дайым жатакта калып, азыноолак жерге арпа чачып, кедейлерден бөлүнбөй, жайдыр-кыштыр Бугучунун токоюнан алыс көчпөгөн.

Кылыч бала-чакалуу киши болгон. Биринчи аялынан 6 кызы болгон, ал өлгөндөн кийин экинчи аял алып, андан да бир нече бала көргөн. Чөбүрөгөн жаш балдарын же кийиндире албай, же тоюндура албай кыйналганда: «Эй кызыталак бакырчылык, менден дос көрөр кишиси жок бекен!» деп кейиш кылган. Ошондо:

«Шайырбүбү – шайыр кыз,

Шаана менен айыл кыз.

Шайырга куда болгондо,

Как ошондо байырбыз» –

деп, эркелетип балдарын сүйүп, көңүлүн сооротуп, жокчулуктун өкүмүнө көнгөн.

Өткөн заманда адабиятты өнүктүрүү иши ар бир акын, жазуучунун жеке өз иши катарында болгон. Адабият иши азыркыдай элдик иш болуп, аны мамлекет өз карамагына алып, адабият ишмерлеринин эмгеги камсыз кылынбаган. Ошондуктан, кыргыздын өткөндөгү акындары бийлөөчү таптын өкүлдөрүнө, дөөлөттүү, даражалуу кишилерге барып кызмат кылууга аргасыз болушкан, бул бир. Экинчиден, эл кыдырып ашта-тойдо ырдап «олжо жыйнап», өз оокаттарын камсыз кылышкан. Ошондой жолдор менен гана алар чыгармасын өнүктүрө алышкан.

Эми Кылыч болсо, эл кыдырып ашта-тойдо ырдаган эмес. Дөөлөттүүлөрдү жандап, алардан «колдоочу» да күт-

көн эмес. Кылыч жазгыч болгон. Ал кайта эл бийлеген же-
мекейлердин – бий, болуш, молдолордун атын атап, айы-
бын чукуп жазган. Элдин эзилген эриксиз күнүн айтып,
замандын адил сөзүн сүйлөгөн. Ошондуктан Кылычтын
дөөлөттүүлөр тарабынан жардам күтүшү мүмкүн эмес эле.

Канат, Өтөмбай, Табыштардай журт үстүнөн ырыскы
өндүргөн дөөлөттүү өз туугандарын жана ушулардай эл
бийлеген толуп жаткан башка «мыктыларды»:

«Куруп калсын алардын,

Арамдан тапкан ырысы» –

деп, алардын байлыгын жериген.

Кылыч бүт өмүрүн акындык ишке жумшаган. Бирок
ал бул эмгегинен өз өмүрүндө береке көрбөсө да, көзү өт-
күчө жазуу ишинен айныган эмес. Анткени – ал кең та-
ланттуу, чыныгы сөз чебери болгон. Ал адилетсиздикти,
арамдыкты, залымдикти көрө туруп, сүйлөбөй туралбаган.
Анын таланты көкүрөгүнөн, жүрөгүнөн демитип сүрөп,
сүйлөтүп турган. Кылыч өзүнүн чыгарган адилет үлгү сөз-
дөрүн мындайча мүнөздөгөн:

«Койбой айтып келемин

Нечен түркүм адамды,

Тандабады кантейин,

Тилим жакшы, жаманды».

Кылыч жамак сөздү – поэзияны жана аны чыгарган
чыныгы таланттын мүмкүнчүлүгүн өтө жогору баалаган.

«Жамак деген жарандар,

Тоодан үлкөн кен экен,

Сузуп алса түгөнгүс,

Дарыя, чалкар көл экен» –

дейт.

Кылычтын таланты ушул өзү айткандай өтө зор жана
терең болгон. Кылыч ырды жалаң эле жазбастан ооз ачып
айтканда да, айтылуу акындардан кем ырдаган эмес. Анын
акындар менен бет алышып айтышкан учуру да болгон*.

* Кылычтын Чылпак Кудайберген акын менен айтышып, учрашканы
колубузда бар. Ал дагы бир нече акындар менен айтышкан деген сөз
бар, ал айтыштары азыр табыла элек.

Бет алды келе калганда жамак сөздү буйдалбастан төгүп жиберүүчү да болгон. Бирок улуу акын айтыш, мактоо, кордоо сыяктуу акындык жанрларды ырдоону өз милдети катарында эсептебеген. Ал кыргыздын жазма адабияты жок кезде, XIX кылымдын аягында биринчи ыр жазып, кыргыздын жазма адабиятын туңгуч негиздөөгө киришкен. Ошол наадандык шартта жана жакырчылыктан канчалык кыйналса да, ал алган багытынан кайткан эмес. Өзүнүн улуу өнөрүн, ардактуу милдетине өмүрүнүн аягына чейин берилген.

Кылыч мектептен окуп, системалуу билим алган киши эмес. Ал элет ичиндеги ар кайсы молдолордон анча-мынча сабак алып, таалим көргөн. Саяк молдо Баян, Чүйдөгү молдо Мамбетаалы, Ак молдо дегендерден азыноолак окуган. Булар, ошол учурда дин жолун түзүк түшүнгөн белгилүү молдолордон болгон. Бирок Кылыч китеп окуп, кат жазууну көбүнчө окуп, өз аракетинин натыйжасында жетишкен.

Кылычтын өзүнүн окуусу, билим жөнүндөгү айтканы баштатан элге белгилүү:

«Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым.
Чала чыккан башынан,
Чаар китептен сабатым.
Жүрө-жүрө арбыган,
Казал жазган кагазым.
Калайыкка билинип,
Катка түшкөн абазым».

Кылыч өмүрүнүн кийинки учурунда, 1910-жылдарда өзү да анча-мынча убакыт бала окуткан; Кылыч жалаң эле дин китептери эмес, мусулман акындарынын адабий чыгармалары менен тааныш болгон, Навои, Суфи-Аллаяр, Хожа-Хафиз, Бедил, Рабгузи, Ахмет Ясавилердин чыгармаларын билген. Орто Азиядагы түрк тилине которулган «Миң бир түн», «Тоту-нама», «Шах-нама» сыяктуу араб, фарси адабиятынын үлгүлөрү менен да тааныш болгон.

1905-жылдардан кийин Кылыч татар тилинде чыгуучу жаңы газета, журналдар менен таанышат. Гаспринский-

дин «Таржиман» газетасын, Казанда чыгуучу «Юлдуз» газетасын окуйт. Бул учурларда казак акындарынын чыгармалары да басыла баштайт, Жусупбек кожо, Машур-Жусуп жана башкаларынын өлөң кыссаларын окуйт. 1911-жылы Казанда өзүнүн «Зилзиля» аттуу казалы басылат. Бул китеп – ошол доордо кыргыз тилинде басылып чыккан биринчи адабий чыгарма.

Кылыч өз доорунда илгери даражада турган алдыңкы пикирлүү адам болгон. Ал доордо кыргыз арасында караңгылык, наадандык турмуш өкүм сүрүп тургандыгы белгилүү. Ошол учурда Кылыч китеп маданияты, жазма адабият менен таанышып, кыргыздын биринчи жазма адабиятын негиздөөгө киришти. Ошону менен бирге, ал кыргыз адабиятына андан мурун болбогон жаңы багыт, жаңы идеялык талаптарды киргизди.

Кылычтан мурда кыргызда жазма адабияттын өкүлдөрү болгондугу белгисиз. Кылычтан кийин гана, анын жолун жолдогон Тоголок Молдо, Алдаш молдо, Ысак Шайбеков, Исмайыл Сарыбаевдерге окшогон бир нече жазгыч акындар чыга баштайт.

Кылычтын өз өмүрүнүн учурунда анын Зилзиля жөнүндөгү казалы басылгандыгы айтылды. Анын калган негизги чыгармалары басма жүзүн көргөн эмес. Кылыч чыгармаларын эл арасына кол жазмасы аркылуу тараткан. Кат билген кишилер көчүрүп алган. Ал көчүрүлгөн нускадан дагы бирөөлөр көчүргөн. Чыгармаларынын таралыш жолу ошондой татаал болсо да, Кылычтын ырлары учурунда эл арасына кеңири жайылган. Көбүнчө түндүк кыргыздардын арасында – Көл башынан Таласка чейин, Тогуз-Торо, Ат-Башыдан Чүйгө чейин учурунда Кылычтын ырларын укпаган кыргыз чанда болгон деп айтса да болот. Кылычтын ырларын акындар, ырчы комузчулар эл аралап ырдашкан. Ал гана эмес, Кылычтын ырларынын көпчүлүгү макал-лакап катарында эл оозунда айтылып кеткен.

Ал доордо кыргыз эли, биринчиден, өзүнүн улут эркиндигинен ажырап падыша өкмөтүнүн эзүүсүндө калган; кыргыз элинин күрдөлдүү айдоо, жайыт жер аянттары

казнанын пайдасына алынып, ал жерге Россиядан көчүрүлүп келинген колониячы кулактар түшкөн. Кыргыздар болсо, тар капчыгай, какыр талаа арасына сүрүлгөн. Ошону менен бирге, кыргыздар кул катары кем укукта болгон. Колониячылардын кыргыздарга көрсөткөн түрлүү зомбулугуна жана зордугуна падыша өкмөтү тарабынан тыюу салынган эмес. Кайта ал сыяктуу түрлүү кыянатчылыктарды падыша өкмөтү алдыртан колдоп турган.

Падышачылыктын мындай саясатынын натыйжасында кыргыз эли акырында биротоло бүтүп жок болууга тийиш болучу.

Экинчиден, кыргыз эли жергиликтүү бай-манаптардан эзилген. Бий-болуш, старчындардын сурагынан эл арасында адилетсиз бийлик өкүм ошонуку болгон. Кедейлер мүдөөсүнө бир жетпей зар ыйлап кала беришкен. Эл бийлеген «мыктылардын» арасында паракорчулук, жемекейчилик артылган. Падыша өкмөтү тарабынан элге түшкөн алымсалык бир болсо, бий-болуштар өз пайдасы үчүн аны эки-үч эсе ашыра салып алышкан. Мындай кылмыштуу иштерге падышачылык тыюу салбастан, кайта аны колдогон. Мындай бийликтин натыйжасында эл аябай жакырланган.

Бий-болуштардын бул сыяктуу бийлиги Кылычтын «Зар заманында» мындайча мүнөздөлөт:

«Жайы кышы тарыды,
Бытыркыдан быйылы.
Эл жегени күчөдү,
«Жакшылардын» кыйыны.
Боздотту го карыпты
Болуштардын жыйыны!».

XIX к. аягында XX к. башында кыргыз элинин көкөй кескен мүдөөсү, биринчиден, падышачылыктын кулчулугунан кутулуп, улут эркиндигине, улут теңдигине жетишүү болсо, экинчиден, жергиликтүү бай-манаптардын бийлигинен кутулуу эле.

Элдин эркиндикти көксөгөн ушул улуу талабы Кылычтын чыгармаларында негизги тема катарында орун алган.

Улуу жазуучу Л. Н. Толстойду «Орус элинин революциялык кыймылынын күзгүсү» деп Ленин атагандай, Кы-

лычты да XIX кылымдагы кыргыз элинин эзилген абалынын күзгүсү деп айтууга болот. Анын чыгармаларынан ошол учурдагы кыргыз элинин эки жактан эзилген абалы, анын эркиндикти көксөгөн улуу талабы толук орун алып, андан күзгүдөн көрүнгөндөй көрүнөт.

Кылыч элди маданияттуу турмуш, илим жолуна үндөгөн агартуучу – просветитель акын катарында болгон. Наадандык турмуш өкүм сүрүп турган учурда Кылыч маданияттуу турмушту биринчи баалап, элди илим жолуна, окууга үндөгөн:

«Жатып өзүм кайгырам
Кыргыз, казак калкыма,
Арта калган караңгы,
Жапан өскөн салтына»

Кылычтан мурда кыргыз адабиятында маданий-агартуучулук тема болгон эмес. Ошол учурда кыргыз акындарынан Кылыч гана биринчи маданиятты баалап, элдин келечек тагдыры илимсиз чечилбестигине көзү жетип, маданият тематикасын биринчи жолу кыргыз адабиятына киргизет.

Кылычтын бул маданий-агартуучулук талабы орус маданиятынын таасири аркасында туулган. Кыргызстан Россияга кошулгандан кийин, ага акырындап орус маданияты таасир кыла баштайт. Кыргызстанда шаарлар өсөт, орус дыйкандарынын кыштактары түшөт. Ушулардын баары орус маданиятын аз-аздап Кыргызстанга келтире баштаган.

Орустар кыргыздарга караганда бардык тиричилик жагынан көп жогору турган. Алардын тиричилиги өнөрдүн негизинде уюшулган. Кыргыздар электротехниканы – телеграф, телефон, түрлүү айыл-чарба машиналарын, өзү от алуучу беш атар мылтыкты жана ушулар сыяктуу замандын алдыңкы техникаларын орустан көрүштү. Падыша өкмөтүнүн башкаруу аппараттары тармакталып, алардын иштери бир кыйла так уюшулган. Сурак, бийлик иштери закон-мыйзамга негизделген. Келгин орус дыйкандары дыйканчылык, мал өстүрүү жагынан да кыргыздардан жогору турган. Кылыч орустардын ушул артыкчылыгын

көрө туруп, кыргыз элинин маданияттан кылымдар бою артта калгандыгын түшүнөт. Бул өнөргө, мындай тиричиликке илим, окуу аркылуу гана жетише тургандыгын болжойт. Ошентип, Кылычтын бул түшүнүктөрү маданий-агартуучулук талап катарында анын чыгармаларынан орун алган.

Ал доордо орус маданияты кыргыз арасына сиңип, аны кыргыздар өздөштүрүп кете алды деп айтууга болбойт. Падышачылык орус элинин маданиятын кыргыздарга окшогон майда көз каранды элдерге сиңирүүнү каалаган эмес. Ал кайта орус маданиятын кыргыздардан калкалап, улуттардын арасында караңгылыкты, наадандык турмушту өстүрүүгө аракет кылган. Орустардын арасында улуу державалык шовинизмди күчөтүп, элдерди бирине бирин жоолаштырып, улуттар арасында кастыкты күчөткөн. Падыша өкмөтү элдердин боордошуп, достошуп кетишинен корккон.

Экинчи жагынан жергиликтүү бай-манаптар жана улутчулдар өздөрүнүн элге кылган кылмыштуу иштерин орус элине жамап, аны эзилген элге жоо көрсөтүп, нааразылыктарын арбытууга аракет кылышкан. Ошол шартта Кылыч, элди бүлдүрүп жаткан чын кылмыштуулар орус эмес, жергиликтүү бай-манаптар экендигин жазып, элге тааныткан:

«Орустун жоктур залалы,
Көрүнөт көзгө карааны,
Көрө албай куруп жатабыз
Жүрдү деп анын арааны.

.....
.....

Алымдан башка бир тыйын,
Чыгым кылбайт малыңды.
Өзүңдүн бий-болушуң,
Кетирип жаткан алыңды».

Падышачылыктын саясатынын натыйжасында эзилген кыргыз эли орустарды эзүүчү эл катарында жоосунтуп турган учурда, Кылыч орус элинин маданияттуу, улуу эл экенин түшүнгөн. Кыргыздарга караганда анын өнөрүнүн,

тиричилигинин алда канча илгери экенин объективдүүлүк менен жазат. Анын касташкан жоосун жеңе келген баатыр эл экенин, алардын турмуш салтынын кыргыздардын уруучулдук-феодалдык салтына караганда алда канча демократиялуу экендигин байкаган. Кылыч орус элинин маданиятына кызыгып, ал маданиятты кабыл алдыруу үчүн элди үгүттөөгө чейин барып, бирок дин маселесине келгенде кылчактап туруп калган.

«Капырлыгы болбосо,
Кыйын экен жыргалы.
Кандай жумуш болсо да
Ойноп-күлүп кылганы».

Кылыч орус элинин маданияттуу, улуу эл экендигин таануу менен гана чектелди. Ал казак элинин улуу жазуучусу Абайдай орус элинин адабияты менен таанышып, аны өздөштүрүүгө жете алган жок. Анткени – казактар кыргыздарга караганда жарым кылым мурда орус маданияты менен аралаша баштаган.

Кылычтын учурунда кыргыз эли орус эли менен жаңыдан гана катташат. Ал учурда орус элинин тили, анын демократиялуу маданияты жана адабияты кыргыз арасына кире алган жок. Падышачылыктын саясатынын натыйжасында кыргыздарга окшогон эзилген элдер орустарды жоосунтуп, элдердин арасында нааразылыктар арбып турган учурда Кылычтын орус элин жана анын маданиятын объективдүүлүк менен жогору баалашы анын илгери талаштуу акын экендигин айкындайт.

Жыйынтыктап айтканыбызда, Кылычтын адабий-тарыхый мааниси төмөндөгүлөр:

Биринчиден, падышачылыктын колониялык саясатынын натыйжасында кыргыз эли кул катары өзүнүн улут эркиндигинен жана теңдигинен ажырап турган учурда Кылыч улут эркиндигин ырдады. Экинчиден, кыргыз элин аёосуз түрдө талаган дөдөй бий-болуштардын бийлигине каршы элдин акыйкаттуу, адилеттүү таламын сүйлөдү. Үчүнчүдөн, наадандык, караңгылык өкүм сүрүп турган учурда, ал элди илимге, маданиятка чакырды. Төртүнчүдөн, падыша өкмөтү жана бай-манаптар элдерге орус элин

жоо көрсөтүп улуттардын бири-бирине нааразылыгын күчөтүп турган учурда, орустардын улуу маданияттуу жана келечеги чексиз зор эл экендигин түшүнүп, аны элге таанытты.

Эми Кылычтын биздин көз караштарга туура келбеген, «өз доорунун уулу катарында» анын чыгармасынан орун алган карама-каршылыктарына токтоло кетели.

Кылычтын чыгармаларында дин маселеси көрүнүктүү орун алат. Анын чыгармалары «бисмилла» менен башталып, келме менен бүтөт. Пайгамбардын хадистерин, шариат сөздөрүн анын ар бир казалынан учуратууга болот. Заманды, кишилерди сынап айтып-айтып келип, өзү да кудайга тобо кылат. Өзүнүн «жалган дүйнөдө» учурлуу жашаган «күнөкөр» пенде экендигин айтып алла тааладан кечирим сурайт.

«Биринчиден, кудайга жалынып, динди эске алып отуруу ал доордогу жазма адабий чыгармачылыктын стиль – жолу катарында болгон».

Кылычтын доорунда кыргыз арасына китептери менен таралган фарс жана Орто Азиянын түрк тилинде жазган мусулман жазуучулары өздөрүнүн чыгармасына киришүүнүн алдында, эреже катарында кудайга жалынып, анын керметтерин сүйлөй турган. Кудайдын кудуретчилдиги менен дүйнөнүн жаратылышынан тартып, Адам алейсаламдын тарихын, Иблис шайтанды кудай каргыштаганга чейин айтып келип, анан гана өз чыгармасына өтө турган.

Кылыч өз чыгармаларын «казал» деп атап, бул сыяктуу чыгармалар жазуунун жолун ошол эски мусулман акындарынан үлгү алган.

Экинчиден, дин ал доордо эл арасында негизги идеология катарында өкүм сүргөн. Мусулманчылык кыргыз элинде канчалык тайкы болсо да, эл өзүн мусулман эсептеп, анын жолун жолдоп, негизги эрежелерин аткарууга аракет кылышкан. Кудайдын «кудуретине» жана анын «кереметтерине» ишенген Кылыч «өз доорунун уулу» болгондуктан, дин маселесинде доордун көз караштарынан чыга алган эмес. Кылыч жаратылыштын, коомчулуктун

закондорун түшүндүрүүдөгү мусулман дининин жолдорун чындык катарында кабыл алган.

Бирок Кылыч динди адамдын көкүрөгүндөгү, анын көңүлүндөгү ыйман катарында түшүнгөн. «Зулум, бакыл болбой, кайрымдуу бол», «өз мээнетиндин убайын көр», «адам акысын жебегин» деп Кылычтын мусулманчылыгы сопулук менен байланышкан.

Дин жеке кишинин ыйманы болбой, ал эзүүнүн, алдоонун куралына айлана баштаганда, андан Кылыч баш тартат. Динди эзүүнүн куралына айландырган молдолорду күнөкөрлөп, аларды эл бүлдүргөн ыймансыз зулумдар катарында айыптайт:

«Молдолор кылды порумду,
Башка селде коюлду.
Өлүк өлгөн жер болсо,
Орой басып чогулду.

.....

.....

Молдолор курсун акыры,
Баарынын бузук мүнөзү.
Алкымы жаман алардын,
Агарган менен төбөсү.
Башында туруп кор болду,
Пайгамбардын селдеси.
Дилинде шайтан жолу бар,
Тилинде актын келмеси».

Наадандык шартта, орой бийлик үстөмдүк кылып турган шартта Кылычтын бул сыяктуу дини коомчулук мамилени жумшартууга себепчи болгон. Элди өз эркинче аёосуз түрдө эзген түркө бийликчилерди кылчактатып, артын ойлонткон.

Эл душмандары Кылычтын чыгармаларындагы экинчи пландагы ушул көлөкөлүү учурларын негиз катарында алып, улуу акындын жүзүн бурмалоого аракет кылышкан. Аны кыргыздын эски уруучулук-феодалдык доорун көксөгөн бай-манапчыл, консервативдик акын катарында мүнөздөгөн. Акындын наамын жаман аттуу кылып, анын чыгармаларын элге жат көрсөтүүгө аракет кылышкан.

Кылыч өз дооруна караганда өткөн доорду артык көргөндүгү чын. Бирок ал кыргыздардын өткөндөгү баатырдык доорун, баатырдык салтын мактап ырдаган. Кыргыз эли улут эркиндигинен ажырап, кулчулук абалда турганында, баатырлык ата салтты кошуп ырдап, элдин эркиндик сезимин ойготуп, күрөшкө чакырган. Элди аёосуз түрдө талап, бай-манаптардын залымдиги күчөп турганда, Кылыч алардын арамдык иштерин көрсөтүп, баатырдык доордогу жоого каршы эл баштап, эл баккан эрлерди кошуп ырдаган:

«Жоо качырып эл баккан,
Илгеркинин кезеги,
Жалган айтып мал тапкан,
Эмдигинин чечени.

.....

.....

Байыркылар бир башка,
Сөзү турар кагазда.
Жолду берген баарысы,
Жоо качырган сабазга.
Найзалары үч кулач,
Темир сайган жыгачка».

Кылыч өткөн доордогу эзилген кыргыз элинин эркиндигин көксөп ырдоо менен бирге, анын чыгармасына жалпы адамгерчилик темасы негиз болгон. Ал адилеттикти, адамгерчиликти ырдаган. Баатырдык, эрдик, өнөрпоздук, жарамдуулук сыяктуу адамдын артык сапаттарын жогору көтөргөн.

Кылычтын чыгармалары кыргыз элинин адабий казынасынан эң жогорку кенчтердин бири катарында орун алат.

Кылычтын 1911-жылы басылган «Зилзилясынын» кириш сөзүнө караганда, ал жыйырма жаштарынан ыр жазууга киришкен болуу керек. Ал кириш сөздө мындайча жазылган: «Саф тилдин тунугунан, кара Кочкор туругунан чыккан машхур шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери газал жазып чыгарган эди». Демек, Кылыч 1880-жылдардын ичинде ыр жазууга киришип, 30 жыл болжолунда адабият жолунда кызмат кылган.

Кылыч бир кыйла төлдүү акын болгон. Бирок анын өз кол жазмаларынын көпчүлүгү сакталып калганы жок, чыгармаларынын жазылган жылдары да белгисиз. Азыркы жыйналган чыгармалары ар кимдин колундагы көчүрмөлөрдөн, кала берсе эл оозунан жазылып жыйналды. Ошондой болсо да, кыргыздын XIX кылымдагы акындарынын ичинен Кылычтын чыгармалары бир топ толук топтолду деп айтууга болот.

Өз учурунда Кылычтын чыгармаларынын ичинен «Зар заман», «Канаттуулар», «Чүй баяны», «Зилзиля» эл арасына кенен таралган. Булардан башка да бир кыйла казал, ыр, пародия-какшыктарды жазган. Маселен, «Уй казал», «Кол казал», «Кара Кочкор», «Эркинтоо», «Байтайлак», «Жинди суу», «Кыз жигит», «Садырбай» деген казалдарды жана бир кыйла майда какшыктарды жазган. Булардын көпчүлүгү азыр да болсо эл арасында айтылууда. Булар да көркөмдүк жана тарихий-адабий мааниси жагынан анын ири казалдарынан кем бааланбайт.

Кылычтын замандаштарынын айтуусуна караганда, ал «Чүй баянын» жазгандан кийин гана акын аталып, эл оозуна кире баштаган. Бирок бул анын биринчи казалы эмес, андан мурда «Кыз жигит», «Көбөй, Султан» деген казалдарынын жазылгандыгы айтылат.

«Кыз жигитке» кыз баланын секелек жашынан тартып, анын бойго жетип боз бала көзүнө илине баштаган кырдаалына чейинки курактарынын бөтөнчөлүгү, анын ой-пикирлеринин өзгөрө башташы жазылган. Эркек баланын жигиттик кырдаалына жетилиши да ушул кыз баланын жетилүү планында жазылган. Бул казал Кылычтын чыгармаларынын туну экендиги чындык болуу керек. Анткени, мунун көркөмдүк жагы башкаларына караганда анчалык жогору эмес, сөз чебердик жагынан да такшала электиги байкалат. Жана бул казал элдик-фольклор стилинде жазылган, акындын чыгармачылык бөтөнчөлүгү, анын чыгармачылык жүзү анчалык байкалбайт.

Бул сыяктуу кыз жана жигит темасы Кылычтан мурда кыргыз адабиятында болгондугу белгисиз. Бирок, Кылычтан кийин бул тема ушул планда башка акын, ырчылар

тарабынан ырдалып жүргөндүгү белгилүү. Ошондуктан, бул кыз жана жигиттин жетилүү темасы Кылычтан кийин гана башка акындарга уланып кетиши ажеп эмес.

Кылычтын бизге белгилүү болгон башка чыгармаларында сүйүү лирикасы учурабайт. Бул темада жазганы ушул «Кыз жигит» казалы. Мында да сүйүүнүн түйшүгү жана кубанчы анчалык терең козголбойт. Кыз бала менен уул баланын белгилүү кырдалда бири-бирине сүйүү сезими пайда болушу гана айтылып токтолот. Кылыч бул алгачкы чыгармасынан кийин сатиралык жанрга өтүп, экинчи сүйүү лирикасына кайрылган эмес.

Кылычтын экинчи чыгармасы – «Көбөй, Султан» бул болгон окуянын негизинде жазылган.

Көбөй, Султан деген эки ага-инилүү жигит, 80-жылдарда жалган жалаа менен болуштардын сырт бүтүмүнүн аркасында кесилип, Сибирге айдалат. Колу-буту зоолуда матоолу айдалып бара жатып, Чулунун көпүрөсүнө жеткенде экөө тең Чүйдүн суусуна секирип түшүп өлөт. Кылычтын бул казалынын идеялык негизи адил иш, азаттык үчүн жүргүзүлгөн күрөш жөнүндө болуу керек. Бирок бул казал колбузда болбогондуктан, анын көркөмдүк даражасын баалай албайбыз. Материалына караганда, окуя сюжеттүү жана окуялуу болууга тийиш.

Мына ушул «Көбөй, Султандан» тартып Кылычтын негизги чыгармачылык жүзү багыттала баштайт. Ал өмүр бою эркиндик, адилеттик, эрдик темасында жазат.

Кылыч «Чүй баянын» 80-жылдардын акыркы учурунда жазган болуу керек. Бул казалынан анын чыгармачылык жүзү аныкталып, бир багыт алып такшалган акын катарында көрүнөт.

«Чүй баянында» Токмок шаары жана Чүй өрөөнүнүн жаратылыш байлыктары жөнүндө сүйлөнөт. Кылыч бул казалын өзүнүн кара Кочкорунан биринчи жолу Чүйгө келип, Токмок шаарын көргөндөн кийин жазган болуу керек. Ал шаардын имарат курулуштарына, бак-дарактарына, соода-сатыктарына таңыркайт. Шаардын ар уруудан кошулган элине, ошону менен бирге ал элдин «чабышып кетпеген» тартибине таң калат. Базардын магазини толгон

байлыгы боло туруп, «омийин» деп кол жайган тиленчилеринин көптүгүнө түшүнө албайт. Түрлүү калайыктар түрлүү соода менен аралашып жүрсө кыргыз менен казактар «кыжылдап» мал базарга толукшканына күлөт.

Кылыч шаарды, шаардын соода-сатыгын мал чарбалуу көчмөн кыргыздын көзү менен карайт. Нечен сонун асыл малдардын «алакандай кагазга» айырбашталышына түшүнө албай жана ага нааразы болот.

«Семизди көрсөң жол бербес.

Акча болсо колуңда,

Басып жүрүп баарысын

Алам десең кой дебес.

.....

.....

Асыл малдын баарысын,

Акча деген баччагар

Арзан баага суратар».

Кылыч «Чүй баянында» шаардын бөтөнчөлүктөрүн жазуу менен бирге, анын тегерегиндеги кыргыздарга – Чүй элине шаардын таасир кыла баштаганын көрсөтөт.

Чүй эли бул учурда жапырт дыйканчылыкка киришип, дыйканчылык алардын оокаттарын гана камсыз кылбастан ал товардык абалга айлана баштагандыгы байкалат.

«Буурчак менен жүгөрү,

Бул кылууга баарысы –

Жарды дебей, бай дебей,

Көп айдаптыр бедени».

Чүй баянында «Токмок шаары, анын базары, соода-сатыктары мүнөздөлүшү менен бирге, Чүй өрөөнүнүн жаратылыш байлыктары: Чүйдүн өсүмдүктөрү, илбесин-аңдары, канаттуу-куштары, курт-кумурскалары сүйлөнөт. Кылыч Чүйдүн жаратылыш байлыктарын, түрлүү жаныбарлардын айтып-айтып келип, натыйжада Чүйдү тиричилик үчүн артык-жер соорусу катарында көрсөтөт.

«Чүй баянында» түрлүү өсүмдүктөр, же курт-кумурскалардын аттары уйкалышын гана, саналып жүрүп отурбайт. Ар бир өсүмдүк же жаныбарлар акындык элес – об-

раздар менен айтылып, алардын адам үчүн пайдалуу же зыяндуу жактары да көрсөтүлөт:

«Кызыл-жашыл, сарала,
Байчечекей ыраңы.
Уу коргошун, ак кодол
Малга жаман залалы».

.....

.....

«Аркар менен кулжасы,
Атып алса күзүндө
Уйдукундай жанбашы».

.....

.....

«Кирпичечен өзү бар,
Шибегедей шиши бар.
Качырганда карасаң,
Иттикиндей тиши бар.
Чегирткеси сакадай.
Көпөлөктүн чоңдугу,
Көйнөгүнө салдырган
Кадимки алка жакадай».

Ошентип, ар бир өсүмдүк же жаныбарлар өзүнө таандык болгон учурлары айтылып мүнөздөлөт. Мындай болбогон учурда, бул сыяктуу терме казал жогорку даражадагы көркөмдүк сапатка ээ болушу өтө кыйын.

«Чүй баянынан» Кылыч турмушту жеткире билген кылдат акын экендиги көрүнөт. Мында нечен түрлүү өсүмдүктөрүн, жер жемиштердин, курт-кумурска, куштардын аттары аталып, алардын ар биринин тиричилиги, адамга пайдалуу жана зыяндуу жактары да өтө кылдат көрсөтүлгөн. Кылыч ар бир жазган окуясын илимпоздой изилдеп текшерип отуруп, анан гана жазууга киришкен болуу керек.

«Чүй баянынын» адабий мааниси менен бирге, анын тарыхый мааниси да зор. Мындан кыргыз жерине шаар түшүп, кыргыз элине жаңы тиричилик мамилеси кире баштагандыгы көрүнөт. Ошондуктан, «Чүй баянын» тарыхый-социалдык поэма деп атасак да болот.

«Чүй баянында» Кылычтын дүйнөгө, тиричиликке нааразы болгон пессимистик кыялы байкалбайт. Кайта, анын мында жашоого, күрөшкө умтулган оптимист жазуучу экендиги көрүнөт. Ал жаратылыштын көркүнө суктанат, жер байлыгына кубанат. Түрлүү куш, курт-кумурска, өсүмдүктөр жөнүндө ыр жазып жаратылыштын мындай чебер жана кылдат курулушу жөнүндө философдорчо ойлонот, ой жүгүртүп анын сырларын түшүнгүсү келет.

Шаарды көргөндө, жаңы эл, жаңы тиричилик жолдорун көргөндө таңыркап, алардын бөтөнчөлүгүн терең байкап билгиси келет. Элет турмушуна караганда шаардын илгери турган өнөрүнө, турмушуна суктанып, аны өздөштүргүсү келет. Ошентип, Кылыч «Чүй баянында» бул дүйнөнүн көркүнө кубанып, турмушка толук ишенген оптимист жазуучу.

Кийинчерээк, өмүрүнүн акыркы учурларында Кылыч, сопулук идеялар менен алаксыйт. Мунун натыйжасында, аны пессимистик ойлор тооруп, ал «акырет жайын» ойлоно баштайт. Кылычтын бул кыял-жоругу ооруганда жазган «Кол казалы» менен 1910-жылы жер силкингенде жазган «Зилзилясынан» байкалат.

Кылычтын мындай пессимистик кыялы, биринчиден, мусулман дининин мистикасынан сопулук философиядан туулса, экинчиден, барган сайын жакырланып, түйшүгү арбый барган кыргыз элинин турмушунан келип чыгат.

1905-жылкы падыша өкмөтүнүн «конституциялык режиминен» кийин Кылыч заман түзөлөр бекен, элдин турмушу оңолор бекен деп көп үмүт кылат. Кайта, барган сайын элдин жабырчылыгы арбып, түйшүгү артыла берет. 1907-жылкы столыпиндик реформанын натыйжасында кыргыздардын айдоо, жайыт аянттары дагы тарыйт. Россиядан көп сандаган дыйкандар келип, кыргыздын жерлерине түшөт. 1910-жылы түндүк Кыргызстанда катуу жер силкинип, элди бир кыйла түйшүктөргө учуратат. 1914-жылы башталган империалисттик биринчи согуштун учурунда падыша өкмөтүнүн кыргыз элине көрсөткөн кысымы дагы күчөйт. Мунун натыйжасында 1916-жылы август айында түндүк Кыргызстанда козголоң башталат. Козго-

лоңдун натыйжасында кыргыз эли аябаган зор бүлүктөргө учурагандыгы белгилүү.

Турмушту терең байкаган кылдат акын коомдук окуялардын улам татаалданып, улам чырмала беришин жазбай көрөт. 1910-жылкы жер силкингенден кийин жазган «Зилиясында» ал 1916-жылы козголоң болорун болжойт:

«Беш-алты жыл ичинде,
Бир алаамат башталар».

Бирок Кылычта материалистик, диалектикалык түшүнүк болбогондуктан, ал бул чырмалышкан коомдук окуяларды түшүндүрө албайт. Бул окуяларды «бири-бирине көрсөткөн кылмышы артып, күнөсү көбөйгөн адамзатка кудай тааланын көрсөткөн каарыдыр» деп гана түшүнөт. Мына ушулардын натыйжасында Кылычтын бул дүйнөгө нааразылыгы арбып «акырет жайын» ойлоно баштайт.

Кылыч «Чүй баянындагы» Чүй канаттуулары жөнүндө ырдаганын кийинчерээк дагы улантып, «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою» аттуу өзүнчө эки казал жазат.

«Чүй баянында» Чүйдөгү болгон ар уруу канаттуулардын аты аталып, алардын көптүгү айтылат. Ал канаттуулардын ар биринин жаратылышы ар башка, күн көрүштөрү да ар башка экендиги сүйлөнөт. Бул казалдагы болгон идеялык пикири ушул, анда андан башка эч кандай кошумча пикир жок. Эми «Канаттуулар» менен «Бүркүттүн тоюнда» канаттуулардын жайы сүйлөнгөнү менен, ага кошумча социалдык пикирлер кошулат. Куштардын мамилесинен коомчулуктун, кишилердин мамилеси көрүнөт. Ошентип бул «Канаттуулар» менен «Бүркүттүн тою» тамсилге өтөт.

«Канаттуулардагы» ар бир куштун кылык-жоругунан, мүнөзүнөн кишилердин кылык-жоругун, мүнөздөрүн көрүүгө болот. Бүркүт, ителги, шумкар, ылаачын, туйгун, тунжур сыяктуу алгыр куштар, булар – баатырлар, эрлер, берээндер. Кылыч булардын балбандыгына, кайратына, шамдагайлыгына ыраазы болот. Бул баатыр куштарга жору, кузгун, кажырларга окшогон арам тамак залымдерди карама каршы коёт. Карга, сагызгандарды коркок, кошоматчы, сугалак шылуундар катарында көрсөтөт.

«Ала болот сагызган,
Жоор жылкы көрүнсө,
Канын чокуп агызган,
Асмандатып туйлатып,
Аркасына жабышкан.
Карчыганы көргөндө,
Кайраты жок кем урган
Кара жерге жабышкан.
Айланып кет баччагар,
Чакылдаган дабыштан!»

«Айры куйрук кулаалы, ык билбеген кологой. Көпөлөктү аңдыган күйкө куштун куниги» деп, кулаалы менен күйкөнү колдорунан иш келбеген майпар, чоркок, жарамсыз жамандар катарында көрсөтөт.

Кекилик, чил, бөдөнө, өрдөк, безбелдектерге окшогон канаттуулар көрүнгөнгө жем болгон момундар сыпатында жазылган. Тоту, булбул, торгойлор болсо – калың кара куштардын» ичиндеги көркөм – гөзөлдөр, шайыр – чечендер, сопу – эшендер катарында сыпатталат.

Кылычтын «Канаттуулары» эл оозунда айтылып жүргөн куштар жөнүндөгү майда тамсил лакаптардын негизинде жазылган. Кыргыз элинин түшүнүгүндө байыртан кузгун, жорулар «журт аңдыган зулумдар» катарында, сагызган, каргалар – кыйды шылуундар катарында, барчын, ылаачын, шумкарлар – кайраттуу кыраандар катарында түшүнүлүп, булар адабиятта адамдардын эпитети катарында колдоно келген. Кылыч болсо бул элдик лакаптарды кеңитип, социалдык сатирага айландырды, ага курч жана терең маани кошту.

«Кара таан, чардакты,
Канчаларын чуулатты,
Кыргый, чүйлүү баарына,
Азык кылып кууратты».

«Кара таан, чардактар» калың букара эл болсо, «кыргый, чүйлүүлөр» – аларды эзген замандын залымдери.

Ошону менен бирге, «Канаттууларга» фарс жазуучуларынын куштар жөнүндө жазган аңгеме тамсилдеринин таасири тийгендиги да байкалат.

Сасык үпү сарала,
Так Сулайман пайгамбар
Элчи кылган арага.
Кепилдикке күйүлүп,
Тоок калган жалага».

Фарстардын байыркы доордогу жазуучусу Аттардын «Лисан ат-тайыр» аттуу белгилүү чыгармасында Сасык үпү куштардын Зумурукка жиберген элчиси болуп, тоок кепилдикке күйөт. «Лисан ат-тайырды» XV кылымда улуу Навои түрк тилине которуп, бул чыгарма Орто Азия элдеринин арасына таралган. Кылыч да ушул чыгарма менен тааныш болгон болуу керек.

«Бүркүттүн тою» да «Канаттуулар» сыяктуу тамсил түрүндө жазылган социалдык сатира. «Бүркүттүн тоюнда» Кылычтын «Канаттууларга» караганда адабияттык форма жагынан өскөндүгү байкалат. Окуя бир геройдун тегерегине топтолгон. «Канаттууларга» караганда окуясы сюжеттүү жана жыйнактуу.

«Бүркүт баатыр алсыздарды алдырып, кара куштун баарына катуу бүлүк салдырып» той берет. Тойдун алдында бүркүт Жагалмайды жарчылыкка жумшайт. Ылаачын, Ителги, Кыргыз, Үкү сыяктуу куштардын жалпы чоңдорун чакырып, кеңешет. Бүркүттүн оюн жалпы «мыктылар» эп көргөндөн кийин адырдан аркар алдырып, куюдан кулжа карматып той берет. Тойго жалпы кара куштар катышат, ал гана эмес, аюу, маймыл, мышыктар да келип той кызматын кылышат. Тойдо кадимкидей конок алынып, анан түрлүү той тамашасына өтөт. Тойго катышкан «ырчы, бийчи, комузчулары» болот. Байге сайылып, балбан күрөшөт. Акырында ат чабылып, анан бата болуп той бүтөт.

Бул тамсилде ар бир канаттууга жарамдуулугуна карай милдет тапшырылат. Күйкөгө чычкан тердирет, Тазкара карын төгөт. Турна туу көтөрүп топ баштайт. «Этке жерик» Кузгунга эт кайтартат, «жумуш жөнүн билбеген Тазкаранын башына жаба сорпо куйдурат» дагы ушул сыяктуулар.

Бай-манаптардын той-ашы калың журт үчүн зор бүлүк болгондугу белгилүү: элге чыгым түшкөн, конок алыш-

кан. Кедейлер урунган жалгыз жандыгынан ажыраган. Коноктор меймандыгына ыраазы болбосо, конок ээсин сабап, жалгыз атын союшкан. Той берген манап болсо, келген кошумчадан дагы байып жана даңк күткөн. Калың эл үчүн аш-тойдун бул сыяктуу бүлүнчүлүгү кыргыз адабиятында баштатан айтылып келген. «Манас» жомогунда Көкөтөйдүн ашын бергенде эл аябай бүлүнүп, кырк уруу кыргыздан он уруу кыргыз калат, байы кедей болот, кедейи тентип кетет. Эл адабиятында эскиден келе жаткан ушул теманы Кылыч тамсил кылып, бай-манаптарга каршы социалдык сатирага айландырган.

«Бүркүттүн тоюнун» жазылыш тарыхы мындайча болгон. Чоң аш-тойлордогу болгон салтанаттарды жазгын деп, Кылычка бай-манаптар тарабынан заказ болгон (Бул жөнүндө «Зилзилянын» аяккы бетине жазылган). Бирок Кылыч ал заказды аткарган эмес. Ал чынчыл акын болгондуктан, бай-манаптардын аш-тойлорунун салтанатын мактай алган эмес. Кайта аларды какшыктап, күлкүгө айландырып, тойдун калың элге келтирген бүлүгүн сатира жолу менен көрсөткөн.

«Буудайык» Кылычтын өз чыгармасы эмес. Бул «Куш төрөсү буудайык» жөнүндөгү элдин жомогу. Кыргыздын байыркы мифологиясында ар бир жаныбардын өзүнчө «төрөсү, падышасы же ата, бабасы болгон» деп түшүнүлгөн. Маселен, ит төрөсү Кумайык болсо, куш төрөсү Буудайык. Ошолор сыяктуу, ар бир түлүк малдын да өз атасы же бабасы болот деп эсептешкен. Бул ар бир уруу жаныбардын «төрө аталары» жөнүндө эл ылакап, жомоктор чыгарган. Эми бул «Буудайык» жомогу да ошол элдин мифологиялык жомокторунун бир циклынан.

«Буудайыкта» негизги аңгеме саятчы жөнүндө болот. Кушка тилмер Кара Төлөк саятчы түшүндө Буудайык кармайт. Эртеси түлөө кылып, «акка жолун байлап» Буудайыкты кармаганы жөнөйт. Саятчы кокус тилеги кабыл келсе, ошол Буудайыктан өлөрүн да билет. Ошондой болсо да ойлогон оюнан кайтпайт. Акыры Кара-Төлөк саятчы Буудайыкты кармайт, Буудайыктан өлөт. Өлөрүндө: «Мени куш жолундагы бийик чынар түбүнө койгула, бе-

йитимдин үстүнөн келгин куштар сайрап өтсүн» деп керээз айтат. Ошентип, Кара-Төлөк сүйгөн кесиби жолунда курман болот. Бул тиричиликтин, турмуштун артыкчылыгын аныктаган «түбөлүк өмүр» жөнүндөгү ыр. Бул Буудайык жөнүндөгү жомокту баланча акын чыгарды деп ачык айта албайбыз. «Калмырза айтуучу эле, Наймамбай айтуучу эле» деген сөздөр да бар. Балким алар айтса айттып да жүргөн болор. Бирок мунун сюжети өтө эски, элдин мифологиялык түшүнүгү менен байланышкан.

Өткөн доордогу кыргыз акындарынын ичинен куш жөнүндө Кылыч көп жазган. Ошондуктан «Буудайык» да кийинки кезде ага ыйгарылып кеткен. Бул Кылычтын 1925-жылы басылып чыккан «Канаттуулар» аттуу жыйнагынан башталды. «Буудайык» ошол жыйнакка киргизилген болучу. Кылыч бул жомокту өтө жогору баалаган. Канаттуулар жөнүндөгү казалынын жазылышына «Буудайыктын» таасир кылгандыгы да байкалат.

«Зар заман» Кылычтын эң ири чыгармасы. Бул тематикасы жагынан да, көлөм, көркөмдүк жагынан да башка чыгармаларынын ичинен айрыкча орун алат.

Кылыч «Зар заманды» хижри* боюнча 1316-жылы жазып ошондо 32 жашка чыккандыгын көрсөтө кетет**. 1898-жылга туура келет. Бирок 98-жылы ал «Зар заманды» жазып бүтүргөндүгү же аны жаза баштагандыгы белгисиз.

Кылыч «Зар заманды» бир-эки жылдын ичинде жазып бүтүргөн болбоо керек. Замандаштарынын айтууна караганда бир нече жылдар бою жазган. Бул «Зар замандын» мазмунунан да байкалат.

«Зар заман», «Чүй баянндай» же «Канаттуулардай» бир темада жазылган чыгарма эмес. Кылыч бул казалын ошол замандагы эзилген элдин зары, муңу деп атап, анда буга байланышкан бардык маселелер козголгон.

* Хижири — мусулман жыл санаты.

** «Бир миң үч жүз он алты,
Мусулманча бул сана,
Отуз эки жашында.
Молдо Кылыч бечара».

Кылыч эң абалы падыша өкмөтүнүн, бий-болуштардын адилетсиз сурагын, эзилген элдин абалын айтып «Зар заманды» баштаган болуу керек. Кийин материал кошулган сайын уландыра берген.

Кылычтын жалпы ырларынын, «Зар замандын» форма курулушу жагынан элдик поэзиядан анчалык бөтөнчөлүктөрү жок. Кылыч Орто Азия мусулман жазуучуларынын чыгармалары менен тааныш болгону менен, алардын поэтикалык формаларын өздөштүрүп, аларды кыргыз адабиятына киргизгендиги байкалат. Мусулман адабиятынын таасири, анын тилинен жана чыгармаларындагы учураган сопулук идеяларынан байкалат. Болбосо, Кылычтын бардык чыгармалары кыргыздын байыртан жашап келген жети муун ыр формасында жазылган. Ырларынын рифмалары кайчы уйкаш же катар уйкаштар менен куюлушуп жүрүп отурат. Жана да кыргыздын ыр формасына мүнөздүү болгон аллитерация, ички уйкаш, басымдар сыяктуу бардык учурлары ага таандык.

Кыргыз элинин поэзиясы – баатырдык жомок, санат, кошоктордон тартып, күйгөн, секетпайлар сыяктуу лирикалык ырларга чейин ушул ыр формасында курулган. Ошондуктан Кылыч форма жагынан бизди анчалык кызыктыра албайт.

Кылыч бизди көбүнчө чыгармаларынын мазмун, маани, поэтикалык образ – акындык элестери жагынан кызыктырат. Бул жагынан ал өзүнчө терең изилдөөнү талап кылат.

«Зар заман» санат түрүндө жазылган. Анда сюжет жок, сюжетти курган окуя, окуяны туудурган герою да жок.

Санат макалдардан же макал сыяктуу афорист үлгү сөздөрдөн курулат. Макал болсо, адабий түрдө айтылып калтырылган ата-бабанын насааты. Ал эми санат болсо ошол макал жана үлгү сөздөр курулган ыр. Санат ыр көлөм жагынан ар кандай болот. Он чактуу жол ырдан тартып, бир нече басма табак көлөмүндө болушу мүмкүн.

Санат кыргыз адабиятынын өркүндөгөн эң негиздүү бир түрү. Санат аркалуу тиричилик жолу, ата салты, ки-

шилердин жүрүш-турушу, мүнөздөрү эң таасирдүү адабий түрүндө айтылып, жаш жеткинчектер тарбияланган.

Санат кыргыз адабиятында качан, кайсы доордо пайда болгондугун ачык айта албайбыз*. Бул адабий түр башка элдердин адабиятында да көрүнүктүү орун алат. Орто Азиянын эски акындары Кожо Ахмед Ясави, Суфи Аллаяр, Хафиз, Бидил, Бакырган ж. д. санат түрүндө жазышкан. Орустардын эски адабиятындагы «Поучение Владимира Мономаха», «Домострой», «Зерцалолор» да ушул санат түрүндө болгон.

Жазма адабияты өркүндөгөн элдердин поэзиясында бара-бара санат ырдын жоголгонун көрөбүз. Ал эми кыргыз поэзиясында болсо, санат бүгүнкү күнгө чейин орун алып келе жатат. Бул көбүнчө эл акындарынын чыгармаларында санат ыр көрүнүктүү орун алган. Тоголок Молдонун совет доорунда жазган белгилүү «Кедейлерге насыяты» кыргыздын советтик адабиятынын туңгуч нускалары катарында өтө жогору бааланат.

«Зар замандын санаты, сайрап өтүп баратыр» деп, Кылыч «Зар заманды» өзү да санат казал катарында эсептеген. Кыргыз адабиятында көлөм жагынан «Зар заманга» теңдеш келе турган башка эч кандай санат ыр жок. Башка акындардын санаты ашып эле кетсе миң жол (2 басма табак) көлөмүнө жетет. Эми Кылычтын «Зарзаманы» болсо, он басма табак көлөмүндө. Ушунчалык көлөмдүү санат ыр баштан-аяк макал сыяктуу үлгү, насыят сөздөр менен айтылган. Үлгү катарында бир нече мисал келтирели:

Жаман айткан суук сөз,
Сөөккө баскан тамгадай.

* Кыргыз фольклорун изилдөөчүлөрүнүн биринен болгон И. И. Богданова бул жөнүндө төмөндөгү пикирди айтат: Азыркы түндүк Кыргызстандын жеринде жашаган Караханиддердин доорунда, Баласагундук (Акбешим) Хожа Юсуф деген 1069—70-жылдары «Кудатгу билик» аттуу санат түрүндө болгон адабий чыгармасын жазган. Ушул китептен кыргыздын санат ыры уланган деп ой жоруйт. Бул айткан пикиринен башка анын жетиштүү далили болбогондуктан, аны менен макул болуш өтө кыйын.

.....
.....
Жакшы ороп таңбаса,
Жүк бекитпес аргамжы.
.....
.....

Жаман адам курусун,
Жүнгө кирген уйгактай.
.....
.....

Ызааты бар кар болбос,
Ачуу кылган чоң болбос.
.....
.....

Акылы бар карылар,
Жаңы келген күйөөдөй.
Сабыры көп адамдар,
Жүк көтөргөн түйөөдөй,
.....
.....

Убадасы жок жигит,
Эрден чыккан жубандай.
.....
.....

Кыз-келиндин жаманы,
Үй бүлдүргөн чычкандай.
«Баатыр кылат атантып,
Бакты дөөлөт адамды.
.....
.....

Адам ашпай коюбу,
Айры белес кесенди.
.....
.....

Айыл бузар «азамат»,
Уй качырган сайгактай.
Токтоосу жок адамдар,
Оюн салган тайлактай.
Сөз бербеген жөө чечен,
Учуп жүргөн камгактай.

.....
.....

Ала көөдөн адамдар,
Куру дүрмөт мылтыктай.
Сөзү суук адамдар,
Шамал кирген жырткытай.

Бул келтирилген мисалдар – макал катарында айтылуучу санат сөздөр. Учурунда макал катарында эл арасында айтылып да кеткен. Бул сөздөр азыр да болсо эч кандай өзүнүн маанисин жоготпойт. Анткени – бул адамдын негизги адамгерчилик, жарамдуулук сапаттары жөнүндө айтылган үлгү сөздөр. Кайсы доор болсо да булар күнү бүгүнкүдөй мааниге ээ болот.

«Зар заман» сыяктуу көлөмдүү чыгарманы ушул айтылган макал сыяктуу мааниси терең үлгү, насыят сөздөр менен толтуруу, Кылыч сыяктуу бөтөнчө акылман, өтө чебер сөз устатынын гана колунан келет. «Зар замандагы» пикирлерди акылга сыйыштыруу өтө кыйын. Аны бир сыйра гана эмес, бир нече сыйра окуп жатып, анан Кылычтын пикирлери акылыңа сыйлыгышып, анын акылынын тереңдигине, ырынын көркүнө кубанасың. Улам окуган сайын жаңы пикир, жаңы көркөмдүктөр сезиле баштайт.

«Зар заман» окуясыз жана көлөмү зор болгондуктан, окуучуну зериктириши мүмкүн. Анын үстүнө Кылыч сапаттарынын маанисине карай пландап бөлүштүрө алган эмес. Улам жаңы материал кошулган сайын «Зар заманын» улап гана жүрүп отурган. Материалдары ар түрлүү мүнөздө болгондуктан, ырлары маани жагынан текши жайгарылбаган. «Зар заманда» бий-болуштардын сурагы айтылган жерде, жакшы аял менен жаман аялдын мүнөздөмөсүн учуратууга да болот.

Кылычтын казал жазуу техникасы, китеп жөнүндөгү түшүнүгү азыркы учурдагы түшүнүктөргө караганда, сөзсүз төмөн болгон. Ал орустардай жазма адабияты, басма иши өркүндөгөн элдин адабий китептери менен тааныш болгон эмес. Ал мусулман китептерин гана билген. Мусулман китептеринин жазуу жана басма техникасы Европа

китептерине караганда көп төмөн турган. Ал гана эмес, эски китептерде чекит, үтүрлөр да кем пайдаланылган. Ошондуктан, Кылычтын казалында кошумча тема, глава сыяктуу бөлүмчөлөр учурабайт. Ал «Зар заманды» башынан кирип «сайратып» жүрүп отуруп, аягына бир чыккан. Бул да окууда бир кыйла кыйынчылыктар туудурат. Көп пикирлер түшүнүлбөй, көп элестер сезилбей, сөз арасына кыпчылып кала берет.

Ошондой болсо да, «Зар замандын» санаттары маанисине карай бир ыңгай жайгарылыштыргандыгы байкалат. Анын баш жагында негизинен замандын абалы баяндалат. Мында падыша өкмөтүнүн, бий-болуштардын сурагы сүйлөнүп, мунун натыйжасында эл арасы бузулуп, куулукшумдук көбөйүп, бей-бечаралардын зар каккан жайы айтылат. Анан элге санаттарын сүйлөй баштайт.

Кылыч «Зар замандын» санаттары аркылуу заманды оңдогусу келген. Эл бийлеген «жакшыларды» адилеттүү, боорукер болууга, элдин жайына каралашууга чакырат. Элге тиричилик санаттарды айтат: өз мээнетинер менен күн көргүлө, бир-бириңерге кайрымдуу болгула, бакыл болбо деген сөздөрдү сүйлөйт.

Кылыч адамдардын мүнөздөрүн көрсөтүү жагына айрыкча көңүл койгон. Кары-жаш, эркек-аял дебей адамдардын мүнөздөрүн бүт сынайт. Туруксуз, жаман мүнөздөрдү көрсөтүп, адамгерчиликтүү, жарамдуу мүнөздөрдү жогору көтөрөт.

Кылыч жигиттер жөнүндө бөтөнчө көп токтолот. Ал эр жигиттерди элдин туткасы катарында эсептеген. Ошондуктан, жигиттердин арамдык, жалкоолук, эсердик, сараңдык, коркоктук сыяктуу туруксуз мүнөздөрүн көрсөтүп, тууралыкка, эрдикке, эмгекке, пайдалуу өнөр үйрөнүүгө чакырат. «Кара ниет жигиттин, элге бүтөр чеңгели» деп, Кылыч эр жигиттин жарамдуулук мүнөзүн элге тийгизген пайда, зыянына карай баалаган. Ар ким өз башы менен алпурушкан заманда Кылыч көпчүлүк үчүн кызмат кылган элчилдик идеяны жогору көтөргөн.

Түркөй, дөдөй бийликчилер «убал-соопко» карабай, элди аёосуз түрдө эзип, орой мамиле үстөмдүк кылып тур-

ган наадандык шартта, Кылычтын санаттары эл арасына адамгерчиликтүү мамилени тараткан.

«Зар замандын» орто жеринде пайгамбарлардын тарыхы сүйлөнөт. (Кылыч бул жерди Рабгузинин «Кыса Асламбиясынан»*) алып, кыскача анын мазмунун айтып чыккан. Кылычтын бул маселеге токтолушу, анын өмүр менен өлүм жөнүндөгү көз карашынан келип чыккан. Бул дүйнөдөн жөнөкөй пенделер эмес, кереметтүү пайгамбарлар да өткөн. Эртедир, кечтир өлүм ар кимдин башында. Ошондуктан, бир-бириңерге жамандык кылып, курулай күнөөнү көтөрө бербегиле, азыноолак өмүрдө, саламдашып өткүлө деген пикирди айтат. Кылыч өлүмдү эскертип, дагы эле болсо, ал аркылуу замандын абалын оңдогусу келген.

* * *

Молдо Кылыч – жазма поэзияны жаратуучулардын башатында тургандардын бири. Анын 1991-жылы жарык көргөн «Казалдар» жыйнагынын баш сөзүн белгилүү сынчы, Кыргыз Эл жазуучусу Кеңешбек Асаналиев бекеринен «Башат» деп атаган эмес. Ошол «Казалдар» китеби (Фрунзе, «Адабият» басмасы, 1991-ж.) такталып, кошумчалайнып экинчи жолу басмадан чыкты. Бул 3-жолу басылып аткан «Кыргыз адабиятынын тарыхына» акындын 1946-жылы жарык көргөн «Иргелген казалдар» аттуу китебиндеги Тазабек Саманчиндин «Молдо Кылыч Шамыкан уулу Төрөкелдин» деген Баш сөзүн кийирип, Молдо Кылычтын өмүр жолуна жана чыгармаларына байланышкан маселелерге карата айрым ойлорубузду ортого салабыз.

Чырылдаган чындыктардын бири – Молдо Кылычтын карачечекей атасынын ысмын Шамырган дебей, **Шамыкан** деп тууралап жазуунун зарылдыгы. XIX кылымдын чок ортосунда (1866-жылы) туулуп, XX кылымдын

* Рабгузи «Кыса асламбияны» 1313-жылы жазган. Мында Адам ата, Ово энеден тартып, мусулмандардын бардык пайгамбарларынын тарыхы кереметтүү түрдө сүйлөнөт. Анын мазмуну динимистикалык мүнөздө.

башында (1918-жылы) каза болгон, кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал Молдо Кылыч акындын атасынын ысмы эмне үчүн Шамыкан болбой, ортосуна «р» тамгасы кошулуп, Шамырган болуп келди? Муну атайылап тереңдете изилдөө талап кылынат. Ошого карабастан мен өз билгендеримди айтып көрөйүн, башка дагы билгендер болсо толуктаар.

Молдо Кылыч мезгилиндеги атактуу баатыр Төрөгелдинин небереси катары гана эмес, өзү бүтүндөй кыргыз элине таанымал акын, болгондо да жазма акын боло туруп, анын атасынын аты жазылган кагаз кантип болбосун дегендей суроо туулбай койбойт. Болсо болгондур? Мурункулары бизге белгисиз, кийинки, 1911-жылы Казан шаарынан жарык көргөн «Кысса-и зилзала» китебинен баштап назар салсак, бул китепке да атасынын аты катталбастан Молдо Кылыч Төрөгелдин деп өзүнүн ысмы менен чоң атасынын аты гана берилген. Ишеналы Арабаев (бул атактуу агартуучунун Эшеналы деп азан чакырып коюлган аты да «Ишеналы» делип бузулуп жазылып жүрөт.) жазган «Алгы сөздө» да Молдо Кылычтын гана аты аталат. Ал эми 1925-жылы Москвадан чыккан «Тамсилдер» деген жыйнакка Молдо Кылычтын «Канаттуулар» аттуу казалы кирип, анда китептин титулдук баракчасына Молдо Кылыч деп берилип, Базаркул Дниаровдун «Сөз башында» «Молдо» деген кошумча аты, «Төрөгелдин» деген чоң атасынын аты да жок эле, Кылыч деп жазылган.

Молдо Кылычтын 1939-жылы Фрунзе-Казанда басылган, «Кенже балдар» үчүн деп чыккан, Кубанычбек Маликов жооптуу редактору болгон (Чыгышына жооптуу А.Аралбаев), латын арибинде басылган «Канаттуулар» китебине келгенде «Молдокылыч Шамырганов» делип, акындын атасынын аты ушерден бузулуп жазылган экен дейин десек, 1938-жылы Мамасалы Абдыкеримов түзгөн «Адабият хрестоматиясында» да «Канаттуулар» поэмасынын автору катары Молдокылыч Шамырганов деп берилиптир. Молдо Кылычтын атын бириктирип жазуу, атасынын атын Шамырган деп бузуп жазуу ушул мезгилден башталган окшойт. Ошондон жүрүп отуруп, акындын

1946-жылы чыккан «Иргелген казалдар» китебине жазган баш сөзүндө Тазабек Саманчин (китептин түзүүчүсү) «Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөкелдин (1866-1917)» деп биротоло Шамыркан атыктырып жибериптир. Ошондон кийинки Молдо Кылыч аталган жазмалардын баарында Молдо Кылыч Шамыркан уулу болуп жазылып келатат.

Молдо Кылычтын «Казалдар» (Фрунзе ш., «Адабият» басмасы, 1991-ж.) китебин түзгөндө, жогорудагы шар менен, Шамыркан деп жазганга жол берип койгонума бүгүнгө чейин өкүнүп келем. Аны өзгөрткөнгө үлкөндөр жол бермек эмес, ошентсе да «Кашка ат, карагер жорго» повестинин автору, жазуучу Сардарбек Рыскулов аксакалдын «Түшүндүрмө катын» («Менин архивимде. Арх.№144, 107-б.) кармап алып аракет кылсам болмок. Анда мынтип жазылган эле: «Молдо Кылычтын атасынын аты Шамыркан эмес, Шамыкан. Төрөгелдинин баласы. Төрөгелди Абайылданын баласы. Кылычтын атасы Шамыкан экенин өзүнүн төрөлгөн айылы Чолпондогу Асоавиахим кыштагындагы эл бала-чакасынан бери билет.

Шаршенбек Үмөталиев «Кылычтын атасы Төрөкелдинин Ботокөз деген аялынан төрөлгөн» — деп жаңылыш жазган, Ботокөз Төрөкелдинин энеси. 16.02.1989-ж.»

Биздин илимий чөйрө Сардарбек аксакал көрсөткөн каталарды моюнга алуу менен, Молдо Кылычтын атасын мындан ары **Шамыкан** деп жазып жүргөнүбүз туура болот го? Антүүгө акындын өзүнүн кызы Бурул эненин өтүнүч — талабы да чакырып турат. Ал мындайча: 1989-жылы жаз айларында «Кыргызстан маданияты» жумалыгына Кылыч Молдонун кызы Бурулдун каты келет. Анын изи менен ошондогу жаш жазуучу жана журналист, азыркы Кыргыз Эл жазуучусу, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты жана белгилүү мамлекеттик, коомдук ишмер Султан Раев ал кишини Жумгалдан таап, ошондогу 82 жаштагы Бурул эненин адам чыдагыс оор турмушун көрүп, узак аңгемелешип келип, гезиттин эки бетин толтура «Кылыч молдонун кызы» («КМ», 13.04.1989-ж.) деген, бүгүн да кызыгуу менен окула турган макала жарыялаган. Ошондо Бурул эне Султан Раевдер кайтып атканда мын-

дай өтүнүч кылган экен: «Атамдын атасынын аты Шамыркан эмес, Шамыкан. Ушу сөздү оңдоп жазып жүргүлө, айнанайын!». Бул өтүнүчтү кеч болсо да аткаруу биздин мойнубузда тургандыктан, акындын 2016-жылы «Залкар акындар» сериясында жарык көргөн (9-том) «Молдо Кылыч. Молдо Багыш» деген китепке акындын атасынын ысмын Шамыкан деп оңдоп жазганбыз.

Улуу акындын атасынын атын ордуна келтириш үчүн, мындан ары жаңылбас үчүн китепке кирген илгерки макалалардагы «Шамыркан» дегенди «Шамыкан» деп оңдоп жибердик.

Чырылдаган чындыктын экинчиси – «Буудайык», «Буудайыктын тою» (Молдо Кылычтын «Казалдар»(1991) китебине «Бүркүттүн тою» болуп кирген) аттуу чыгармаларды Кыргыз адабият таануусундагы аксакал адабиятчы, Филология илимдеринин кандадаты Тазабек Саманчин 1946-жылы түзүп, «Иргелген казалдар» деген ат менен чыгарган китепке Молдо Кылычтыкы катары жарыялап жиберген. Ошондон бери Молдо Кылычтын чыгармасы катары жарыяланып келатат. А, чындыгында элдик поэмалардай, же кенже эпостордой элдик чыгармалар катары өзүнчө китеп болуп, өзүнчө жашаганы туура болмок. Башына кимден жазылып алынганы көрсөтүлүп отурушу керек эле. Маселен, «Буудайык» поэмасы Койлуу Түкөлөйдөн жазылып алынганын, ал Молдо Кылычтыкы эмес, элдик экенин, чыгарма биринчи жолу жарыяланып аткан араб арибиндеги «Тамсилдер» (Москва, СССР калктарынын борбор басма мекемеси, 1925-ж.) китебине жазган «Сөз башында» Базаркул Данияров: «Мында «Канаттуу» деген кыргыздын белгилүү акуну Кылычтыкы, Кылычтын өз жазмасынан эмес (Өз кол тамгасындагы жазмадан эмес деген түшүнүк), эл оозунан жазылып алынган. «Буудайык» менен «Буудайыктын тою» эл оозундагы илгертен келе жаткан тамсилдер. Баары тең куштар тууралуу айтылган тамсил болгон соң, бир китеп кылып жибердик.

«Буудайык» Нарын үйөзүндөгү Койлуу Түкөлөй деген карыянын оозунан жазылып алынган. «Буудайыктын тою» кимдин оозунан жазылганы маалим эмес. **Айтор, калк ада-**

биятынан экени кимге болсун талашсыз акыйкат.» (Тамсилдер. Маскөө, СССР калктарынын борбор басма мекемеси, 1925-ж., 3–4-беттерде) – деп, бул эки чыгарманын Молдо Кылычка таптакыр тиешеси жок экенин, элдики экенин баса белгилеген. Ошого карабастан Тазабек Саманчин зордоп эле Молдо Кылычтын чыгармасы катары өзү түзгөн «Иргелген казалдарга» (1946) кийирип, жазган кандидаттык диссертациясында ж.б макалаларында «Буудайыкты» «Кылычтын өз чыгармасы эмес, элдин жомогу» деп койгону менен Кылычтын өз чыгармасындай көрсөтүүгө аракеттер жасап отурган. Ошол шардана менен ушул күнгө чейин «Буудайык» менен «Буудайыктын тоюн» Молдо Кылычтын төл чыгармалары катары айтып, жазып келе жатабыз. Чындыгына келгенде бул чыгармалар Молдо Нияз, Молдо Кылыч баштаган жазма акындардын казал же поэма жаратуу стилдеринен таптакыр айрымаланып турат. «Буудайык» поэмасы болсо жалпы эле кыргыз поэзиясындагы эпикалык чыгармалардын жаралуу ыкмаларынан өзгөчөлөнүп, Токтогул айткан «Кедейкан» (экинчи бөлүгү), «Наркан», «Көр уулу» («Гөр уулу») кенже эпосторунун, «Карынбай», «Нуржан» поэмаларынын окуяларына, поэтикалык жаралуу жолдоруна, андан да түрк элдеринин орток мурасы болгон «Коркут ата китеби» («Китаби деда Коркут») китебиндеги чыгармаларга өтө үндөш. Башкалардан башкача жаралган өзүнчө бир керемет чыгарма.

«Буудайык» менен «Буудайыктын тою» кыркынчы жылдарга чейин бир автордун чыгармасы болуп калаары эч кимдин түшүнө да кирбесе керек, элдики катары айтылып, окуу куралдарына да элдик жомок катары жазылып келиптир. Маселен, белгилүү жазуучу жана таланттуу котормочу Узакбай Абдукаимов түзгөн «Адабият хрестоматиясында» (1-бөлүк. Башталгыч мектептердин 3-классы үчүн. Фрунзе-Казан, «Кыргызстан Мамлекеттик басмасы», 1939-ж.) «Буудайыктын» тексттин жарыялаганда «Эл жомогунан үзүндү» деп берген (Аталган хрестоматия, 26/38-бетте. Менин архивим боюнча Арх.№106, 111-б.)

Демек, Койлуу Түкөлөйдөн жазылып алынган «Буудайык», ошондой эле, кимден жазылып алынганы белгисиз

болуп аткан «Буудайыктын тою» Молдо Кылычтыкы эмес, элдик экени айныгыс чындык болуп атат. Аны Базаркул Данияровдун жазгандары менен кошо Тазабек Саманчин Молдо кылычты изилдөөгө активдүү киришкенге чейин бул чыгармалар элдик экендигин эч ким жокко чыгарбагандыгынын өзү эле далилдеп турат. Ал эми Молдо Кылычтын чыгармаларынын тили, чыгарма жаратуу стили бул эки поэмага айкалышпаганын жогоруда айтканбыз.

Чырылдаган чындыктын дагы бири – өткөн кылымдын сексенинчи жылдарынын аягына чейин Молдо кылычка карата кайта-кайта жасалып келген каршылыктардын, катуу тоскоолдуктардын негизи эмнеде? Кеп ошону адилет анализдеп, чындыгын жалпы окурмандарга жеткирүүдө турганы түшүнүктүү болчу. Ал жөнүндө атактуу сынчы Кеңешбек Асаналиевич Молдо Кылычтын «Казалдар» (1991) китебине жазган «Башат» аттуу баш сөзүндө кеңири айтып, кенен-кесири чечмелеген. Ошентсе да ошол учурдун шартына жараша конкреттүү маселелерден анча-мынча калып калгансыганынан мен да ошо кылымдын (XX) токсонунчу жылдарынын аягында өз ойлорумду кошумчалоого аракет кылып көргөм, ал **«Кылычты колдогондор да, «кордогондор» да о дүйнө кетишти. Эми чындыкты айтышыбыз керек»** деген макаламда чагылдырылган («Жаңы ордо» гезити, №4,5, 1998-ж.), ошону окуп чыгууга сунуш кыламын.

XIX-кылымдын чок ортосунда Токгогул ырчы, Сагынбай манасчы сыяктуу көркөм сөздүн улуу титандары менен мезгилдеш төрөлгөн Молдо Кылыч Шамыкан уулунун 1996-жылы 130 жылдыгын өткөрүү белгиленип, Жазуучулар Союзу тарабынан комиссия да түзүлгөн болчу. Анан кайсы кара теке сүздү билбейм, 1998-жыл кирип келсе да эч нерседен кабар жок.

Молдо Кылычтын көркөм мурастарын жарыялоо, акындык, агартуучулук аброюн ордуна келтирүү үчүн мезгилдин каардуу тоскоолдуктарынан тайсалдабастан аракет жасап келишкен Б.М. Юнусалиев, К.К. Юдахин, А. Токомбаев, Т. Саманчин башындагы көптөгөн кыргыз интеллигенттери; анын тескерисинче акынга өмүрлөрүнүн

аягына чейин караманча каршы турушкан Ж. Самаганов, Т. Сыдыкбеков, Байсеркеев; Молдо Кылычтын жарык көрүшүнө каршы болбогон менен 1956-жылдын 10,11,14-сентябрында Фрунзеде (азыр Бишкек) Академиянын коомдук илимдер бөлүмүндө өткөн заседание-кеңешмеде акындын чыгармачылык кудуретине, саясий жетиктигине оор сындарды айтып, акындын каршылаштарынын ташын оодурууга салымдарын кошкон Ө. Жакишев, И. А. Батманов, М. О. Ауэзов жана башкалар о дүйнө кетишти. Ошондуктан «Оруска сөз тийгизбегиле!» деген ураанга жөлөнүп алып, идеялык каршылаштарына же көрпөндөлик көрө албастыгынан улам душман көргөн кишилеринен өч алыш үчүн Молдо Кылычты курал кылып алып, бул акындын чыгармачылыгын изилдеп койгондугу үчүн кыргыздын алгачкы таланттуу адабият таануучусу Тазабек Саманчинди түрмөгө түшүрүп, шал оорусуна тушуктуруп (аягы өлүм менен бүткөн), акындын чыгармаларынын тили боюнча диссертация жазып койгондугу үчүн Жапар Шүкүровду куугунтукка алдырып, академик Болот Муратаалы уулу Юнусалиевди Университеттин ректорлугунан түшүргөнгө чейин барган, жарым кылым бою созулган чуулгандуу «Молдо Кылыч маселесин» туюк боюнча таштап койгондо болбойт, адабият тарыхы да, андан азап чеккен адамдардын арбактары да бизди кечирбейт. Мурда айтууга айрым авторитеттер тоскоол болуп келсе, эми биз кара кылды как жарган чындыкты айтышыбыз керек, антпесек келечек муундардын алдында күнөөлүү болобуз.

Бул маселеге киришүүдөн мурда, кийинки окурмандарга жеткиликтүү болуш үчүн Молдо Кылыч туурасында кыскача түшүнүк бере кетели. Жазма акын Молдо Кылыч кыргызда биринчи, эң алгач китебин чыгарган көркөм сөз чебери болгондугу менен эле («Кысса-и зилзала». Казан, 1911-жыл) кыргыз адабият, маданият тарыхынын төрүнөн орун алууга акылуу. Бул китепти бастырган Эшеналы Арабаев болгон. Андан кийин «Тамсилдер» (1925-жыл. Бастырган Билим комиссиясы), деген араб арибиндеги жыйнакка чыккан «Канаттуу» аттуу казалы жана «Канаттуулар» (1939-жыл, Редакциялаган К. Маликов), «Ир-

гелген казалдар» (1946-жыл. Басмага даярдаган Т. Саманчин), «Казалдар» (1991-жыл. Түзгөн О. Сооронов) аттуу китептери жарык көргөн. Айрым чыгармалары отузунчу-кыркынчы жылдарда «Эне-тил», «Кыргыз-тил» окуулуктарына үлгүлүү мисал катары жарыяланып келген. К. К. Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» көптөгөн ыр саптарын мисалга тарткан. Бирок, булар негизинен автору көрсөтүлбөй ишке ашырылган. Себеби, тап күрөшү күч алганда манап тукуму катары Молдо Кылычтын окулушуна тыюу салынып, кыркынчы жылдары кайра колго алынат, Тазабек Саманчин «Молдо Кылыч-жазгыч акын», Жапар Шүкүров «Молдо Кылычтын тили» деген темаларда кандидаттык диссертация коргошуп, биринчиси аталган наамдагы монографиясын жарыялайт, акындын «Иргелген казалдар» деген жыйнагын басмадан чыгарат. Аңгыча КПСС БКнын «Звезда», «Ленинград» журналдарындагы «терс көрүнүштөргө» байланыштуу Токтому чыгып, анын шарданы менен партия «бөрк ал десе баш алып» көнүп калган биздин кыргыздар өз интеллигенттеринин ичинен улутчул издеп, П. Балтин менен Ж. Самаганов «Киргизское литературоведение на неправильном пути» («Сов.Киргизия», 15.12.1946), П. Балтин «Космополитизмге, улуттук чектелүүгө, формализимге жана эстетствого каршы» («Мугалимдерге жардам», № 6, июнь, 1946), И. А. Батманов «Принципы орфографии киргизского языка» («Труды ИЯЛИ, Кир. ФАН СССР», вып.2, 1948) деген макалаларды жарыялашып, Тазабек Саманчин менен Жапар Шүкүровдун кандидаттык диссертацияларын уртокмокко алышып, Молдо Кылыч маселесин ошону менен кан буугандай токтотуп, акындын атын атап койгондор куугунтуктала баштайт... Элүүнчү жылдардын ортосунда жеке адамга сыйынуучулук сындылып, саясий куугунтуктагылар актала баштаганда П. Никитич, А. Токомбаев, К. К. Юдахиндердин «Забытое богатство» («Литературная газета». 21-июнь 1956-жыл) деген макаласы жарыяланып, Молдо Кылычка кайрылуу маселеси кайра коюлат. Академиянын Коомдук илимдер бөлүмүндө ошол эле 1956-жылы үч күнгө созулган (10, 11 жана 14-сентябрда) Молдо Кылыч-

тын чыгармачылыгын талкуулаган Республикалык масштабтагы заседание-кеңешме болуп, ага Москва, Ленинград шаарларынан, Казакстан, Өзбекстан республикаларынан окумуштуулар да катышкан. Анда академик Б. М. Юнусалиев «Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жөнүндө» деген, илимий негизи терең, өтө мазмундуу доклад жасаган (Машилкада 31 беттен турган стенограммасы Академиянын Кол жазмалар фондусунда сакталып турат). Мындан ары кепке алынчулардын сөздөрү да ушул фондуда сакталуу, отузга жакын киши өз көз караштарын минбарга чыгып айтышкан. Алардын дээрлик көпчүлүгү ошол кезде белгилүү болгон кыргыз жазма мурастарынын ичинде орчундуу орунду ээлеген Молдо Кылычтын чыгармаларын элге кайтаруу керектигин далилдүү фактылар, жалындуу сөздөр менен колдошкон. Алардын баарын терип-тепчип айтып отуруу атайын багытталган илимий эмгектин милдети, биздин макаладагы максат — Молдо Кылыч маселесинин «токтоп калышы» б.а. жазгыч акынга жасалып келаткан өгөй баладай мамиленин терең тамырлары туурасында билгенибизче сөз салуу болгондуктан, негизги деп аталган, кедерги болуп келген айрым учурларга гана токтолобуз.

Молдо Кылычтын чыгармаларын керексизге чыгарып, пантүркчүлдүккө, панисламчылдыкка толгон реакциячыл деп жарыялап, акынды бөкөчөдөй көрсөтүп, анын казалдарын окугандар таптакыр тескери жолго түшүп, кыргыздын душманы боло тургандай кылып мүнөздөгөндөрдүн башы Жээнбай Самаганов болуптур. Ал бир жерде: «Зар заман» оруска каршы жазылган панисламчыл, пантүркчүл чыгарма» (Инв. «142, 88-бет) десе, дагы бир жерде: «Феодалдардын, бийлөөчү таптын идеологиясы, пантүркчүлүктүн, панисламчылдыктын чегинен ашкан реакциячыл идеологиясы» (93-бет) дейт да, «Мен Молдо Кылычтын негизги делген чыгармаларынын баарын окуп чыгып, анын реакциячыл акын экенине ишендим» (Инв. № 48, 134-бет) деген жыйынтык чыгарган жана мезгилдин эрке баласындай өз билгенин кылып, мен ушундай айтсам «мени Советтик сот эч качан соттобойт» (Инв. № 142, 87-бет) деп таянган тоосу бийиктигин көрсөткүсү келген.

Чынында эле ошол кезде Ж. Самагановдун ташы өйдө кулап, орусчулдарга таянып алып, жок жерден идеялык ката «таап», П. Балтин, Нуров сыяктуу өнөктөштөрү менен көптөгөн кыргыз адабиятчыларын сыздаткан. Айрыкча Кылычка каратып сунган «бардаңкесин» аткылап, кийинки кездерде да токтоткон эмес. Бирок өмүрүнүн аяккы жылдарында ошондой бир жактуу сокур аракеттери сынга алынып, жалпы элдин каарына кабылды, суук тумшук болуп калды.

Молдо Кылычтын чыгармаларына Ж. Самагановдон кем эмес каршыккан жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун Молдо Кылычка карата жасаган иш-аракеттери эл жектөөсүнө тушукпай, беймарал өттү. Атүгүл Мамлекеттик сыйлыктын эң жогоркусу — кыргыздын № 1 Баатырлыгына ээ болду. Мындай тартууга Түкөбүз адабияттагы зор эмгеги үчүн сөзсүз татыктуу эле. Бирок бүткүл өмүрүн адабиятка арнап, өз чыгармаларынан башка да «Орхон-Енисей тексттеринен», Жусуп Баласагундун «Кутбилиминен» тарта жазма эстеликтерди, элдик оозеки чыгармаларды жыйноону, иликтөөнү өмүрүнүн аягына чейин жазбай колдоп келген Түкөбүзгө жазма мурастары өз мезгили үчүн ошондой эле баага эгедер болгон Молдо Кылыч эмне күнөөсү үчүн жакпай калганы түшүнүксүз. Бул суроонун жообун божомолдор менен айтып көрсө да болот, биз жазуучунун Кылыч Молдого ыргыткан таштарын жаамы журтка айгинелеп көрсөтүп алып, анан жыйынтык чыгарууну туура көрөбүз.

1956-жылкы Академиянын Коомдук илимдер бөлүмүнүн кеңири заседание-кеңешмесиндеги талкууга катышкан илимпоздордун көпчүлүгү Молдо Кылычты колдоп сүйлөшүп, каршы сүйлөгөндөрдүн көпчүлүгү да акындын чыгармаларын саман-топонунан ажыратып туруп жарыялоо керектигине макул болушса, Түгөлбай Сыдыкбеков бардыгынан тескери жагына өзгөчөлөнүп: «Акын жазган чыгармаларды, анда басымдуу болгон терс, жат идеядан арылтып, андагы бир аз гана таламга жооп берген учурларды калтырып, жарыялашка илим туура көрөбү? Эгерде туура көрсө, Молдо Кылычтын «Зилзаласын» да, «Зар

заманын» да билгениңердей редакциялап бастыра бергиле! Жок, илим муну макул таппаса, анда бул чыгармалардын автору азырынча биздин таламга жооп бере албайт. Анда диний мистикалык реакциячыл көз караштар басымдуу» (Стенограммадан. Инв. № 142, 203-бет) деп айтып, улуу акындын бардык чыгармаларын жокко чыгарып. Орто Азия, Казакстан, Москва, Ленинграддын окумуштуулары айтып аткан сөздөргө кол шилтеп таштаган. Ошол эле заседание-кеңешменин акырында экинчи жолу чыгып, жогорку ойлорун кайра бекемдеп сүйлөгөн.

Т. Сыдыкбеков ошондон он жыл өткөндөн кийин да жогорку оюнан кайткан эмес. Молдо Кылыч маселеси алтымышынчы жылдары кайта козголуп, Кыргызстан КП БКнын идеология боюнча катчысы Бейшен Тоголокович Мураталиевдин көзөмөлүндө акындын чыгармачылыгын кайрадан иликтөө башталганда (Тил, адабият институтунда Ш. Үмөталиев пландык иш катары иштөөгө киришкен), мурда Молдо Кылычка карата тескери сүйлөп келишкен көпчүлүк окумуштуулар оң жагына айланган ойлорун справка иретинде жазып беришкенде да (Инв. № 56), Т. Сыдыкбеков моюн толгоп, 1965-жылы 12-июлда жазган справкасын «Ал (Молдо Кылыч) өзүн саясый көз карашы боюнча өткөндү эңсеген, учурду акыр заман катары түшүнгөн «заманачылардын» бири – мистик жана реакциячыл акын катары көрсөтөт» (Инв. № 56, 39-бет) деп жыйынтык чыгарып, «жер тепкилеп» турушу таң калыштуу.

Баарыдан да ошол үч күнгө созулган заседание-кеңешмеде казак менен кыргыздын зор жазуучулары Мухтар Ауэзов менен Түгөлбай Сыдыкбековдун сөздөрү үндөш чыгып, чогулуштун жыйынтыгын Молдо Кылычтын «зыянына» буруп кеткени өкүнүчтүү болгон.

«Манас» эпосунун элдиктүүлүгүн коргошкон деп биз дүүлүгө мактап жүргөн окумуштуу Мухтар Ауэзов Молдо Кылычка келгенде, акындын чыгармалары менен толук таанышкан эмеспи же Кылыч Молдонун көркөм сөз туундулары табитине туура келген эмеспи, же таасирдүү бирөөнүн тилине киргенби, айтор, акындын негизги деп аталган «Зарзаман», «Зилзала» деген чыгармаларын кол-

го алгыс туундулар катары жарыялаган. Мисалдар келтиребиз: «Однако эти облегченные пути реабилитации Молдо Кылыча на самом «Зар замане», которые делаются отдельными товарищами, они не состоятельны. Это не серьезно, не научно» (Инв.№ 39, 4-бет.). Я считаю, что это произведение мистическое, анти художественное, конечно, абсолютно нереалистическое произведение» (9-бет). Ошондой эле ошол чогулушта кыргыз академиги Болот Юнусалиевдин бардык каны-жанын берип, зор окумуштуулук кудурети менен, ак ниети менен жасаган докладдын М. Ауэзов бир эле сөз менен «Это антинародное определение» (13-бет) деп жокко чыгарып салган. Сөзүнүн жыйынтыгында: «Республика жетекчилери Молдо Кылыч гана эмес, андан да татаал болгон «Манас» маселесинде да чечкиндүү, принципиалдуу, объективдүү түрдө өтө акылдуу чечим кабыл алган. Молдо Кылыч маселесинде да ошол эле жетекчилер чечим чыгарат» (14-бет) деп Республиканын өкүмөтү менен партиялык жетекчилерине шилтеп коюп, Молдо Кылычты тепсеткен атын буруп, изин жашырып кеткен. Чындыгында Молдо Кылычтын жазгандары «Манас» маселеси» эмес экендигин, «Манаста» кыргыздын жерин басып келген орус баскынчылары туурасында сөз жок экенин (эпостук каармандар Манас менен Илья Муромецтин согуштары гана бар), «Манас» эпосуна саясый айып койгонго болбой турганын, эпоско каршы чыккан кыргыздар көп болгонун, ошол себептен Бириктирилген вариантты чыгарууга чечим болгонун; Молдо Кылычта орус маселеси турганын, мындай учурда ар кандай республикалык жетекчи тобокелге салып жибербесин Мукаң билип эле турган, жөн гана катуу айткан сын пикирин жууп-чайып коюу үчүн Республиканын жетекчилерине шилтеме жасап кутулган. Кыргыздар кыргыз адабиятынын билерманы катары түшүнүп алышкан Мухтар Ауэзов минтип атса, кыргыз прозасынын корифеи саналып турган Түгөлбай Сыдыкбеков тигинтип атса, Тил, адабият институтун башкарган И. Батманов 1965-жылы кайрадан «Таким образом, оба этих произведения («Зилзала», «Зар заман». – О.С.) написаны в духе религии т.е. реакцион-

ной форме идеологии, отражая интересы феодально-клерикальной верхушки киргизского общества того времени» (Инв. № 56, 47-бет) деп жазып, БКнын идеология бөлүмүн жетектеген К. К. Орозалиев белгилүү тилчи Жапар Шүкүровдун сөзү менен айтканда «Күн тийген жердин чоросу» (Инв. № 142, 83-бет) болуп атса, жогорку инстанциялардын кандай жыйынтык чыгараары өзүнөн өзү түшүнүктүү эмеспи. Ошол элүүнчү жылдарда Республиканын башында турган бир Исхак Раззаков түгүл ону бириксе деле орусчул Совет өкүмөтүнүн карамагында туруп, жогоркудай оор күнөөлөрдү угуп туруп, Молдо Кылычтын «пайдасына» чечим чыгара алмак эмес. Ошонун чоожайын түшүнбөгөн же түшүнгүсү келбеген кээ бирөөлөр И, Раззаковду күнөөлөп, алтымышынчы-жетимишинчи жылдагыларын Т. Усубалиевден, сексенинчи жылдагысын А. Масалиевден көрүп, күнөөлөп сүйлөшкөндөрүн угуп жүрөбүз. Кеп кыргыз окумуштуулары менен маданият алптарынын адилеттүүлүктү бирге тута албай, майда таарынычы же өз көмөчүнө тарткан күл үчүн өз улутун аттап, москвалык түп бийликке кошоматтанып, камчысын чабышкысы келип атпайбы. Түп бийлик муну талап кылган деле эмес.

Кайра дагы кайталоого туура келет, өмүрүн көркөм сөзгө сайган, өзүн акын да эсептеп, бир нече ыр жыйнактарын жарыялаган Т. Сыдыкбеков Молдо Кылычтын казалдарын дээрлик жактырбай атышында бир мандем бар го? Мен аны жазуучунун өзү Кыргызстан КП БКга 1965-жылы 12-июлда жазып берген «Моё мнениясиндеги»: «Тилекке каршы, Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун мурастарын баалоого келгенде, кээ бир жолдоштор алардын чыгармаларына илимий негизде мамиле жасоонун оң, терс жактарын терең анализдеп туруп, анан бул маселе боюнча туура чечимге келүүнүн ордуна өз каршылаштарынан өч алуу үчүн ар кандай келишүүчүлүккө, көкүтүүгө, жаакташууга барышат. Ошонун кесепетинен бул маселе туура баасын албай жана чечилбей келе жатат» (Инв. № 56, 39-бет) деген, туура айткан пикиринен тапкандай болуп атам. Касым Тыныстанов боюнча ким кайсы душманынан өч алып атканын билбейм (анын бул макалада зарылдыгы деле жок), Молдо

Кылычка келгенде ага байланышкан бардык документтердеги Т. Сыдыкбековдун сүйлөгөн сөздөрүнө караганда урматтуу Түкөбүз Молдо Кылычты колдоп маселе көтөрүп, «Литературная газетага» чейин макала жазып аткан Кыргыз Эл акыны Аалы Токомбаевге каршы туруш үчүн гана көгөрүп (Түкө өзү көк экенин мойнуна алып сүйлөп калчу), Молдо Кылычтын бүткүл кыргызга тарап кеткен классикалык чыгармаларын танып аткандай көрүнөт. Буга кыркынчы жылдардан башталган Аалы Токомбаев менен Түгөлбай Сыдыкбековдун ортосундагы душмандашууга чейин өсүп жеткен атаандаштык себепчи болсо керек. Мурда, Мукай Элебаевдин күндөлүктөрүндө көрсөтүлгөндөй, Түкөбүз Аалыкенин командасында болуп, «Кең-Суу» романынын эки китебинин чыгышына, сөзгө алынышына А. Токомбаевдин жакшы эле пайдасы тийген экен. Кийин, Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романынын Сталиндик сыйлыкка татыктуу болуп кетишине, дагы башка маселелерге байланыштуу ыйкы-тыйкылыктардан улам А. Токомбаевдин «Бетме-бет кеңири кеңешели» («Ала-Тоо», № 7, 1956-жыл), Т. Сыдыкбековдун «Аалы Токомбаевге ачык кат («Советтик Кыргызстан», № 12, 1956-жыл) деген келишкис кайым айтышкан макалаларынын жаралышына, андан аркы айыгышкан түрдө өнүгүп отурган каршылашууга чейин өсүп, өмүрлөрүнүн аягына чейин кеткен.

Ошол өмүр түгөткөн өчөштүктөн улам Т. Сыдыкбеков Кылыч Молдонун кыйла мурда кыргыз элибиздин калың катмарына жетип, ондогон муундарды тарбиялоодо гүлазык боло турган поэтикалык туундуларын жарыялабоого көмөктөшүп келсе, мансап үчүн баарын алмаштырган К.К. Орозалиевдей орусчул өкүмөткө, орусчул идеологияны жүргүзгөн партияга ыктап Жээнбай Самаганов сыяктуулар Кылыч Молдону оң-солго шилтеп, Тазабек Саманчиндей, Жапар Шүкүровдой кыргыз адабияты менен тил илимин баштап, өнүктүрүп аткан таланттуу окумуштуулардын каламын убактылуу болсо да колунан түшүрүүгө көмөктөшүшкөн.

Орусчул демекчи, орус эли «Молдо Кылычыңарды талкалап бергиле!» деп өтүнгөн да эмес, буйрук да бер-

ген эмес. Тескерисинче, орус өкүлү Константин Кузьмич Юдахин ошол 1956-жылкы заседание-кеңешмедеги сөзүндө «Бул жерде орус элин коргоого (жактоого) багытталган көптөгөн сөздөр айтылды. Мен орусмун, мага мени, орустарды «коргоочулардын» өзүнөн коргонууга уруксат бериңиздер!» (Инв. № 142, 224-бет) — деп, орустарга кошомат кылып аткандарды шылдыңдап сүйлөгөн, мындайлар коркунучтуу болоорун каңкуулаган. Кийин, «Укмуштуунун төөсү жорго» дегендей, өзү орус болуп туруп, ошол сөзү үчүн жана кыргыздын адабий, маданий мурастарын коргогондугу үчүн биздин улутташтар тарабынан орустарга каршы адамдай көрсөтүлүп, улутчул аталып, куугунтукталганы күлкү келээрлик иш болгон. Өзүбүздүн «бөрк ал десе, баш алган» улутташтарыбыздын Молдо Кылычты таанып билүү, агартуу, рухий дүйнөнү байытуу, тазартуу багытында окуп-билүүнүн ордуна кыруучу кылыч катары пайдаланышып, аны изилдегендер быякта турсун, атын атап койгондорду күнөөгө жыгып жатышпадыбы. «Зар замандын» ичиндеги:

«Орустан көрбө күнөөнү,
Кыргыздын курсун тилеги.
Коём деп жатып куруду
Бир бирине күнөөнү.
Казак, кыргыз бузулса,
Орус жайды билеби?» —

деп өтө көрөгөчтүк, билгичтик менен айтылган саптарды ошол кылыч кезеген улутташтарыбыз окубаган, окуса да түшүнбөгөн же түшүнгүсү келбеген го. Эмесе, бири-бирине күнөө коём, өч алам деп жүрүп, өзүнүн Молдо Кылычтын чыгармаларындай көөнөргүс мурастарынан айрылып атышканын түшүнүшөт эле го, оруска жагынам деп өз боордошун тепкилеп атканын, ал жоругу аркылуу улуттук казынасына зыян кылып атканын сезет эле го.

Молдо Кылыч «Жамандардын адаты Жакын досун ондурбас» деп дагы бир айтканындай, биз, кыргыздар, улуттук деп аталган улуу, ыйык нерсени жакшы эле түшүнгөнүбүз менен көпчүлүк убактарда көрпөндөликке, түркөйлүккө салып тепсеп кеткен чактарыбыз көп болот.

Улуттук дегенге уюй албай, аны уруучулдукка жем кылып берген жайларыбыз андан көп. Куру намыска алмаштырып ийгенибиз андан да арбын. Негизинде улуттук деген уюган коргошундай бойдон ар бир кыргыздын жүрөгүндө ар дайым төгүлбөй-чачылбай турушу керек эмеспи. Башка элдерде ошондой. Бул жөнүндө Молдо Кылыч дагы мындай саптарды жазган:

Орус кылды илени,
Аны кыргыз билеби.
Жакшылары кошумча
Куруп калсын тилеги.
Жалган-чындыр мойнуңа
Оодарып коёт күнөөнү».

«Оруска чагып бир бирин,
Дин мусулман балдары
Өз ичинен жоо болду.
Өз убалы өзүнө
Орустун неси короду».

«Ыгы келсе калкыңыз
Карабады убалды.
Кармап берет оруска
Залал кылган тууганды».
«Чала болот кыргызга
Кор болгон өзү оруска» ж.б.

Эмне деген саптар! Улуттук деген ыйык нерсенди башка бир элдин төбөңөн тепсеген саясатына, иш-аракетине жакшыларың (бийлөөчүлөрүң) кошулуп кетсе, баш көтөргөн бирөөңдү экинчи бирөөң сатып ийсең, дагы бирөөң калкалагандын ордуна болбогон кичине тууган таарыныч үчүн жат эл өкүлүнө кармап берсе, д.у.с. Ушундайларды көзү менен көрүп, жүрөгү менен туйган Кылыч акын жаны кашайып акыркы эки саптагы «Чала болот кыргызга!» дегенди айтып ийген да. Биз азыр уруу-урууга, колот-колотко бөлүнүп турушубуздун жыйынтыгы биригүүгө — кыргыз болууга апкелбесе, башка улуттар бир түндүктүн алдында бирге жашап тургандан кийин, алар биздин мын-

дан да ыдырап кетишибизди каалап, жүрөктөрүнүн түпкүрүнөн ушинтип жүрүп жок болуп кетишибизди тилейт. Мурдагыдай коргоп кала турган Совет өкүмөтү жок. Илген илгендики, жулган жулгандыкы болоору көрүнүп атпайбы.

Биз баятан бери сөз кылып келаткан Молдо Кылыч маселеси да так эле ушундай. Орустарга орус саясатын жүргүзгөн бийлик ээлерине ыйык мурасыңды салып берсең, өзүңө өзүң каршы чыгып атсаң, «Казак, кыргыз бузулса, Орус жайды билеби» деп акын айткандай, оң бүтүм чыкпайт да. Анда го ошондой болуптур дейли, эми эгемендүү эл болуп, акындын жамандыр-жакшыдыр китеби чыгып (Бул китеп да А. Масалиев биринчи катчы болуп турганда даярдалып, БКнын Бюро мүчөлөрү окуп чыккандан кийин анан басмага сунуш кылынган), 130 жылдыгын өткөрүү туурасында Комиссия түзүлгөндөн бери 3–4 жыл өтүп кетсе да кыйшаңдап турганыбызга эмне себеп болуп атканына таптакыр түшүнбөйм. Деги бизде улуттун сыймыгы болгон адамдардын эсебин алып, алардын улуттук кенчтерин элге жеткирип, жаш жеткинчектердин кулагына салып, сыймыктантып, маал-маалы менен эстетип турчу жетекчи барбы бизде? Болсо, кайра-кайра «репрессияга» туш болуп келген Молдо Кылычтын юбилейин тез арада өткөрүп, өз баасын берүү керек. Ошондо бул акынга байланыштуу жапаа көргөн Т. Саманчин, Ж. Шүкүров, Б. Юнусалиев, К. К. Юдахин ж.б.лардын аттары аталып, эмгектери айтылып, алардын арбактарынын алдында биздин да жүзүбүз жарык болот. *«Жаңы Ордо» гезити, № 4, № 5, 1998-ж.* Бул макала мындан 19 жыл мурда жазылып, улуу акындын 130 жылдыгы өтпөй жаткандыгы жайында айтылса, эми 150 жылдыгы 1966-жылы белгиленбей, дагы эле «Бармак басты, көз жумду» болуп өтүп кетти. «Молдо Кылыч маселеси» дагы эле өз деңгээлинде чечилбей турат.

«Молдо Кылычтын улуу чындыгы» деген макалам да жогоруда айтылган ойлорумду толуктайт го деген ниет менен аны да жалгаштырам:

«Манас» баштаган канчалык улуу-кичүү эпосторубуз болгонуна, элдик чыгармаларыбыз дүйнөдө теңдешсиз би-

йиктикке өсүп жеткенине карабастан кыргыз адабияты менен маданиятын, тарыхын, тилин, философиясын да жазгыч акындар: Молдо Нияз (1823-1896), Молдо Кылычсыз (1866-1917) элестетүүгө болбойт. Себеби бир мамлекет экинчи мамлекетке, бир мекеме экинчи мекемеге, атүгүл бир адам экинчи адамга өтө баалуу буюм-тайымдарын ишеним катсыз кармата бербегендей эле, оозеки чыгармаларыбызды канчалык көкөлөтүп айтышканы менен өз чегибизден сырткаркы элдер жазма мурас – документтерибизди окушпаса, билишпесе биздин түпкү тарыхыбызга, көркөм маданиятыбызга оозеки сөздөй мамиле жасашып, ойлорунун бир жеринде орустар кумдай куюп жүрүп бышыкулак кылып койгон «джунгли», «ди́кокаменный», «туземный» деген түшүнүктөр жашай берээринде шек жок. Ошондуктан «Жазма мурасыбыз болгон эмес» деп жадыбалдай жаттап келген маңкурттук мамилебизден алда качан эле кайтышыбыз керек болуучу. Эгемендүү мамлекет болгонубузга он эки жылдан ашып, Молдо Кылыч Шамыкан уулунун «Казалдары» 1991-жылы жарык көргөнүнө карабастан алиге адабият таануу илими менен сынында олуттуу сөзгө алынбай, маданий турмушубуздун күндөлүк колдонуусуна толук баасында кирбей келатканы өкүндүрбөй койбойт.

Жарым кылымча жаманаттыланып, анын атын атагандар куугунтукталып келишине эмнелер себеп болгон? Деги, Молдо Кылычтын күнөөсү эмнеде? Ушундай суроолордун түйүнүн Академиянын академиктери менен мүчө-корреспонденттери, атайын адабият маселелерин иликтөө үчүн жашап аткан Адабият жана өнөр институту алигиче эмне үчүн колдоруна алышпаганы түшүнүксүз. Молдо Нияздын «Санаттарын» го окуй албай жүрүштү, китебин колдоруна карматып койгондон кийинки Молдо Кылычтын «Казалдарынын» тагдырына эмне дейбиз?

«Акындар өз заманынын күзгүсү» деп бекер айтпагандай эле, Молдо Кылыч да өз доорунун көрөгөч жана чынчыл сүрөткери болгон. Ал бизге калтырып кеткен жазмаларында (өз колтамгасын түшүргөн түп нуска бизге жетпеген менен өзүнүн көзү тирүүсүндө жарык көргөн «Зилзала» китеби, башкалар тарабынан ошондо көчүрүлүп

калган тексттер (кийин жазылгандары деле жыйырманчы жылдарга таандык) ушинтип айтканга укук берет) кыргыз жергесинин чөп-чарын, бак-шагын, жан-жаныбарларын, айрыкча канаттууларын поэзия тилине жадабай өткөрүү менен бирге падышалык колонизатор орустардын кыргызга апкелген оор мүшкүлү менен бирге илим, билимге жөндөмдүүлүгүн, тартип кармоодогу жакшы жактарын көмүскөдө калтырбай айтып кеткен. Ал:

«Атын көрчү дубалдай,
Адам айрып тааныгыс.
Кызын көрчү жубандай,
Кынымалуу бөйрөгү,
Чубалжыган көйнөгү.
Чурулдап өлөң айтканда,
Баарысынын көйрөгү.
Бели тутам-айбаалы,
Жети күндө майрамы,
Тил билбеген кайдагы...» –

деп орус элинин мал-жанынын, кыз-кыркынынын көрүнүшүн, салт-санаасын, кийим-кечээсин, атүгүл тили башка экенине чейин жөн-жай гана айтып келип, аз өткөндөн кийин

«Болжол кылып карачы,
Бул заманың таанылган.
Бул каапырдын арбагы –
Журтка тиер зардабы.
Ыйласа да жетпеди
Мусулмандын арманы.
Арбып барат жылына
Калаа, калган чарбагы» –

деп, орус колонизаторлорунун отурукташып, чарбалары көбөйүп, жергиликтүү элге үстөмдүк, зордук-зомбулук өсүп баратканыдыгын байкап, келечегинде журтка зыяны тиерин божомолдойт. Кандайдыр бир коркунучтун келатканын сезет. Тынчсызданууларын төмөнкү ыр саптары менен бекемдейт:

«Белгилеп алды жериңди,
Жериңе салды эгинди.

Тоотподу кебиңди,
Абыдан кести демиңди.
Аралаш кылды оруска
Атадан калган чегинди.
Эмдиги заман бу болду,
Мусулманы кор болду».

Акын бул ойлорун андан ары улап, казак, кыргыздын башы көрүнгөн адамдарын четинен жоготуп баратканын, эл-жердин баарын эсеп-чотко түшүрүп, бийликтин баарын өз колуна алгандыгын айтып берет. Молдо Кылычтын оруска карата шекшинүүсү андан да күчөйт. «Зар замандан» үзүндү окуйлу:

«Кармап алып Маймылды (1)

Дарга тартып жай кылды.
Кокондуктун хандары
Тактысынан айрылды.
Эр Тайлактын Осмону
Качып барып Кашкарга
Канча жылда кайрылды.
Хан Ормондун баласы
Үмөтаалы, Чаргынды
Кашкар барып келген соң
Кадырынан тайгылды.
Кайдан билер бу каапыр
Казак, кыргыз затыңды.
Кагаздап алды билдиңби
Катын, бала, зайбыңды.
Салдат алат бир кезде
Кармап алып жармыңды.
Эсептеди, көрдүңбү,
Эгиз менен жалкыңды.
Баарын айтып бердимби,
Бу капырдын мүнөзү
Бузулганын көрдүңбү?

(1. Маймыл – Көл башындагы өз мезгилинин белгилүү адамы, хан деп коюшат, Балтабайдын иниси).

«Бүт эркин каапыр бийлеп алып, мусулмандын жылдызы жерге түшкөн» учурдун чындыгын көпкө айтып, тутала-

нып, күйүп бүткөн соң Молдо Кылыч ушулардын баарына себепчи болгон, азырга чейин кыргыз жакшылап түшүнө албай келаткан, түшүнсө да айыкпаган эски илдеттин азабынан (уруучулдук, жердешчиликти айтып атам) моюндай бербеген, ошонун кесепетинен темирдей биримдикке жете албай келаткан бир зор чындыктын өзүн айтат:

«Караңгы элди чайкаган
Чала болот кыргызга.
Жамандык чыкса жарышып,
Өзүнчө салбай калыска,
Эрегишип тил албай
Үйөзгө барат арызга.
Айгак болуп жүгүрүп
Жетип барат алыска.»

Үйөз гана эмес эки уруу чабышып алып, бирин экинчиси жеңиш үчүн, үстөмдүк кылыш үчүн Омский, Санкт Петербургка чейин барганы, анын шылтоосу менен колонизаторлордун басып келишине шарт түзүлгөнү кимге маалым эмес. Анын жыйынтыгы төмөнкү саптардан даана көрүнүп турат:

«Орустан көрбө күнөөңү,
Кыргыздын курсун тилеги!
Коём деп жатып куруду
Бир бирине күнөөңү.
Казак, кыргыз бузулса
Орус жайды билеби?»

Мындан улуу, мындан да ачуу чындык болобу кыргыз үчүн. Бул маселе бүгүн да кырынан коюлуп турат. Президенттен тартып карапайым калкка чейин кайра ойлонуп, канга сиңген тууганчылык сезимден, куру намыстан, наадан түшүнүктөрдөн кутулуу бирден бир уңгулуу маселе. Ошондой эле Молдо Кылыч «Казак, кыргыз бузулса, орус жайды билеби?» деп айткандай, бул өтө маанилүү, өтө терең чындык Борбордук Азия элдерине, алардын жетекчилерине да тарашы өтө абзел иш. Бул деген ар бир коктудан бирден «баатыр» таап алып, ошонун айланасында чочоңдой бербестен, жасаган жумушу бүтүндөй кыргызга арзыган, алардын башын бириктүрүүгө жараган баатырларды

(Манас, Курманбек, Болот хан (Исхак), Алымкул аталык, Тайлак, Чолпонбай ж.б.), адабият, маданият ишмерлерин (Калыгул, Молдо Нияз, Арстанбек, Молдо Кылыч, Жеңижок, Касым Тыныстанов ж.б.), илимпоздору (И.Арабаев, Б.Солтоноев, И.К.Ахунбаев, Б.Ю.Юнусалиев, К.К.Юдахин, С.Жигитов ж.б.), коомдук ишмерлерди (Курманжан датка, Ю.Абдрахманов, И.Раззаков ж.б.) көтөрүп чыгып, жакшы жактарын үлгү катары тынбай пропагандалап, жаш жеткинчектерге билим берүүнү ушулардын айланасында жүргүзүү керек дегенди түшүндүрөт. «Ж.Блардын» ичинде дагы бир нече мыкты инсандар бар экени түшүнүктүү. Мен терең талдоого алына элек, калың катмарга өз баасында жете элек асыл адамдарыбызды гана атадым. Ал эми кыргыздын бир уруусунан чыгып, экинчи уруусуна жабыр көрсөткөндөр, башка мамлекеттердин төбөлдөрүнө ымалашып, чен алуу же кандайдыр бир пайда көрүү максатында өз элин багындырып берүүгө жардамдашкандар, Кудаяр хандай чыккынчылар жөнүндө сөз болушу да мүмкүн эмес. Алардын зоболосу бир уруунун же аймактын кишиси катары убактылуу (аларды колдоочулардын түшүнүгү жалпы элдик деңгээлге өсүп жеткенге чейин) жашай бериши мүмкүн. Бирок эгемендүүлүк туурасында толук кандуу сөз салганга, элди жакындатканга таптакыр жарамсыздыгы түшүнүктүү.

Кантсе да кыргыздын азыркы эл башчылары Молдо Кылычтын өз заманындагы бийлөөчүлөргө карата:

«Өзүңдүн жакшы болушуң
Кетирип жатат шайыңды.
Каныңды соруп сүлүктөй,
Соруп жатат майыңды» –

деп айткан улуу чындыгынын дагы бир кырын көңүлдөрүнө алышса жаман болбос эле. Жаңыдан эгемендикке ээ болдук деп, мамлекетибизди бекемдөөгө, элибиздин башын бириктирүүгө бараткан жолдо эл ишенген билермандар беш колун салып, өз коломтосуна шилеп атса, ага ким ишенет да, ким колун сунат. Бытырап бараткандарга ким түшүндүрүп, ким үлгү болуп, ким башын кошот. «Зар замандын» дагы бир жеринде:

«Ар балекет күчөдү,
Акыр заман доорунда.
Мусулмандын сурагы
Дагы каапыр колунда» –

деп айтылгандай, Молдо Кылычтын, биз сөз улап келаткан улуу чындыгын, алдын ала эскерткен ишаарасын түшүнө билбесек, дагы бир чоң мамлекеттин таман алдына калаарыбыз аштан бышык. Ошондуктан улутташтарыбыздын тарыхыбызды тактоого катышып, кимдин ким экендигин терең тамырларын түшүнүүсүн каалап, Молдо Нияз, Молдо Кылыч өңдөнгөн улуу жазма акындарыбыздын мурастарын иликтөөгө, терең талдап үйрөнүүгө чакыраар элем.

ТОКТОРААЛЫ ТАЛКАНБАЕВ

(1869–1943)

Токтораалы Талканбаев 1869-жылы Сокулук районуна караштуу Токбай айылында төрөлөт. Ата-энеси коомдук түзүлүштүн шартына жараша өз убагында колунда жок жардылардан болгон. Мына ушунун натыйжасында Токтораалы жакырчылыктын азабын тартып, мойнуна оор түйшүктүн жүгүн көтөргөндүгүн анын өзү жазып калтырган маалыматтар айгинелеп турат.

Акындын бир эскерүүсүндө Токтораалы «бир жылы Тезек Муңайтпас уулу дегенден он сом алып, убактысында таап бере албагандыгым үчүн төрт жыл дегенде бир ат, бир өгүз, отуз сом акча менен араң кутулдум»¹ – дейт. Ошентип, акын жаш кезинен турмуштун оор жүгүн моюндап, көптөгөн түйшүктөрдү башынан өткөрөт. Ошол революцияга чейинки турмуштун оорчулугу жалгыз гана акындын турмушундагы көрүнүш болбостон, Токтораалыга окшогон миңдеген кедей-кембагалдарды жокчулук өз кучагына алып, Тезек сыяктуу бай-манаптардын эзүүсүнүн астында өткөн бир көрүнүштөрдөн эле. Мына ушул көрүнүш акындын жүрөк канынан жаралган поэтикалык сезимин сыртка чыгарган. Ал өз ырларында жалпы элге кайрылып мындай деген:

Салгыла кулак сөзүмө,
Көрүнгөн баары көзүмө.
Далай залим камчы урган
Жаш кезинде өзүмө² –

деп, жокчулуктун айынан көргөн арманын ыры менен баяндап жатат.

Токтораалы Талканбаевдин чыгармачылык өнөрү Октябрь революциясына чейин эле башталгандыгы жогоруда

эскерилди. Табигый таланты бар акын жаш кезинен эле казал жазууга кирише баштайт. Токтораалы жаш кезинде эле казалга бет алгандыгын анын төмөнкү ыр саптары далилдеп турат: Казал жазам жашымдан,

Ар иш өткөн башымдан.

Түрлүү жапа көргөмүн

Жакын, алыс касымдан³ –

деп, чыгармачылыгынын башталышын оор турмуш менен ажырагыс биримдикте карайт.

Токтораалы Талканбаевдин чыгармачылыгы 1917-жылга чейин башталгандыгын анын айрым чыгармаларынан да көрүүгө болот. Кожо-молдолорго арналып жазылган ырларынан бирөө гана калгандыгын өзү эскерет. Муну 1909-жылдардын ичинде жазган экен. Ал эми азыр биз окуп жүргөн жана анын чыгармаларын анализге алып жаткан ырлары революциядан кийин автор тарабынан кагазга түшүрүлүп, 20-жылдарда республикалык билим комиссиясына өткөрүлгөн. Айрымдары «Эркин-Тоо», «Кызыл Кыргызстан» газетасында, акын-ырчылардын ырларын топтогон эң алгачкы «Кызыл гүл» аттуу жыйнакта жарыяланган. Токтораалы Талканбаевдин ырларынын көпчүлүгү 20–30-жылдардын аралыгында жазылган. Поэтикалык мазмунду ошол мезгилдеги окуялар түзгөн. Бул ырларында кыргыз элинин социалдык турмушунун төмөндүгүн, кайгылуу күндөрүн, бай-манаптардын адилетсиз талоончулугун түшүндүргөн. Муну акындын «Бай-манаптар тууралуу», «Илгеркинин куулары», «Калайык калктын турмушу жөнүндө» сыяктуу чыгармаларында эзүүчү таптардын өкүлдөрүнүн ырайымсыз мамилелерин катуу сынга алган.

Токтораалы Талканбаев элди коргоп тилегин, оюн жактаган, чындыкты бетке айткан акын болгон. Бай-манаптардын талоончулук саясатын, адамкерчиликсиз мамилелерин көрсөткөн курч сатиралык ырларды жазып, элге таратып ырдап келген.

Ат бергенге тон берген,

Кой бергенге кол берген.

Теңге-тыйын бергенге

Араңдан-зорго жол берген⁴ –

деп, адилеттүү сөз айтып, кожо-молдолор менен бай-манаптардын бетин ачкандыгы үчүн, чындык сөздү көтөрө албагандар тарабынан запкы жеп, оокатынан ажырап калган күндөрү да болгон.

Акынды басынткан кордоолор анын ындынын өчүрбөстөн, тескерисинче, ага чыгармачылык күч берип, элдин турмушун, ой-тилегин, үмүтүн көрсөткөн ырларды жарата баштайт. Мына ушундай поэтикалык эргүү менен бай-манаптарга каршы өзүнүн сезим күчүн көрсөткөндүгүн ошол кездеги замандаштары да колдоп келгендиги эскерилет.

Токтораалы Талканбаев жалпы чыгармачыл ырчы, акындар сыяктуу эле өз чыгармаларында көркөм чеберчилик менен агитациялык планда жаңынын артыкчылыгын элге жайылтып даңазалап, маанисин жеткирүүгө умтулган. Эмгекчилерди жаңы техникага, илим-билимге ээ болууга үндөгөн. Жаңы замандын чыныгы жарчысы катары ырдап чыккан. Коомдун жаңырышы менен элдин турмушу оңолуп, маданий жана социалдык жактан болгон өзгөрүштөрдү зор кубанычтуулук менен кабылдаган. Акын замандын жаңырышын кубаттаган букара-кедейлердин терең алкышын билгизүүгө өз үлүшүн кошкон.

Заман өзгөрүп, эл теңдикке жетип, бай-манаптар кубаланып, турмуш башкача жаңы жол менен баратканын көргөн акын «Куткарды залим колунан», «Өзгөрүш», «Кызыл аскер», «Биздин жер», «Колхозчу дыйкандарга насыят» ж. б. чыгармаларында кеңири чагылдырган. Мисалы, «Куткарды залим колунан» деген ырында Совет бийлигин жана жаңы турмушту баштаган компартиянын жетекчиси Лениндин иштерин даңазалайт. Ал:

Куткарды залим колунан,
Тузак тарткан жолунан.
Бактылуу совет жаштарын,
Сактасын ажал огуна⁵ –

деп, өткөн замандагы турмуш менен жаңы заманды салыштырат.

Токтораалы Талканбаев өз чыгармаларында элдик оозеки чыгармачылыктын жанрларын да ырчылыгында кеңи-

ри пайдалангандыгын көрүүгө болот. Бул жанрдык түрлөр аркылуу ар түрдүү мазмундагы ырларды жараткан. Мындай форма катарында анын үгүт, насият ырларын атоого болот. Акын үгүт, насият ырларында оозеки чыгармачылыктын үлгүсүндө өткөн замандын терс көрүнүштөрүн ашкерелеп, жаңы замандын салтын, жүргүзгөн саясатын чеберчилик менен көркөмдөп даңазалаган талыкпас агитатор акын катарында көрүнгөн. Токтораалынын чыгармачылыгынын негизги темаларынан болуп, элди ынтымак менен бирдиктүү күрөшкө чакыруу, эмгектенүү идеясын берген. Акын колго тийген жаңы турмушту колдон чыгарбастан ынтымакта жашоо үчүн талыкпас эмгек жана күрөш керек экендигин алдыдагы максат катары көрсөткөн. Муну «Колхозчу дыйкандарга насыят» деген ырында кеңири түшүнүк берген. Анда:

Бириңе бириң таттуу бол,
Коюндашып жатуу бол.
Абалын билбес нааданга
Кара таштан катуу бол.

Баарыдан жакшы ынтымак,
Так сүйлөсүн тилим так.
Ынтымак болсо баарыңда,
Баш-башыңа коңор бак⁶.

Т. Талканбаев элдик акындар сыяктуу эле насыят ырларында элди жакшы жакка үндөө менен бирге жаңы замандын саясатынын жакшы жактарын көрсөтүүгө аракет жасаган. Бул аракетинде ал эски менен жаңыны салыштырып көрсөтүү аркылуу өз оюн элге жеткире алгандыгын көрүүгө болот.

Акын уруулар арасындагы жаатташтыкты ашкерелөө менен кыргыз элин бирдиктүүлүккө, ынтымакка чакырып, анын маанисин түшүндүрүп, элди жаңы турмушту кубаттап колдоого үндөгөн ырларды жазат. Акын достук жана ынтымак жөнүндө жазганда тар гана чөйрөнүн айланасында болбостон, тескерисинче, кеңири аймактагы элдер менен байланыш түзүүгө чакырган. Ынтымактуулук, баш ка боордош элдер менен достук мамилелерде жашоо

кыргыз элинин байыртадан берки тилеген тилеги, күткөн үмүтү экендигин даңазалап айтып ырдаган.

Көчмөн болуп ар жерде,
Конуп жүрөр заман жок.
Отурук бол там салып,
Кыл мээнетти жамдалып.
Пайда болбос бузуктан,
Тилин алба алданып.
Аябай кылсаң мээнетти,
Каласыңар малданып.
Мээнет кылып пас болбой,
Жүрүңүздөр шаңданып⁷.

деп, акын көчмөндүү турмушту токтотуп, жерге жакын болуп, конуш алууга чакырат. Ошону менен «Эл эмгегин жер жебейт» деген элдик акылман сөздү бийик кармап, элге насыят, акыл сөздөрүн айтып эмгектенүүгө чакырат. Ошондой эле башка элдер сыяктуу эле отурукташуу менен өз өнөр жайын, өндүрүшүн куруп, экономикалык жактан кубаттуу эл, мамлекет түзүү керектигин да баса көрсөтүп жатат.

Мурда көчмөн катары жашоосун өткөргөн элдин турмушундагы абалды өндүрүшү өскөн, жер менен эмгектенген элдин турмушуна салыштыруу жолу менен кыргыздар да экономикалык жактан өнүгүп-өсүп жалаң мал чарбачылыктан өтүп отурукташуусун тилеген акын элди ушул багытка карай үгүттөй баштаган. Бул багыт өкмөт менен партиянын жүргүзгөн башкы максаты болучу. Муну түшүнгөн Т. Талканбаев өз элинин өсүшүн экономикалык жактан артта калбастан башка элдер катары жашоосун улантса деген тилек-оюн ырларында билдире алган. Токтонаалы Талканбаев «Өзгөрүш» деген ырында кедейлерге кайрылып насыят катары жаңы турмуштун маанисин түшүндүрүп, элди жаңыча жашоого чакырат.

Туюк жолуң ачылды,
Туура сөзүң чачылды.
Кызыл кыргыз кедейи
Көңүлдөрүң басылды.
Эркти берди өзүңө,
Көрүндү баары көзүңө.

Эрктүү бизге күн болуп,
Эч токтоо жок сөзүнө.
Көңүлдөгү сөзүңдү
Айта бергин токтобой.
Алды жагың карагын
Арттагыны жоктобой⁸.

Мурда көзү ачылбас, баш көтөрбөс туңгуюкта жаткан элдин жолу тазарып, көзү ачылып жаңыны көздөй бет алгандыгын ырга кошот. Ошондой эле мурда эл тили жок дудук болсо, азыр өкмөттүн чечими менен «кызыл кыргыз кедейи» тили чыгып «туура сөзү чачылып» эч токтолбостон өз эркиндиги үчүн туура сөздү айтууга жетишкенин берип жатат. Эрктүү эл болгон соң алды жактагы жаңы багытка бет алып, кайра кылчайып артта калганды жоктобоого, кайрылбаска чакырат.

Т. Талканбаев маданий-агартуучулук малчылык, дыйканчылык менен тыгыз байланышта болуп, оокаттуу жашоонун багыты эпкиндүү эмгекке негизделгендигин баса көрсөткөн. Ошондуктан, Токтораалы эмгекчилер жөнүндө сөз кылганда алардын эмгегин коомдук мүлккө жасаган мамилелерине жараша сүрөттөйт. Мисалы, айрым адамдар эски адатты таштабай өзүнүн пайдасын көздөгөн жана бекер жашоого умтулгандарды акын наадан, арам тамак катары карап, бул сыяктуу жатып ичерлер көпчүлүк элдин, коомдун карасанатай, карөзгөй душманы экендигин даана көрсөтөт. Акындын жаман менен жакшыларды бири-бирине карама-каршы коюу аркылуу кимиси ак, кимиси кара экендигин өзгөчөлөнтүп бөлүп берет. Мисалы:

Колхозчу дыйкан эшиткин,
Окуңар сөзүн гезиттин.
Кирбегиле сөзүнө
Алдамчы, бузук жезиттин.

Тартынбаңар жумуштан,
Пайда жок бекер туруштан.
Араңарда бар чыгар
Кыл деп айтса урушкан.
Жүйөлүү сөздөн тартынба,

Бузуктарга сатылба.
Бир туугандай болушуп,
Бириңе бириң катылба⁹.

Т. Талканбаев 20–30-жылдары аялдарга арнап жазылган үгүт, насыят мүнөзүндөгү «Аялдарга акыл», «Кыздарга акыл» аттуу ырларында жаңы турмуштун шартына жараша жүрүүгө чакырып, кыз, келиндердин социалдык абалы, жүрүм-турумдары жөнүндө сөз козгоп, тең укуктуу экендигин баса көрсөткөн.

Автор келин, кыздардын жүрүм-турумуна, аткарган милдетине зор кубанычтуулук менен баа берип, элге жасаган мамилелерине карата да өз көз карашын айтат. Акындын «Кыздарга акыл», «Аялдарга акыл», «Акылман аял» аттуу ырларында кыргыз кыз-келиндеринин социалдык абалдын өзгөрүүсүнө карата үй-бүлөдөгү мамилелеринин да өзгөрүшү жана жүрүм-турумунун оңолушуна, эмгектеги ишмердүүлүгү да акын тарабынан көркөм баага татыктуу болгон.

Ошентип, акын аялдар темасындагы ырларында совет бийлигинин алгачкы жылдарындай дагы эле болсо өз үстөмдүгүн кетире элек адаттардын ичинен өзгөчө калың сыяктуу формасына каршы чыгып, анын тамырын жоюуга элди үндөйт. Ошондой эле эски ырым-жырымдарды үй-бүлөлүк турмуштан четтетип, жаңы салт-санаа адаттарды кабылдоого үгүттөйт. Коомдук турмушка активдүү катышкан шайыр-шандуу жүргөн кыз, келиндердин жакшы жүрүм-турумун, мүнөзүн, күжүрмөн эмгегин даңазалайт.

Кыргызстандын көз тайгылтып, мелжиген мейкин талаасы, кеңирсип жаткан малга жайлуу жайлоосу, асман тиреген ак мөңгүлүү Ала-Тоосу, таштан ташка урунуп күрпүлдөгөн көк кашка суусу, өрүш толгон токой-чери, малы менен даны, жемиши менен эгини акындын көз жаздымында калбастан анын каламынан «Биздин жер», «Сары өзөн», «Ала-Тоо жандыктары» ж. б. чыгармалары кагаз бетине жазылып, мурас катары калды. Бул ырларында акын өз жеринин байлыгы менен жаратылыштын кооздук көркүн зор поэтикалык эргүү менен сүрөттөп бере алды.

Токтораалы Талканбаевдин чыгармачылык талантынын калыптанышына жана өркүндөшүнө эң алды менен элдик оозеки чыгармачылыктын бай казынасы негизги тая

ныч болсо, экинчиден, эл арасынан аттын кашкасындай бөлүнүп чыккан акындардын ырчылык салты чоң өбөлгө түзгөн. Мына ушул көркөм булакка таянуу менен мурасты кабыл алып улантууда аны жаңы форма менен мазмунга айкалыштыра чыгармачылык менен кабыл алгандыгын байкоого болот. Акын эскинин каада-салтын, ырым-жырымын жаңы турмуштун шартындагы революциялык пафоско карата салыштырып мамиле жасаганда көбүнчө элдик поэзиянын поэтикалык формасын пайдаланган. Бул пикирди жогоруда келтирилген мисалдар далилдеп турат. Ошондой эле Токтораалы Талканбаев чыгармачылык талантын өркүндөтүп өөрчүтүүдө жалаң эле оозеки чыгармачылык жана акындар поэзиясы менен гана чектелип калган эмес. Булардан сырткары акын Чыгыш элдеринин адабияты менен да тааныш экендигин айтууга болот. Ал араб, фарсы жана түрк тилдүү элдердин адабиятынын ичинен казак элинин поэзиясы өзгөчө орунда турат. Анткени, Токтораалы Талканбаевдин чыгармачылыгында өлөң формасында жазылган «Аз гана өлөң», «Кыргыз тили менен өлөң» деген ырларынын формасы да, мазмуну да окшош.

Ошентип, Т. Талканбаев өткөн доордун жарчысы болуу менен чыгармаларын кайсы формада, кайсы жанрдык үлгүдө жазбасын ал элдин жашоо турмушундагы ошол доордун тийгизген таасирин толук бере алгандыгында. Ал социалисттик системада жашаган акын жана анын жарчысы, агитатору деп атасак да болот.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Кол жазмалар фондусу. Инв. № 824. 168-бет.

² Жогоркуда. 168-бет.

³ Кол жазмалар фондусу. Инв. № 824. 145-бет.

⁴ Жазгыч акындар/Ырлар жыйнагы. – Фрунзе, 1956. 115-бет.

⁵ Ошондо. 97-бет.

⁶ Ошондо. 125-бет.

⁷ Ошондо. 120-бет.

⁸ Ошондо. 106-бет.

⁹ Ошондо. 118–119-беттер.

ЫСМАЙЫЛ САРЫБАЙ УУЛУ (1870–1932)

Ысмайыл Сарыбай уулунун акындыгы жалпы кыргыз окурмандарына анчалык тааныш эмес жазгыч акын. Бир аз ырлары Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталуу. Ал негизинен 1917–23-жылдардын аралыгында жазган ырлары. Акындын ырларын 1926–27 жана 1949-жылдары жердештери Барктабас Бекташов, Хусейин Карасаев, Зияш Бектеновдор тарабынан жазылып, Академиянын фондусуна (инв. № 379, 380, 381, 382) тапшырылган.

Ысмайыл Сарыбай уулу 1870-жылы Ысык-Көл областынын (Каракол кантону) мурунку Талды-Суу (азыркы Түп) районунда, Кең-Суу кыштагында туулган. 1916-жылы эл Кытайга качканда ал да барып, 1918-жылы өз жергесине кайтып келет. Атасы Сарыбай Текесте өлүп, көмөр күнү Кытайдын черүүлөрү кубалап, «көч, көч» деп боз үйдүн боолорун кыркып, үзүктөрүн сыйрып, иниси экөөнүн куйругуна балак урушуп, аябай ызалашат. Ушундай жагдайда «Ойгон, кыргыз, күн чыкты» (1918) деген ырды чыгарат.

Бир-бириңе кеңеш кур,
Душманыңа каршы тур,
Бирикпесең бул күндө,
Бирің малай, бириң кул.

Ошондой эле кыргыздын «окуудан коркуп сактанган», «мал тукуму көбөйсө, байлык менен мактанган» түнтөйлүгүн, «таң атып турса да жаткандан зерикпеген» ыкшоолугун сынга алуу менен:

Николай соргон каныңды,
Дайындап койгон жайыңды,

Колунда малың бүткөн соң,
Малай кылмак баарыңды

Кыргыз аңкоо эл элең,
Берекелүү кең элең,
Николай зулум паашага
Малыңды берип тең элең.

Эми заман өзгөрдү, ойгон, кыргыз – деп чакырык таштайт. «Канын соргон залымден» куткарган «Советтей эрди» даңазалайт. Маалымдоочулардын берген маалыматтарына жана ырларынын маани-мазмунуна караганда өз мезгилинин сабаттуу, түшүнүктүү адамдарынан болот. Орус алфавитин үйрөнгөн, орусча да сүйлөй алган. Татар, казак, өзбек тилиндеги газета, журналдарды көп китептерди окуган, замана заңы жана дүйнөдөгү маалыматтар жөнүндө түшүнүгү бар кең белсемдүүлүгү менен айырмаланат. Айрым ырларына караганда өткөндө сан жылкылуу бай баласы болсо да замандын багытын түшүнүп, белгилүү даражада туура талдаган кишиден болуп, ириде кыргыздардын өз жерине кайтышын кучак жайып, зор кубаныч менен тосуп алат. 1921-жылы 5-ноябрда Кытайдан көчүп келген 500 түтүн кыргыздардын астынан мектеп балдарын тоздуруп алып чыгып, өз сөзүнө жазылган хорду аткарып, куттуктатат. Ал жөнүндө акын менен көп баарлашып, кийин ырларын да топтоп, Академиянын фондусуна тапшырган Барыктабас Бекташев бир топ толук да, кызыктуу да маалымат берет. Маалымдоочу Кытайдан 1917-жылы, Ысамайыл 1918-жылы кайтып, акын 1932-жылы ноябрь–декабрь айларында каза болгончо, бир сельсоветте, бир айылда жашашат. Ысмайылдын өз мезгилинин сабаттуу түшүнүктүү адамы экендиги калкты илим, билим алууга үндөшү, мектеп жашындагы жаш өспүрүмдөргө жасаган мамилесинен да, ырларынан да ачык көрүнүп турат. Ал мектеп мугалимдери жана окуучулары менен тыгыз карым-катышта болуп, мектепке көп барып, балдарга ылайыктуу дикламацияларды, ыр-хорлорду жазып берүүчү экен. Сабакка кирип отуруп, мугалим менен пикир алыш кан учурлары да болот. Мектеп окуучуларына

«бизге окшоп билимсиз калбагыла, жакшы окугула» деп насаат кептерин көп айтуучу экен. Балдар да аны жакшы көрүшүп, мектепке келишин чыдамсыздык менен күтүшчү дешет. Ушул эле кабарчынын маалыматында өзүнүн чыгармасын оозеки жатка айтпай, ар дайым кагазга түшүрүп, үйүндө алты, жети суурма толтура кол жазмасы болуп, каза болгондо алар Сыпабек, Саадатбек аттуу балдарынын колунда калат. Бирок, кийин дайынсыз жоголот. Балким акын сан жылкылуу Сарыбайдын уулу катарында ургу-бергиге алына баштаганда «балаадан алыс» деп жоготуп коюшкан чыгар, иши кылып болгон болсо да, кол жазмадан дайын жок. Ысмайылдын «Көзүңдү ач ырында» өткөн замандын жаман жактарын айра таанып, жаңы бийликтин артыкчылыгын көрө билип, учурга үн кошкон акын экендиги төмөнкү ыр саптарынан ачык көрүнөт:

Николай залим,
Күйгөндөн айтамын,
Сөздүн агын,
Карачы мына камчынын тагын.
Бай, манап зар болгон,
Бечара кембагал,
Арыштап басууга
Айланаң тор болгон

Ошондой эле «кембагал, карып, жетимге» өкмөт ак жол бергендигин айта келип:

Окусаң, зор болдуң,
Окубасаң кор болдуң.
Болсоң наадан,
Маңдайыңа капталган,
Төрт эли шор болдуң,
Ардактуу калкым,
Башка сөздүн баркын –
Окубаса ким билет.
Замананын чаркын,
Илим-канат,
Узак жолго барат –

деп, жаштарды илим, билимге чакырышы менен агартуучулуктун желегин көтөрүп, бул идеяны эл арасына

тарат кан акындардын катарында турат. Албетте мындай мазмундагы ырлары бир кылка чыккан эмес, сөз ордунда болбой, көркөмдүк жагынан аксаган учурлары да бар. Бирок айрым учурда муун түзүлүшү, ыргагы жагынан эл оозеки чыгармачылыгындагы салттуулуктан четтеп, ыр саптарын сындырып, жаңы формага баш койгондугу көзгө түшөт. Акындын ырларын топтоп жыйноо, эрте, 1926–27-жылдары эле башталгандыгына карабастан, толук колго тийген жок. Жыйналгандары да үзүндү түрүндө, чар жайыт. Ырларынан бизге жеткен үзүндүлөрүнө караганда жазмачылыкты 1906–10-жылдарда эле кагазга түшүрүп, элге таратып жүргөн көрүнөт. Бул жөнүндө 1927-жылы Ысмайылдын ырларын топтогон З. Бектенов төмөнкүчө маалымат берет: «Акындын замандын тынч кезинде жазган ырлары эл оозунда көп эле болсо керек. Бул ырлары – өзгөрүштөн кийинки жазгандарынын жоголгондорунан калганы экен. Баласынан жазылып алынды. Өзгөрүштөн кийин казак, өзбек, татар тилинде чыккан газета, журналдарды (балким мурун деле таанышып жүргөн чыгар – Б. К.) көп окуучу экен. Ырлары темасыз жазылыштыр¹. Ал эми акындын чыгармаларынын толук жыйналбай калгандыгы кийинчерээк өкмөттүн жүргүзгөн саясатына ылайыктуу таптык жиктелүү курчуган мүнөзгө өтүп, Ысмайылга бай баласы катарында көңүл бурулбай калса керек. Айрым эл арасынан катталгандары анчалык деле маанилүү эмес, үзүндү түрүндө, бир, эки куплеттен тургандыктан, маани-мазмуну, көркөмдүгү жөнүндө жыйынтыктуу ой айтуу кыйын. Булар, акындын Кытайга качуудан мурун эле ар кандай темада мисалы, сүйүү, апиийм айдагандарга, кайын журтуна, өзү жөнүндө) ыр чыгаргандыгынын фактысы катарында көңүлгө алынышы абзел.

Ысмайыл өз заманындагы Боромбай, Муратаалы, Тилекмат, Качыбек, Чыныбай сыяктуу эл башкарган журт адамдарын, эл оозуна кирген Томо, Балбай сыяктуу батырларды ырга кошуп, көлөмдүү чыгарма жаратат. Бирок, аягына чыгарыла жыйынталган эмес. Балким, биздин колго тексти толук жетпеген чыгар. Автор чыгармада өз заманында жашаган журт кишилерине, белгилүү дара-

жада реалдуу мүнөздөмө берет. Анткени, андагы фактылар эл ичинде айтылган санжыра, аңыз-аңгеме, уламыштарга шайкеш. Алсак, Боромбайды «акылы жандан ашкан акылман» десе, Тилекматтын жейрен-чечендигине, «казы болуп кылды жарган» калыстыгына, «написин тыйып бир кара албаган» ак ниет азаматтыгына бөтөнчө баа берет. Журт башкарууда кылдаттыгын:

Түтүнгө өзбек билген заманында,

Бир адам сөзүн бузуп кылмаган кар –

деп айрыкча баалайт. Качыбектин элчиликке Омбуга, Кыдыр акенин думага өкүл болуп, Маскөөгө, Кыдыр чалган Токсобанын Кытайга барып касиеттүү «таш алгандыгын, Балбайдын акыл айласы көп» баатырдыгын да эскере кетет. Ал эми Чыныбайды:

Уул туубас Чыныбайдай эми катын,

Түтүнгө өзбек билген заманында,

Бирөөгө кетирбеген элди акын –

деп, журт адамы катарында мүнөздөйт. Ошондой эле калк камын ойлобой, үстү-үстүнө ала берип, калкы минер тайга жетпеген такабайдын (уруктун аты) болушу Кыдырбайдын «кылыч байлап» турган Максүт болуштун «береги Бостеринин малын айдап», «үстү-үстүнө алып, элди жайкап турган Талканбайдын жагымсыз жоруктарын сынга алат.

Совет бийлиги мезгилинде оозго алынбай калган Боромбай, Чыныбай, Балбай сыяктуу тарыхый инсандардын чагылышып жана реалдуу мүнөздөмө алгандыгына караганда чыгарманын өзгөрүштөн мурун жазылгандыгы талашсыз.

1916-жылкы козголоңдо Кытайга качкан элдин көргөн азап-тозогун, туулган жерди таштап кетүү канчалык оор, кайгылуу окуя экендигин, бир топ терең баяндаганына төмөнкү ыр саптары ачык күбө:

Бир ашарга киши жок,

Кызыл-Кыя бел калды,

Чырпыгы жок токойдой,

Ысык-Көл деген жер калды.

Мал-мүлкүнөн ажырап,

Кайран кыргыз эл калды,

Катынынан ажырап,
Как талаада эр калды.

Бир 1918-жылы чыгарылат. Кыргыздардын эмнеликтен Кытайга качкандыгы жөнүндө бир аз ой жүгүртөт: «Кум-Бел менен Байсоорун орус алат көл боорун». Бирок Кытайга барган эл андан деле «жайлуу орун таба албайт». «Ач, арыктан кырылып», мал, мүлкүн талатып калмактан кордук көрөт:

Акың барбы, жардылык,
Чырмадың сары желимдей,
Кайда барса тарчылык,
Болбодуң өскөн элимдей,
Жыргатпадың кең Текес,
Туулуп өскөн жеримдей, –

деп, зарын төгөт. Ошондой эле кең Текеске келгени нечен жандар өлүп, көз алдынан өткөнүн, бирок көр казылып, дурустап көмүлбөгөндүгүнө зээни кейийт. Ундун пүтү 15 сомго чыгып кымбаттаганын айтып, «акчасыз адам ачкадан өлүп калабы?» – деп жаны ачыйт. Көл күнү-түнү көз алдынан кетпей, «Көлүмдү качан көрөмүн» – деп зар кагат.

Ысмайылдын Кеңеш өкмөтүнүн саясатын жактаган, калкты ошонун жолунан чыкпоого, илим, билим алууга, жалпы түрк элин биригүүгө чакырган ырлары да бир топ. Бирок көркөмдүгү жагынан төмөн, ойлору чачкын. Балким, 1923-жылы Кеңеш бийлигинин башатында эле өлгөндүгүнөн улам, мезгилдин окуясын толук түшүнүп, жалпылаштыруу деңгээлине көтөрүлө албаса керек. Көп учурда Англиянын түрктөр менен согушу, Кеңеш өкмөтүн ар кандай сырткы, ички душмандарды кысымга алышы сыяктуу маалыматтарды гана тизмектештирип койгон учурлары бар.

Ал эми чыгармачылыгын жалпысынан алганда өз заманынын окуяларына өз деңгээлине, түшүнүгүнө карата ар тараптуу ой жүгүрткөн жазгыч акын.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТ

¹ Борбордун фонду. Инв. 1380 (1196).

АЛДАШ ЖЕНИКЕЕВ

(1874–1930)

Алдаш Молдо азыркы Жети-Өгүз районуна караштуу Ак Кочкор айылында туулган. Атасы Женике бирин-серин малы менен эптеп үй-бүлөөсүн баккан жарды адам болгон. Алдаш да он сегиз жашына чейин айылдагы туугандарынын коюн кайтарып, отунун алып оокатын өткөрөт. Окууну эңсеп, коюн таштап, Желдең уругундагы Өсүк деген молдого качып барып, сабак алат. Бирок төрт жылдын ичинде ошол мезгилдеги схоластикалык окуунун мүнөзүнө жараша Өсүк молдодон бардык болгону анчамынча гана арабча арипти үйрөнүп чыгат. Сабатсыздыгын жоюуга төрт жылда мүмкүнчүлүк албаган соң, анын үстүнө молдонун оор жумушу, ач-жылаңач турмуш Алдаштын жанына баткандан кийин ата-энеси ал окуудан чыгарып алышып, айлындагы Мансур молдого беришет. Адан үч жыл окуп, арапча жаза, окуй билип чыгат да 1901-жылдан 1905-жылга чейин бала окутат. Мында кандайдыр бир системалуу окуу жөнүндө сөз болушу да мүмкүн эмес эле. Ал убактагы окуу жаттатууга гана негизделип, башка окуу сабактарынан эч кандай маалымат берген эмес. Ислам динин идеяларын пропагандалоо ал убактагы окуунун негизги бир максаты болгон. Алдаш да ушундай окуудагы алгачкы сабатсыздыгын жойгондон кийин 1905-жылы Каракол шаарына келип, жаңы методдо окуткан татар мектебине кирет.

«Кыргызстандын территориясында жаңы метод менен окутулуучу мектептер биринчи жолу XX кылымдын башында (1901–1902-жылдарда) Пишпек, Токмок жана Пржевальск шаарларында пайда болду. Татар интелли-

генциясынын өкүлдөрү бул мектептердин уюштуруулары жана алгачкы мугалимдери болушуп, бул мектептерде окутуу иши негизинен татар тилинде жүргүзүлгөн»¹. Мында балдарды мугалимдер жазууга, окууга, эсептөөгө үйрөтүшүп, айрым өлкөлөрдүн тарыхы жана географиясы менен диний көз карашта болсо да, тааныштырып турган. Алдаш оокатынын начардыгынан, акы төлөө мүмкүнчүлүгүнүн жоктугунан Караколдогу бул жаңы методдогу мектепте эки жылча гана окуп, кайра айлына барат. 1907-жылы Жети-Өгүздүн Туз-Суу деген жеринде окууга ынтызарлангандардын балдарын чогултуп, сабак берет. Ал мезгилде окутуу иши атайы программанын негизинде окууга ылайыкталган имараттарда өтпөстөн айрым кат-сабаттуу адамдардын жеке инициативасы менен боз үйлөрдө же ылайыксыз там-кепелерде окулган.

Кыргыз калкына системалуу билим берүүдөн падыша өкмөтү да чочулаган. Тескерисинче, кыргыз өңдүү чет жакадагы элдерди караңгылыкта кармап туруу, ошону менен өз бийлигин чексиз жүргүзүүнү көздөгөн. Алдаш да ушундай шартта өз мугалимдигин жүргүзгөн. Ал окуунун жаңы методу менен 2–3 жылча гана балдар окутуп калат. Кийин аны да таштап, өз оокаты менен алып урушат.

1916-жылы кыргыз элинин падыша өкмөтүнө каршы көтөрүлгөн козголоңунда жеңилген эл менен Алдаш кытайдын Алты-Шаар, Үргөнч, Ак-Суу өңдүү шаарларында болуп ачкачылыкты, кыргынды өз көзү менен көрөт. Октябрь революциясынын жеңишин Совет бийлигинин кыргыз жергесинде орногонун угуп, 1918-жылы жердештери менен өз жерине кайтып келет да, жаңы уюшулуп жаткан сабатсыздар мектебине мугалим болуп дайындалат. 1920-жылы Алма-Атадагы үч айлык даярдоо курсун бүтүрүп келип, 1928-жылга чейин мугалимдик кесибин улантат. 1930-жылдын башында Ак-Кочкор кыштагында каза болот.

Алдаш Женикеев Ысык-Көл өрөөнүндө «Хал заман» аттуу ыры менен белгилүү болгон акын. Октябрь революциясына чейин мектеп, медреселерден анча-мынча сабак алып, чала-була жаза жана окуй билгендерди, айылда молдочулук кылбаса да «молдо» деп аташкан. Алдаш да

мектептен окуп балдар окутканы болбосо «молдо» дегендин азыркы толук маанисинде ал эч качан селде чалынып, айыл аралап, дем салып молдочулук кылган эмес. Кат таанып, балдар окутканы үчүн эле «Алдаш Молдо» деп эл оозунда аталып кеткен.

Алдаш Молдо кичинесинде эле элдик ырга, күүгө, акындардын айтыштарына абдан кызыккан. Айрым эскермелерге караганыбызда акын кат тааныганга чейин эле төкмөлүк менен чакан жыйындарга ырдай коюп жүргөн. Кийин кат-сабаты жоюлгандан кийин оозеки ырдаган чыгармаларын кагазга түшүрө баштайт. Октябрь революциясына чейин кыргыздардын жазмасы жана басмасы болбогондугуна байланыштуу Алдаш өңдүү жазгыч акындардын чыгармалары негизинен эл арасына кол жазма түрүндө тараган. Алдаш Молдонун ушул өңдүү кол жазма түрүндө тараган чыгармаларынан «Хал замандан» башка «Баракан жөнүндө баян», «Айыл старчындарына», «Үркүн алдында», «Үркүн», «Жакшы кабар» өңдүү ар түрдүү тематикадагы көлөмдүү ырлары бизге жетти. Аталган чыгармалардын дээрлик баардыгы Октябрь революциясына чейин жазылып, ошол мезгилдеги турмуш чындыгына, анын жүрөк өйүткөн социалдык маселелерине арналган. Ал эми совет бийлигинин кеңчилдигин, анын негиздөөчүсү Ленинди ырга кошуп, көп чыгармалар жазгандыгын замандаштары эскерет. Бирок алардын көпчүлүгү бүгүнкү күнгө жеткен жок.

Алдаш Молдонун көпчүлүк чыгармаларынын жазылган мезгили 19-кылымдын аягы 20-кылымдын башына туура келет.

19-кылымдын экинчи жарымы кыргыз элинин Кокон бийлигинин тушундагыга караганда алда канча өсүп-өнүгүүнүн прогрессчил жагына кадам койгон, маданият жана экономикалык жагынан Азия өлкөлөрүнө караганда бир кыйла алдыда турган Россиянын составына кошулган мезгили эле. Россиянын составына кошулуу менен кыргыз элинин арасына орус пролетариатынын алдыңкы идеялары тарап, маданияты жана экономикалык жактан бир топ жылыштарга ээ болот. Атап айтканда кыргыздын ара-

сында уруу чабыштар токтоп, соода-сатык өсөт, агартуу иштери тарала баштайт. Кыргызстандын территориясында, ислам динине негизделсе да мектеп, медреселер ачылып, иштей баштайт. Мына ушунун баары кыргыз элинин арасындагы патриархалдык-феодалдык мамилелердин бошошуна, карапайым элдердин аң-сезиминин ойгонушуна белгилүү деңгээлде себепкер болот. Бул бир жагынан кыргыздардын арасындагы социалдык-экономикалык жылыштардын жүрүшүнө түрткү берсе, экинчи жагынан падыша өкмөтү өз бийлигин чыңоо, аны кармап туруу үчүн колониялык талоончулук саясатын күчөткөн. Мында алар, баарынан мурда жергиликтүү эзүүчү таптарга: байманаптарга, дин кызматкерлерине таянган. Алар аркылуу ырыстуу жерлерин алып, оор алык-салыктар менен көпчүлүк массаны – эмгекчилерди катуу эзишкен. Эл жакырланып, оор турмушка дуушар болушкан. Ушундайлардын бири Алдаш эле. Ал өз жеринде жүргүзүлүп жаткан бийлөөчүлөрдүн оор эзүүсүнүн күбөсү болгон. Ага жаны ачып, алардын жырткычтык эзүүсүн конкреттүү бийлөөчүлөрдүн өкүлдөрүнүн иштери, кылыктары аркылуу катуу ашкерелеген. Мисалы, 1903-жылдагы болуштардын шайлоосунда³ Жети-Өгүздө бийлөөчүлөр бийлик талашышып, жаат-жаат болуп чабышып, эр өлүп, эл көп чыгымга учурайт, көп айыптарды, салыктарды тартат. Мына ушунун баары эмгекчилердин башына түшөт. Алдаш Молдо ушул шайлоодогу – бий-болуштардын кылык-жоруктарын, элге салган оор салыктарын айтып, аларды катуу ашкерелеп ырдайт⁴. Ал үчүн катуу куугунтук жеп көп ызаларды да көрөт. Бул жөнүндө акын бир ырында мындай дейт:

«Кестирип алды сыяздан
Бийлигим деп, он сомду.
Жана сыяс бийлери
Бешинчи алды бир койду»⁵.

Акын башына түшкөн айыпты байлардан насия көтөрүп алып берет. Бул ага чоң кыйынга турат. Акын айыл билермандарын, бирди-эки кылып өндүргөн эзүүчүлөрдүн сүткорлук саясатын өз башынан өткөн окуя аркылуу мындайча ашкерелейт:

«Тубарман экен байлардын
Көтөрмө берген теңгеси.
Күндө тууса теңгени
Теңгеси тууп серкени,
Серкеси тууйт эгизди,
Эгизи тууп сегизди
Жан этимди жегизди...»⁶

Акын араң дегенде бийлердин өкүмүнөн төрт жылда кутулат. Акын бул жерде өзүнүн башынан өткөн жеке түйшүгү жөнүндө жазып жатса да ал эми сүткорлуктун, ырайымсыз талоончулуктун жалгыз гана бирөөнө эмес, бүт байларга мүнөздүү экенин айтып, алардын жегичтигин тайманбастан ашкерелеп жатат. Мындай ашкерелөөчү идея акындын айрым бир бийлерге берген портреттик мүнөздөмөсүнөн да ачык сезилет⁷.

Жергиликтүү бий-болуштардын, бай-манаптардын кембагалдарга жасашкан мамилелери жылдан-жылга катаал боло баштайт. Орус падышачылыгынын эзүүчүлүк саясатын колдоп, падыша салыгы деп бир алышса, өздөрү үчүн бир жыйнашкан. Ошентип кош эзүүнүн астындагы эмгекчилердин турмушу жылдан жылга жакырлана берет. Өзгөчө карапайым массанын жанына бирди эки деп, аякы оокатына чейин талап алып турган жергиликтүү бий-болуштардын талоончулугу өтө катуу батат. Алдаш Молдо да элдин мындай ыйлуу турмушуна жаны катуу кейиген. Эзүүчүлөрдүн жанга баткан талоончулугун ырга кошуп, ачык беттерине айткан. Ушундай ырларынын бири катарында анын 1912-жылдарда жазылып, эл арасына белгилүү болгон «Баракан жөнүндө баян» аттуу чакан чыгармасын атасак болот.

Баракан ошол мезгилде бир айылды башкарган болуштардын бири болгон. Акын ар кандай оор запкыларды көрсөткөн болуштун бийлигин ар кайсы жагынан мүнөздөйт. Башкача айтканда Алдаштын бул ыры темасы айтып тургандай, болуштун элди мөгдүрөтүп, ыйлуу күнгө туш кылган талоончулугу жөнүндө баяндайт. Болуштун алдында акын жасакерленбейт, чындык оюн бетке айтат. Алдаш ырынын башында эле Бараканга кайрылып:

«Жалган жазып мактабайм,
Жамандыгы көрүнсө
Жашырып жаап таштабайм...»⁸

деп, чындыкты айтарын катуу эскертет. Ал эми андай чындык Баракандын чектен чыккан зулумдугу, талоончулугу эле. Аны акын тукуму менен элдин канын соргон канкор катары сүрөттөйт:

«Атаң маркум Чыныбай
Аталып өттү помощник⁹.
Атаңды туурап сен дагы
Алсыраган эл-журтка
Асылып калдың өчөшүп»¹⁰.

Көрүнүп тургандай, акын жалгыз өз турмушу жөнүндө эмес, алсыраган эмгекчилерди кайырчылык турмушка туш кылгандыгын акыйкаттык менен кейиш кылып айтып жатат. Акын кембагалдарды жалаң эле алык-салык менен эмес, соода-сатыктагы, отурукташтыруудагы сүткорлугу, алдамчылыгы жөнүндө айтып, жегичтигин ашкерелейт. Соодагердиги жөнүндө мындай ыр саптары бар:

«Бир жагынан жүргүздүң
Соодагерлик көпөштүк.
Ар кайда дүкөн ачтырдың
Алы кеткен эл журтту
Асыя менен бастырдың»¹¹.

Баракан алып-сатар соодагерлик менен да иш кылган бийлөөчүлөрдүн бири болгон. Ал акындын айтуусуна караганда Оренбург, Олуя-Ата, Ташкенден тартып Турпанга чейин өз кишилерин жиберип, кыргыздардын арасында кеңири керектелүүчү товарларды алып келип, ар кайсы мерчемдүү жерлерге дүкөндөр ачып, соода кылып турган. Акын жалпы эле соода-сатыкка каршы болгон эмес. Ал алып келип саткан буюмдарды көп эсе кымбататып, ашырып, элдин аякы пулун алдап алып жатканын жаны ачып, ашкерелеп жатат. Буга дагы бир мисал:

«Кездеме пулдун баасын
Көтөрүлтүп ашырдың.
Мына ушунтип эл-журтун
Берекесин качырдың»¹² –

дейт.

Акын андан ары жергиликтүү элди кыштак салып, отурукташтыруудагы бийлөөчүлөрдүн өз башынын кызыкчылыгын көздөгөн саясаттарына токтолуп, аларды да катуу сынга алат.

Россиянын составына кошулгандан кийин чачылган көчмөн кыргыз элинин кыштак салып, отурукташуусу соода агартуучулук сыяктуу эле прогрессивдүү көрүнүш болгондугу белгилүү. Бирок бул өңдүү көрүнүштөрдүн кыргыз жергесинде пайда болушунун маанисине караңгы көчмөн кыргыз элинин бардыгы эле дароо түшүнүшө койгон эмес. Ушундай эле түшүнбөстүк, отурукташууну жеригендик Алдаш Молдонун ырларынан да ачык сезилет. Ал Бараканга кайрылып:

«Жардам болду уездин
Бузулду сенин мүнөзүң.
Котур* болуп жер алдың
Чыкканы гана мүйүзүң.
Бар эле менин үмүтүм,
Айла кылар деп, күтүп,
Айлаң сенин ушулбу
Баштап жайдың котурду¹³.

дейт. Хутор салып, отурукташкан Бараканды жактырбайт. Акынга баягы эле көчмөн турмушу жакшы көрүнүп турат. Ошону үчүн отурукташкан Баракан өңдүүлөрдү жемелеп жатат. Ошондой эле ырда акын хутор салып, отурукташтырам деп, жердин кыртыштуусун алып, кембагалдарды тоо-ташка, сазга кууп, жерсиз калтырган Баракан өңдүү бийлөөчү таптын талоончулук саясаты жөнүндө да эскерип жатат. Акын жалтанбастан кембагалдарды отурукташтырам деп, алакандай жерин өз эңчисине басып алган Бараканга кайрылып, өкүм сөзүн бетке айтат:

«Жаны күйгөн элиме,
Чай кайнатпа мээсине.
Котурга алган жериңди
Бере койгун ээсине.
Ошол менин айтарым,

* котур — хутор.

Бүгүндөн калбай кайтаргын.
Бул айтканым акылым
Агайындык жакыным.
Айтканыма көнөрсүң
Айтканыма көнбөсөң
Кедейлерден бир күнү
Чандырыңдан жардырып,
Коргонбайча өлөрсүң»¹⁴.

Баракандын «Жыгачтан салган ак үйүн», «Кийизди чанып боз үйүн ак жибек менен жаптырган» байлыгын, анын кымбат жасалгасын сүрөттөп келип, булардын баары жогорку өзү эскерткен, алып сатарлык-сүткорлук, алдамчылык жол менен табылган дүнүйө. Сен ошондо да киши убалынан коркуп, алкымыңды тыйган жоксуң – дейт.

«Мына ушул үйүндө
Укумуна тукумун,
Кызыл таз, желке, Моңолдор
Букара кылып куураттың»¹⁵–

деп, анын эшигинде айбандай кызмат кылып, онтогон кембагалдардын оор турмушу жөнүндө дагы эскертет. Бирок акын кедейлердин оор турмушу жөнүндө айтып, каңырыгы түтөп, жан болбостон алардын колуна да бийлик тийип, өчүн алар деген оюн да ачык айтат.

«Берсе кудай кезегин
Букара иши оңолор,
Ошондо сенин тукумуң
Мен көрбөсөм эл көрөр
Кысасын тартып кор болор»¹⁶.

Буга караганда акыры бир күнү кедейлердин заманы да келер деген ишеничин ачык билдирип жатат. Сөзсүз мында акын уюшкан революциялык күрөштүн натыйжасында орнотулуучу эркин заман жөнүндө айтып жаткан жок. Уюшкан күрөш, революциялык күч жөнүндө билген да, баамдаган да эмес. Ал дале болсо кудайдан сурап, кудайдан эзилгендердин заманын оңдоосун үмтөтүп жатат, анын берерине ишенип да жатат. Алдаш Молдонун келечекте орнотуучу, өзү тилеген замандык жолун билбеген-

диги, түшүнбөгөндүгү ошол мезгилдеги коомдук тарыхый шарт менен да белгилүү деңгээлде шартталган эле. Анын үстүнө Алдаштын диндик мектептерден алган сабактары, билим деңгээли көзүн тумандатып, көп нерсени жеткилең көрүүгө, туура түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес. Ошондуктан ал өз мезгилиндеги социалдык – коомдук көрүнүштөрдү сүрөттөөдө чектелген көз караштан, кайчы ойлордон чыга албай калган учурлары да болгон. Буга анын «Хал заман» аттуу чыгармасы мисал боло алат.

«Замана темасындагы ырлар XIX жана XX кылымдын башында кыргыз төкмө жана жазгыч акындары тарабынан чыгарылган санат түрүндөгү дидактикалык чыгармалардын тобуна жатат. Буга Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Сагынбай өңдүү акын, жомокчуларыбыздын «Зар заман», «Тар заман» деген ат менен белгилүү болгон поэмалары мисал боло алат. Мында ырчылар өзү жашаган Октябрь революциясына чейинки, тактап айтканда Кыргызстан Россиянын составына кошулганга чейинки жана өзгөчө кошулгандан кийинки замандын өнүгүш багытына, анын коомдук-социалдык маселелерине ой жүгүртүшүп, өз пикирлерин баяндашкан. Мындай темадагы ырлар кыргыз акындарынан мурун эле Чыгыш адабиятында бар болучу. «Замана» темасындагы тажик, өзбек өңдүү Чыгыш элдеринин айрым көркөм адабияттары менен катар өзгөчө казак акындарынын ырлары өз мезгилинде кыргыздардын төкмө жана жазгыч акындарынын чыгармачылыгында «Замана» темасындагы ырлардын жаралышында да айрым изилдөөчүлөр туура байкагандай¹⁷, белгилүү деңгээлде таасир эткен болуш керек. Экинчиден, Россиянын составына ыктыярдуу кошулгандан кийин кыргыздардын турмушундагы социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөр, орус падышачылыгынын административдик реформасынын натыйжасында мурдагы тектүү бийлөөчүлөрдүн бийликтен четтетилиши, коомдогу таптык карама-каршылыктын күчөшү, патриархалдык-феодалдык мамилелердин бузулушу өңдүү зор окуялар «Замана» мотивиндеги ырлардын кыргыз жергесинде өсүп-өнүгүшүнө шарт түзгөн.

Алдаш Молдонун «Хал заман» аттуу ырынын жаралыш тарыхында мына ушул жогорку кырдаалдар менен байланыштуу карасак түшүнүктүү болмокчу.

«Хал заман»¹⁸ айрым замандаштарынын эскерүүлөрүнө караганда¹⁹ ХХ кылымдын башында жазылып, эл ичине кол жазма түрүндө тараган. Башкача айтканда Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч өңдүү акындардын «Тар заман», «Акыр заман», «Зар заман» өңдүү чыгармаларынан кийин жазылган. Сөзсүз, айрым бир социалдык мотивдерди чагылдырууда, тема тандоодо бул «Замандардын» таасири тийбей койгон эмес.

«Хал заманда» Алдаш Молдо, өзүнөн мурунку «Замана» темасындагы чыгармалардын авторлору сыяктуу эле Кыргызстандын Россиянын составына ыктыярдуу кошулушунун натыйжаларына баа берип, коомдун өнүгүш багыты жөнүндө ой толгоолорун билдирүүгө аракеттенген. Ал өткөн заманы, учурдагы көпчүлүк эмгекчилердин оор турмушу, орус падышачылыгынын жана жергиликтүү бийлөөчү таптын чектен чыккан эзүүсү, талоончулугу жөнүндө кеңири баяндайт. Кош эзүүнүн ыйлуу натыйжаларын сүрөттөө поэмада өзгөчө басымдуу орунду алган. Башкача айтканда кедей-кембагалдардын ырайымсыз эзүүгө, ашынган талоончулукка туш болгон оор абалына акын жан тартат, эзүүчүлөрдүн саясатын ачыктан-ачык сынга алат. Чыгармада алардын образдары, ага каршы кармаган фактылары да конкреттүү, далилдүү.

«Батыркан, Көбөк, Чыныбек
Залимдигиң койбодуң,
Ичип канга тойбодуң,

Өлбөйүн деп ойлодуң.
Каргашалуу Батыркан,
Калкка салып чыгымды²⁰.
Карыганча тойлодуң».

Андан ары акын ушул эле оюн улантып, мындай дейт:
«Эмдигинин жакшысы
Кылар болсо жыйынды.
Түтүнгө салат тыйынды.

Журтуна салат жыйынды.
Чыгымын таап бербесе
Сыртынан вексул кыласың,
Сүткордон акча аласың,
Бей-бечара бакырдын
Жумшады сүткор баласын»²¹

Элдин жакырланган турмушунан кабар берип, эзүүчүлөрдүн саясатын ашкерелеген мындай ыр саптары ырда арбын. Аларга кембагалдардын улам оордоп бара жаткан абалын, эзүүчүлөрдүн талоончулугун таамай элестеткен реалдуу сүрөттөөлөр мүнөздүү. Бирок акын бул оор турмуштун, талоончулуктун түпкү себептерин түшүндүрүүдө бир жактуу мүнөздөмөдөн, карама-каршы көз караштан өйдө көтөрүлө албаган. Ал көпчүлүк элдин башына түшкөн жакырчылыктын, талоончулуктун себептерин патриархалдык-феодалдык коомдун позициясында туруп түшүндүрүүгө умтулган. Башкача айтканда эзүүнүн күчөп, жакырчылыктын көпчүлүк массанын арасында дагы терең тамыр алышын орус падышачылыгынын, жергиликтүү бийлөөчүлөрдүн эзүүчүлүк саясатынан издебестен Россияга кошулуунун натыйжасында кыргыз жеринде патриархалдык-феодалдык мамилелердин бузулушунан, эски коомдук укладдын ыдырашынан көргөн. Эгерде мурнку замандагы каада-салт, турмуш жайыбыз бузулбаса мындай абалга жетпес элек – деген пикирин айтат. Ушул себептүү акын өткөн доорун самап, андан азыркылардын кол үзүп бара жаткандыгына катуу өпкөлөйт. Ал заманды тегизчилик, берекелүү заман катары сүрөттөйт. Тактык үчүн ырдагы акындын бир мүнөздөмөсүнө кайрылып көрөлүк:

«Ошол заманда кыргыздар
Келде кыргыз кар эле.
Ырысы көлдөй чалкыган
Берекеси бар эле.
Мейманды артык сыйлаган
Меймандос өткөн жан эле.
Жамандыкты билбеген
Баарынын пейли ак эле».

«Төрт түлүк толуп чатырап,
Адырга малы жайлаган.
Керектеп минсе тулпарды
Четинен ийрип кармаган.
Дүбүртү чыгып дүйнөгө
Дүбүрөтүп миң жылкы
Ар бириси айдаган¹²».

Мына ушул үзүндүдөн көрүнүп тургандай, акынга өткөн заманы «баары тегиз берекелүү заман» катары элестейт. Ал гана турсун алардын бийлик мансабы да адилет көрүнөт. Замандын, салттын бузулушун да илгерки «биринен өткүр, бири эр», «мыктылардын» эл бийлөөдөн калышы, орус падышачылыгынын реформасынын натыйжасында алардын бийликтен четтелиши менен байланыштырат. Азыркылардын арасында мурункуларга окшогон акыл берүүчү, жол көрсөтүүчү акылмандары, даанышмандары жок калды. Ошол себептүү ар кимиси өз пайдасын издеп, жеп, ичмейди көздөп, ич ара тартышып, ынтымагы кетип жатат дейт да аларды ынтымакка, адилеттүүлүккө чакырат. Ага көнбөгөндөрүн «Зарлантып күндө жыйнаган акынды жеген адамга акыретте азап көп» – деп, шарыяттын жолу менен коркутат. Кыскасы, Алдаш Молдо жекейликтин күчөп, жакырлыктын артышын, элдин арасында ынтымактын кетишин орустун келиши менен бузулган мамилелерден көрөт. Ал гана турсун өзбек, дуңган өңдүү ар улуттардын кыргыз жерине келишин да орустардын келиши менен байланыштырып, замандын тарышынын бир белгиси катары карайт. Ушундай эле терс, бир жактуу мамиле анын соода-сатыкка, отурукташууга арналган ыр жолдорунан да ачык сезилет.

Демек, акындын бул өңдүү ой толгоолору анын Россиянын составына ыктыярдуу кошулуунун прогрессивдүү жактарына түшүнбөгөндүгүн ачык көрсөтүп турат. Ал гана турсун «орус» дегенде акын улуу орус эли менен падышачылык колонизаторлорду бир кылка кабыл алган. Алардын ортосундагы айырмачылыкты көрө алган эмес. Натыйжада Россиянын составына Кыргызстандын ыктыярдуу кошулушун, патриархалдык уруу мамилелери-

нин бузулушун эзүүнүн, адилетсиздиктин, жакырдыктын артышынын бир себеби катары кабыл алган. Бул болсо акынды пессимизмге, өткөндү көксөөгө, жаңыны жерүүгө алып келген. Ал эми акындын мындай бир жактуу баасы анын таптын коомдун өсүш закондорун билбегендиги, өз элинин өсүш перспективасын көрө албагандыгы менен байланыштуу эле. Ошол мезгилдеги тарыхый турмуш менен шартталган акындын чектелген бир жактуу түшүнүгү да ага эскинин идеализациялоого, кошулуунун прогрессивдүү жактарын учурунда туура баалообого алып келген. Бул талашсыз факт. Мунун «Хал заман» чыгармасына карап туруп эле, Алдаш Молдонун бүтүн чыгармачылыгына, айрым изилдөөчүлөрдөй²³, реакциячыл акын катары, бир беткей бүтүм чыгарып коюуга болбойт. «Хал заман» Алдаш Молдонун чыгармачылыгындагы этаптуу чыгарма, бирок аякы, анын ырчылыгынын жыйынтыктоочу чыгарма эмес. Ал андан кийин да жашап, көп ырларды жазган. Атап айтканда акындын 1916-жылдагы боштондук көтөрүлүшүнө арналган көлөмдүү чыгармасы бар. Мындан башка да жаңы заманга, теңдик күнгө, улуу жолбашчыбыз В. И. Ленинге арналган бир топ ырлары бизге белгилүү. Бул чыгармалар акындын көзүнүн тирүүсүндө эле кагазга түшүрүлүп, эл арасына тараган. Ушул мазмундагы ырларга акын өмүрүнүн аякы жылдарында көп кайрылгандыгын окуучулары, замандаштары көп эскеришет. Бирок өз убагындагы акындар мурасын жыйноодогу үзгүлтүктөргө байланыштуу бул чыгармалардын көпчүлүгү азырынча бизге жеткен жок. Ошондой болсо да акындын Октябрь революциясынын алдыңкы жылдарындагы жана андан кийинки айрым бир чакан ырлары анын чыгармачылыгындагы үзгүлтүктөрдү гана эмес, ошондой эле демократтык ой жортууларды, элдик мүдөөнү, сезимди көрүүдө да баа жеткис материал болуп эсептелет. Акыркы жылдарга чейин Алдаштын акындык жолуна көңүл бурулбай, бир беткей баа берилишине да анын «Хал замандан» башка көркөм мурасынын эске алынбай келиши менен гана түшүндүрүүгө болот. Тактык үчүн чыгармаларына кайрылалык.

Алдаш Молдонун 1916-жылдагы Кыргызстандагы боштондук көтөрүлүшүнө арналган ырлары ага байланышкан көп окуялар жөнүндө баяндайт: көтөрүлүштүн башталышы, кембагалдардын жанына баткан кош эзүү, кытай жериндеги оор түйшүктөр. Бир эркиндик, теңдик кабарды угуп, кыргыздардын өз жерине кайтуусу менен чыгарма аяктайт. Мына ушул сүрөттөөлөрүндө акындын таптык позициясы да, көтөрүлүштүн чыгышына, эзүүчүлөрдүн саясатына карата болгон көз карашы, түшүнүгү да ачык көрүнөт.

1916-жылдарга арналган ырлар цикли падышанын жергиликтүү калкты аскердик-тылдык жумуштарга мобилизациялоо менен башталат. Мына ушул мобилизациялоо указынын негизинде өз жериндеги тополоңду, анын жүрүшүн баяндоодо акын чындыктан четтеп кеткен эмес. Өзгөчө акын бийлөөчү таптын аскердик-тылдык жумушка мобилизациялоодогу адилетсиз саясаттарын таасын ашкерелейт. Алардын бирлери «Писирлерге пара берип, балдарынын жашын ашырып, списка оңдоп киришсе», айрымдарынын кедей-кембагалдарды өздөрүнүн балдары үчүн кармап бергенин ачык жазат:

«Старчын менен бий болуш,
Басты байлар санаасын.
Бермек болуп ордуна,
Жаздырды кедейлердин баласын»²⁴.

Ушундай адилетсиздикке жаны күйгөн акын кедей, кембагалдарга мындай чакырык менен кайрылат:

«О, кедейим ай, кедейим,
Эми сага не дейин.
Бай-манапка алдатпа,
Балаңды бербе солдатка.
Бий-болуш келсе болбогун,
Изнек мөөрүн тартып ал.
Спискесин тытып сал,
Өздөрү берсин баласын.
Старчын келсе кармагын
Оодара тартып атынан
Өлөрчө кылып сабагын»²⁵.

Сөзсүз, мындай чечкиндүү чакырык өз мезгилинде кедейлерди эзүүчүлөргө каршы күрөшкө үндөөдө зор мааниге ээ болбой койгон эмес. Акындын кайрылуусу, үндөөсү өзүнүн муңдаштары кембагалдарга арналып, ыры чечкиндүү да, курч да айтылган. Бирок акын бул кайрылуусунда «бербегиле, укпагыла» дегенден ары көтөрүлө алган эмес. б.а. акын уюшкан, биримдик күрөштүн идеясын көтөрө албаган. Акындын ырындагы бул мүчүлүштү ошол мезгилдеги кыргыз элинин тарыхый турмушу, ошол мезгилдеги кырдаал менен байланыштуу карасак түшүнүктүү болот.

Бирок акын бир нерсени туура баамдаган. Атап айтканда ырда калкты аскердик-тылдык жумуштарга мобилизациялоо көтөрүлүштүн тутанышындагы себептердин бири катарында гана баяндалган. Ал эми падышалык самодержавиенин жана жергиликтүү феодалдардын катуу эзүүсү ырда башкы себеп катары көрсөтүлгөн. Ушундан улам Алдаш Молдо кедей-кембагалдарды мөгдүрөтүп, адам чыдагыс түйшүктөргө туш кылган кош эзүүгө өзгөчө көңүл буруп, чыгармасында кеңири орун берген.

Ырда өз жериндеги элдин кайгылуу абалы, кайырчылык турмушу жөнүндө Алдаш оор үшкүрүү менен баяндайт. Ал ичереине оокаты жок жугундуга зар болгон кембагалдардын көз жашына, көкүрөк дартына жаны кейийт. Алардын оор түйшүгүн чоң ынтаа коюп сүрөттөйт. Бирок мындай оор турмуштун себептерин акын бул чыгармасында «Хал замандагыдай» орустардын келишинен, атабабалардын наркынын бузулушунан издебейт. Ага өткөн турмушун каршы коюп, эскини идеализациялап, көксөбөйт. Акын ошондой эле, орус эли менен падышачылык самодержавиени бир бүтүн катары карап, чаташтырбайт. Кедей-кембагалдардын жанына баткан оор турмушту, талоончулукту анын бул ырында падыша өкмөтүнүн, жергиликтүү бийлөөчүлөрдүн гана эзүүчүлүк саясатынан көрөт. Ошондуктан ашкерелөөчү ыр саптарын да түздөн-түз ошолорго багыттайт. Сөзсүз, бул акындын көз карашындагы чоң бурулуш эле. Ал эми Алдаш Молдонун чыгармачылыгындагы мындай бурулушту Октябрь революциясынын алдындагы жалпы эле революциялык жогорулаштар, эл-

дин аң-сезиминин ойгонушу өңдүү өзгөрүүлөр менен байланыштуу карасак гана түшүнүктүү болот. Мына ушундай зор окуялар акындык аң-сезиминин өсүшүнө, айланасында болуп жаткандарга туура ориентация алып, туура баа берүүгө чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачкан. Бул анын кош эзүүгө карата берген мүнөздөмөлөрүнөн ачык көрүнүп турат.

«Падыша залим Никалай
Балакет баскан иттер ай.
Билимге качан тең кылды.
Артыкча бизди кыргызды,
Бир-бирине жем кылды.
Бургаворун кылдырып
Боорубуз менен жылдырды»²⁶.

Падыша өкмөтү жергиликтүү бийлөөчү таптан өзүнүн чоң таянычын көргөн. Ошондуктан алар аркылуу көпчүлүк массанын арасында жаатчылыкты күчөтүп, бири-бирине каршы коюуга, талоончулукту күчөтүүгө умтулган. Натыйжада көпчүлүк эмгекчи эл кош эзүүдө калып, жакырданган, кайырчылык турмушка туш болгон элдин кайгысы, муңу менен ортоктош болгон акын өз ырында бул жөнүндө ырдабай коё алган эмес. Акын жергиликтүү бий-болуштарга кайрылып, аларды мындайча ашкерелейт.

«Түгөнүп калса тыйының
Кыласың шайлоо жыйынын.
Шайлоо менен шылтоолоп
Кайтадан чыгым жыясың.

Канабы сенин кумарың
Калкты кажап отуруп
Качан тоет курсагың?
Же жалган айтып жатамбы?
Тапчы менин катамды?»²⁴

Алдаш Молдонун чыгармаларынын бир өзгөчөлүгү – алардын конкреттүүлүгүндө, предметтүүлүгүндө. Акын оор турмуш картиналарынын эсте каларлык элестүүлүгүнө конкреттүү образдарды түзүү аркылуу жетишкен. Бирда ар кыл бийлөөчүлөрдүн аттары аталып, алардын өздөрүнө гана мүнөздүү адамгерчиликсиз талоончулук кылык-жо-

руктары баяндалат. Мисалы стражник «Чоң кол» жөнүндө акын мындай дейт:

«Стражник коюпсуң
Доңуздай Замдин «Чоң колду».
Баарынан «Чоң кол» «чоң болду»,
Жыгып минип бээсин,
Ээрчип барса ээсин
Чыгара чаап мээсин.
Жыга муштап өлтүрүп
Кээ бирин жанчып чала өлүк
Далайды «чоң кол» сойлотту.
Жесир кылып аялын,
Жетим кылып баласын,
Ботодой чоң кол боздотту»²⁸.

Ушундай эле ашкерелөөчү таасын ыр саптары чыгармада уездной Ивановго, зымчы төрө Уюдинге, айыл бийлөөчүсү Касымга да таандык. Акын ар биринин бей-бечарага кылган зулумдугун, айбандык мамилелерин, талоончулугун тартынбастан туруп:

«Калбады кийим кийерге
Ат калбады минерге,
Аш калбады ичерге.
Айыптасаң мейличи,
Айдатып жибер Шиберге»²⁹

деп, беттерине айтат. Төрө Уюдинге арналган ыр саптары акындын ашкерелөөчү оюн дагы бир жолу ырастайт. Алдаш Молдо ага кайрылып, мындай дейт:

«Зымчы төрө Уюдин
Элдин баарын куруттуң,
Ач бөрүдөй улуттуң.
.....
Эгини жоктон ун сурайт,
Эчкиси жоктон жүн сурайт.
Ую жоктон сүт сурайт.
Берсин деп, жалгыз атыңды
Унаасы жоктон күч сурайт»³⁰.

Анысы аз келгенсип, сураганын таба албаса үч миң теңге штраф салышат. Аны таба албаган кедейлер:

«Тили буруу дунгандын,
Огой, орус, сарттардын
Байларына барышат.
Мени малай алгын деп,
Асты-астынан жалынат,
Азапка башы чалынат,
Малайга башы байланат.
Акыр түбү аягы
Кулдукка башы айланат.
Байлары кыштай дунганды
Иригин борго байлатат.
Жазында шаарга айдатат.
Кою турмак малайын
Кошо сатып кайтат далайын»³¹.

Акын жанына баткан адам чыдагыс кордоолорду, оор түйшүктөрдү айтып келип:

«Ой, кантесиң, кантейин
Кайсы бирин айтайын
Заманың көргө айланып,
Кедейлер ачуу шорго байланды.
Каңгырап башым дал болду
Табабыз кайдан айланы»³²

деп, каңырыгы түтөйт. Акын өзү өңдүү кембагалдардын көргөн кордуктарына жаны ачып, айла издеп жатат. Алдаш Молдонун бул ырында жалпы эле эзүүчүлөргө арнап, аларды ашкерелеген ыр саптары арбын. Бирде эзүүчүлөрдүн ашынган зулумдугуна, эзүүчүлүк саясаттарына каршы өз сөзүн айтып, кедей-кембагалдарга жан тартса, бирде, ачыктан ачык протестин билгизип, өзү айткандай андан кутулуунун айласын издейт. Айла биримдүү күрөштө экендигин Алдаш Молдо билген эмес. Аны өз ырында көтөргөн да эмес. Тек гана чындыкты бетке айтып, ортого салуу менен гана чектелген. Бирок акын өзү айткан адилетсиз бийлик, чексиз эзүү, көпчүлүк элдин жанына баткан оор турмуш көтөрүлүштүн чыгышына алып келгендигин туура түшүнгөн. Бул жөнүндө акын мындай дейт:

«Мен айттым көзүм көргөндү,
Кең дүйнөнү тарытты.

Жансактатпай турган өңдөндү,
Бей-бечара карыпты.
Аштык айдар жери жок,
Азып жүрөт кайран эл.
Шол кылганың дуруспу?
Аргасыздан эли журт
Бунт кылып салды урушту»³³.

Кыскасы, Алдаш Молдо көтөрүлүштүн чыгыш себептерин өз чыгармасында объективдүү чагылдыра алган. Жумушчуларды алуу жөнүндөгү падышачылык указга карата бийлөөчү таптын мамилелери, көтөрүлүштүн алдындагы эмгекчилердин социалдык абалы акындын ырында чындыкка тете. Ал эми мындай чындыктан акын кыргыз элинин кытай жериндеги турмушун сүрөттөөдө да четтеп кете алган эмес.

Алдаш Молдо 1916-жылы падышанын карательдик отрядынан баш калкалап, үрккөн эл менен бирге кытай жерине барат. Куу оокаттын айынан Алтышаар, Үч-Турпан, Ак-Суу өңдүү шаарларды кыдырат. Өз ырында мына ушулардан көргөн турмуштун запкыларын баяндайт.

«Алтышаар, Түркстан
Аңтара бүткөн жер экен.
Айрыкча Ак-Суу, Үч Турпан
Азапка бүткөн эл экен.
Ак топурак борпурап
Боз чаңдаган шор экен.
Абыдан эли эзилген
Байларга кедей кор экен»³⁴.

Акын кытай жеринин жайсыздыгын, байларына кедейлери кор экендигин, алардын «аркалап жүктү ташыган» оор турмушун мына ушундайча сүрөттөйт. Ал эми качкындардын кытай жериндеги көргөн күндөрүн өтө оор үшкүрүү менен жаны кейип баяндайт. «Кайран эл карып болдуңар, кайгылуу зарга толдуңар» – деп, элдин ач-жылаңач оор абалына кайгырат. Кыргыз кембагалдарынын кытай бийлөөчүлөрүн «алганыңар куранда айтып тургандай арам» – деп коркутуп, ошону менен алардын жегичтигин, паракорлугун тыюуга акыл-наасатын айтат. «Муфти,

казы, мунафик да динге салды бузукту» – деп, аларды да шарыят жолуна чакырып, оңдоого аракеттенет. Акындын өз түшүнүгүндө бул туура жолдой сезилет.

Алдаш Молдонун 1916-жылдагы боштондук көтөрүлүшүнө арналган ырында азаттык идеясы өзгөчө чоң эргүү менен жазылган. Октябрдын жеңиши менен кыргыз жерине келген азаттыктын, теңдиктин кабары бат эле качкындарга да жетет. Өзгөчө, Алдаш Молдо өңдүү кат-сабаты жоюлган адамдарга Октябрдын жеңишинин маанисин түшүнүүдө ошол мезгилде кытайда мусулман тилинде чыккан демократтык багыттагы газеталар да өтө зор роль ойногон. Муну Алдаш Молдо да өз кол жазмасында «жаңы заман кабарын окуп көрдүм гезиттен» – деп, эскерет. Октябрдын жеңиши, теңдик заман жөнүндөгү ой толгоолору ушундан баштап акындын ырларынын негизги мазмунуна айланат. Ал өз ырлары менен азаттык, теңдик заманды өз жердештеринин арасында кеңири пропагандалай баштайт.

«Жарыгы күндөй тийиптир,

Хуряты чыгып Лениндин.

Ишенгиле эл-журтум

Төгүнү жок кебимдин.

Мен айтайын эмкисин

Хурят заман белгисин»³⁵–

деп, чоң кубанычын бөлүшүү менен өзү айткандай Ленин баштаган жаңы заман белгисин мындайча мүнөздөйт:

«Бай жардыга тең болбойт,

Эч кимге кедей жем болбойт,

Эркектен аял кем болбойт,

Бай-манап сөзү эм болбойт.

Алып берет теңдикти

Хурят заман эркинди,

Тартып алган бай манап

Кууп чыгып кедейди,

Тегерете там салып,

Помещик, котур, соодагер

Корууп алгын жеринди.

Кедейден өкмөт шайланат

Пара берип болучу,

Кум куюлуп бий болуш,
Оозу жипсиз байланат.
Майкор, сүткор, соодагер,
Кызыл кулак жок болот.
Моминтип кедей-кембагал
Түбүнөн ишиң оңолот»³⁶.

Акын мекениндеги теңдик заманды мына ушундайча элестеткен. Ал кембагалдардын «кактабай канын соргон» бийлөөчүлөргө кайрылып:

«Шашпагын казы, муфтият,
Куш келди заман хурият.
Кедейдин багы ачылар,
Эсеби шондо табылар.
Жеп жүрүп арам семирген
Чандайган курсак жарылар»³⁷

деп, алардын да өз энчисин алардыгын катуу эскертет. Акын жаңы заман, теңдик үн жөнүндөгү чындык ойлорунан кийин жердештерине мындай деген чакырык менен кайрылат:

«Жаздагы кылбай кетели,
Жөө жалаңдап жетели.
Кең Ысык-Көл, Жети-Суу
Киндик кескен жериме.
Хуруяттык маанисин
Түшүндүр бириң-бириңе.
Көчпөй бирөө калбасын
Жардамдаш ага-иниңе.
Кысылгандан сатпасын
Кысталып катын, баласын»³⁸.

Алдаш Молдо эл башына кыйын күн түшүп турган мезгилде да мына ушул өңдүү ак сөзүнөн, азаттык деген оюнан танбастан аны жердештерине жеткизүүгө, алардын арасында кеңири түшүндүрүүгө аракеттенген. Бул адал ою, адилеттүү үгүтү үчүн Алдаш кытай жеринде бийлөөчүлөрдөн көп азаптарды көрөт, жазаларды да тартат. «Айыптап сөгүп бегиңди, адилет хурят чыкты – деп, бузуп жүрөт элинди» – дешип, жамандап барышкан өз «мыктыларынын» айынан акын 50 сээр штраф тартып, эки ба-

ласын малайлыкка кармап берип, кытай шахзьяларынан араң кутулганын ырында эскерет. Бирок акын канчалык ызаларды, адам чыдагыс кордоолорду көрбөсүн эркиндик, теңдик заман жөнүндөгү оюнан баш тарткан эмес. Анткени Ленин баштаган жаңы замандын келечеги кеңдигине, өзү окшогон кедейлерге теңдиктин тийерине акын толук ишенген. Ошондуктан ал ырынын аягында:

«Ушул жерден кыскартам,
Хурят заман баянын.
Сөзүм бүтү тамамат,
Дува кылып кол жайгын,
Кудайга жаны аманат.
Хурятты чыгарган
Жашасын Ленин азамат»³⁹ –

деп, чын ниетинен колун жайып, кудайдан Лениндин ден соолугун тилеп жатат. Бул акындын таза ою, чын ниети эле.

1918-жылы Алдаш жердештери менен өз жерине кайтып келип, өз көзү самаган тең заманды көрөт. Жаңы заманга, Ленинге, Партияга арналган ырларын кагазга түшүрүп, эл арасына таратат. Өзүнүн 1919-жылдарда жазган бир ырында акын жаңы заман, Ленин жөнүндө мындай дейт:

«Ленин ата жашасын,
Кедейге теңдик тургузган.
Оңолдук заман биздики
Оодарылып кылымдан.
Кутулдук азыр жарк этип,
Курттай эзген зулумдан.
Жаркырап бизге таң атты
Эзип келген зулумдар
Бүгүн бизден адашты»⁴⁰.

Бул акындын чын көңүлүнөн жаралган Ленинге, жаңы заманга айткан алкышы, чоң кубанычы эле. Бул оюн акын кийинки ырларында да уланткан. Ал октябрь майрамына арнап жазган бир ырында дагы мындай дейт:

«Октябрь майрам кандай күн?
Агарып аткан таңдай күн.
Кедейдин көөнү ачылып,
Көчөгө жаккан шамдай күн.

Никалайдай зулумду
Шыпырып отко жаккан күн.
Бай, манапты курутуп
Таманга бекем баскан күн»⁴¹.

Алдаш Молдо азаттык жөнүндө жазгандарында өзүнүн, өзү окшогон мөгдүрөгөн кедей, кембагалдардын бактысын Октябрдын жеңишинен, Лениндин ысымынан бөлүп карабайт. «Өчкөн отту күйгүзгөн» кемеңгер, революция жөнүндө сөз кылганында өз элинин зор алкышын, таза оюн билдирүүгө шашат.

«Таң кашкайып нур чачып
Жарык берди Октябрь.
Табылбай турган кең жолду
Таап берди Октябрь.
Он жетинчи жыл келип
Октябрь айда жол таптым.
Мына ушул жолу кедейге
Кемеңгер Ленин сен таптың.

Кичине кезде эңсеген
Кымбатын таптым өнөрдүн.
Ырыс, бактым артылып
Молдосу болдум элимдин»⁴².

Сөз теңдигине, бакты теңдигине жеткен Алдаш 1918-жылдан 1928-жылга чейин жаңы замандын жаңы адамдарын тарбиялоого бардык күч-кубатын жумшап, жаш жеткинчектерди окутат. 1930-жылдын башында узак оорудан кийин каза болот.

Кыскасы, Октябрь революциясынын алдында 1916-жылкы боштондук көтөрүлүшү жана теңдик заман жөнүндө жазган ырлары Алдаш Молдонун чыгармачылыгындагы жаңы этапты түздү. Акын бул ырларында көтөрүлүштүн жүрүшүн, элдин кытай жериндеги оор түйшүктөрүн гана реалдуу көрсөтпөстөн ал боштондук кыймылдын чыгыш себептерин да туура ачып бере алган. Анын Октябрь, Ленин, жаңы заманга арналган ырлары акындын акындык позициясын, чыгармачыл элдик багытын дагы бир жолу ырастады.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- ¹ Кыргыз ССР тарыхы. Том I. – Фрунзе, 1973. 488-бет.
- ² *Айтмамбетов Д.* Дореволюционные школы в Киргизии. – Ф., 1961. С. 23.
- ³ *Галицкий В. Я., Джаманкараев А. Б., Сапелкин А. А., Усенбаев К. У.* Возникновение и развитие революционного движения в Киргизии в конце XIX – начале XX вв. – Фрунзе, 1973. С. 50.
- ⁴ Фонду. Инв. № 336. 11-бет.
- ⁵ Фонду. Инв. № 526. 47-бет.
- ⁶ Ошондо.
- ⁷ Ошондо.
- ⁸ Фонду. Инв. № 5416. 40-бет.
- ⁹ Ошондо.
- ¹⁰ Ошондо.
- ¹¹ Фонду. Инв. № 416. 40-бет.
- ¹² Ошондо.
- ¹³ Фонду. Инв. № 416. 44-бет.
- ¹⁴ Фонду. Инв. № 416. 46-бет.
- ¹⁵ Фонду. Инв. № 416. 44-бет.
- ¹⁶ Фонду. Инв. № 416. 44-бет.
- ¹⁷ *Богданова М.* О некоторых вопросах истории киргизской литературы XIX начала XX в.
- ¹⁸ «Труды института языка, литературы и истории». Вып. III. – Ф., 1952. С. 109. Хал – авал (замандын «авалы»).
- ¹⁹ Фонду. Инв. № 366. 112-бет.
- ²⁰ Фонду. Инв. № 468. 40-бет.
- ²¹ Ошондо. 14-бет.
- ²² Фонду. Инв. № 520. 2, 9-бет.
- ²³ *Богданова М.* О некоторых вопросах истории киргизской литературы XIX и начала XX века. Труды Института языка, литературы и истории. Вып. III. – Фрунзе, 1952. С. 107.
- ²⁴ Фонду. Инв. № 416. 4-бет.
- ²⁵ Ошондо. 5-бет.
- ²⁶ Фонду. Инв. № 416. 17-бет.

- ²⁷ Ошондо. 19-бет.
²⁸ Фонду. Инв. № 416. 24-бет.
²⁹ Ошондо. 27-бет.
³⁰ Фонду. Инв. № 416. 22-бет.
³¹ Ошондо. 21-бет.
³² Фонду. Инв. № 416. 21-бет.
³³ Ошондо. 22-бет.
³⁴ Фонду. Инв. № 5244. 11-бет.
³⁵ Фонду. Инв. № 5244. 11-бет.
³⁶ Фонду. Инв. № 416. 14-бет.
³⁷ Ошондо. 15-бет.
³⁸ Фонду. Инв. № 416. 14-бет.
³⁹ Фонду. Инв. № 5244. 2-бет.
⁴⁰ Фонду. Инв. № 5244. 11-бет.
⁴¹ Ошондо.
⁴² Фонду. Инв. № 5244. 11-бет.

ЫСАК ШАЙБЕКОВ

(1880–1957)

Ысак Шайбеков 1880-жылы Кемин районундагы Чоң-Кемин айлында кедейдин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Кичи-несинен эле атадан ажырап, жетимдиктин тору моюндап, оор турмуштун запкысын өз башынан өткөрөт. Эс тартып, кол арага жарап калган күндөн баштап, ар кимдин малын багып, эгинин оруп, жан сактоонун узак жолуна түшөт. Бул узак жол аны белинен басып, башын көтөртпөй, эркиндик бербей, ырайымсыз эзүү, жокчулук, жакырчылык кучагына алат. Мына ушул кайгылуу турмуштун азаптуу издери Ысак Шайбековдун чыгармачылыгына таасир бербей кое алган эмес. Анткени, ошол өткөн оор турмуштук күндөрү жана байдын көрсөткөн кордугун кийин эстеп ал:

Бак аке теңгең татты, тесең катты,
Акчаңыз жазда берген күндө жатты.
Курусун кедейчилик кыйын экен,
Болугуңуз бактан кылган колго батты.
Он экиге келгенде ордум орок,
Буудайга күчүм келбей таруу, конок.
Курусун кедейчилик кыйын экен,
Орокту оруп жүрүп айттым жомок¹.

Жаштыгы оор турмуштун түйшүгүн көтөрө албайт. Эзүүнүн, күндөлүк оокат үчүн күрөшүүнүн оор жүгү жаш баланы аткарган милдетинен кетүүгө аргасыз кылат. Ошентип, Ысак 1900-жылы оор түйшүккө чыдай албай Токмок шаарына качып келет. Токмокко келери менен жаңы ачылган мектепке окууга өтөт. Бир аз убакыт өткөн соң, кат-сабатсыздыгы жоюлган Ысак дагы эле болсо аны турмуштун кысымчылыгы үзөнгүлөш жүргөндүктөн, мек-

тептен чыгып, Байзак деген старчынга эки жылы эсепчи болуп иштейт. Бирок Байзактын да берген маянасы же кие турган кийимине, же иче турган ашына да жетпейт. «Күкөйүнө көк талкандай тийген» жокчулук менен жакырчылык жүрөгүн жаралап так салгандыктан андан да кетип калат. Ысак ошол кайгылуу күндөрүн эскерип, өз күндөлүгүнө минтип жазып калтырган экен.

Ар жайда тайгактын ташын каздым,

Жардылыктан саргайып жаман аздым.

Старшин тилдеп, айдап күчтөгөндө

Жарым бут калкан алып, жөө бастым –

дейт. Мына бул үзөнгүлөш кошо жүргөн оор турмуш Октябрь революциясы жеңгенге чейин аркалап жүрдү.

Дагы бир эскерүүсүндө ошол окуп жүргөн мезгилинде араңдан зорго окууга өтүп калса, эки жылдан кийин колуна жара чыгат. Окуткан молдо «колуна жара чыгыптыр, окууга эми болбойт» деген куру шылтоо менен аны мектептен чыгарып салган экен. Бай-манаптын жана колунда барлардын балдары окуп калат. Ал эми Ысак болсо жардылыгына өкүнүп, төмөнкү ырын чыгарган экен.

Бул жылы жаңы бүткөн ногой мектеп,

Жардыны окутпаган байлар жектеп.

Убагында кызматыңды иштейин деп,

Сүйлөшүп калпалар менен кирдим эптеп.

Кырсык болуп колуна чыкты жара

Жарадан чыгып калдым кедей бала.

Кырсык болуп окуштан чыгып калып,

Жарапия* эсептен калдым чала. –

деп, ичиндеги арман муңун чыгарган экен.

Ысак Шайбеков совет өкмөтүнүн уюмдарында көрүнүктүү кызматтарды аткарды. Ал 1922-жылы Ат-Башыда Волребкомдун, 1923–24-жылдары Быстровка волосунун председатели болуп иштеп келди. Ошондой эле колхоздоштуруу маселесине да өз үлүшүн кошот.

Ысак Шайбеков 10–12 жашынан баштап өз көзү менен көргөн, башынан өткөргөн оор турмушту ырдап чыгат. Өз-

* Жарапия — география деген мааниде.

гөчө кат тааныган күндөн баштап, анын ырлары элге тарала баштайт. Октябрь революциясына чейин анын ырлар циклин түзгөн, өз башы менен кечирген «Азган эл», «Кайран эл», «Кайткан эл» сыяктуу эл турмушунун чындыгы чагылдырган поэмасы жаралган. Ал эми социалисттик түзүлүштүн тушунда жаңы турмушка, колхоз курулушуна, компартияга, Ленинге арналган бир нече реалисттик чыгармаларды жазды. Аларга: «Большевиктер партиясында», «Октябрь берди», «Лениндин туусу», «Көпчүлүктүн күчү», «Чоң Чүй каналы» ж. б. поэма, ырлары кыргыз адабиятынын текчесинен орун алды.

1910–1916-жылдары деле Ысак үчүн анчалык жакшылык алып келген жок. Анткени, баякы көр турмуштун оор, кайгылуу түйшүгүн көтөрүп малайлыкта, жалчылыкта жүрүп күн өткөрөт. 1916-жылкы элдик көтөрүлүштө Ысак да бай-манаптар менен орус колонизаторлорунун зордугуна чыдабаган эл менен кошо Кытайга барып келет. Мына ушул басып өткөн кайгылуу трагедиялуу узак жолдо жаралган «Азган эл», «Кайран эл», «Кайткан эл» поэмалары кыргыз элинин улуттук көтөрүлүшүнө арналган чыгармалардан болуп саналат. Бул элдин башына келген кейиштүү оор трагедия Ысактын жүрөк канынан жаралган чыгармага айланган.

Октябрь революциясынын жеңишин Ысак Шайбеков Таласта жүргөндө угат. Бул кубанычка баткан акын 1918-жылы жөө жалаң Пишпекке келет. Совет өкмөтүнүн жүргүзгөн саясатына түшүнөт да, ал 1918-жылы «Пролетариаттардын демократтык союзу» деген уюмга өтүп, болгон күч-кубатын совет бийлигин, жаңы турмушту чыңоого жумшайт. 1918-жылы Жети-Суу областынын Алма-Ата шаарында өткөрүлгөн Советтердин биринчи съездине Пишпек уездинин делегаты болуп катышат. Совет бийлигинин саясатына түшүнгөн Ысак ага арнап жылуу сезим менен 1918-жылы 4-ноябрде «Учкун» аттуу чыгарылып жаткан баракчага өзүнүн алгачкы ырын партияга арнап «Большевиктер партиясы» деген ат менен чыгарат. Ушул жылдардан баштап Ысак өзүнүн аң-сезимдик түшүнүгүн, күчү жана чыгармачылыгын жаңы турмушту чыңоого ар-

нап, социалисттик курулуштун жеңишине багыттайт. Ал 1920-жылы Нарын уездиндеги ревкомдун карамагында жүрүп иш алпаруу менен бирге Бондарев жетектеген эсерлердин көтөрүлүшүн басууга катышат.

Кийинки жылдары кооперация кыймылынын түрдүү кызматтарында жооптуу орундарда иштеп келет. Айыл чарба тармактарынын жогорулашына да активдүү катышып иштеп жүргөн. Улуу ата мекендик согуш жылдарында Ысак Шайбеков ден-соолугунун начарлыгына карабастан, өз колхозунда ферма башчысы болуп иштеген. Мына ушундай партиялык жана мамлекеттик кызматта жүрүп акын чыгармачылыктан бир топ алыстап калган. Ысак Шайбеков Ата Мекендик согуш басылгандан кийин гана чыгармачылык өнөрканасына кайрылып каламын колуна алган. Ошол күндөн акыркы күнүнө чейин акын эл турмушунун ар кыл жактарын байкоого алып, ар түрдүү тематикадагы ырларды жарата баштаган.

Жаш акын Ысак Шайбековдун талантына түрткү берген кыз оюндагы ырдалган элдик күйгөн, секетпай жана каада-салт ырларын таасирин тийгизбей койгон жок. Мына ушул мезгилден баштап, ал сүйүү, секетпай, күйгөн ырларды жана кошокторду жарата баштайт. Жаш кезинде чыгарган ырларынын мазмуну ошол мезгилдеги элдин оор абалдагы турмушун, кесибин, жашоо-тиричилигин, айлана-чөйрөгө болгон көз карашын, үмүт-тилегин ачык чагылдырган.

Алгачкы жылдары Ысак ырларын оозеки жат алып айтып жүрсө, кийин кат сабатсыздыгы жоюлган соң кагаз бетине түшүрө баштайт. Ысак Шайбековдун алгачкы көлөмдүү чыгармасы катары жазган ыры 1910-жылкы жер титирөөнүн оор трагедиялуу, кырсыктуу кесепетине арналып, «Зилзала» деп аталган. Ушул жылы Кыргызстанда болуп өткөн жер титирөөнүн алааматынан адамдар көп запкы жейт. Короо-короо малдар жер соргондой жер жарылган жаракага кирип жок болот. Адамдардын өздөрү да чоң кырсыкка учурап жакындарынан ажырайт. Мына бул кайгылуу алаамат жөнүндө Ысак да жер титирөөнүн оор кесепетин белгилүү акындар Молдо Кылыч Шамыр-

кан уулу, Калык сыяктуу көрүнүктүү акын-ырчылардан калышпастан чыгармасын жазган. Бул поэмасын жазганга чейин Ысак майда лирикалык ырларды ырдап жүргөн. Жер титирөөнүн өзү элди оор жагдайга алып келүү менен турмуш-тиричилик жактан көп өксүтүп коет. Эл бир чети ага-тууган, досторун жоготууга учуратса, экинчи жагынан мал-мүлкүнөн ажырап тунжурап калышат. Мына бул оор тагдырды байкаган Ысак «Зилзала» поэмасында социалдык темага кайрылат. Элдин социалдык абалын көрсөтүү менен катар эле анын себептерин, андагы кайгылуу көрүнүштү ачууга багыт алып баяндаган. Акын бул жаратылыш алааматын баяндоодо фотографиялык сүрөттө тартылгандай сүрөттөп бере алган.

Тамдууларды там басты,
Топурак менен чаң басты,
Бири-биринен адашып,
Койдой маарап чуулашты².

Жер солкулдап жарылып, топурак-таш, мал-мүлк заматтын ортосунда жерге сорулуп жок болуп жатты. Күндүн көзү көрүнбөй тамдар урап, тал-теректер тамыры менен омкорулуп тополоң түшүп чаң басып калганын акын жандуу сүрөттөп баяндаган. Акын бул окуяны болгонун болгондой сүрөттөп баяндап берсе да, анын себептерин айтып берүү жагынан чектелип калган болучу. Анткени, акындын билими болсо да анын илимге болгон түшүнүгү алигиче өтө тайкы эле. Ал кат сабатын жойгон мезгилдеги молдолордун айткан түшүнүгүнөн сырткары жаратылыштын кубулуштары жөнүндөгү түшүнүгү жок эле. Ошондуктан, жер титирөөнүн себептерин түшүндүрүүдө молдолордун айткандары менен гана чектелгендиги поэмада ачык көрүнүп турат. Ал мындайча:

Таза даарат ала албай,
Башына селде чала албай,
Шарияттын түз жолун
Жакшы жолго сала албай,
Молдолор кесир кылдыбы?
Билгизбей туруп кара жер,
Баарыбызды сордубу?³

Андан соң жердин титирешине себепкер байлар болбо-
сун деп да айтат. Ошондой эле

Журтка салык салышып,
Зордук кылып алышып,
Бербей койгон кедейдин,
Сотко башын малышып,
Бий-болуштан кеттиби?⁴

Ошентип, Ысак Шайбеков бул алааматтын чыгышына себеп катары молдолорду, бий-болуштарды, бийлик жүргүзгөн таптын өкүлдөрүнүн арамзалык бузуку ойлорун санап келип, ушулардын кесиринен келген деген бүтүм чыгарат. Анткени, жаратылыштын закондорунун негизинде болгон жер титирөөнү түшүндүрүүгө ошол мезгилде акындын билими жана илимге болгон багыты менен түшүнүк деңгээли, аң-сезими мүмкүндүк берген эмес.

Акын Ысак Шайбековдун чыгармачылыгындагы зор бурулушка 1916-жылкы кыргыз элинин улуттук боштондук кыймылы түрткү берди. 16-жылкы элдик падышалык өкмөттүн зордук-зомбулугуна каршы туруп, өз эркиндигин талашып, колунда куралы жок боштондук үчүн күрөштү. Ошондо акын эл менен кошо көтөрүлүп Кытай жерине качканда элдин башына түшкөн ыйлуу оор кайгыны, эзүүчү таптын жүргүзгөн акыйкатсыз саясатын башынан өткөрдү. Мындай кайгылуу оор абал акынга ак менен караны ажыратып билүүгө анын аң-сезиминде зор таасир калтырды. Мына бул элдин башына түшкөн кайгылуу трагедия акындын жүрөк канынан жана сезиминен оргуп чыккан «Кайран эл» поэмасын жаратты.

Поэма «Азган эл», «Кайран эл» жана «Кайткан эл» деген үч бөлүмдөн турат. Акын Ысак Шайбеков эл менен кошо жүрүп, көргөн реалдуу окуялардын негизинде көркөм поэтикалык чыгарма жазган. Акындын бул поэмага чейин жазган лирикаларына караганда «Кайран эл» поэмасы реалисттик формада элдин башына түшкөн кайгылуу окуялары бир сюжеттик өзөктөн туруп, элдин үмүттилегин зор эргүү менен чагылдырган. Поэманын көркөм образ системасын каармандык образ берген жеке адамдын күрөшү менен чектелбестен, тескерисинче, поэманын баш

каарманы жалпы кыргыз эли болуп, элдин башынан өткөн үркүндүн оор түйшүгү чагылдырылган.

Акын карапайым элдин башынан өткөн оор трагедияны чагылдырууда ал хронологиялык тартипте элдин кыргыз жеринен чыгып, Кытайга барып, кайрылып келгендеги «жол азабы – көр азабы» дегендей турмуштун ачуу-татуусунун даамын көрсөтө алган. Элдин өз жеринде жашап турганда колонизаторлордун зордук кысымчылыгына чыдабастан, каршылык көрсөтүп каршы турушун поэманын биринчи бөлүгү «Азган элде» баяндалат.

Он тогуздан отуз бирди алам деди,
Жаш балдар ошол себептен бүлүк салды.
Солдаты көп Николай бардаңкемен,
Аткылап кирди го биздин элди.

Буйрук келди он тогуздан отуз бирге,
Кол коюп мөөр басып приговорго.
Акыры бизди койбой алат го деп,
Жаш балдар кыйналышып түштү терге.

Койбостон кызматына алмак болду,
Алып барып ор казууга салмак болду.
Барчуулар биз сыяктуу байкуш кедей,
Бай балдары үйүндө калмак болду⁵.

Биринчи империалисттик согушка катышкан Россия падышачылыгы өз арымын чектелүүсүн байкаган соң экспедициялык жол менен Орто Азия элдерин басып алгандыктан, Николайдын буйругу менен элден малай алып өз тылын (ооругун) бекитүүнү ойлоп жаштардан жумушчу жыюуга буйрук берген. Мына бул буйрукту алган жергиликтүү бай-манаптар өз балдарын алып калат да ордуларына кедей-кембагалдардын балдарын салып бермекчи болушат. Ушундай карама-каршылыктуу кескин себептердин натыйжасында эл балдарын аскерликке бербестен каршы турушкан. Каршылашуунун натыйжасынан келип, кандуу кармаштар башталат. Буга чыдабаган эл падышачылыктын зордугуна каршы көтөрүлүш чыгарышат. Көтөрүлүштө эл өз канына боёлуп, өлүмгө дуушар болушуп,

кырсыкка учураганда Кытайды бет алып качууга аргасыз болгон.

Чыдабай бул зордукка каршы болдук,
Айры, чочмор, найзачан согуш ачтык.
Жазалоо отряды кол салганда,
Чыдабай Кытай жакка кире качтык⁶.

Колундагы куралы келтек, союз, чочмор болгон кыргыз эли жазалоо отрядынын беш атар мылтыгына каршылык көрсөтө алган эмес да. Кыргызга учурап көрбөгөнү көр болуп, жөө жалаңдап кол башындай түйүнчөгүн жонуна таңып, атка жеткени ат менен, уйга жеткени уй менен колуна эмне тийсе ошону алып ашуу ашып, тоо басып Кытай жергеси Кашкар өрөөнүнө барышкан.

Кытай жерине барган жана турмуштун оор запкысын, кыйноосун тарткан элдин трагедиялуу абалын акын «Кайран эл» деген бөлүмүндө элдин жашоо тиричилигинин ар бир кыймылын реалисттик формада элестүү көркөм сүрөттөгөн. Поэманын бул бөлүгү Кытай жерине барган элдин көргөн күнү өз жеринен да ашып түшкөндүгү акын тарабынан реалдуу өз көзү менен көргөн чындыкты айтып баяндаган. Алды менен барган эл жан айласы кылып «арзан шаар кайда – деп, төтөлөдү, кайран эл» деп жакшылык менен арзанчылыкты издеген элдин ал-абалын көрсөтүү менен бирге, айласы кеткен кыргыздар

Караңгы уйгур тамына,
Корголоду, кайран эл.
Баарын берип жан үчүн,
Жорголоду, кайран эл.
Жазгы жамгыр мойнуна,
Шорголоду, кайран эл.
Чыны менен ошентип,
Кор болобу, кайран эл⁷ –

деп, жаны ачыган акын ички муңун сыртка чыгарып, көргөн кордугун көрсөтүп сүрөттөп берген. Ошентип, кыргыздардын «тополоңу тоз болуп, тозуп кетти, кайран эл. Өз элинен адашып, бозуп кетти, кайран эл» дейт да ачарчылык, жокчулукка чыдабай колунда болгон буюм-териминен баштап, уул-кыздарын уйгурлардын байларына

кармап берип, ачкачылыктын азабынан сатууга аргасыз болушкан.

Ачкасына чыдабай,
Арзан сатты, кайран эл.
Кийип турган үстүндө,
Тонун сатты, кайран эл⁸.

Мына ушунчалык трагедиялуу оор абалда турса да, эл кайра өз жерине баруу үмүтүн үзгөн жок. Алардын эң башкы идеал тилеги боштондук, эркиндик алуу эле. Бул тилектин шооласы Октябрь революциясынын жеңишинин шарапаты кыргыз жергесине келгени жана уруят деген сөздүн каңшаары Кытай жергесине жеткени, кыргыздардын үмүт, тилегин дагы козгоп, элин көздөй жетүү жолун издеп, кайрадан жөө жалаңдап кыргыз жерин көздөй жөнөй башташат. Улуу козголоңдун жыйынтыгын «Кайткан эл» деген поэманын үчүнчү финалдык бөлүгү түзгөн. Кабарды уккан элдин кубанычын акын төмөнкү ыр саптарында зор эргүү менен сүрөттөйт.

Угулду март айында жакшы кабар,
Кубандык качкан, бозгон бечаралар.
Болгону ал кабардын анык болсо,
Качкан эл жер-жерине кайтып барар.

.....

Сүйүнүп кайтып көчтүк жерибизге
Бир буттан талкан түйүп белибизге.
Саатынан сактаса эле ашуу, белде,
Жетербиз беш, он күндө жерибизге⁹.

Элдин ою, көксөгөн тилегин акын жүрөк сезимин козгоп, ошол идеал тилекти берүүдө «Кайран эл» поэмасында ачык көрсөттү. Кытай элинде жүргөндө «Кайран эл» поэмасы элдин бирден бир сүйүктүү чыгармасы болгон. Колдон колго өтүп, эл арасына тарап, кайда жүрүшпөсүн элдин көксөгөн оюн бөлүшүп турду. Ошентип, жаңы уруяттын келиши акынды да эргитип, чыгармачылык арымын арбытты.

Акындын чыгармачылык өмүрү негизинен социалисттик коомдук түзүлүштө өтүп, ошол системага арналып, коомдун өсүү процесси анын поэтикалык потенциалын тү-

зүү менен ошол системага иштей баштаган. Өмүрү өткөнчө революциянын алгачкы күндөрүнөн баштап ак ниети менен социалисттик курулушту жана жаңы коомдук түзүлүштөгү заманды жактап, ырларында даңазалап чыкты. Муну «Большевиктер партиясына», «Ленин», «Кемин капчыгайы», «Токтоматтын турмушу», «Сүйүнөм», «Карылыкка бой сунбайм», «Партияга рахмат», «Көпчүлүктүн күчү», «Электр шамы жаркырайт», «Ленин туусу кулпунсун» сыяктуу дагы башка ырлары кыргыз элинин жана жергесиндеги турмуштун өсүшү менен өзгөрүшүнө арналган. Коомдогу болуп жаткан өзгөрүшкө кубанычтуулук менен карап, «Зым менен тамак бышырып, алыстан кабар туюнткан» деп, эргүү сезими менен эркиндик турмушка зирек караган.

Ысак Шайбеков чыгармачылыгын өркүндөтүүдө жаңы эле өз элинин оозеки фольклору менен калбастан, ал ошондой эле казак элинин өлөңдөрү менен дастандарына да чыгармачылык менен мамиле жасап кабыл алып, таанышып турган. Ошентип, бул адабий чыгармачылык байланыштар менен фольклордук булактар акындын чыгармачылык өнөрүнүн калыптанышына чоң өбөлгө түздү жана ырчылык шыгынын өсүшүнө өз таасирин тийгизди.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- ¹ Шайбеков Ысак. Кайран эл. – Фрунзе, 1975. 13-бет.
- ² Кол жазмалар фондусу. Инв. № 406. 8-бет.
- ³ Кол жазмалар фондусу. Инв. № 406. 15–16-беттер.
- ⁴ Жогоркуда. Инв. № 406. 16-бет.
- ⁵ Жазгыч акындар/Ырлар жыйнагы. – Фрунзе, 1956. 30-бет.
- ⁶ Ошондо. 30-бет.
- ⁷ Ошондо. 39-бет.
- ⁸ Ошондо. 43-бет.
- ⁹ Ошондо. 45-бет.

ШАМЕЙ ТОКТОБАЕВ

(1880–1981)

Кыргыз элинин жазгыч акындарынын бири Шамей Токтобаев. Ал 1880-жылы Ысык-көл областындагы Тоң районуна караштуу Бөкөмбаев кыштагында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулат. Жаштайынан жетим калып, турмуштун ачуу-таттуусун, тагдыр түйшүгүн башынан кечирет. Оор түйшүк, жашоо үчүн күрөшүп жан сактоо, күн көрүүгө болгон далалаты анын «Кайран башым» аттуу ырында ачык чагылган.

Баласы Токтобайдын Шамей атым,
Жашоодон не көрбөдү кайран башым,
Жашымда ата-энеден жетим калып,
Кубарып кургак чөптөй өңдөн аздым.
Телмирип көрүнгөндүн эшигинде
Багуудан курган жанды акты жашым.

Бала кезинен ырга, жамак сөзгө шыктуу болуп, укканын жаземдебей үйрөнүп алып, кээде өзү ыр чыгара коюп да жүрөт. Балким акындын ачуу тагдыры, оор турмушу анын ыр жазып, акын болуп калуусуна себепкер да болуусу мүмкүн. Шамей Токтобаевдин жалпы чыгармачылыгына көз жүгүрткөнүбүздө негизинен үч топко: Октябрь революциясына чейинки, Октябрь революциясынан кийинки жана советтик коомдун мезгилинде жаралган чыгармалары деп бөлүп кароого болот.

Ал эми акындын чыгармаларын тематикасы жагынан алып караганда ар кыл. Маселен, өзү тууралуу ырларынан жеке эле акындын өзүнө тиешелүү нерсени эмес, ошол кездеги кедей-кембагалдардын жетим-жесирдин ачуу таг-

дырын көргөн күнүн, адилетсиз коомдун бийлик өкүлдөрүнүн мамилесин көрүүгө болот.

Экинчи бир эң басымдуу орунду ээлеген ырларына, эли жерине эркиндиктин, теңдиктин келиши, коомдун улам илгерилеп өсүшү, Ленин менен партиянын элге кылган жакшылыгы, элге тартуулаган зор бакытын даңазалаган чыгармалары кирет. Акындын эл арасына тараган алгачкы ырларына «Кайран башым», «Жетимдин зары», «Арыз», «Ак тасма» ж. б. өңдүү бир катар ырларын алууга болот. Анда, жетимдик, кедер кескен жокчулук, күнүмдүк жашоо, өз тагдыры үчүн күрөш акындын ички көйгөйү аркылуу чагылдырылган. Ошол оор түйшүктүү тагдырдан суурулуп чыгып, өзүнүн кат-сабатын жоюп, чыгармачылыкка талпынып изденген аракетин текке кетпей өз мүдөөсүнө жетет. Башка акындар сыяктуу эле замана агымынын өсүү кыймылын, андагы жашаган адамдардын социалдык жашоо шартын, аң сезимин камтыган ырлары жаралат.

Элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн көп угуп, аны өз дүйнөсүндө кабылдоонун натыйжасында, акындын санат-насыят формасындагы ырлары жазылат. Адамдардын ак ниеттүү адилет болуусуна дегеле тазалыкка үндөгөн ырларынын мазмуну бир топ терең. Мүнөзү жагынан акындын калеминен жаралган ырларын, элдик ырлардын өзөгүнөн өнүгүп чыгып, жаңы жазма адабий ырлардын (профессионалдык поэзиянын) деңгээлине көтөрүлүүгө чейин жеткендигин белгилей кетүүбүз орундуу. Анткени акындын ошол мезгилде чыгармачылыкка болгон жооптуу мамилеси, изденүүсүнөн бул көрүнүш ачык эле сезилип турат. Убагында профессионалдык адабияттын, поэзия чеберлеринин калеминен жаралган чыгармаларын окуп, алардын тажрыйбаларын үйрөнүп, ал тургай айрым өкүлдөрүнө маселен М. Горькийге, А. Токомбаевге арнап ыр жазууга болгон аракети жөнүндө¹ эскерилет. Бул болсо акындын профессионалдык поэзия дүйнөсүн жакындан таанууга болгон дилгирлиги деп түшүндүрүлмөкчү. Шамей Токтобаев эңсеген мүдөөсүнө жетип 20–30-жылдар аралыгында башталгыч класстарга мугалим, кийин партиянын

катарына өткөндөн соң, саясий нукта айылдык баштапкы уюмда секретарь болуп иштеген. Согуштун алдында 1935–38-жылдары колхоздун төрагасы милдетин аткарат. Жеке эле бул эмес, акын ошол мезгилдерде колхоздун кандай жумушу болсо да аткарып жүрдү. Ошону менен катар чыгармачылыкка болгон дилгирлигин онутта калтырган жок. Алгачкы жыйнагы болгон «Шамей» (1961), кийинки «Тоо ыры» (1971), «Кыргыз көлү» (1978) ырлар жыйнагында Октябрь революциясы, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарына арналган, согуштан кийинки калыбына келтирүү мезгили, Совет доорунун күндөн-күнгө жетилип, эл турмушунун өрүш алгандыгы тууралуу кеңири масштабдагы теманы камтыган ырлары кирген. Эл турмушунун агымында жуурулушуп турмуштун ачуу-таттуусун, адамдардын кулк-мүнөзүн, саясий кырдаалдарды түшүнө билип, өзүнүн деңгээлинде поэтика дүйнөсүндө чагылдыра биле алгандыгы акындын ырларынан ачык байкалган нерсе. Айрыкча бир күчтүү дем, берилүү, ишенүү менен Ленин, партия, эркиндик, тынчтык темаларындагы ырларын бийик патриоттук духта жазды. Ушул темадагы «Канаттуу жарым кылым», «Колхоздун карт акыны жазат ырын», «СССР», «Коммунизм», «Октябрь», «Компартия, күнүм сен», «Баарын бердиң партия», «Картайбадым жашардым», «Жашагым келет» ж. б. ырларын алууга болот. Мындай тематикадагы ырлардын тобу, акындын чыгармачылыгынын толук бир циклын түздү десек жаңылбаспыз. Белгилүү бир турмуштук агымдын кыймылында өсүп-өнүгүп жаткан коомдук процесс, аны менен кошо адамдардын ой жүгүртүүсү, кабылдоосу акындын ырларынын мазмунуна шайкеш, тутумдаш келип, ой кыялынан орун алганы байкалбай койбойт.

Акын өзү жашаган заманына чексиз ыраазы экени дайыма даңазалап, ошол бакытты ыйгарган Совет дооруна, коммунисттик партияга, Ленинге таазим этет, бул да болсо эл башында турган көсөмүбүз Лениндин туура саясаты деп баалайт. Маселен,

Кыргызым карып эле өскөн экен,
Кыр ашып муратына жеткен экен

Гүлдөгүн, гүлдөй бергин кыргыз жерим
Сеңирде Компартия жетектеген²–

деген ыр саптарынан көрүнүп тургандай, кыргыз элинин басып өткөн жолуна кайрылып, жаңы заман менен салыштырып ырдайт.

Эли жерин сүйүү, табияттын көркөм дүйнөсүнө суктануу даңазалоо, өзгөчө Совет доорунун элге түзүп берген жакшы турмуш шартын талбай ырдоо акындын чыгармачылыгынын негизги тематикасы болгон. Окуй келгенде жөнөкөй, бирок профессионалдык поэзиянын деңгээлине жакын чыккан ырлары да жок эмес. Мындай чыгармаларына коммунисттик партия, советтик гүлдөгөн доор жөнүндөгү ырларынын тобун алсак жетиштүү.

Шамей Токтобаев советтик өлкөнүн гүлдөгөн доорун көбүрөөк көргөздү деген пикирге толук кошулууга болот. Анткени акындын курчуп, чыгармачылык ышкысы толуп турган мезгили да ошол учурга туура келген.

Советтик техниканын, илим-билимдин дүркүрөп өсүшү, адамдын космоско чыйыр салганы Москвага барганы ал жактан көргөн билгендери акын үчүн анын өмүрүндөгү жаңы баскыч, жаңылык катары кабылданып, чыгармачылыгына дем күч бергени ачык эле сезилет. Ошондой болсо да, азыркы көз караш менен караганда акындын чыгармачылыгында бир жактуулук байкалбай койбойт. Алсак Совет дооруна чейинки замандагы байманаптардын бийлигинин алдында эзилген карапайым элдин жашоосу тууралуу ырларында коомдун жалаң терс жактарын гана чагылдырган болсо, совет доорунун бир жактуу жыргал жашоосун жогорку пафосто чагылдырат. (Тарыхый маалыматтарга караганда өткөн доордун жакшы жактарын чагылдырбаса да, убагында бийлердин мартабасын мактап жан сактаган ырчы акындар да жок эмес). Мунун негизинде айтайын деген оюбуз, акындын чыгармачылыгы белгилүү бир рамкадан чыкпай ураан, мактоо менен Совет доорунун баа жеткис бийиктигин дайыма жар салып жактагандыгын белгилегибиз келет. Албетте андай чыгармаларынын «мазмуну жок» деп айтуудан алыспыз.

Шамей Токтобаевдин акындык чеберчилиги, сезгичтиги кырдаал шартка байланыштуу ар кыл тематикада, өз алдынча ой жүгүртүп, жеке кабылдоосун поэзия дүйнөсүнө айландырып бере алгандыгы менен жазгыч акындардын ичинде ээлеген орду бар дээр элек. Маселен: «Москвага баратканда», «Москва», «Кремлди көргөндө», «Метро», «Көргөзмөдө», «Зоопарк» ж. б. ырларын алсак жетиштүү.

Мындан сырткары эмгек, чарбачылык жөнүндөгү ырларында ар бир кесип ээсине конкреттүү түрдө токтолуп, алардын түйшүктүү талбаган ак эмгегин чагылдырган ырлары айыл жергесинин жашоочуларынын турмушу абдан көркөм чагылган. Маселен,

Кызыл алтын буудайы
Кырдалып тоодой үйүлгөн.
Кыйналамын дебестен
Кызматка эрте жүгүргөн

деген саптарынан, эмоционалдуу жамакташкан ырларынан байкалбай койбойт.

Акындын сүйүктүү темаларынын бири жаратылыш кооздугуна, жер кен байлыктарына, касиеттүү сууларына, абасы салкын жайлоосуна дегеле кыргыз элинин пейилине жараша, кыргыз жеринин кутун, берекесин даңазалоого арналат. Алсак «Ысык-Көл», «Ала-Тоонун байлыгы», «Ала-Тоо», «Кыргыз көлү» сыяктуу ырларында образдуулук, жандуу картина бейкут жашоо, өзүнчө бир толкундоону жаратып окурманды кайдыгер калтырбайт. Ал эми «Сырт жайлоосу», «Кара каман», «Ала-Тоонун байлыгы» өңдүү ырларында кыргыз жергесинин табиятынан берекелүүлүгү, жер соорусу экени ага болгон суктануусу сүрөттөлөт. Ошол кездеги өз замандаштары болгон башка акындар сыяктуу эле Шамей да жаңы муундагы бир топ санат-насыят ырларын жаратып, айрыкча арактын зыяндуулугун, жаман жактары жөнүндө таасын айтты³, деп «Очеркте...» белгилегендей жаштарды ыплас жашоодон, терс жүрүм-турумдан алыс болуусуна үндөгөн ырлары да жок эмес. Мындан сырткары акындын репертуарындагы сатиралык мүнөздөгү ырларын атай кетүү орундуу. Маселен, «Күрөң ат», «Айтчы өзүң», «Жаш жигит» ж.б.

Кандай кесиптин ээси болбосун, эмне иш кылбасын, кайда жүрбөсүн адамга тыкандык, жоопкерчилик, калыстык, ак ниеттүүлүк өңдүү сапаттар дайыма болуу керектигин камтыган бул чыгармаларынын мазмуну терең чагылган.

Өмүрүнүн соңку жылдарында акындын карылык тууралуу ырлары өзүнчө бир циклдик топту түздү, алсак «Карылык», «Картайбадым жашардым», «Мен бир чал», «Колхоздун карт акыны жазат ырын», «Тайторуча жүгүрсөм» ж. б. ырлары.

Жашы өтүп калса да карылыкка моюн сунбай эмгек кылууга үндөгөн ырлары, чымыр болууга чакырган бул саптарынан ачык көрүнөт.

Эмгектен эч бир талбаймын,

Эч кимден артта калбаймын.

Эмгектен өскөн балбанын

Элимден издеп тандаймын⁴.

Бул темада жараткан «Карылыкка жеңилбе», «Кел карылар, жардамдаш» аттуу ырларында акын эмгек гимнин түздү, өзүн коомдук чарбанын кызыкчылыгында турган аң-сезимдүү жоокер катарында көрсөттү⁵ деп «Очеркте...» белгилегендей акын үчүн бактылуу карылык дооранында Советтик коомду жакшы түшүнгөнү, баалаганы сезилет.

Катарга кошту партия,

Карылык сага барбаймын.

Калжаңдап башым калса да,

Карааны бийик жардаймын.

Калкымдын жыргал доорунда

Кайгысыз дуулап чардаймын,–

дейт.

Өзүнө кайрат күч кошуп, карыдым деп муңайбай, тескерисинче эмгекке, чыгармачылыкка болгон жөндөмүнөн тайбаганы көрүнөт.

Акындын чыгармачылыгынын эң жемиштүү учуру 50–60-жылдарга туура келген.

Калкыма нуска болсун – деп,

Карыганда жамагым.

Кара сакал агына,

Чалгандагы жамагым,

Карагаттай кара көз,
Талгандагы жамагым.
Бир кылымдын кырына
Баргандагы жамагым⁶–

деп кылым жашаган кадырман карыя акын өмүрүнүн акырына чейин калемин колдон түшүрбөгөн. Жашоо үчүн күрөш, жакшылыкка умтулуу, талыкпай эмгектенүү акындын негизги күчү куралы болгон. Бийик дем менен жашаганы үчүн дайыма көтөрүңкү маанайда чыгармалар жаратканы акындын ыр дүйнөсүнөн ачык эле көрүнөт.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Ф., 1988. 439-бет.

² Токтобай уулу Шамей. Кыргыз көлү. 39-бет.

³ Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Фрунзе, 1988. 349-бет.

⁴ Токтобай уулу Шамей. Кыргыз көлү. 31-бет.

⁵ Ошондо. 31-бет.

⁶ Ошондо. 160-бет.

НУРДИН АКЫН

Нурдин акын кийинчерээк эле көзү өтсө да ал туурасында айтылгандар аз. Акын өзү жөнүндөгү маалыматты КРУИАнын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун фондусунда (Инвентарь № 726) турган бир ырында мындайча берет:

Негизи саяк тукуму,
«Өйдөчекти» уругум.
Мен Комонбайдын уulumун,
Атым молдо Нурдин¹.

Атасы Боромбай болушу, аны баяндоочу туура эмес жазып алышы мүмкүн, анткени калган маалыматтарда ошондой берилет. Ал эми Бошкой менен айтышында уругу «кадаң» делет. Кыргыз илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда (Инвентарь № 501) турган акындын өмүр жолун чагылдырган материалга жана акындын жердеши, айтылуу обончу Калмураттын эскерүүсүнө таянсак², анда Боромбай уулу Нурдин Нарын областынын Ак-Талаа районуна караштуу Ак-Чий деген жеринде 1886-жылы туулуп 1918- же 1919-жылы, кырчын курагы – 32-жашында келте оорусунан каза тапкан.

Нурдин кат билген сабаттуу, ары жаштайынан кыз оюндарда ырдап такшалган, ырчылык жөндөмү да жетиштүү, айрыкча дин жөнүндө көп ырдаган акын болгон экен.

Ыр кылып кырк парз баянын,
Ырдап жүрөм мурунтан.
Беш ирекет, жети ыйман,
Жеткире оку мусулман.
Молдо бача боз балдар,
Ибарат алгын ушундан

Акындын мурастарынын көбү нускалуу ырлардан турат.

Акын Нурдин аз сүйлө,
Аңгеме кепти ырбатпай
Асыл сөөк адамдар
Алтын, күмүш кымбаттай...
Айтылган кеби тил каттай.
Бактысы бардын маңдайы,
Жандырып койгон чыраактай.
Жаман көргөн айылың,
Жаныңда турса ыраактай,
Акылы жоктун көөдөнү,
Суу акпаган булактай.
Түнт кишинин пейили,
Дүлөй болгон кулактай.
Акындар айтат сөздөрдү,
Алды кийнин суратпай.

Мына бул учкул тизмектер анын жаш болгонуна карабай турмуштун ак-карасын ажырата таанып, өзүнүн оймүдөөсүн салттуу ыкка салып термелей билген санатчыл акындардан экендигин айгинелейт. Нурдин акындын толук эмес насыяттары М. Абдылдаев түзгөн «Мурас» жыйнагына (1990) чыккан³. Кийин, бүгүнгө чейинки табылган мурастарын жыйнап, акындын өмүрү, чыгармачылыгы боюнча маалыматы менен «Ала-Тоо» журналына (1996) жарыяладым. Акындын:

Казал айтам калкыма,
Кара кыргыз жалпыңа.
Булут минсең жетпейсиң,
Мурункунун салтына –

дегенине караганда ал көп ырларын Молдо Кылычтарга окшоп казал түрүндө чыгарган өңдүү. Кагазга түшүргөн, кези келгенде төгүп ырдаган ырлары элге жагымдуу, алымдуу да болуп, ооздон түшпөгөндүгү айтылат.

Нурдиндин элди өзүнө тарта билген кыйла таасирлүү, ал түгүл күчтүү акындардан болгондугун обончу Калмураттын мындайча эскергени бар. «Кептин кыскасы ырчы, обончу болушума, дастандарды айтып калышыма Молдокем (Тоголок Молдо) чыныгы себепчи болду. Балким ал

кишиге жолукпасам, андан таалим албасам бүгүнкүдөй шайыр болот белем, ким билет? Баса, шыгымдын тутанышына Молдокемдин шакирти Нурдин төкмө да таасир этти. Ал көргөнүн көргөндөй ырга кошкон сынчы, келечекти көрө, айта билген «көзү ачык» ырчы эле. Нукем ырларын комуздун коштоосунда, жеке өзүнө мүнөздүү сабаттуу обондо нөшөрлөтө куюлуштуруп төгүүчү. Анын «Беш-Көл көпүрөсү», «Нуркожо», «Айтышуу», «Өлүм алдында» аттуу ырлары, айыл арасында ооздон-оозго көчүп ырдалчу⁴. Аталгандардын ичинен «Өлүм алдында» деген ыры гана бизге маалым. Ал эми «Айтышуусу» Бошкой менен болгон айтышыбы, же башкасыбы так айтуу кыйын.

Эсиң болсо эр жигит,
Этият жүргүн, көп күлбө
Эсиргенсип кеп айтып,
Оозуңду көптүрбө.
Аңдабай жаман сөз айтып,
Атанды башка сөктүрбө,
Алтын такка минсең да
Ааламды бүт билсең да,
Армансыз болбойт бул дүйнө.
Атадан жаман туулса,
Адашып калган көчкө окшош.
Акындардан сөз чыгаар,
Күйүп турган мешке окшош.
Көкүрөгү туюк кээ адам,
Сокур болгон көзгө окшош.
Абалтан бери адамды,
Азгырган колдо дүйүнө
Ойлонсоңор агайын,
Оорду келбейт кийнине.
Караңгы көргө кирген жан,
Кайрылып келбейт үйүнө.
Каякта калбайт алтын баш,
Кадырга жетип тирүүндө,
Кайрылыш бири-бириңе.

Бул санаттарды ири нускоочу акындардын чыгармаларында учураган санаттардын тандамал үлгүлөрүнө ко-

шууга болот. Бирок, акындын колдо турган ырларынын баары эле ушундай көркөмдүктө, сапатта дешке болбойт. Бул ырларда деле айрым мазмундук кайталоолор, салттуу тажатма ыргактар, ыр токуу чеберчилигиндеги бир кылка эместикке окшогон мүчүлүштүктөр кездешет. Анткен менен биз анын чыгармаларын кол китебинен, же өз оозунан жазып албаган соң акынга да доомат кое албайбыз. Себеби, оригинал менен бөтөн колдон чогултулган материалдардын ортосунда кыйла оош-кыйыштардын сөзсүз болоору турулуу чындык.

Айрым кабарларга караганда Нурдин эл чогулган жы-йындарда, аш-тойлордо өз күчүнө ишенип айтышка түшкөндөн да качпаптыр. Баетов селосунун тургуну Байдылда уулу Рыскулбек аксакал мага эч жерде учурабаган, б.а. Тоголок Молдонун өгөй атасы Төлөмүш экендигин туюндурган бул кызык фактыны баяндап берди эле:

«Бүргөнүн уулу Чоткаранын ашында кадимки Тоголок Молдо менен Бошкойду көкүтүп айтыштырышат. Бошкой 400–500 койлуу, ырчылыгы бар бай экен.

Бошкой:

Төлөмүш сенин өз атаң,
Тебелеп жүрүп кууратам.
Атала баш өз атаң,
Айтышып жүрүп кууратам –

дегенде (Төлөмүштү «атала баш» дешчү экен)

Тоголок Молдо:

Өгөй атам Төлөмүш
Өзүңүздүн бөлөңүз –

деп көпкө чейин айтышып, айтор экөө жеңише албайт. Ушул эле жерден Бошкой бала ырчы, жаш Нурдинди беттеп:

Эмил менен Жайылсың,
Эбинден жаман тайыпсың,
Эптеп окат кылалбай,
Эчки күтүп алыпсың.
«Кадаңдардын» Боромбай,
Карыганча оңолбой,
Кою бирге короолош,

Ашы бирге жоролош.
Ушинтип кашка тишиң жоголду ай.
«Моңолдор», «кадаң» болушуп,
Бок жеген иттей солушуп
дегенде Нурдин:

Мен кадаңдын кашка баш,
Кан Бөөтайдын тагасы.
Сен Жамантайдын Бошкойсуң
Бирин-экин мал күтүп,
Биртике, көөп калган окшойсуң.
Тазалап бетиң жууп ал,
Талаада калган атаңдын
Кузгундан кунун кууп ал!
Бетинди алгач жууп ал,
Бел-Өтөктө өлгөн атаңдын,
Бөрүдөн кунун кууп ал! –

деп жүйөөлү ырдап жеңип кетет. Сөзгө жыгылып калган Бошкой элден арданып эртеси эле Нарын суусун кечип, Ак-Кыяга чыга качып кетиштир.

Башка акындар сыяктуу эле Нурдиндин чыгармаларынын тематикасы да сүйүүнү, турмуштук-социалдык маселелерди, адамдардын кылык-жоруктарын камтып ар кыл. Акындын «Жеңелерге» аттуу ырында Нурдиндин жеңелерине көңүлү, койгон сыны ачык айтылып, алардын мүнөзү, кыял-жоруктары, өздүк сапаттары менен бирдикте тамашалуу маанайда сыпатталат:

Торгой менен Чиркейдин,
Келиндерин тиркеймин.
Акматбектин Зуурасын,
Айтышкан сөзгө турасың.
Тумар менен Чыгарсың,
Бир жүрүшкөн кумарсың.
Биринчи жеңем, боз жеңем,
Боз балдар менен дос жеңем.
Экинчи жеңем Сабира,
Кол кармашып кош деген,
Үчүнчү жеңем Асылкан,
Кийгени жибек асылдан.

Төртүнчү жеңем Бөйтөбү,
Кайыңдынын чатынан,
Казалга жаздым төртөөнү,
Ушулардын баарынан,
Артык көрөм Бөйтөнү.

Нурдиндин эң соңку мурасы катары «Өлүм алдында» аттуу ырын эсептөөгө болот. Бирда ошол акын жашаган коогалуу мезгилдеги элдердин кулк-мүнөзү, акырындап бузула баштаган коомдук абал, андагы «эл жакшыларынын» жана алардын жан-жөкөрлөрүнүн элге таш боор, зулумдук менен жасаган акыйкатсыз мамилелери жана өзүнө кандайдыр жакындап келаткан ажал коркунучу чагылдырылган.

Кайдан келди бул оору
Кыргын салган шум оору.
Келгенин көрчү жылыштап,
Келте, кара тумоонун.
Замана кыйын кысылды,
Залимдер пейли бузулду

Кылычын кыя байланып,
Кызыл чок көөп кутурду.
Жатып-жатып ойлонуп,
Жаздым ушул учурду.
Өлгөндөн дооран талашып,
Молдонун пейли бузулду.

Тобо десем коебу,
Топ ичинде муңдууну,
Асылым кыргыз уулумун,
Кеткенин кара муунумун.
Айыкпай өлсөм арман көп,
Ар нерсени ойлоп курудум⁵.

(Калмурадтын айтуусунда)

Бирларынын мазмунуна, берчү идеясына караганда Нурдиндин элинин келечеги үчүн чындап күйүп бышкан жана аны басса-турса ойлогон патриоттук сезими күчтүү акын болгонуна ынанасың.

Албетте, Нурдиндин сүйүүгө, өмүр тирликке, жашоо маңызына, өз заманына ж. б. ар кыл тематикага арналган ырларынын көп болгондугу шексиз. Тилекке каршы анын «Акын Нурдин казалы», «Дин жөнүндө», «Жеңелерге», «Өлүм алдында» аттуу аз гана мурастары бирөөлөрдүн айтуусунда, эскерүүсүндө колубузга тийди. Буга бир жагынан акындын өмүрүнүн кыскалыгы жолтоо болсо, эң негизги себеби, «Молдо Нурдин» аталгандыгынан жана диний ырларды көп жараткандыгынан улам, андай ырларга тыюу салынган учурларда ал кездеги идеология бул өңдүү асыл мурастардын толук жыйналып калуусуна чоң кедергисин тийгизген. Болбосо, анын ар кыл санат-насыят, дин ырларын жатка айтып жүргөндөр Нарын өрөөнүндө көп экендигине өзүбүз күбө болдук. «Нурдиндин казалын», Бошкой экөөнүн айтышын, дагы үзүл-кесил айрым ырларын 1990-жылы атайы экспедицияга барып Нарын шаарынын тургуну 82 жаштагы Атабек уулу Арзыгул, 67 жаштагы Баатов шаарчасынын тургуну Байдылда уулу Рыскулбек аксакалдан жазып алгам. Акындын өмүрү, чыгармачылыгын чечмелөөдө М. Абдылдаев түзгөн «Мурас», В. Алагушев түзгөн «Булбулдар» аттуу жыйнактарды, КРУИАнын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусунда турган маалыматтарды, ырларды пайдаландык, текстологиялык жактан тактадык. Ошентип, Нурдин акындын адабий портретин чагылдыруу оңойго турган жок.

Бир карасаң, чыгармаларынын элге таасирдүүлүгү, таалайынын тайкылыгы, бирок атынын ушул кезге чейин аңыздалып айтылып, ырларынын ооздон-оозго өтүп оозеки жашап келаткандыгы, ал түгүл жамагынын жана жазган казалдарынын бир катар окшоштуктары жагынан да Нурдин акындын чыгармачылык тагдыры көп жагынан Казыбектиккине окшош.

Нурдиндин акындык чыгармачылыгын эли дагы, Тоголок Молдо, Калмурат, Казыбекке окшогон устаты, өнөрлөштөрү да калыс баалашкан. Нурдиндин акындык өзгөчөлүгүн Казыбек мындайча белгилеген:

Сүйлөп сөздү калыстан,
Сүннөт менен парыздан.
Ар түрлөнтүп сөз тапкан,
Акын Нурдин даанышман.

Эмне демекпиз, Нурдин акындын маңыздуу чыгармалары элге жетип, атагы жалпы журтчулукка кеңири жайылып кетпегени менен эл үчүн күйгөн патриот, өз учурунда илеби күчтүү акындардын болгондугун адилеттүүлүк үчүн айта кетүү парз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фонду. Инв. № 726.

² Алагушев Б. Булбулдар. – Б., 1991.

³ Мурас. Түзгөн Абдылдаев М. – Б., 1990.

⁴ Алагушев Б. Булбулдар. – Б., 1991. 42-бет.

⁵ Алагушев Б. Булбулдар. – Б., 1991. 43-бет.

1990-жылы Нарын өрөөнүнө (Ак-Талаа, Ат-Башы, Жумгал) барган экспедицияда жазып алынган ырлар негизги кошумча материалдардан болду. – А. О.

МОЛДО БАГЫШ (1886–1937)

Төкмө жана жазма акын Молдо Багыш Сарыбай уулу 1886-жылы Жалал-Абад областынын Аксы районуна караштуу Авлетим айлынын Ой-Алма (Тегермен-Сай деп да жүрүшөт) деген жеринде туулуп, ал жөнүндө: «Окумалдар жердеген, Олуялар чендеген, Авлетим-Сай туругум. Сан түтүн саруу ичинен Сарыбайдын уулумун» – деп сыймыктанып айтат. Ал үч айлыгында энеден, үч жашында атадан жетим калат. Ата-энеси малчылык менен күн көргөн адамдар болот. Жетим калган Багыш 6 жашынан 12 ге чыкканча акесинин колунда кой, эчки багып чоңоёт. Он эки жашында Молдо Асан дегендин колунан тамга тааныйт. Аны: «Асан Молдо устатым, Билимине канамын. Арапча жазып арипти, Такшалып күндө барамын» – деп ырга кошкон. Кыскартып айтканда Багыш өз киндигин өзү кесип чоңойгон, аны төмөнкү ыр түрмөгүнөн эле баамдаса болот:

Авалдан ата-энемден жетим калдым,
Адам болдум, агайын, өлдүм-талдым.
Азап менен мээнеттен малды таап,
Жыйырма беш жашымда катын алдым».

Ошол 25 ке чыкканга чейин Молдо Багыштын өмүр жолуна анын курбусу Абдисамат Осмон уулу 1957-жылы 16-июнда мындайча кошумчалаган: «Молдо Багыш экөөбүз тең элек. Алгач ушуктен Молдо Асан дегенден эскиче «Аптиек», «Куранды» бүтүрүп, түркий китептерден төрттү окуп алып, анан Шоркендеги (Ширкент болушу мүмкүн) кожолордон 6 жыл окуганбыз. Ал азыркы Наманган областынын Жаңы-Коргон районунда болот. Ошерден

үч дарс китепти окуп бүтүп-бүтпөй кайра айылга келип аял алдык да, окууга кайра барбай калдык. Бул аял деген илимдин душманы экен»¹. Багыштын дагы бир 1897-жылы туулган замандашы Өсөнбай Айдаралиев акындын өмүр баянын кыскача минтип баяндайт: «Молдо Багыш кичинекейинде жетим калып, кийин окуп жетилген. Молдого Карабай деген авасы берген. Ошентип жүргөндө бир нерсе кезигип калып (бир нерсе даарып – О. С.), акын болуп калган. Жаш кезинде эле санат ырларынан ырдап чыккан. Кийин басмачынын убагында өзүнүн алган аялы үчүн бир кыпчак Абдималик Аширбай уулу деген ушак менен каматып жиберген. Кийин андан кутулуп келгенде, мечит өрттөндү деп дагы кууган. Ошондо качып жүрүп пенделик кылды» (каза болду. О. С.)².

Молдо Багыш, жогоруда белгилегендей, жыйырма беш жашында үйлөнгөн, аялы бир кыз төрөп кайтыш болот. Анан «Өз өлтүрбөйт» деген го, бир балдызына үйлөнсө, ал да жантаслим кылып кетет. «Кырсык жалгыз келбейт» деген сөз бар эмеспи, кийин үйлөнгөн эки аялынан да жолу болбойт. Ошол себептен:

«Калкымдан катын албай ырым этип,

Башка журттан алганга кабыл эттим» –

дейт да, Өзбекстандын Жаңы-Коргон районундагы Карадарактык Сабиракан деген кыпчак келинге үйлөнгөнүн айтат. Биринчи аялынан калган кызынын аты Турганбүбү, дагы бир аялынан калган уулу Маматкул болот.

Молдо Багыштын кыпчак аялы Сабиракан ырчы экен, экөөнүн көңүлдөрү табышып калганына да сөз өнөрү себеп болгон өңдөнөт. Сабиракандын: «Алты арыш кыпчак калкынан, Анча адамды сүйбөдүм» дегенине караганда, көкүрөгүн ыр тиреп, оозунан сөз төгүлүп турган жаш жубан көп жигиттерди теңсинбей, жалындаган Молдо Багыш акынды жактырса керек. Сабиракандын ыр жандуулугун Молдо Багыш: «Ар макалдан Сабиракан сөз баштаса, Келеди уйкалышып аккан суудай» – деп белгилейт. Таштөбө (Кербен) түрмөсүндө экөө жолугуп, айтышканын жыйынтыктап Сабиракан: «Сөзүнө сөз таба албай калганым жок, Айтыштык ошон менен, арманым жок» – деп өз ырчылык

жөндөмүнө ыраазы болуу менен обон сала айтышканын баса белгилей кетет.

Сабиракандын авасынын улуу баласы Абдыгафур менен Айтөрө деген ГПУнун агенттери болуп, ошолордун душмандык аракеттеринен улам Молдо Багыш түрмөгө түшөт. ГПУнун адамына алар Молдо Багыш басмачыларга курал сатып бериш үчүн бир нече миң сом пул берген деп айтышат. ГПУнун адамы Молдо Багышка: «Нече миң сом жаракка пул берипсиң, Абдыгафур, Айтөрө агентиме» деп «күнөөсүн» мойнуна коет. Беттештиргенде да Абдыгафур ошентип айтат, бирок акындын жалындуу, далилдүү сөздөрүнөн кийин Абдыгафур өзү да түрмөгө камалат. Бир маалыматка караганда Абдыгафур Айтөрөнүн Молдо Багышка душмандашып калышынын себеби Сабираканды алар бирөөгө алып беребиз дешкенде, Сабиракан Молдо Багышты каалап турмушка чыгып кетет. Анын өчүн алыш үчүн Молдо Багыш Таштөбөдө (Жербенде) кой сатып турган жеринен басмачыларга акча жыйнап атат деген жалаа менен кармап беришет.

Молдо Багыштын: «Касташкандан кармалдым, Кайсы бирин айтайын» дегенине карасаң, «Менин атым сурасаң Молдо Багыш, Курусун бир пейлим бар тентек чалыш» дегенин уксаң, оюна келгенин тайманбай бетке айткан акындын курч сөздөрү айыл атка минерлеринин тескери иштерин сындап ырдап, ага тим болбой, кылык-жоруктарын ырга айлантып сотко жазган каттары («Макал», «Кабарнай» деген чыгармаларын эске алып атам) да себепчи болуп, жектеп калгандардын тапшырмасы менен абакка салдырууга көмөктөшүштөрү да мүмкүн. Кантсе да Абдыгафурдун ГПУнун агенти экени, Молдо Багыштын үстүнөн кеп ташып келгенин акындын Наманган түрмөсүнө Заркенден жөнөтүлүп аткан жерде Сабиракан агасы Абдыгафурга ыр менен айткан сөзүнөн көрүнөт:

«Жарымды кармап бергидей
Кастыгың, ага, бар беле?
Бийманы жок каапырга
Условия кылышкан
Таштыгың, ага, бар беле?»

Тантырап айгак болгудай
Мастыгың, ага, бар беле?
Акчага сатып өзүңдү
Ачтыгың, ага, бар беле?

«Кармап бер!» деген каапырдан
Жарлыгың, ага, бар беле?
Каапырдан алып жей турган
Айлыгың, ага, бар беле?
Экинчи келбейт ааламга,
Эси бар адам билбейби,
Экинчи келбейт, бир келиш.
Ойлонуп көргүн агаке.
Ооматы кеткен кандай иш?» –

дегендей толгон-токой суроолор менен жарга такаганынан улам, анан Абдыгафур:

«Кейибе, синим, кейибе!
Кейиген менен эмине?
Келишпестен бир ишим
Кедери кетти кемине.
Айтканыңча иш болду,
Ада болбос сөз болду...»

деген моюнга алуусунан белгилүү болот. Аны Абдысамат Осмон уулунун «Кыпчактан аял алган (Молдо Багышты айтып атат. – О. С.). Көрсө, ошол катынды Абдыкарап (Абдыгафурду айтып атат го. – О. С.) деген НКВДнын (ГПУ-нун) агенти алам деп сүйлөшүп жүргөн экен. Ал күнүлүк кылып, Кербендер кой сатып турган жеринен Молдо Багышты «Басмачылар менен тилдеш. Койдун пулун бешатар сатып алганга бермек имиш» деп НКВДга карматкан. Андан Алтайский Мор деген жерге айдалып барып, беш жыл чамасында келген» деген сөздөрү ырастайт.

Молдо Багыш 1919-жылы айылдагы бир канча адамдар менен биригип мечит курат, жүзгө жакын баланын сабатын ачат. Шакирти Жоробек Турдалиевдин жазганы боюнча ошол мечитти Чоң-Таш деген жерге Осмон, Атабай, Атантай, Карабаш, Дөөлөтаалы дегендер менен бирге курушуп, Молдо Жакып, Молдо Абдраимдер менен

бирге имамдык кылып, мечиттин бир бөлмөсүндө жашап калат.

Молдо Багыш 1923-жылдан 1928-жылга чейин айылдык Комитеттин катчысы болуп иштейт. Бул мезгилде ал ырчылык жактан жетилип, эл аралап, чыгармаларын кагазга түшүрүп жүрөт.

1931-жылы Молдо Багыш, жогоруда көрсөтүлгөндөй, Абдыгафур менен Айтөрөнүн чагымынан улам ГПУга кармалып, он ай бою түрмөдө болот. Акындын бул күндөрү жазган ырлары «Абак дептери» деген наамда калың дептерде Молдо Багыштын өз кол жазмасы менен бизге жетти. Аны Молдо Багыштын небереси Малабек Анаш уулу Токтоболотов айылдык журналист Абдымомун Калбаевден алып келди. Акындын колтамгасындагы бул «Абак дептери» бийиктиги 20,5 сантиметр, туурасы 14,5 сантиметр келген 60 беттүү калың дептерден турат. Бул арап тамгасындагы жазманын ар бир жолуна экиден төрткө чейинки ыр саптары батырылып жазылган. Текст арап алфавити реформаланганга чейинки эски жазма менен жазылган. Ошондуктан Малабек менен Абдымомун окутууга алпарган айрым молдолор окугандан жүдөп, кээси окуй албай кармап жата беришкенинен Молдо Багыштын багы ачылбай, көп жылдар өтүп кеткен.

Бул түп нуска кол жазма баштан-аяк Таштөбө (Кербен), Заркен, Жаңы-Коргон, Наманган түрмөлөрүндө жазылып, 1932-жылы 20-мартта Молдо Багыш Абдымалик деген таанышы аркылуу түрмөдөн чыгарып берип жиберген. Анда: «Өткөн күндөр», «Молдокеңдин зарлаганы», «Сабиракан сурайт», «Молдо Багыштын Сабиркан айымга берген жообу», «Сабиракан айымдын суроосу», «Молдо Багыштын жообу», «Молдо Багыш түрмөдөгү жолдоштору менен коштошкону», «Заркенге барганы», «Молдокең зарланат», «Молдо Багыштын Жаңы-Коргон түрмөсүндөгү кыпчак карыя менен аңгемелешкени», «Молдокенин гайвана дува айтканы», «Молдо Багыштын Авлетимге жазган каты», «Наманган түрмөсүнө айдаларда Молдо Багыштын айтып турганы», «Сабиракан айым ГПУнун адамдарына айтып турган жери», «Молдокеңдин солдаттарга «Жүгү-

бүздү атыңарга артып алгыла!» деп сураганы», «Молдо Багыштын насыяты» деп аталган бөлүм-темалар бар.

Кол жазма бүт бойдон 7, 8, 11 муундуу ыр саптары менен жазылган. 2215 ыр жолунан турат. Ырларын Молдо Багыш «казал», «кысса», «макал» кээде «икая» деп атай берет экен. Чыгарма жаратуу ыкмаларында кат формасы, монолог, суроо-жооп, алымсабак айтыштар формасы, жайынча баяндар бар. Мазмуну Молдо Багыш ГПУ адамдары тарабынан кармалганынан баштап, Наманган түрмөсүнө камалып, андан Сибирге айдалганга чейинки 10 айлык мезгилди камтыйт. Муну дептердин аягындагы: «Баш аягы түрмөдө он ай жатып, ошондо өткөн сөздөн макал жазды. Бул икая жазылды ошол жылда – бир миң үч жүз элик бирде» деген саптар кошумча далилдеп турат. Мындагы 1351 саны Мухамметтин Хижра жыл саналы, азыркыча 1932-жылды түшүндүрө турганы да ошерде көрсөтүлгөн.

Кол жазмадагы Жаңы-Коргон түрмөсүндө жаткан 70 жаштагы Абдыкерим уулу Бөрү деген кыпчак карыя менен Молдо Багыштын таанышуу-диалогу, зайыбы Сабиракан экөөнүн суроо-жооп айтыштары өтө кызыктуу. Корутундулай айтканда Молдо Багыштын «Абак дептери» жазылышы жана абактан алып чыгылышы жагынан татар элинин атактуу акыны Муса Жалилдин «Моабит дептериндей» эле жолду баскансыйт. Ал эми мазмунуна камтылган окуялары жана жаралыш мезгили жагынан ар түрдүү болуу менен маани-маңызы, көркөмдүк жагы да өзүнчө өзгөчөлүккө ээлигинде талаш жок.

«Абак дептери» кыргыз поэзиясындагы түрмө күндөрүн сыртынан эмес, ичинен чагылдырган өзгөчө баян десек жаңылбайбыз. Токтогулдун «Туткун ырлары» теңдешсиз бийик экени түшүнүктүү, бирок алар улуу акындын өз оозунан жазылып алынбагандыктан, башкалар аркылуу бизге жеткендери да замандын талабына ылайык редакцияланып калганын билебиз. Оренбургка айдалган Казыбектин туткун күндөрү да башкача, жазган ырлары да эл, жерге болгон сагынуу мотивинде болуп, түрмөдөгү түгөнбөгөн азаптар жылаңачталып, болгону болгондой

тартылган эмес. Антүүгө казалчы милдеттүү да эмес, орган адамдарына жумасына бир жолу бар экенин билдирип катталып коюп аял-баласы менен «үйүндө» жашаган сүргүн күндөрү да Молдо Багыштыкынан башкача эле. Казыбектин да өз кол жазмалары бизге жеткен жок. Молдо Багыш Казыбек айдалган мезгилге тушташ түрмөгө түшкөнү менен аларга коюлган күнөө-статьялары да ар башка эле. Айгакчысы айылынан чыгып, чекесинде чыйкандай болуп, бетме-бет келип, көө сүйкөп турушу да жанын аябай кашайткан эмеспи. Жанынан түңүлгөн Молдо Багыш:

«Кырк төрткө кирген жашымда
Кыямат түштү башыма...»
«Жандууда мендей бар бекен
Жалган бир ишке кармалган?..»

«Дүйнөнүн билдим жалганын
Түгөнбөйт менин арманым» –

деген саптарды жазып, ата-энесиз жетим калган жаш балдарын ойлоп чабалактап:

«Мукаметкул жалгызды,
Тургунайым байкушту,
Туз ичишкен бар болсо,
Арбак үчүн, туз үчүн
Көрүп өткүн туугандар!» –
деп, туугандарына кайрылып,
Багыш турчу бир жылча!» –

деп, айылыңдагы алыс эле Бурулча, Бурулбек деген аялдардан өтүнөт, ага да болбой:

«Балдарымды тапшырдым
Дөөлөтаалы агама ай!» –

деп, алысыраак агасына тапшырган болот. Ага да көңүлү чыдабай, алты ай араң өмүр курган кыпчак аялы Сабираканга карата:

«Жалгызды сага тапшырдым,
Кор кылып, Сабир, койбогун!»
дегендей саптарды жазат. Анан туруп:
«Адамга тамыр болор деп,
Алдым эле кыпчактан.

Азабын тартып атамын
Аркамда жалгыз ушактан» –
деп Сабираканга үйлөнгөнүнө бир алдын кейип да
алат. Кайра:
«Кыпчактан алган зайбыма
Кылчайбастан койбоңор!
Теги-заты бар болсо
Теги-түбүн ойлонор» –

деп, туугандарынан Сабираканга көз салып, жардамдашып турууларын суранат ж. б.

«Абак дептерин» окуган киши Молдо Багыштын психологиясындагы кубулуштарды колуна чөп-чар илинип калар бекен деп кайсалап, чапчылап сууга чөгүп бараткан адамдай элестетет. Ага дептердеги жогорудагыдай улам өзгөрүп турган бул жашоодон тырнактай өмүр тилеген сандаган саптар күбө болот. Акырында акын «Калкымдан узак айдалып, Каапырдын көрдүм токмогун» – деп алыскы Сибир тарапка айдалып кете берет.

Малабек Токтоболотов мага апкелген экинчи кол жазма Молдо Багыштын шакирти Жоробек Турдалиевге тиешелүү, ал бийиктиги 29 сантиметр, туурасы 20,5 сантиметр келген, 169 беттен турган, «Книга» деп аталган чоң жолдуу журналга арап арибинде жазылган. Анын ичинде түп нускадан (Биринчи кол жазмадан) көчүрүлгөн тексттерден башка дагы Молдо Багышка тиешелүү «Молдо Багыш каламы», «Бузулду гой заманың, «Калкыңдан кетти адаалат», «Макал», «Кабарнай», «Кабаев Асанбекке» ж. б. деген чыгармалар бар, алар 1277 ыр сабын түзөт.

Аталган чыгармалар негизинен Молдо Багыш камалганга чейин б.а. 1931-жылга чейин жазылганы мазмунунан да, башталышында же аягында коюлган даталардан да маалым болуп турат. Аларда Өктөбүр төңкөрүшүнөн кийинки өзгөрүштөр, ислам жолуна үндөө, бай-кедейлердин ортосундагы мамилелер, түрмөдөн түрмөгө которулганда аялына жазган кабары ж. б. жөнүндө сөз болот.

Бул кол жазма-журналдын 112-бетинен нары жагы Сааруу уруусунун санжырасы, Жоробек Турдалиев өзү жазган ырлардан, кийинки кездерде чыккан газета-журналдарга

жарыяланган материалдардын көчүрмөсү болгондуктан (бардыгы арап арибинде жазылган), Молдо Багышка тие-шеси болбогондуктан көчүрбөдүк, сөзгө да албайбыз.

Молдо Багыштын адабияттын фольклордук, профес-сионалдык түрлөрүндө бирдей айкалыштыра иштеши, көзү менен көрүп, жүрөгү менен сезип, денесинен өткөргөн чындыкты жазышы, айрыкча адилеттүүлүк төпселип, мы-каачылык кылыч ойнотуп турган репрессия мезгилиндеги абак күндөрүн реалисттик боёктор менен жазып кетиши көп акындардан айырмалап, поэзия тарыхынын айрым маселелеринде өзгөчө тепкичке көтөрүлүп турат. Жарат-кан поэтикалык туундуларын жазуу жүзүндө калтырып кеткенинин өзү эле Молдо Багыштын көптөгөн акындар-дан бир кадам алдыга чыкканын ырастайт. Анын кылым башында жазылып калган адабий мурастары адабият таа-нуу илими үчүн гана эмес, тарых илими, тил илими ж. б. илимдер үчүн табылгыс материал болорунда шек жок.

Молдо Багыштын алгачкы чыгармалары б.а. 1920-жылга чейин жараткан ырлары табылган жок. Бул деген 1886–1920-жылдар аралыгындагы акындын бала-лык, жаштык чактары өткөн 34 жылдын кат таанып, ыр жаза баштагандан кийин жазган мурастарынан кабар жок дегенди түшүндүрөт, жаштык оту дүркүрөп күйүп турган-дагы чыгармалары бизге жетпей калганынан кабар берет. Сүйүү лирикаларынын учурабаганы да ошол себептен бо-лушу мүмкүн.

Совет бийлиги кыргыз жергесине келе баштаганда же-тим өсүп, жарды чоңойгон Молдо Багыш оң кабыл алып, айрым ырларында чын ыкыласы менен даңкталган «Ке-дейлерге насыят» деген ырынын башталышында эле:

«Сөзүмдө бар аңгеме,
Албан түрлүү ар неме.
Айтса болор жакшы сөз.
Акылы бар пендеге.
Казал окуп берейин,
Казак, кыргыз жергеме.
Баштагыдай, кедейлер,
Бай-манапты кел дебе.

Кезеңинде кеңчилик,
Салба, кедей, башыңды,
Караңгылык кермеге» –

деген чакырык-ураан менен чыкканынан көрүнүп турат. Андан ары бул 165 саптан турган ырында кедейлердин мурдагы заманда бай-манаптардан көргөн азаптуу күндөрүн эскерте келип, өзгөрүш берген дөөлөттөргө шүгүр кылуу керектигин айтат:

«Өзгөрүштүн амалын
Алып өткүн, кедейлер!
Өзү берген кашыгын
Салып өткүн, кедейлер!» –

дегендей чакырыгын андан ары улантат. Бирок ал урааны көпкө созулбайт, НКВДга кармалып, түрмөнүн түбүнө түшүп, сүргүнгө бейкүнөө айдалып кетет. Андан ары «Акыр заман кез болуп, Алды го душман алкымдан», «Көйгөйлүү заман кез болду, Көрүшмөк бизге күмөн а» дегендей ар менен корго, намыс менен ариетке толгон, ачуу чаңырык коштогон саптарды жаза баштайт. Кечээ эле бактылуу келчек болуп көрүнүп турган түзүлүш акын үчүн кедери заманга айланат:

«Кедери заман кез болуп,
Кеби-сөзүң сыйдырбайт.
Кенен даарат кылдырбайт.
Кери кадам жылдырбайт».

Акын «Кармалып келдим, агайын, Кайырдиндин колуна», «Байлоого салдым башымды, Бадирек каапыр ургандар», «Канатым кайра байланып, Калкымдан узак айдалып, Каапырдын көрдүм токмогун» деп, кайырдиндин заманына акаарат айтат. «Карында кайып болбостон, кандай келдим жалганга» деп жарык дүйнөгө келгенине кейип да жиберет. Анан мунун баары Кудайдын буйругу, пешенеге жазылганы деп жыйынтык чыгарат.

Замандын тескери айланып баратканын жыйырманчы жылдары эле «Бузулдугой заманың», «Калкыңдан кетти адаалат» сыяктуу ырларында:

«Ойлоп турсам агайын,
Албан-албан замана.

Адамдар болду жаман а.
Журтка келди ар балаа,
Куруду журттун дарманы а!» –

дегенде өкүнүч, жүрөк титиреткен саптар менен билдирген.

Молдо Багыш Сарыбай уулу өмүр бою Алланы жадынан чыгарбагандай эле, алгач сабатын ачкан арап арибинде жазгандан жаңылган эмес. Кыргыздар латын арибине өткөнүнө он жылча болуп калса деле (1937-жылга чейинки убакытты эске алып атам) бул тамгада жазган кол тамгалары учураган жок. Атүгүл алгач билим алган, окуган китептеринин тилинде жазып ийген учурлары да бар:

«Ай, ортаклар, ортаклар,
Иси чыккан коркаклар,
Эки колом чечиңлар!
Күнайым болсо кечиңлер!» ж. б.

Молдо Багыштын чыгармалары кыргыз элинде сабатсыздык өкүм сүрүп турганда жаралганы менен жалпы орто билимдүүлүктөн өтүп, жогорку окуу жайлары ондоп көбөйүп, илимдүү, билимдүүлөр жүздөп-миндеп чыккан кезде биринчи жолу элге тартууланып атат. Акындын ошол эл энчисине берилген «Абак дептеринин»³ китеп болуп жасалышындагы айрым учурларды эскерте кетишибиз ылайыктуу болуп турат.

«Түшүндүрмөдө» белгиленген – араб тамгасынан көчүрүлдү делген жана акындын жердеши, белгилүү журналист, фольклор жыйноочу Абдымомун Калбаевдин колунан өткөн материалдар нагыз Молдо Багышка тиешелүү дешке болот: Ал эми булардан башка, түзүүчүгө көрсөтүлбөй кирип кеткендеринин ичинде Молдо Багыштын чыгармачылыгына анчейин жуурулуша бербеген «Эшмамбет менен Молдо Багыштын айтышы», «Бекназар куудул менен Молдо Багыштын айтышы», «Токтогул, Молдо Багыш, Барпынын Акман жергесиндеги айтышы» сыяктуу айтыштар, «Сабирахан» өңдүү ырлар акындын поэтикалык аброюна шек туудуруп, биографиялык тактыгына да көлөкө түшүрүшү мүмкүн. (Мунун баары китептин чыгышына жооптуу болгон Абдымамбет Сариевдин абийирине коюлат). Ал эми Молдо Багыш Сарыбай уулу өз колу ме-

нен жазып калтырган баа жеткис мурастар, шакирти Алибек, Жоробек Турдалиевдер өз оозунан араб тамгасында жазып алган ырлар, белгилүү фольклор жыйноочу Абдымомун Калбаев иргеп, талдап, тастыктап отуруп чогулткан материалдар акындын кубатын, поэзиясынын бийиктигин көрсөтүп, Молдо Багышты белгилүү жазгыч жана төкмө акындардын катарына кошот. Ал эми:

«Сөөлөт болот жакшыда,
Мен өткөн соң жадигер
Сөзүм калсын Аксыда.
Айта берсем макалды
Келтиремин накшына.
Келбет болот жакшыда
Мен өткөн соң жадигар
Кебим калсын Аксыда» –

деген Молдо Багыштын тилеги ишке ашып, жазып калтырган жана элге тараткан мурастары жалгыз аксылык жердештерине гана эмес, жалпы кыргыз журтчулугуна тартууланып, окулуп, өз элине кызмат кылып атканына ыраазы болгондон башка айтаарыбыз жок.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Инв. № 475, 1-блокнот, 31-бет.

² Ошондо. 6-бет.

³ Молдо Багыш. Абак дептери. – Бишкек: Акыл, 1998.

АБЫЛКАСЫМ ЖУТАКЕЕВ

(1888–1933)

Абылкасым Жутакеев 1888-жылы Куланак районуна караштуу Жан-Булак айлында кедейдин үй-бүлөсүндө туулат. Абылкасым энесинен төрт жашында, атасынан он төрт жашында ажырайт. Ал томолой жетимдиктин азабын тартып, көрүнгөндүн эшигин сагаалап отунун алып, окатын кылып күн көрүп чоңоет. Оор турмуш, жокчулук, жетимчилик Абылкасымдын алгачкы ырларынын тематикасы болуп калат. Анын поэтикалык чабыты жетимчиликтин айынан айыл кыдырып жүрүп, той-топурдагы оюндарга катышып, эл аралап ырдай баштайт. Алгачкы ырлары өзү менен үзөңгүлөш жүргөн жетимдик менен жокчулукка арналган. Жетимдиктин азабын тарткан Абылкасым төмөнкүчө жетимчиликке баа берет.

Таштап кеттиң ата-эне,
Жаш-балапан кезимде.
Кайрылган киши жок болду,
Кайгылуу мендей жетимге!
Көйнөгүм жок жылаңач,
Куур тонум этимде.
Атадан көрбөй тарбия,
Адамда мендей барбы я!
Ага-иним жок кайрылар,
Азапты тарттым бир кыйла.
Атасыз мендей жетимди,
Айлыңар урду бир сыйра¹.

Өзү жашап келген доордун алгачкы жылдары томолой ата-энеден ажырап калган акын эненин колунда эркелебей, анын энелик мээрин сезбей калганына зор өкү-

нүч менен арман кылат. Жардылык менен жокчулуктун азабынан ал кайсы айылга барбасын анын жетимдигин, коргоп калар адамы, ата-энеси жоктугун билгизип, таяктап койгондору эсинен кетпей «айлыңар урду бир сыйра» деген муңдуу, аянычтуу сезимин билдирет. Демек, акын «Жадырап качан ачылат, жабыккан жетим бактысы» деп, ички ызасын поэтикалык тил менен сыртка чыгарган. Бул жаш акындын жүрөгүнүн канынан жаралган келечек жакшылык тилек, үмүтү болучу. Канчалык жакырчылык менен жетимдик өз кучагына алса да, ал мөгдүрөбөстөн, андан чыгуунун жолун издеген. Мындай учурда бирден бир жол бирөөгө барып малай болуп милдет аткаруу эле. Тагдыр аны Буудайчы деген молдого туш келтирет. Анын отунун алып, чарбачылык кызматын кылып жүрүп, ал молдонун жанынан чыкпай кат-сабат алат. Кат-сабатсыздыгы жоюлгандан баштап Абылкасым эл арасында ырдап жүргөн ырларын кагаз бетине түшүрө баштайт.

Абылкасымдын чоң аш-тойлордо да ырдаган күндөрүн эскерет. Анын ырларынын мазмуну жалаң бай-манаптарды мактап эмес, тескерисинче, алардын бетин ачып, тайманбастан ашкерелеп ырдаган курч сөздүү акындардан болгон. Ушундай тартынбай айткан ачуу заар сөздөрүнүн азабын да тарткан. Чоко дегендин уулу Казы манап тойдо Абылкасымды алдырып келет да аны мактап ырдоого буйрук берет. Мойнуна жетимчиликтин кордугун илген акын анын каардуулугунан коркпостон, мансабына карабастан ачкөздүк, жегичтигин көпчүлүккө салып ашкерелеп ырдайт. Бул ырдаган ырынын акысына акын таяк жеп, 9 асый айып тартат.

Эл аралап ырдап жүрүп, турмуштун ачуу-таттуусун көргөн акындын ырчылык өнөрү эрте өркүндөйт. Абылкасым 13–14 жашынан баштап эле элдик оюндарга катышып, эл ырларын угуп, той-тамашаларда өзүн көрсөтө баштайт. Ал эми 20 жаш курагында элге таанылып, алынып, кадимки дасыккан ырчылардын катарына илинип калат.

Совет бийлиги кыргыз жергесине келген күндөн баштап, башка кедей-кембагалдар сыяктуу эле Абылкасым Жутакеев да ал эркиндикти кубанычтуулук менен тосуп:

Он жетинчи жылында
Ошондо болду өзгөрүш.
Өлгөнүнөн калганы,
Жакшылыкты көз көрүш.

Кедейди көзгө илбестир,
Чиновник менен тилмечтер.
Туш-тушунан сулады,
Туура жолго кирбестер² –

деп, элге келген жыргалчылыкты даңазалап ырдап чыкты. Ошентип, доордун өзгөрүшү жана жаңы замандын келиши Абылкасым Жутакеевге зор чыгармачылык күч берип, чыгармачылыгын партиянын талабына, социалисттик курулуштун жеңишине багыттайт.

Абылкасым Жутакеев 1920-жылы Алма-Ата шаарына мугалимдерди даярдоо курсуна жиберилип, мугалимдик кесипке ээ болот. Аны бүтүп келип, 1923-жылга чейин Ат-Башы районунда мугалим болуп иштейт. 1923-жылы Нарын уезди боюнча Союз кошчунун төрагасы болуп шайланат. Мына ушул партиялык, өкмөттүк кызматтарда иштеп жүргөн мезгилдеринде Абылкасым тап душмандары менен аеосуз күрөш жүргүзө баштайт. «Кой терисин» жамынган бай-манаптардын бетин ачып, кулакка тарттырат. Колхоздоштуруу мезгилинде колхоз курулушуна зор көмөк берет. Партия менен өкмөттүн көрсөтмөлөрүн кынтыксыз аткарып келет.

Ырчылык таланты Совет бийлигинин тушунда өркүндөгөн Абылкасым өз чыгармалары менен кыргыз акындар поэзиясына белгилүү салым киргизген.

Абылкасым Жутакеевдин чыгармачылык өнөрү Совет доорунда өркүндөө багытын алды. Ал чыгармаларын негизинен кыргыз элинин турмушуна арнаган. Кыргыздардын Октябрь революциясына чейинки ал абалын көргөн жана өз башынан өткөргөн. Акын ырларында эски заманды ашкерелеген ырлары менен катар эле жаңы коомдук түзүлүштүн өсүшүнө жана жаңы доорго арнап «Үч доор», «Качак турмуш», «Октябрь күнү», «Кеңеш өкмөтү», «Ленин кошогу», «Кесел кедейдин арманы» сыяктуу поэтикалык

чыгармаларын жараткан. Социалисттик коомдун өсүшүн көргөн жана өкмөт менен партиянын директиваларын талыкпастан эл арасына тараткан акындын чыгармачылыгы ошол мезгилдин шартына ылайык турмуштун ошкыйыштарын сүрөттөө анын чыгармачылыгында негизги милдети болгон. Айыл чарбасындагы болгон өзгөрүштөргө кубанычтуулук менен карап, анын элге жагымдуу жана салымдуу жактарын көрө билүү менен жигердүү багытын эмгекчи элге түшүндүрүүгө зор ынтаа менен киришет. Мына бул көздөгөн максатын акын «Жаңы конуш» деген ырында мындайча берет.

Элибиздин конушу,
Эркин-Тоонун арасы,
Эми кирди катарга,
Эзилген кыргыз баласы.
Элиме эркин нур чачты,
Лениндин баанасы.
Эмгекчи элдин ичинен,
Эми арылды жарасы.

Калкыбыздын конушу,
Кардуу тоонун арасы,
Катарга жаңы кошулду,
Кара кыргыз баласы.
Калкыма жарык нур чачты,
Лениндин баанасы.
Көрүнөө эми айыгат,
Көкүрөктүн жарасы³.

Анткени, акындын башынан өткөн жетимчилик менен жокчулуктан көргөн запкысы өзү эс тартканда эркиндикке жетип, колуна самаган наны толук тийип, жетим деген наамы жонунан түшүп, эл катары жашоого мүмкүнчүлүк алганы анын поэтикалык чыгармасынын негизги мазмуну болгон.

Абылкасым ырчылык өнөрдү жалаң колуна калам кармап кагаз бетине түшүрүп элдин кубанычын көрсөтүү менен чектелген эмес. Ал өзүнүн өнөрүн колуна комуз алып эл арасында төкмөлүк өнөрүн да көрсөтө алган.

Мындай төкмөлүк өнөр кагазга жазганга караганда карапайым элге жугумдуу да болгон. Анткени, элди өзүнө тартып, өнөрүн көрсөтүүдө аткарган ырлары канчалык даражада өзүнөн-өзү белгилүү да, алымдуу да болорун айтуу ашыктык болбос. Ошон үчүн акын ырын бир аз чөйрөгөбү же чоң жыйын топко айтабы, аны кубаттап олтурган элдин кунт коюп угуусу жана сүрөөсү акынга канчалаган дем берүүдө анын эргүү сезими жогорулап олтурат эмеспи. Элдин кубаттоосунун алдында ырдаган ырын эскерет. Өзү айткандай Ленинге арнап ырдаган ырын эл кызуу кол чабуулар менен тосуп алганын өзү да сыймыктануу менен айтып жүргөн экен. Мына ошол күндөн баштап ал колуна комуз алып эл арасында чаалыгып-чарчабастан ырчылык өнөрүн өөрчүтүп келген экен. Бирок, ырды кагазга түшүрүү анын келечек үчүн мурас катары калтыруу башкы максаты болгон.

Өзүнүн жекече түйшүктүү турмушун чагылдырган ыры «Кесел кедейдин арманы» деп аталып, аны кагазга жазып калтырган. Акындын жаш кезиндеги көргөн оор турмуштун саркындысын көңүлү шаттыкта турса да аны курчап алган кеселдин азабын тартат. Мына ошондон кантип кутулуу керек экендигин, ден соолугу чың болсо моюн бербей жаңы турмуш үчүн, анын кубанычы үчүн иштөөгө даяр экендигин эскерип, арман кылып, арман ырын ырдап жатат. Ошентип, таланттуу акын 45 жаш курагында узак оорудан 1933-жылы дүйнөдөн кайтат.

Абылкасым Жутакеевдин аз жазса да саз жазган көркөм мурасы өз мезгилинин учурундагы окуяларга, социалдык абалга, турмуштун ар кыл көрүнүштөрүнө арналып, реалдуу чындыкты элестүү сүрөттөгөн чыгармалардан. Аларды бири – 1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүшүнө карата жазылган «Качак турмуш», «Кайран эл», «Кайткан эл» деген ырлар циклин атоого болот.

1916-жылкы кыргыз элинин козголоңу өз учурундагы социалдык абалдын курчушунан келип чыгат. Анткени, Россиялык падышачылыктын колонизатордук саясаты жалгыз гана кыргыз элинин жай турмушта жашоо-тиричилигин бузбастан, ошондой эле Казакстан жана Орто

Азия элдеринин да тынчын алган. Падышалык Россиянын камчысын кошо чабышкан кыргыз бай-манаптары аларга жагынуу менен кедейлердин балдарын аскерге жана тылдык жумушка салып берген. Өз балдарын пара менен алып калышкан. Мына бул теңсиздик мамиле карапайым элди көтөрүлүүгө аргасыз кылган. Мындай социалдык теңсиздикти көргөн акындар тобу жүрөгүндө кайнап бышкан ошол учурдагы качкан элдин көрбөгөн азабы көр болгонун поэтикалык чыгармалар аркылуу беришкен. Мындай окуяларды сүрөттөп баяндап берүү жалгыз гана. А. Жутакеевге таандык көрүнүш болбостон, анын замандашы Ысак Шайбеков да өз ыр циклин жараткан. А. Жутакеевдин 16-жылкы окуяга арнап жазган ырынын мазмуну жана идеясы Ы. Шайбековдун «Кайран эл» поэмасы менен үндөшүп турат. Экөөндө тең кыргыз элинин улуу трагедиясы ачык тартылып, сүрөттөлүп берилген.

Жамандыр-жакшыдыр өз турмушун, жашоо тиричилигин өткөрүп жаткан элди жылуу ордуна козгоп, качууга аргасыз кылган «ак падыша залимге» карата Абылкасым Жутакеев мындайча ыр таштайт:

Ак падыша залимге,
Байкуш кыргыз багынган.
Ала-Тоонун арасы,
Ат-Башы менен Нарындан.

.....

Качып кетип калсак деп,
Каракол, чүйлүк оолукту.
Казак, кыргыз кайран эл,
Кандай ишке жолукту⁴ –

дейт акын. Бул ырдын идеясы да, мазмуну да, тематикасы да Ысак Шайбековдун поэмасы менен үндөшүп, элдин Кытайга качкандагы жолдогу көргөн азабы, баргандагы уйгур байларына күнүмдүк оокат үчүн жалданып, ошондой эле колундагы болгон жылтыраган нерселерин сатканын ырдайт. Ачкачылык менен жокчулуктун кандуу чеңгээлине туткундалган эл карачечекей сөөк жүлүнүнөн жаралган балдары менен кыздарын сатууга аргасыз болушкан. Мына ушул окуя көркөм поэтикалык чыгармаларда эл арасына

кеңири таралуу менен Ысак Шайбеков менен Абылкасым Жутаевдин аттары элге акын катары белгилүү болушту. «Бирок мындагы негизги окшоштукту чындыктын өзүнөн издешибиз керек. Кыргыз элинин көз алдына өтүп жаткан чындык окуя, аянычтуу көрүнүштөр чыгарманын жаралышына себепкер болгон. 16-жылга арналган бул чыгармалардын айрым окшоштугуна карабастан өзүнчө идеялык жана көркөмдүк мааниге ээ катары карообуз оң»⁵ деп жазат адабиятчы С. Байкожоев. С. Байкожоев белгилегендей акын өзү көзү менен көрүп кошо жүрүүнүн натыйжасында элдин азап-тозогу менен муң-зарын ырга айландырып, элдин өзүнө жеткирген. Абылкасымдын «Кайран элинде» жана «Кайткан элинде» деле аталыштары кайталаганы менен, ал өз көз карашын өзүнчө, «Жутакеевче» формада берүү менен Ысактын поэмасын толуктап, анын идеясын андан ары улантып эл турмушунун көрүнүшүн көркөмдөп сүрөттөй алган.

Абылкасым Жутакеевдин көлөмдүү чыгармаларынан эпикалык баянды ичине камтыган «Үч доор» аттуу поэмасы кирет. Бул поэмада акын кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолундагы үч доордук мезгилди баяндоого алган. Аталган поэмада кыргыздар басып өткөн тарыхый жолдорунун алгачкысы Кокон бийлигинин үстөмдүгүнүн астында көргөн оор, кайгылуу турмуштук эзүүсүн көрсөтүүгө аракет жасаган. Кокон бийлиги да өз алдына максат кылып элди кулчулуктан бошотпостон, караңгылыкта кармоо саясатын жүргүзгөн. Экинчи доордук мезгил бул Россиянын составына кошулуу менен эркиндик албастан, тескерисинче, Кокон бийлигинин аша чаап, эл «итке минген» кедейликтен да өтүп, эки эзүүгө дуушар болгон. Кокон хандыгынын тушунда жергиликтүү бай-манаптардын тиги бийликке кошулуп алып кедейлерди баш көтөртпөй

Көбүн азы жем кылып,
Теңдик бербей кем кылып.
Манап менен «баатырдын»,
Кылган ишин эм кылып⁶—

деп, манаптардын кан соргучтугун ашкерелеп көрсөтсө, алардан да ашып түшкөн Россиялык колонизаторлордун кылык-жоруктарын болсо,

Ак падыша орусу,
Оп тартканда соруучу.
Бий, старшин, болушу,
Бечарага чоң ушу.
Кара таман кедейдин,
Кактабай канын соруучу⁷–

дейт. Өз учурунда падышалык бийлик элди эзүү жолун оңой таап, өз колдору менен басмырлабастан, элди маанай, бий, болуштар аркылуу эзип турган. Мына ушундай үч эзүүнүн кысымына туруштук бере албаган калың кара журт көтөрүлүп, алыскы өздөрү тааныбаган Кытай жерине качып чыгышкан.

Улуу Октябрдын жеңиши мурда эзүүдөн баш көтөрө албаган кембагал кедейлерге эркиндик алып берип, өз алдынча жашоого мүмкүнчүлүк алып келди. Мына бул кубанычтуу окуялар ар бир адамдын сезимин ойготуп, башка психологиялык абалга өтүүгө түрткү берди. Мындай болуунун өзү эле Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы социалдык абалдын өзгөрүшү менен эл жакшылыкка карай умтулду. Элдин көксөгөн тилеги, идеал максаты иш жүзүнө ашты.

Он жетинчи жылында,
Ошондо болду өзгөрүш.
Өлгөнүнөн калганы,
Жакшылыкты көз көрүш.

.....

Бузуктун баарын жоготуп,
Букараны оңолтуп.
Элге өзүнчө эрк берди,
Республика кобортуп⁸.

Теңчилик доордун жакшы жышаанын баамдаган акын элдин үмүт-тилегин кубаттоо менен социалисттик системаны даңазалап үндөгөн. Бул үндөө элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн мазмундук негизинде чакырык жана жар салуу формасында айтылып жазылган.

Абылкасым Жутакаев Ысак Шайбеков менен Токтораалы Талканбаев сыяктуу эле өзүнүн чыгармачылык негизги булагын элдик оозеки үлгүлөрдөн таалим алган-

дыгын жазган ырларынын көркөм потенциалы көрсөтүп турат. Ошондуктан, акын Совет өкмөтү менен партиянын жүргүзгөн саясатын элге таратууда жана иш жүзүнө ашырууда бул акындар жарчы катары поэтикалык чыгармалары менен өзүн тааныштырышкан. Анткени, мурдагы көргөн басып өткөн тарыхый жолундагы оор турмуштун кайгылуу трагедиясынан кутулуу дегендин өзү ал эркиндик эле. Мына ошол эркиндик Абылкасым Жутакаевдин чыгармачылык өнөрүнүн өркүндөшүнө жол ачып берди.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Жазгыч акындар/Ырлар жыйнагы. – Фрунзе, 1956. 63-бет.

² Ошондо. 69-бет.

³ Ошондо. 95-бет.

⁴ Ошондо. 72-бет.

⁵ Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Фрунзе, 1988. 357-бет.

⁶ Ошондо. 65-бет.

⁷ Ошондо. 66-бет.

⁸ Ошондо. 69, 71-беттер.

АБДИРАИМШАМА
(АБДРАИМ ШАМАТ УУЛУ)
(1892–1953)

Абдраимшама: «Тобурчак менен бууданга Толубайдай сынчы элем. Толкуган калың элиме Токтогулдай ырчы элем» – деп, өз салмагын, ордун өзү салмактай билген акын болгон. Мындай ыр саптарын ар кандай эле акын айта бере албайт, өзүнө ишенген, зор жооптуулукту мойнуна алган гана калем ээси жазышы же айтышы мүмкүн. Таскагында жазык жок, талантында айып жок ушундай акынды азыр биз «билбей», атын уксак да чыгармаларын көрбөй, окуй албай келебиз. Ага отузунчу жылдардагы репрессия, анан өзүбүздүн кыргыздык ыкшоо, мажирөө, патриотсуздугубуз себеп.

Абдраим Шамат уулу (Абдаимшама) 1892-жылы Оштун Лейлек районуна караштуу Кара-Давандагы Шорек-Ата кыштагынын Жылкы-Сай жайлоосунда туулган. Анын поэтикалык кудурети Лейлектин булбулу деген зор атакка ээ кылган. Элден жана акындын жалгыз кызы Урматай энеден жыйналган материалдарга караганда Абдираимдин атасы Шама өз кезегинде бий болуп, Мекеге барып ажы болуп келген экен. Анын Бузия, Абдираим, Анапия, Чували, Мурзали деген беш перзенти болот. Алардын ичинен Бузия менен Анапия ырчы, кошокчу болуп өсүшөт. Абдираимдин акындык шыгы да эрте ойгонуштур. Ал алгачкы билимди Ак-Суудагы медреседен, анан 1905–1910-жылдарда Хоженттин Нов шаарындагы мусулман мектебинен алат. 1913-жылы Хоженттеги орус тузем окуу жайын бүтүрөт. 1918-жылы өз районуна кайтып келип, жаңы турмушту орнотууга активдүү катышып, мектептерде орус тилинен

сабак берет. 1919-жылы Исфарада Аткаруу Комитетинин председателинин милдетин аткарат. 1924–1927-жылдары Ошто Окронодо (Округдук элге билим берүү бөлүмү), Сүлүктү райаткомдорунда иштеген. 1928-жылдын башынан райондук Жер бөлүмүнүн башчысы болуп дайындалат.

1933-жылы 13-мартта ОГПУ (Объединенное государственное политическое управление при Совета Народных Комиссаров СССР 1922–1934-жылдар аралыгында ушундай айтылып, кийин КГБ болгон) тарабынан «Совет өкмөтүнө каршы контрреволюциялык топ түзгөн» деген жалган жалаа менен өлүм жазасына тартылган. Ал кайра каралып, он жылдык эркинен ажыратууга алмаштырылат. «Абактагы арманым» деген ырында өзү:

«Он жылга туткун болуп келдим мында,

Айрыган ал эркимден бир Кудайым.

Туткунда турган жерим Караганда

Куу турмуш миң кубулуп, кыйнайт жанды» –

деп айткандай, абак күндөрүн Казакстандын Караганды шаарында өтөштүр. Түрмөдөн 1945-жылы бошоп келип, туулган жеринде 8 жыл өмүр сүрүп, аягында Тажикстандын Акмат аттуу досу жашаган Жийдали деген жерине көчүп барып (мурда Кыргызстандын жери экен), ошерде 1953-жылы көз жумуп, сөөгү Чым-Коргон аттуу мүрзөгө коюлуптур. Тажик деңизи аттуу суу сактагыч курулгандан кийин мүрзөсү ошонун алдында калыптыр. Мына, мындан бир кылымдан ашык мурда жарыкка келип, кечээ эле Сталин өлгөн жылы (1953) жантаслим кылган акындын кыскача өмүр баяны ушундай.

Өмүр маанисин, жашоо максатын:

«Аябаймын жанымды

Аркада калган эл үчүн.

Кызыл алтын, кымбат мал

Кызык турбайт мен үчүн.

Кыйналып кетем эл үчүн» –

деп элин өз өмүрүнөн алда канча бийик түшүнүп жашаган Абдираимшаманы мезгил каары 12 жыл түрмөнүн түбүнө кармап, андан калган 8 жылдык өмүр-күндөрүндө да «эл душманы», «контрреволюционер» деп улам эскертип,

жүрөгүнүн үшүн алып, басмырлоонун таманына таптап келет. Өмүрүнүн этек жагы ойдогудай бүтпөй, сөөгү өз мекенинен четте – Тажикстандын бир бурчунда калган.

Абдираим Шамат уулу ыр жазууну Сыдык Карачев, Касым Тыныстановдор менен бир мезгилде баштап, Аалы Токомбаев, Касымалы Баялинов, Мукай Элебаевдер калем тарткан чакта алда канча такшалып калган акындардан болгон. Аны Академиянын Кол жазмалар фондусунда 79-номур менен сакталып турган араб тамгасындагы кол жазмасы далилдеп турат. Ошол дептердеги «Каламым», «Ала-Тоо», «Кыз саткан кыргыздарга» деген ырлары Кожентте, Төө-Жайлоо деген жерде 1920-жылы жазылган экен.

Бизге өз кол тамгасы менен жеткен ыр дептериндеги чыгармаларынын коюлган датасы боюнча эң алгачкысы болгон, 1920-жылы жазылган «Кыз саткан кыргыздарга» деген ырынан баштап эле элинин башка элдер менен тең болуусун, билимдүү, маданияттуу, саясий жетик болушун күсөп: «Кыргызым, кыз сатканды таштабасаң, Каласың айбан болуп шоруң катып» дегендей саптар менен түшүнүк-мазмун жагынан да, тилдик, стилдик сабаттуулук жагынан да чыйрак шилтеген. Буга караганда ыр менен алектенүүнү Абдираимшама жыйырманчы жылдардан мурда эле баштаганын фондудагы кол жазма-жыйнактын «титулдук барагына» «1916-жылдан 1929-жылга дейре жыйнаган эмгеги» деп акын өз колтамгасы менен жазган сүйлөмдүн өзү эле далилдеп турат.

Молдо Нияз, Нур Молдо, Молдо Кылыч, Молдо Багыш ж. б. жазгыч акындар мектеп, медреселерде сабак берүү менен бирге агартуучулукка байланыштуу ойлорун ырларында талыбай айтып келишкени белгилүү. Мындай зарыл жана ардактуу иш XX кылымдын башында Осмоналы Сыдыковдун «Муктасар тарых Кыргызия», «Тарих кыргыз Шадмания» китептеринде:

«Акмак жигит уйку уктаар,
Акыл жигит илим издээр.
Өнөрсүздөн дөөлөт кеткен,
Даана болот илим билген» –

дегендей саптар менен айтылса, Совет өкмөтү бийликке келгенден кийин мурдагыдан да ылдам чабыт алып, М. Элебаевдин «Зарыгамы» тариздеги ырлар абдан көп жазылган. Бул билим алууга, маданияттын бийик баскычына чыгууга чакырган майданда Абидаримшама да, жогоруда аталган ырында айтылгандай, зор аракеттер жасаган. Маселен, «Кыргыздарга» деген, 1924-жылы жазылган ырында:

«Өмүрдүн туруму жок желге окшогон,
Окугун дооран этпей башыңдан кыз!
Ойлонуп өткөн менен келечекти
Окууга тырыша көр жашыңдан кыз.
Какшаймын окуңар деп боюңдан кыз
Кайгыны чыгар таштап оюңдан кыз!» –

десе, 1926-жылы жазган «Жаш кыздарга» аттуу ырында жогорку ой-тилегин андан ары улантып:

Күйдүрдүң жаным, сен кыздар
Күйүтүң тартам мен кыздар.
Өмүрүң бекер өтпөсүн
Окууга жаның бер кыздар!
Ойноп-күлүп жаш чакта
Окуңар, кыздар, элге окшоп.
Өмүрдүн болбойт тургуну,
Өтүп кетет желге окшоп» –

деп жазган. 1927-жылы «Кайран турмуш!» деген ырында мурдагыдан да өтүнүч-кайрылууларын күчөтүп, билим алууга анчейин баш койбой аткан элине жаны кашайып:

«Качасың оку десем, кайран журтум,
Караңгы, тоодо жүргөн айран журтум.
Тизгиниң өз колуңа берип койгон
Табасың мындай күндү кайдан журтум.
Он жыл болду жакшы айтсам тындабайсың
Дөлөйүп тоодо жүргөн айбан журтум.
Заманды көзүңө илбей уктап жатсаң
Кыласың артка калып арман журтум!» –

деп, андан да катуу айтат. Бул ыр түрмөктөрүнүн мазмун-максаты гана эмес, ыр токуу ыкмасы, көркөм боекторду пайдалануу жактары боюнча караганда деле Кыргыз совет

адабиятын түптөөчүлөрдүн ошол кездеги чыгармаларынан калышпасы көрүнүп турат.

Жогоруда ысымдары аталган С. Карачев, К. Тыныстанов, К. Баялинов, А. Токомбаевдерден жаш жагынан улуу болгонуна, ыр жазууну да мурда баштагандыгына карабастан Орто Азия элдеринин маданият, адабият, билим очогунун милдетин аткарган Ташкен, Алматы шаарларынын бир окуу жайында окубай калганы, атүгүл Бишкектен алда канча алыс жашаганы Абдираимшаманын бүгүн ошолордун катарында турбай калышынын негизги себептеринен болгону жазбай эле таанылат. Ал эми 1933-жылы өтө олуттуу жалаа менен абакка айдалып кетиши, анда он жылдан ашык турушу кийинки өмүр-тагдырына да, ырчылык-акындык карьерасына да өтө терс таасирин тийгизгени далилдөөнү талап кылбайт.

Абдираимшаманын Академиянын Кол жазмалар фондусунда өз кол тамгасында сакталып турган дептерде (Инв. № 79): 1920-жылы жазылган 3 («Каламга», «Ала-Тоо», «Кыз саткан кыргыздарга»), 1923-жылы жазылган 2 («Ойгон, жаштар!», «Өткөн күндөгү басмачылар»), 1924-жылы жазылган 2 («Кыздарга», «Жаш балдар качан чоңоет?»), 1926-жылы жазылган 2 («Келиндерге», «Жаш кыздарга»), 1927-жылы жазылган 4 («Улгайган жеңелериме», «Арман», «Кайран журтум», «Сулайман»), 1928-жылы жазылган 2 («Батырак», «Тилек») жана датасы коюлбаган «Куу турмуш», «Алдамчы өмүр» деген, бардыгы биригип 1052 сапты түзгөн 18 ыр бар. Булар акындын мурдатан жазып жүргөн ырларынан иргеп алып, көчүрүп, анан Бишкекке (Кол жазмалар фондусуна, мурдагы Билим комиссиясы) жиберген чыгармалары болуу керек. Аталган ырлардын көпчүлүгүндө, жогоруда белгилегендей, бардык учурларда маанисин жоготпогон билимге, илимге, маданияттуулукка чакыруу кеңири тартылган, таамай сөздөр, таза боектор колдонулган. Мындан башка дагы өз мезгилинин талабын канааттандырган динге каршы келген, батыракты мактап, басмачыларды жамандаган ж. б. темалардагы ырлар да бар. Буларды араб тамгасынан көчүрүп, 1990-жылдын башында «Катарга калкың кошуп, анан

мактан» («Советтик Кыргызстан», 25.03.1990) деген макала жарыялаганымдан кийин Кудайкулов Гайыпназар аттуу Абдираимшаманын замандашынан, (пенсионер) кызы Урматайдын баласы Шасеитов Байыштан, иниси Мурзалинин баласы Шаматов Бактиярдан каттар келип, акындын фондудагыдан башка да кол жазмалары бар экендиги кабарланган. Алардын бир бөлүгүн Лейлектин «Кызыл жылдыз» орто мектебинин тарыхчы мугалими Бава Сатаркулов баласы Дөөлөттөн берип жибериптир.

Дөөлөт апкелген материалдардын басымдуу көпчүлүгү да акындын кол тамгасында, араб арибинде болуп, негизинен санат, насыят, терме ырлары басымдуу экен. Алар: «Эмеспи» (санат), «Санаттар», «Жол тартуу», «Ак алтын», «Акыры башта бир өлүм», «Окугула балдарым!», «Уулум жок», «Карылык», «Канал», «Насият», «Абактагы арман», «Саркент», «Жаман катын» деген ар түрдүү темадагы ырлар.

Бул ырлардын негизин:

«Туура сөздөн танбагын,
Башыңды кесип алса да.
Семире түшсөң сереңдеп,
Секирип кетпе асманга».

* * *

«Билбеген сөздү билем деп
Билимдүү менен талашпа.
Билимдүү башың болбосо
Бийлер менен жанашпа».

* * *

«Жагалмай көрсөң атып ал,
Жамандан бойду сатып ал,
Кокустан келсе кашыңа
Койнуңа башың катып ал».

* * *

«Арамза тууган бий болсо,
Жаман адам бай болсо,
Жакынына карабайт.
Азамат эрдин баласы
Адамга жаман санабайт».

* * *

«Иттин тууган баласы
Курмандыкка жарабайт.
Ит адамдын баласы
Туугандыкка жарабайт».

* * *

«Акылдын сөзүн тыңшасаң
Кулактын курчун кандырат.
Тантыктын сөзүн тыңшасаң,
Бир күндүк жолдон калтырат».

ж. б. сыяктуу көптөгөн насият сөздөр, ачуу каңырыкка толгон өзүнүн турмуш-тагдырынан, түрмөдөгү күндөрүнөн алып жазган:

«Кудай ай, жалгыз гана бир арманым –
Тергелип сот болбодум эл кашында».

«Аягым аксак, оор арткан жүгүм,
Сааты жылдан узун ар бир күнүм.
Тургандар жолго карап, келер го деп
Аркада ыйлап калган эки иним.
Жардамга чакырарга жан көрүнбөйт».

«Башыма каран түн түшсө,
Базарга жарар буюм жок.
Баш-паана кылар үйүм жок.
Тагдырым чечер элим жок.
Картайганда сыйларга
Кадырга жетер иним жок» –

дегендей, арман менен муң түзөт экен. Дагы:

«Жаштыкта эл бийледим журт аралап,
Туйлатып тулпар миндим жалын тарап.
Кудайдын кудурети, картайганда
Жатамын куу талаада кунум санап.
Кудай ай, кудуретине багынамын
Өзүңдөн өзгө кимге табынамын?!» –

деген ыр саптарына, жалпы эле Абдираимшаманын өмүр-тагдырына сереп салганда «Жаштыкта берсин мээнетти, Карыганда берсин дөөлөттү» деген кыргыз эл ой-корутун-

дусунун тескерисинче анын өмүрү карыганда да ойдогудай болбоптур. ГПУнун сурагы, түрмө азабы тигиндей болсо, андан келгенден кийинки күндөрү кирерге үйү жок, кийерге кийими жок, таянарга татыктуу эли жок арманда өтүп, сөөгү бөтөн жерде калыптыр. Ошон үчүн «Көрсөткөн бирде артын, бирде бетин Бапаасыз бул дүйнөдөн таарынамын» – деген жыйынтыкты айткан турбайбы акын.

Айылдаштарынын, айрыкча Тажикстандагы көз жумарда көчүп барган жийдалиликтердин эскерүүсүндөгү Абдираимшаманын айтылуу батасында да өмүргө, турмушка, заманга, адамга болгон зор өкүнүчү, нааразылыгы жатат. Бекеринен «Эл менин жаныма келүүдөн үркүп турганда кабыл алган досум Акмат жана мага ак кызмат кылып жүргөн көк эшегим аман болсун. Калганың менен ишим жок» – дегендей таризде бата тартпаган чыгар. Жердештерине катуу таарынган окшойт, жылуу сөзүн ыраа көрбөй, жер которуп, экинчи бир республикага барып жантаслим кылуу жөн жерден боло бербейт эмеспи. Совет доорундагы кыргыз жазма адабиятын баштоочулардын катарында турган, төкмөлүк өнөрдө, айрыкча алардагы сөз кудуретин салмактоодо чен-өлчөм катары бааланган санат, насыят, терме ырларын жаратууда Арстанбек, Токтогул, Жеңижок, Барпылардан кем турбаган Абдираимшаманын кол жазмаларын, элден чогултулган чыгармаларын басмадан чыгаруу бүгүнкү жана эртеңки муун алдындагы жооптуу милдеттерден болуп эсептелет. Кантсе да, «Букарда пулу бардын көөнү ток» дегендей, элге жете элек зор акындын колдо турган 6 басма табак көлөмүндөгү поэзия мурастарына канаат кыла күтөлү, күндөрдүн биринде китеп беттеринде жаркылдап чыга келээр.

АБДЫКАЛЫК ЧОРОБАЕВ

(1896–1979)

Акындар чыгармачылыгына назар салып көрүп, бул өнөргө эки башка тагдыр менен келген акындарды кездештиребиз. Бири өзүнүн күчү, жөндөмү тил өнөрүндө экендигин анык билип, акындыгын көп учурда мыкты далилдеп, жүрө-жүрө дагы такшалып, даңазалуу болуп кеткен чыныгы акындар. Экинчилери, өнөр билген, сөз билген эл шайырлары менен ээрчише жүрүп, аларга катуу таасирленип ыр жазып, акырындап өзүнүн бирин-экин чыгармаларын берген акындар.

Чоробаев Абдыкалык дал ушундай, жамакчылыкты мыкты өздөштүрүп алган жазма акындарыбыздын бири. Ал Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Куртка деген жерде 1896-жылы туулуп, 1979-жылы көз жумган. Абдыкалык Анжиян медресесинде окуп, алгач арабча кат тааныган. 1920-жылы Ташкенттеги мугалимдер курсун бүтүп, 1924-жылга чейин айылдык мектепке мугалим болуп иштеген. 1930-жылдары элдик оозеки чыгармаларды жыйноо ишине да өз салымын кошкондордун бири. Андан даанышман акындар Калыгулдун, Тоголок Молдонун, айтылуу чечен, куудул, эл шайыры Куйручуктун айрым чыгармалары (булардын ичинен Тоголок Молдонун көптөгөн этнографиялык материалдарын Чоробаев жазып берген. А. О.), кеп-сөздөрү, фольклордук жанрдагы ар кыл чыгармалар, тарыхый уламалар жазылып алынган.

Акындын устаты Тоголок Молдо болуп эсептелет. Ал андан көптү алып, үйрөнгөндүгүн:

Аябай сөзгө сугартып,
Акылдан акыл чыгартып.

Өйрөттүң эле жашымда,
Өлгүңдү берип кубантып¹–

деп жазат.

Акындын алгачкы ырлары 1920-жылдарга туура келет. «Өткөндүн кайгысы» деген ыры 1916-жылы (мүмкүн, датасы туура эмес... А. О.), «Ленинге» 1918-жылы жазылыптыр. Акын алгачкы ырларын чыныгы эргүү келип жазбастан, Октябрь революциясынан кийин турмушта орун алып жаткан өзгөрүш, жаңылыктарга көңүлү жибип, же кайсы бир таасирлерден улам жарата бергендигин «Аялдар азат», «Токсон суроо», «Ленинди жоктоо», «1-май», «Кутманым», «Бул күнүң» өңдүү агитация-пропаганда мүнөздөгү ырларынын аталыштарынын өзү эле айтып турат.

Бааланып малга сатылган,
Башына нокто катылган.
Буйлалаган төө болуп,
Жылуу суу ичсе кээ болуп,
Кыйноого катуу капталган,
Кыздар жок эми тапталган².

(«Аялдар азат»)

Бүгүнкү күн пролетардын,
Бирдик күчү чыңалган күн.
Жер шаарында эмгекчилер,
Жеңилбеген туу алган күн³.

(«1-май»)

Абдыкалыктын ушул сыяктуу алгачкы ырларында мазмундук, же формалык жактан айырмаланган өзгөчөлүк, жаңылык жок, тескерисинче көндүм ыкмадан чыкпоо, башкаларды тууроочулук байкалат. Мындай кирдичыкты нерселерди жамактай берген алешем ырларынын саны да арбын.

Чоробаев ырдын көркөмдүгүнө, учкулдугуна эмес, жамакташканына айрыкча маани берген акын. Бул өңдүү мүчүлүштүктөн фольклордук таасирден чыкпаган айрым жазма акындар эмес, 20–30-жылдардагы бир катар профессионал акындар да куру эмес болгон. Бирок бул, А. Чоробаевдин бүткүл чыгармалары ушундай дегендикке жатпайт. Акындын дурус чыккан берегидей аз сандагы ырлары бар.

Ал жер – Беш Көл, башка башка аты бар,
Кайберен көп, ажалдуусу атылар.
Төрт түлүк мал оттогонго пайдалуу,
Боору жазы, канча болсо батырар.

Тоолорунда карагайы, кайыңы,
Мал жаздатат колхоздордун айылы.
Зоосу бийик көккө тийип тургандай,
Үстү салкын, айыл кончу жайыгы⁴.

Жогоруда белгилегендей Абдыкалыктын ыр жазып калуусуна, улама тарыхты чечмелеп, аларды ырга салып баяндай билүүсүнө устаты Тоголок Молдонун көмөгү артыкча тийген. Ошол себептүү устатынын таасири Чоробаевдин ырларынан, «Жаңыл Мырза», «Алп Тобок» өңдүү поэма, легендаларынан апачык эле көрүнүп турат:

Болот калем ойнотсом,
Борум менен жорголоп.
Сызгырылып учунан,
Сыя чыгып шорголоп.
Тарыхта калчу аңгемем,
Далай элге сындалат.
Темир мала тарткандай,
Тегиздетем жылмалап⁵.

Акын чыгармаларынын көбүнчө эки ыкмада түзөт. Бири, төкмө ырчылар ырдаган жана Молдо Кылыч өңдүү жазгыч акындар арбын пайдаланган, б.а. элдик салттуу – жети муундуу, экинчиси, он бир муундуу ыр түзүлүшүндө.

Ал «Мурас» аттуу ырында өзүнүн канча жашка чыгып, эмнеге куштар болуп кызыгып, артыкча маани берээрин жана аркадагы муундарга эмнени мурастарын мындайча нуускалайт:

Жашка дагы, сөзгө дагы канбадым,
Бу да бакыт көптү жашап калганым.
Карылардан калпып алган санжыра,
Эми менден силерге өтсүн балдарым.

Канча доорду адам баштан өткөрүп,
Сөз казнасы кемибеген бөксөрүп.

Жашоо барда өлбөйт тура сөз деген,
Ал сөз менен биз тамырлап, көктөдүк.

Алар айтат: зергер, чебер, уздарды,
Пери затты, акыл ойчул кыздарды.
Өнөрлүүнү, сынчы, ырчы-акынды,
Аял тууган жетик өөк сырттанды.

Ал сөздөрдө каухар да бар, таш да бар,
Оор тагдыр, мөлт деп аккан жаш да бар.
Сөзгө канбай, сөзгө муюп тургансыйт,
Тоо боорунда салаңдаган аскалар⁶.

Акындын ыр жыйнактарында арноо, жоктоолор ар-
бын. Булар Тоголок Молдо, Токтогул, Калык, Осмонкул,
Сарыкунан, Муса, Мидинге ж. б. арнаган ырлар болуп са-
налат. Ал Мидинди:

Кырк эки жашың кыйын курч,
Кылыч тийсе кыйылгыс.
Толгон китеп ыр калды,
Томкорулгус, жыгылгыс⁷—
деп жоктосо, Сарыкунанды:

Чечендин сенсиң чечени,
Кызыл тилиң безеди.
Көргөндө сени элестейт,
Ак таңдай Калык кечээги.

Калайык көөнүн бурган көп,
Сен ырдап жүргөн «Курманбек».
Сарыкунан эмес, тим эле
Таң калат элдер буудан деп,

Андыктан ырдаар кезегиң,
Торгойдой болуп безегин.
Сарыкунан үнү угулса,
Ырчыны анык сеземин⁸—

деп сүрөттөйт.

Калык, Осмонкулдай даңазалуу, узакчыл ырчылар-
дын сабына кошулган Сарыкунан (Сагынбек Дыйканбаев)

туурасында арноолор, дайындуу маалыматтар аз. Береги арноодо Сарыкунандын күчтүү төкмөлүгүнө, ири айтуучулугу айкалышкан чоң талант экендиги дурус баяндалган.

Акын мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче көп эле тематикага кайрылып көргүсү келген. «Карылык», «Санат» өңдүү нускоо ырларын да жараткан. Бирок бул ырлар ушул тематикадагы башка акындардын ырларынан эч канча деле айырмаланбайт.

Өз элиң болот сыр дана,
Өз элиң күйөт бир гана.
Өзүңдөй эле эл ичээр,
Өзөңдүн суусун булгаба⁹.

Чоробаев кара сөз менен айтылып келаткан улама, аңыз болумуштарды чакан да, көлөмдүү да кылып ырга сала билгенге адис болгон экен. Ошондой ырларынын катарына бир кедейдин Үмөталы аттуу жалгыз уулун «аты эмне үчүн меникине окшош» деп кылыч менен башын алып салган Ормондун уулу Үмөталынын чектен чыккан канкорлугун чагылдырган уламаны кошууга болот.

– Бир эле Үмөталы мен боломун!
Неге мен эки жакка тел боломун?
Оозунда катындардын жүрө берип,
Хан башым, кара болуп, кем боломун.

– Ме сага, жарты кашык каның – деди,–
Тосуп ал чөйчөгүңө баарын,– деди.
Мыкаачы канжар мизин шиберге аарчып,
Жардынын жалгызынын жанын жеди¹⁰.

А. Чоробаевдин өз башынан кечирген күндөрдү, элдик аңыздардан, о. э. тарыхта жашап өтүп, аты уламышталып бараткан, же кадимкидей эле уламышка өтүп кеткен адамдардын өмүр жолу, олуттуу окуяларынан алып жазган «Өткөн күндөн бир элес», «Мышык баяны», «Коной, Шургуй жоругу», «Жети эрдин өлүмү», «Алп Тобок», «Асан Кайгы» өңдүү казалдары, уламыштары бар.

А. Чоробаевдин агынан жарылып, болгон мүмкүнчүлүгүн жумшап чыныгы эргүү менен жазган чыгармалары «Жаңыл Мырза», «Тайлак Баатыр» жана «Алп Тобок».

Чоробаевге чейин эле «Жаңыл Мырзага» кайрылгандар көп болгон. «Жаңыл Мырза» – элдик поэмалардын ичинен баатырдык мүнөздөгү чыгарма. Башкы каарман эл бийлеген Жаңыл аттуу баатыр кыз болгондуктан анын ысымына «мырза» деген эпитет кошулган. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында аялдардын образына көп эле орун берилгенине карабастан Жаңыл сыяктанып өзүнчө көп варианттуу поэманын баш каарманына чейин көтөрүлгөндөрү сейрек»¹¹ деп окумуштуу А. Жайнакова бул чыгармага жазган баш сөзүндө (1998-ж.) туура белгилеген.

«Жаңыл Мырзанын» Тоголок Молдо, М. Мусулманкулов, Ы. Абдыракманов, А. Чоробаев айткан варианттары, мындан тышкары Ы. Абдыракманов тарабынан эл арасынан жыйналган дагы эки нускасы бар. Абдыкалык эл арасын атайы кыдырып улама-тарыхты көп чогултуп, мыкты билген адам үчүн «Жаңыл Мырзаны» арбын маалыматтардын негизинде жазгандыгы көрүнүп турат. Бул туурасында өзү да «Мурас» аттуу ырында:

Бекер калып калбасын деп бул аңыз,
Карылардан угуп жаздым уламыш.
Эл оозунан жыйнап алган ар бир сөз,
Ал байлыгым, бир мен үчүн кубаныч.

Ошондуктан элдик сөздөр жазганым,
Калк арасы менин бийик асманым.
Өткөн күндүн элеси деп сезгиле,

«Жаңыл Мырза», «Тайлак баатыр»¹² дастанын – деп жазат. Поэма баштан аяк бир дем менен салттуу жети-сегиз муун өлчөмүндө жазылган. Поэманын негизги сюжети «Жаңыл Мырзанын» башка варианттарына өзөктөш эле, бирок А. Чоробаев Жаңылдын Калматайдан кутулуп чыккандан кийинки окуяларына да кеңири орун берген. Алар: «Жаңылдын калмактардан өчүн алышы», «Аккочкор, Каңкынын Жаңылдан жеңилиши», о. э. Шыгай кан, Шырдакбек жана анын боз жоргосуна байланышкан арбын окуялар болуп саналат. А. Чоробаев боз жоргонун абдан даңазалуу теңдешсиз жорго экендигин мыкты ачып берген. Поэмада Жаңыл берегиче сүрөттөлөт:

Сыны көрктүү, сымбаттуу,
Бөөдөй кара торудан.
Эркек үндүү, бөрү көз,
Чарчы бойлуу, сылык сөз,
Сырты кайкы, жайык төш,
Айдарымы ачык жүз,
Тал-тал чачы өрүлгөн,
Тамагы жутса көрүнгөн.
Күлүп койсо жарк этип,
Күндүн нуру төгүлгөн¹³.

А. Чоробаевдин вариантындагы бир өзгөчөлүк ал Жаңылды баатырдык эпостордогудай (алсак М. Мусулманкуловдукундай) күчтүү эпикалык мотивде баяндабастан, кадыресе турмуштагыдай жөнөкөйлөштүрүп, бирок ишенимдүү баяндайт. Мында Жаңыл баатырдык жасачу учурда тайманбай баатырдык жасап, керек кезде теңдешсиз мергендигин көрсөтүп, жай учурда жөнөкөй аялдардай эле күн өткөрүп жашайт.

Ошентип А. Чоробаевдин поэмасында Жаңылдын баатырдык артыкчылыктан тышкары, анын акылдуу, чечкиндүү, ыймандуу, жөн билги, калыстыгы өңдүү адамдык сапаттары да жакшы ачылган. А. Чоробаевдин бул поэмасы үчүнчү жолу (1957, 1966, 1998-ж.) жарыкка чыгышы да бекеринен эмес.

Жыйынтыктаганда «Жаңыл Мырзанын» бул варианты сюжеттик жактан бардык маалыматтарынын толуктугу, Жаңылдын образын ар тарабынан ачып берүүгө жасаган жигердүү аракети, эң негизгиси, ошол мезгилдеги көчмөн элдердин жоокерчилик турмушунун маани-маңызын, философиясын, адат-салт өзгөчөлүктөрүн Калматайдай адамдардын, Үчүкө, Түлкү, Аккочкор, Каңкы жана Шырдакбек, Жаңылдай ар башка мүнөздөгү эл башы, баатырлардын мисалында жакшы ачып бергендиги менен баалуу.

А. Чоробаевдин экинчи бир көрүнүктүү чыгармасы «Тайлак баатыр». Ырыскул бий уулу Тайлак (1796–1838) Цинь империясынын жана каардуу Кокон хандыгынын учурунда Тянь-Шандык кыргыздарды аеосуз оор эзүүдөн, кыргындан, ал түгүл басып алуудан (Цин империясы та-

рабынан) сактап калган даңазалуу чыныгы элдик баатыр. Белгилүү тарыхчы С. Аттокуров өзүнүн «Тайлак баатыр» аттуу илимий эмгегинде: «Тайлак баатырдын даңкы Турания гана эмес кыргыздар менен канатташ жаткан Кашмир, Тибет, Индостан, Ооганстанга чейин тарады. Ал эми Туранияда болсо ага бир чети сыймыктануу, экинчи жагы ичи күүдүлүк менен кабыл алынгандыгын»¹⁴ жазса, профессор К. Осмонбетов Тайлак баатырды кытайлар «Чек аранын чагылганы» деп аташкандыгын жана ал жыйырма жыл бою кыргыз элинин ичинде башкы фигура болуп тургандыгын («Эркин Тоо» 2.ХІ. 2001-ж.) белгилейт.

Тайлактын нукура патриоттук эрдиктерин туура чагылдырган кеп-сөздөр кийин санжырага өтүп, барган сайын Тайлактын өмүр жолу, кайгылуу өлүмүн кошо камтып ар башкача уламышталып кеткен. Кыргыздын элдик баатырларынын ичинен Тайлактын даңазасы өтө күчтүү, б.а. легендарлык мүнөздө болгон. Ошол себептүү ал атактуу Арстанбек, Тыныбек, Тоголок Молдо, Калык, Актан өңдүү «манасчы», ири акындардын ырларында сакталып калган. Кокон хандыгынын бийлөөчүлөрү (ал Мадалы хандын (1822–1842) башкаруу мезгилине туш келген) да Тайлактан катуу чочушкан. Тайлак жашаган доорго, анын күчтүү лидерлик ишмердигине С. М. Абрамзон, С. Б. Кузнецов, А. Байтур, Б. Солтоноев, Ы. Абдыракманов, Тоголок Молдо ж. б. өңдүү этнограф, тарыхчылар, фольклор жыйноочулар да атайы кайрылышкан, адабиятчы, фольклорист, тарыхчылар андан бери да үзгүлтүксүз кайрылып келишүүдө. Ал эми тарыхчы С. Аттокуров «Тайлак баатыр» аттуу (1994-ж.) көлөмдүү илимий эмгегин жазды. Ал туурасында уламыштар да арбын. Акындын бул чыгармасы да ошондой улмаштырдын бири. Абдыкалык Чоробаев да, Тайлак баатыр жашап өткөн Ак-Талаа өрөөнүнүн кулуну болгондуктан баатыр туурасындагы дээрлик маалыматтарды алгач таякесинен, дагы башкалардан угуп, тартипке келтирип (өз учурунда жазылып калбаган соң бул маалыматтардын оош-кыйыштуу кабарлангандары да болушу мүмкүн – А. О.), укканын уккандай ырга айлантып чыккан.

Атантай, Тайлак деген эгиз болгон,
Алардын жердегени Куртка коргон.
Ал кезде Кокон ханы сурак кылып,
Кыргыздын кыйласынын канын соргон.
Куртканын куйганында салган чеби,
Күнөөсүз канды төккөн Кокон беги.
Багынып кыргыз, кыпчак карап турган,
Канчалык кайнаса да ичте кеги.
Токсон жыл өмүр көргөн демдүү кары,
Жээнбек өз таякем белдүү кары.
Талыкпай Тайлак жайын сүйлөөр эле,
Айткандай абалтадан элдин баары¹⁵.

Мында Атантай, Тайлактын жөн-жайы, Кокондуктардын элге көрсөткөн зордуктары жана береги маалыматтарды кимден уккандыгы айтылган. Бул чыгармада Тайлакты Кокондуктарга туткун болуп кетип бараткан Барпыжан деген кыздын арманы намысына келтирип аларга каршы күрөш ачууга түртөт. Бирок, минтип Атантай, Тайлак өңдүү баатырлардын, дегеле элдин көтөрүлүүсүнө, барыдан мурда кокондук бийлик төбөлдөрүнүн чектен тыш алыксалык, ачкөздүктөрүнүн, ашынган кыйноолорунун өзү себеп болгон. «Кыргыздар Кокондуктарга «Түндүк зекет» (түтүнгө салык), «Кой зекет», «Хараж» (жер салык) түрүндө жана башка он сегиз түрлүү оор салыктарды төлөшкөн. Ошондой эле кыргыздар гарнизондогу аскерлерге аттарды, азык-түлүктөрдү камдап берип турууга милдеткер болушкан. Дин кызматындагы кожо-молдолор да «үшүр-битирлерин» чогултуп элди жүдөткөн. Ал аз келгенсип бийликтеги чиновниктер түрлүү тартууларды ар дайым талап кылышкан» деп жазат академик Б. Жамгырчинов. Чоробаев муну берегиче баяндаган:

Адегенде «хараж» деп алман алган,
«Кан тартуусу» деп көп мал айдап алган.
Бербесе суук колун аралатып,
Сүттүү – сүрөк, күлүгүн кармап алган.
Бир жагынан «үшүр», «зекет» малдан алган,
Аралап жакшысынан тандап алган.
Кожо, молдо, эшенине мурутсуң деп,
Ала кийиз, аркан-жип арнап алган¹⁶.

Ушундай жан чыдагыс кордукка Тайлактай намыскөй баатырлар акыры чыдабайт эле. Акын Тайлакты берегиче сыпаттайт:

Тулку бою тарамыш, булчуң билек,
Кең далы, кебетелүү жолборс жүрөк.
Коркпогон бет алдынан өрт келсе да,
Тайманбай душманына билек түрөт¹⁷.

Тарыхчы С. Аттокуров А. Чоробаевдин бул уламышындагы казактын Эдиге төрө боюнча баяндалган жана кытайдан келген уйгур Жаңгир кожо туурасындагы маалыматтар калпыс экендигин айтат. Албетте, уламышталган кабарлар бир катар алымча-кошумчалары менен жеткендиги маалым. Анан калса Чоробаев тарыхчы болбогон соң Тайлак баатыр туурасындагы уккандарын териштирип отурбастан бар билгенин ошол калыбында ырга айлантып салууга ашыккандыгын өзү да танбайт. Бирок бизге ушунун өзү кымбат. Анткени бул чыгарма адабиятчы, тарыхчылардын изилдөөсүнө, тигил же бул учурду тактоосуна көмөк, III. Бейшеналиев өңдүү жазуучулардын көркөм чыгармасына керектүү материал болуп берди. «Тайлак баатырдан» ошол доорго тиешелүү көптөгөн аскердик, диний терминдерди, зоот-чопкут, буюм-тайымдардын аттарын, толуп жаткан тарыхый-архаикалык сөздөрдү жолуктурабыз.

Канткен күндө да А. Чоробаевдин «Тайлак баатырынан» биз Атантай, Тайлактын тек-жайы, алар жашаган доордун эң эле коркунучтуу түр-түспөлү, согуштук тактикасы, туруктуу өз позициясы жок мүлтүлдөп турган элдин ошондогу абалы, ж. б. туурасындагы көптөгөн маалыматтарды алабыз. Чыгарманын баалуулугу мына ушунда турат.

Корутундулаганда Абдыкалык Чоробаев айрым эл шайырларыбыздын эмгектерин, о. э. бир катар фольклордук чыгармаларды жыйноодо, Жаңыл, Тайлак, Тобок, өңдүү тарыхта жашап өткөн адамдардын доорун, жасаган эрдиктерин татыктуу даңазалаган жана алардын тарыхтагы ордун тактоодо зор салымын кошкон белгилүү акындарыбыздын бири.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- ¹ Чоробаев А. Тандалган чыгармалар. – Ф., 1976. 49-бет.
- ² Ошондо. 20-бет.
- ³ Ошондо. 20-бет.
- ⁴ Чоробаев А. Токсон суроо. – Ф., 1986. 20-бет.
- ⁵ Чоробаев А. Тандалган чыгармалар. 29-бет.
- ⁶ Чоробаев А. Токсон суроо. – Ф., 1986. 21–22-беттер.
- ⁷ Чоробаев А. Тандалган чыгармалар. 50-бет.
- ⁸ Чоробаев А. Токсон суроо. 33-бет.
- ⁹ Ошондо. 52-бет.
- ¹⁰ Чоробаев А. Тандалган чыгармалар. 63-бет.
- ¹¹ Саринжи, Бөкөй. Жаңыл Мырза. – Б., 1998. 10-бет.
- ¹² Чоробаев А. Токсон суроо. 22-бет.
- ¹³ Чоробаев А. Жаңыл Мырза. – Ф., 1966. 36-бет.
- ¹⁴ Аттокуров С. Тайлак баатыр. – Б., 1994. 27-бет.
- ¹⁵ Чоробаев А. Тайлак баатыр. – Ф., 1959. 3-бет.
- ¹⁶ Ошондо. 4-бет.
- ¹⁷ Ошондо. 39-бет.

КАЗЫБЕК МАМБЕТИМИН УУЛУ
(1901–1936)

Казыбек Мамбетимин уулу 1901-жылы Нарын ооданындагы Ат-Башы районуна караштуу Келтебек деген жерде, Черик уруусунун акчубак деген уругундагы Жабыке тобунда туулган. Аны казалчы өзү мындайча ырга салган:

«Абалтан калбай катардан
Акчубак деп атанган.
Ак дидаарың көрөрмүн
Аман кайтсам сапардан.
Ак чубактан тараган
Аз жабыке уругум.
Атым Молдо Казыбек
Агайын сенден ажырап,
Айыздык тартып курудум»¹.

Мындагы шилтемени узагыраак алганыбыз – Казыбектин казалдары негизинен өз өмүр баянына, айрыкча сүргүн жылдарына, камак күндөрүнө тыгыз байланыштуу, чыгармачылык диапозону, ырларынын көркөмдүк, мазмундун бийик төмөндүгү ак казалдарынын ушул бөлүгүндө бааланат. Демек, мындан ары да тексттер менен кененирээк тааныштырууга кунасалык кылбайбыз.

Казыбектин атасы Мамбетиминдин төрөлгөндөгү аты Күчүк экен, кийин уялып, ак боз бээ союп, Мамбетимин деген ысымга көчүп алат. 1929-жылы Орунборго айдалган 44 манаптын ичинде эки аялы, уулу Казыбек келини Зуурабүлөр менен кошо кеткенине караганда Мамбетимин Ат-Башылык бай, манаптардын ичиндеги төртөөнүн бири экендиги (Ат-Башыдан төртөө айдалган) көрүнүп турат. Аны казалчы өзү да

«Алты атадан тараган,
Акчубак сизге караган² –

деп алты атадан тараган бир урук элдин башында турганын айтат. Демек, Казыбектин атасы эл башы,

«Айыкпаган чер болсо,
Акыл тапкан арадан.
Алсыз-начар, дарттуунун
Ажатына жараган,
Баарлашкан журт үчүн,
Байдасын бирдей санаган,
Кас санаган душманга,
Катарлуу эпкин самаган,
Кеңеши журтка пайдалуу
Кетпеген калкы чамадан»

журт ээси, Ат-Башылык белгилүү манаптардын бири экен.

Анын аты бирде Мамбетимин, бирде Мамбетемин болуп айтыла берет. Казыбек казалдарынын көп жерлеринде атасын «Макен» деп ызаат менен кыскарта айтса, айрым учурларда «Имил уулумун», «Исмаш уулумун» деп кеткен жерлери да бар:

1. «Атым молдо Казыбек,
Асыл Макен уулумун.
Ага-ини сенден ажырап,
Алсыздык тартып курудум»³.
2. «Атамдын аты Мукамбет,
Имил уулу койдум кол.
Жараткандан мен болсом,
Жалгыз элем атадан»
3. «Атамдын аты Макен,
Исмаш уулу койдум кол,
Жараткандан атадан,
Жалгыз эле мен болсом»⁵.

ж. б. Мындагы «Макен» деген Мамбетиминдин эркелете айтылышы десек, «Имил», «Исмаш» дегендер деле ошого жакын аталыштан жаралган болуу керек. Бирок, ошого карабастан, Казыбек Мамбетиминдин жалгыз уулу экендиги баардык информациялык булактарда бирдей белгиленген.

Казыбектин тестиер, өспүрүм кездерине чейинки өмүр баяны жөнүндө даана маалымат жок болгондуктан айрым кептерге кулак салууга туура келет. 1932-жылы Кытайга качып барган Казыбек менен эки жыл бою бирге болуп, бир жарым жыл бир чатырда түнөгөн Кызыл-Суулук манасчы Жусуп Мамайдын 1992-жылы 3-октябрда Нарын радиосунан билдиргенине караганда казалчы Казыбек тестиер курагында эле (11 жашында) алыскы Букар (азырынча Бухара) шаарына барып 17 жашка чыкканча медреседе окуп, диний билимдерди өздөштүрүп, араб тилин үйрөнүп чыгат. Андан келгенден кийин билимин падышалык Россиянын борбор шаары Санкт-Петербургда улантып, эки жарым жыл билим алып, орус тилин үйрөнөт. Ат-Башыга келип бир жарым жыл бала окуткандан кийин 1929-жылы, кулактарды тап катары жоюу башталганда Оренбургка айдалганын айтат. Бирок Казыбектин Орунборго бирге барган төртүнчү аялы Зуурабүнүн Өмүрбек Дөлөевге айтып бергенине караганда⁶ алар (Казыбек менен Зуурабү) 1924-жылы май айында баш кошушат. Ошондо Казыбек 25те, Зуурабү 15 жашта болот, бир жылдан кийин Зуурабү көз жарып, алар Насыр деген уулдуу болушат. Тилекке каршы Насыр экиден үчкө караганда чарчап калат. Орунборго айдалаардан бир жыл илгери Тажигүл деген кыздуу болушат, сүргүнгө жөнөгөндө Тажигүлдү да ала кетишет. Буга караганда Казыбек Россияга окууга Зуурабүгө үйлөнгөнгө чейин барган болуу керек, антпесе баш кошкондон Казыбек каза болгонго чейинки бирге жашаган күндөрүн ийне-жибине чейин жебиреп берген зайып, эки жарым жылдык узак мезгилди аттап кетүүгө мүмкүн эмес эле.

Казыбектин Оренбургка айдалганга чейинки өмүрүн кыскача төмөнкүдөй мезгилдерге бөлүп караса болчудай: 1901-жыл – казалчынын унутка келиши; 1901–1912-жылдар – ата-энесинин колундагы балалык күндөр; 1912–1918-жылдар – Бухардагы медресе күндөрү; 1918–1921-жылдар – Санкт-Петербургда окуган учур; 1921–1924-жылдар бала окуткан мугалимдик күндөрү; 1924-жылдын май-июнь айы, төртүнчү жана акыркы өмүрлүк жары, бардык балдарынын апасы болгон Зуурабүгө үйлөнүү; 1925-жыл – уулдуу болуу ж. б.

Негизинен 1929-жылдын мартына чейинки, б.а. 28 жылдык өмүрү Казыбек үчүн өзмейлинче өмүр сүргөн бактылуу жылдардан болгон экен. Андан кийин эле айдоо, камак, качуу, сурак ж. б. сыяктуу көңүлүнө туман түшүрүп, көкүрөгүн уулаган жагдайлар Казыбектен айланчыктап кетпей коет. Акын өзү:

«Биринчи мартта биз кеттик
Уйсилит болуп айдалып»⁷⁻

«Ат-Башы ата, бооруна,
Алда кандай сыйбадык,
Карыплыктан ошентип,
Кара жанды кыйнадык,
Миң тогуз жүз жигирма
Тогузунчу жылында,
Бай, манап деп тандалып,
Маалым болдук кылымга,
Кимдер кимди аясын.
Кирип келсе ыгына
Буйрук менен кез болдук,
Бул өңдөнгөн кыйынга,
Кармаган-туткан дүйнөдөн,
Калбады бирөө ырымга,
Кантелик Алла тагдыры
Калемде бүткөн чыгымга!»⁸⁻

деп айткандай, 1929-жылдын мартында, бай, манаптарды тап катары жоюу жөнүндөгү тоталитардык бийлик режимине ылайык Казыбек ата-энеси, тууган-уругу менен бирге Орунбургка сүргүнгө айдалат. Көкүрөгүндө ыры, колунда калем бар Казыбек ошол сүргүн жолундагы машакаттуу азап күндөрдү:

«Араба менен калдырап,
Айнектей көз жалдырап,
Айдап чыкты орустар.
Аркабызда балдырап.
Кандай болот алым» деп
Карап турдук жалдырап,
Карыплык башка түшкөндө
Калат экен алсырап»⁹⁻

деп Ат-Башы, Нарындан айдап чыккандагы абалын айтса, Бишкектеги поюзга салгандан кийинкисин:

«Мусапырлык жолунда
Муңдуулар ыйлап эчкирип,
Күнү-түнү он күндө,
Түгөтө албай эригип,
От-араба мингенден,
Ошончолук зеригип.
Көрбөгөндөр байыздын,
Көп турарын биле албай,
Тура калса жүгүрөт
Түшпө десең тил албай,
Ашыгып берсе избону
Абышка кемпир мине албай,
Аксак-чолок алсыздар,
Артта калды кире албай...»¹⁰

дегендей саптар менен сүрөткө түшүргөн ыр кертимдери, көзүңдү азгырып, көңүлүңдү тарыткан созулган эпизоддор көп. Айдоо, сүргүн ырларын улуу Токтогулдан кийин, тагдыр буйруп, пешенесине туш келген турмуштан улам уланткан, көп жеринен кошумчалаган Казыбек экенинде талаш жок. Салижан Жигитов туура белгилегендей: «Казыбектин ырчылык делебеси сүргүндө жүргөндө, абакта жаткан маалында, ошондой эле, качып-бозуп жүргөн кезинде күч алган. Андай учурда ал баш-оту менен ыр жазууга киришип, алардын жаралып элге жетип турушу үчүн атайылап кам көргөн»¹¹. Ушуну менен кошо окумуштуунун «Белгилүү эмеспи: акындык өнөрдү кесип кылуу бай-манаптардын чөйрөсүндө ардана турган, пас иш катары бааланган. Дөөлөттүү бүлөнүн тукуму болгондуктан Казыбек үчүн ыр чыгаруу тек бир эриккенде эрмек кылар гана иш болгон. Ошол себептен ал ырчылык өнөрдүн бийик сересине көтөрүлүп чыга алган эмес. Тек дилетант бойдон айылдык жамакчы абалында калган» – деген жыйынтыгында да чындыктын үлүшү бар. Муну ырчынын өмүрлүк жары да «Ырчы» деп даңкы элге тараган, кыялжоругу кыз-келиндин көзүн кызарткан жарым болсочу!» дегендей, төгөрөгү төп келген бул жигитке мен да тиги-

бу деген жокмун. Ийиндүү, шыңга бойлуу, өңү карасур, көзү капкара, мурду кырдач, даана байкалган коюу каштуу муруттуу, келбет-сыны келишкен, сөзү орундуу, таамай ырчы, чынында, бир көргөндө жакты. Элдин суроосу боюнча анда-санда ырдап, учуру келгенде сүйлөп отурду»¹² – деп, Токтогулдай топко кирсе таң атканча тынбай ырдаган, Сагымбайдай «Манасты» жумалап айткан, же Молдо Нияздай бүт өмүр-күнүн жазууга арнап, атайылап бир нече кол китептер жасап Орто Азия, Кытайга чейин тараткандай деңгээлге жетпегендигин, анда-санда гана суроого жараша ырдап коюп отурганын белгилеп, ырастайт.

Бирок ошого карабастан С. Жигитовдун жогоруда аталган макаласындагы «Казыбектин көптөгөн ыр саптары жаңы заманга, большевиктерге, кызылдарга каршы шакардай кайнаган каарга, жексурдай жек көргөн сезимге чыланган. Ачуусуна ууккан жамакчы революциячыл күчтөрдү жаманттылап асылганда эч нерседен кайра тартпаган, ушундан улам ал ырларын кадыресе поэтикалык түр-түспөлгө келтиргенге да чамасы келген эмес» – деп Казыбектин казалдарынын жалпы духун «асылуу», «каргап-шилөө» дегендей мүнөзгө оодуруп, поэтикалык кудуреттин чабал жамакчынын деңгээлине түшүрүп жибергенин акынды паска урган бир жактуу пикир катары карашыбыз керек.

Казыбек «Өлгөнгө чейин жазаны өз мойнуна тарттырган» дегендей, ошол тоталитардык бийликтин согуп турган кан тамырынын уюлдуу жерин таап көрсөтүп, күнүмдүк жүргүзгөн саясатындагы көлөкөлүү жактарын тайманбай айтканына карабастан «жашасын жолдош Сталин, Жалпыга күчүн зарп кылган» деп Сталинди:

«Маркстын жолун колдонуп,
Максатын ишке ашырган,
Жол башчыбыз – Ленин,
Жолдош Ульянов акылман» –

деп ошол өзүн соттоп аткан заманды жараткандардын башында турган В. И. Ленинди мактап, «Саясатка туура эмес, законсуз ырлар жазылган» деп өз «күнөөсүн» мойнуна алган учурлары да бар¹³, окумуштуу ушул жактарын да

кош бирдикте карап, анан жыйынтык чыгарганда болмок. Ырларынын куюлуша келген музыкалык туюмдуулугу, көркөмдүк бийиктиги жагынан караганда деле өзү туулуп өскөн айланасындагы Тоголок Молдо, Боогачы, Калыктарды өз баасындагы ырчы деп алып, Казыбекти жамакчынын деңгээлине түшүрүп салганыбыз адилетсиздик болоорун казалчынын ырлары менен тереңирээк тааныш болгондор тана албайт.

Оренбургка барган соң, алты ай өткөндөн кийин, казалчынын Ажар деген бир апасына (Маматимин эки аялын кошо ала кеткен) Ат-Башыга кетүүгө руксат берилет, бир жыл толгондон кийин Казыбек да кайтып келген деп айтылат. Бирок, Оренбургдан берилген уруксат жөнүндө ар түрдүү пикирлер бар. Маселен, казалчынын жесири Зуурабүбү: «Казыбек ырдаса, ыры, сүйлөсө сөзү менен да ал жерде кадырын түшүргөн жок. Көптөгөн адамдар колун-мөөрүн басып, Маскөөгө арыз жазышып, Казыбекти айдактан бошотуу жөнүндө суранышты. Атага бала байланбайт, Казыбек эч нерсе жасаган эмес, күнөөсү жок. Тогуз жыл бий болгону үчүн Мамбетимин да күнөөлөнбөйт. Ар ким аракетине, мээнетине, багына жараша байыган» дешип, бизди жөнөтүшмөк болушту... Бизди узатып кары-жаш турду. Почта ташыган поюзга (тез жүрүүчү) түштүк... Бишкекке жол тарттык. Орунборго бараткандагыга караганда келатканда тез жеттик»¹⁴ – десе, Казыбектин казалдарын көп жылдар бою иликтеп, топтоп жүргөн Болотбек Исабеков: «Бир жыл толгондон кийин Казыбекти аялы менен Оренбургдан элине кетүүгө НКВД уруксат берет, бирок колуна кутулду деген кагаз берилбейт»¹⁵ деп НКВД өзү бошоткондугуна чейин тастыктап берет. Ал эми «1988-жылы партиянын Борбордук Комитети партиялык, административдик органдарда иштеген бир катар кызматкерлерди (арасында мен да бармын) Ат-Башы, Ак-Талаа райондоруна жиберди. Биздин алдыбызга мындай милдет коюлду: Отузунчу жылдарда Совет бийлигине каршы колуна курал алып күрөшкөн басмачы. А. Жаамбаевдин бандасында активдүү роль ойногон Казыбек Мамбетиминовдун антисоветтик ырлары эл арасында таратыла баштаптыр,

ошого жол бербөө керек, кимдер таратып жатат – алар менен сүйлөшүү керек. Мына ушундай милдет коюлду»¹⁶– деп жазып, өзү ошол коюлган милдеттерди аткарууга кошо барып аткан, ошол учурдагы КГБнын (Мамлекеттик Коопсуздук Комитетинин) бөлүм башчысы, белгилүү сынчы жана котормочу Аман Токтогулов «... 1928-жылы кулакка тартылып, Орунборго айдалыптыр. 1931-жылы аяктан качып баса бериптир»¹⁷– деп качып келгендигин баса белгилейт. Салижан Жигитов болсо: «1928-жылы кулакка тартылып (Казыбекти айтып атат. – О. С.) Оренбург областына сүргүнгө айдалган. Кийин туулган жерине жашырын качып келип, А.Жаанбаевдин бандасына өтөт»¹⁸– деп А. Токтогуловдун оюна төп пикирди бышыктайт. Бошотулгандыгы тууралуу кагазы жок келгенине, бардык документтер колунда турган айрыкча КГБнын подполковниги А. Токтогуловдун кесе айткан жыйынтыгына караганда Казыбектин закондуу түрдө бошонуп келгенине караганда бейуруксат баса бергени чындыкка жакын болуп турат. Бирок, уруксат менен келдиби, уруксатсыз келдиби, экөө тең эле жазыксыз айдалган (ушинтип эле айтканыбыз туура го) Казыбектин аброюна көлөкө түшүрбөйт.

1931-жылы Оренбургдан келген Казыбек ошо тушта Кытайга кетүүгө үгүттөп аткан Ат-Башынын ири манаптарынын бири Абдылда Жаамбай уулуна кошулду. Кытайга өтүп кетип, чек араны бузуп, миңдеген малдарды айдап кетип аткан Абдылда Жаамбай уулу менен кошо 1934-жылы Каракол чек ара комендатурасынын отряды тарабынан колго түшөт. 1935-жылы июнь айында (А. Токтогулов менен С. Жигитовдун маалыматына таянып атабыз) сот болуп, атууга өкүм чыгып, ошол эле жылдын сентябрында СССР Жогорку Сотунун Аскер коллегиясы атуу жазасын өзгөртүп, 10 жыл абак менен алмаштырат, аягында абакта жүрүп каза болот.

Казыбектин каза болушу туурасында да ар түрдүү көз караштар бар: айрымдар Казыбек он жылдык түрмө мөөнөтүнүн 5 жылын өтөгөн соң бошотулуп, 1943-жылы үйүнө келаткан жолдо Мурза-Акеде өлгөн десе (Исабеков Болотбек)¹⁹, экинчи бирөөлөр 1936-жылдары түрмөдө өлгөн-

дүгүн белгилешет (А. Токтогулов, С. Жигитов, Нураалы Айсаракун уулу)²⁰, экөөнө тең кошулаарын же кошулбасын билбегендер да бар (К. Эдилбаев)²¹. Түрмөдө бирге жаткан Ак-Талаа районунун Тоголок Молдо айлында жашоочу (1976-жылы 74 жаштагы) Арабай²², Тянь-Шань районундагы Кызыл-Жылдыз айлында жашаган эмгек ветераны Макеев Төлөмүш²³ аксакалдардын айтуусуна ишенип, Казыбектин өмүрүнүн өтүү диалектисине, логикалык жыйынтыгына көз чаптырсак ошол 1936-жылы түрмөдө каза тапканы чындыкка ылайыктуу келет.

Казыбек кат таанып казалдарын өзү жаза билген жазгыч акындардын тизмесине кирет. Тилекке каршы, Молдо Кылыч сыяктуу эле, өз кол тамгасы түшүрүлгөн казалдарынын тексти же башка формада жазылган каттарынын болгондугу бизге маалым эмес. Академиянын фондусундагы тексттердин бардыгын башка бирөөлөр жазып өткөргөн. Буга карап, «Кат тааныганы менен өз ойлорун кагазга түшүргөн эмес го» десең, казалдарынан, айылына жиберген каттарынан бери өзү жазгандыгы туурасында тынбай кайталап отурат. Маселен, Найманбаев Мукаш өткөргөн «Арманым» деген казалында Казыбек:

«Кат жазып кабар билдирем,

Калкым бир капа болбосун» –

деп кат жазып атканын кабарласа, ошондон кийин эле

«Ысык-Көл менен Тянь-Шань

Ыр кылып жазам бияктан» –

деп ошол катын ыр менен жазганын баса белгилеп өтөт²⁴. Ушундай маанидеги факты 1227 саптан турган (жазып өткөргөн кишиси белгисиз) бир текстте мындайча кайталанат:

«Жаздым салам кат менен,

Жалындуу эпкин жел менен»²⁵.

Дагы бир текстте:

«Баян кылып жазамын,

Башка келген балааны,

Арам пикир душмандар,

Ар ким кылат жалааны»²⁶ –

деп андан ары тереңдеп, өз башына түшкөн адилетсиздикти, ошол учурдун капсалаңдуу күндөрүн жазуу жүзүндө

баян этээрин айтат. Ал Тянь-Шань районундагы Орто-Нура кыштагында жашоочу Кадыракунов Мүсүракундан 1980-жылы жазылып алынган материалдагы:

«Кайгылуу болгон эл үчүн,
Кагаз жаздым жаңыдан»²⁷.

же:

«Саясатка туура эмес,
Законсуз ырлар жазылган»²⁸ –

деген саптар менен ого бетер бекемделип турат.

Жумгал районундагы «Жаңы-Арык» айыл кеңешинен 1965-жылы жазылып алынган текстте Казыбек:

«Казал кылып мен жаздым,
Калк чогулуп сындагын
Катасы болсо сөзүмдүн,
Кары-жашын ылгагын»²⁹ –

деп, казалдарын да жазуу жүзүнө түшүргөнүн айтса, арап тамгасындагы 89-инвентарда ошол казалдарын «Кийинкиге бир нуска китеп кылып бере»³⁰ тургандыгына чейин билдирет.

Жогоруда мисалга тартылган саптарды окуп чыккан соң Казыбек казалчынын кат тааныганына, казалдарын кагазга түшүргөнүнө, а түгүл китеп кылып берем деген ниетине таптакыр күмөн санай албайбыз. Демек, Казыбек Мамбетимин уулун жазгыч жана төкмө акын катары карасак туура болот.

Биз Казыбек казалдарынын негизи, изилдөө, китеп түзүү иштеринин объектиси кылып алган, Жусубалиев Бугучу арап тамгасында жазып тапшырган, үч казалдан турган, материалга көз чаптырганыбызда а дегенден эле Чыгыштын салттуу поэзиясына мүнөздүү болгон дүйнө, өмүр, өлүм жөнүндөгү философия менен башталып, негизинен бул жарыктык өтмө дүйнө экендигин, ар кандай жандуу нерсенин туулушу менен кошо эле өлүмү болоору туурасында узак ыр айтылат. Алгач «Жалгыз өзүң улуксуң, Жаныңда жок шеригиң» – деп Алланын бирлиги (жалгыздыгы), бул дүйнөнү жалгыз жараткандыгы, анын ичинен Адам атаны биринчи бинаага келтирип, анын кабыргасынан Ава энени жараткандыгы туурасында айта келип:

«Омор, Осмон-Чарияр –
Абубакир, Аалылар,
Мындай асыл баары өткөн,
Отуз үч миң сааба
Олуялар дагы өткөн,
Таажысы бар башында
Так Сулайман дагы өткөн»³¹ –

дегендей саптар менен Язулжалал, Закирия, Ибраим, Мухаммет сыяктуу бир нече пайгамбарлар да бул дүйнөдөн өткөнүн санап чыгат. Мындай ыкмада ыр токуган чыгаан эл акындары Кудуанын кудуретин, Мухамметтин даанышмандыгын, өмүрдүн чектүүлүгүн айтып отуруп, аягында, негизинен наркы дүйнөгө баруу камылгасын көрүүгө, башкача айтканда бул жалганда таза, так жүрүп, дин талабын ыйык аткарууга чакырат. О дүйнөнүн бейишин даңазалоо салтын аткарышат.

Казыбек да ошол жолду улантуу менен өзүнүн жазыксыз айдалгандыгын белгилеп, андан кутулууга казалда саналып өтүлгөн пайгамбарлардын медет кылышын, башкача айтканда жардам беришин өтүнөт. Түшүнүктүү болсун үчүн эки-үч мисал тарта кетели:

Азирети Кызыр пайгамбар,
Артыңда кырк чилтендер
Тиер бекен жардамың?
Тилеги жетсе пенденин
Эр Бабедин шайыктар,
Пирим медет кылбасаң,
Бир тыйынча пайда жок,
Миң түнү менен ырдамсам,
Кудай сүйгөн жан үчүн,
Курбан болгон Ак үчүн
Иса, Ысмайыл байгамбар,
Жалбарамын ал үчүн.
Эки шейит эр бала
Имамлардын каны үчүн,
Кадыр Алла, бер медет
Карыптардын алы үчүн?!³² –

дегендей саптар менен башына түшкөн балаадан алардын куткарып калышын суранат. Ушинтип, өз өтүнүчүн бил-

дирип, абактан азат болушун тилөө менен өзүнө жана өзүнө окшогондорго кайрат берип, Азирети Жунус, Азирети Айып пайгамбарлардын көргөн күндөрүн айта келип, сабырдуу жана чыдамдуу болууга чакырат:

«Азирети Айыпты
Үч жыл курт жеп айыкты.
Азап тартып ан үчүн
Алда канча зарыкты,
Жармашып курт жабылды,
Жаратканга жалынды.
Миң жеринен тешилип,
Мүңкүр болуп сабылды.
Калбырлап курт жегенде
Катуу тарткан жабырды.
Ал ошончо балаага
Айып кылган сабырды»³³ –

деп, Азирети Айыптын ооруга туруштук берип, сабырдуулук менен жеңип чыкканын айтса, Жунус пайгамбардын балыктын ичинде (абакта жаткандай эле кеп) кырк күн жатып кутулуп чыкканына

Баян кылып азыраак
Баштан өткөн жумушту
Бир кудайдын амири
Балык жуткан Жунусту.
Кырк күн балык ичинде
Кылды насип турушту.
Жараткан өзүң билесиң
Жакшы-жаман кылышты.
Залал жетпей ошондон
Сак-саламат бошонгон»³⁴–

деп, абакта жаткандай мүнөз (түс) берип, дагы эле сабырдуулук, чыдамдуулук болсо, мындай тарткылыктан акыры бир күн кутулуп чыгууга боло тургандыгын ишендирет. Андан ары ушундай эле мотив Азирети Жусуп байгамбар агасына кул болуп, базарда сатылып жети жыл зынданда жатып чыкканына параллель катары «Өз журтуман айрылып, Орунборду жай кылып» жатам,

«Кудурети улук Зулжалал
Куткарып мындан алабы?

Азаттыкка жетсем деп
Ар бенденин талабы»³⁵–

дегендей ниетин айтат, ушундан алган инерция менен бул казал андан ары абактагы абал, ага качан жана кандайча келгендиги, жолдогу азап-тозоктор, тууган жерге болгон сагынуу ж. б. жөнүндө айтылып отурат.

Казыбектин өтмө дүйнө жөнүндөгү ыр кайрыктары байыркы Чыгыш акындарынан тартып диний эрежелерди жакшы билген, китеп дүйнөсүнөн кабары бар кыргыз акындарына чейинки жолду басып өткөнү көрүнөт. Ошолордун бири Нурмолдо «Абалипта ким өткөн?» – деген суроону коюп:

«Азирети Муса өткөн.
Асманга чыгып Ыса өткөн.
Азирети Ыдырыс
Тирүү өткөн дүйнөдөн.
«Тү!» дегениң түкүрүк,
Арам өлгөн макүрүк»
Айтып өткөн Маширүп.
Садыбакас олуя
Даңгел өткөн дүйнөдөн.
Азирети Аалы шер
Дарчыларга пир болуп
Балбан өткөн дүйнөдөн». –

деп келип, «Бу дүйнөдөн ким өткөн?» деген суроону дагы бир жолу коюп,

«Мухаммет өткөн дүйнөдөн,
Парзант үчүн жар жыглап,
Ибраим өткөн дүйнөдөн.
Кудаанын ысык пандасы
Ысамайыл өткөн дүйнөдөн,
Адам ата кезинде
Өлгөн өлүм эмеспи.
Пенде затка бул мурас
Калган өлүм эмеспи.
Азирети Ну дагы
Алган өлүм эмеспи...»–

деп улантып отурат. Казыбектеги Жунус байгамбардын балыктын ичинде кырк күн жатып чыккандыгы жөнүндө-

гү үзүм эбаккы Нурмолдодо да ошондой эле саптар менен берилет, бир гана айырмасы Нурмолдодо балык «лаан» деп берилип, Жунусту жуткан лаанди Жунус менен кошо андан зор лаан (балык) жуткандыгы, ошол кабатташкан лаандардын ичинде байгамбар кырк күн жатып чыккандыгы туурасында айтылат:

Дарыяны бойлогон,
Даарат алып ойногон,
Азирети Жунусту
Лаан жуткан эмеспи,
Ал лаанды йам кетте лаак
Дагын жуткан эмеспи.
Эки лаандын ичинде
Кырк күн даада олтуруп,
Жунус чыккан эмеспи.
Бир кудаанын бирлигин
Билип чыккан эмеспи.
Тагдырына тен коюп
Күлүп чыккан эмеспи.

Мындагы «даа» деген сөз диний «тилде»: адам өлгөн соң, анын күйүмдүү, билимдүү (диний окумалдуулугу айтылып атат) жакын кишиси болсо кырк күн бою көшөгөнүн артында отуруп алып, куран түшүрүп чыгат. Бул диний салт ошол Жунус пайгамбардан калган болушу да ыктымал.

Кыргыз поэзиясын аралап келаткан өтмө дүйнө жөнүндөгү философия XIX кылымдын башында туулуп (1823–1898), аягында дүйнө салган Молдо Нияздын кол жазмаларында да кеңири орун алган. Бир жаратуунун мындай ыкмасы ага жеткенде Казыбек Нурмолдо, Токтогул, Жеңижоктордун замандаш ырчылары ырдагандай өткөн чак формасында эмес, келер чак түрүндө айтылганы көрүнөт:

Насибаси үзүлсө,
Тактан тайып хан кетет.
Аргымактан жал кетет.
Адамзат бирдей турабы
Айдап жүргөн мал кетет.
Азирейил алганда

Кыяматтын эшиги
Гөрүстөн карап таң кетет»³⁶.

Жусубалиев Бугучу тапшырган – Казыбектин казалдарын иликтөөдө негиз кылып алган бул тексти башка информаторлор өткөргөн тексттерге салыштырып көргөндө казалчынын башынан өткөн окуялардын бир тобун сыйдырып, көркөмдүгү, мазмуну жагынан да башкалардан калышпагандыгына карабастан айрым окуялар, деталдар башка тексттерде кыска берилсе, мында жайылып жазылган же тескерисинче башка информаторлордун материалдарында байыраак келип, Бугучу Жусубалиевдикине бешалты гана сапта айтылып калган жерлери бар. Кыскасы, жазылып алынган материалдарды окуй келгенде тема-темага бөлүнүп көчүрүлбөстөн өтө эле аралашып кеткендиги көрүнөт. Ошонун эсебинен Казыбектин ырлары өтө көптөй көрүнүп, изилдөөчүлөрдү да, окурмандарды да машакатка салат. Бир эле казалынан ар ким жазып алган бир нече көчүрмөлөр бар. Алардын айрым сөздөрү же саптары гана ашык же кем болбосо, негизинен бирдей. Кээ бирөөлөр ар башка казалдардан чарпып үйрөнүп (жаттап) алгандарын бириктире жазып, фондуга өткөрүп кое беришкен. Ошондуктан Казыбекке тиешелүү деген кол жазмалардын жагдайын конкреттүү түрдө көрсөтө кетиш үчүн бир нече информаторлордун өткөргөн тексттерин таблицада чагылдырса, даана көрүнмөк. Ошол таблицаларда чагылдырылган фактылар Казыбектин казалдары эл арасына кандайча тараган картинасын көрсөтүп, айрым жыйынтыктарды айтууга шарт түзмөк.

Казыбектин казалдарын көп жылдар бою жыйнап, өз мүмкүнчүлүгүнө жараша иликтеп келген Исабеков Болотбектин Академиянын алдындагы Кол жазмалар фондусунда машинкада 481 беттен турган 5 томдуу кол жазмасы бар. Анын 27 беттен турган сөз башында: «Китепти жазып чыгууда (аталган 5 томдуу кол жазмасын айтып атап – О. С.) мага кыйын болгону кайта-кайта которуштуруп жазуу, кайсы куплет, кайсы куплет менен окшоштугун келтирүү, мына ушул өтө кыйын болду, мен Казыбектин ырына 0,1% гана коштум», «...чарчабай китептин ырын жыйынтыктап, «оңдоп, бир сызыкка салып...» «Өз колу

менен жазганын таба албадым» деген жерлери бар. Ушундай «коштум», «оңдодум» деген сөздөрүнөн улам Б. Исабеков өткөргөн тексттерди бул иликтөөбүздө пайдаланган жокпуз. Элдик оозеки чыгармаларды же көзү жок ырчылардын чыгармаларын жыйнаганда, китеп кылып чыгарганда адаттан тыш кийлигишүү, оңдоо элге же ошол ырчыга астыртан жасаган кыянатчылыкка барабар деп түшүнсө да болот. Ушундай ээн баштыктар айрым авторлордун аброюна шек туудуруп, өз ыргагы менен жашап келаткан элдик чыгармаларды мүдүрүлтүп, какатып-чакатып койгон учурлар кийинки кездерде көбөйүп бараткансыйт. Эки сабы же эки сөзү түшүп же кошулуп калган ошол тексттерди китепке жамырата кийире берүү ар кандай мыкты акындын аброюн паска ураары анык. Ошондуктан Казыбек Маматимин уулунун казалдары топтолгон жазмаларды китеп кылып чыгарууга Нуралы Айсаракун уулунча же «Ала-Тоо» журналынын кызматкерлеринче³⁷ пашкалактап чүргөй салбастан, казалдардын жазылган орундарына, даталарына карата хронологиялык тартипте жик-жигине ажыратып, тема, мазмунуна жараша бөлүштүрүп, ашыкча, автордон сырткарылар тарабынан кошулган саман-топондорун алып салгандан соң анан окурмандарга сунуштоо туура болот.

Кыргыз адабиятына Токтогулдун туткун ырларынан кийинки абак поэзиясын кошкон, теги биз мектеп парталарынан тарта окуп, үйрөнүп келген Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы баштаган эл ырчыларынан өзгөчөлөнүп, эзүүчү таптын өкүлү катары бааланып, сөзгө илинбей, «унутулуп» келгендердин бири Казыбек казалчы Мамбетимин уулу болуп саналат. Тоталитаризмдин заманында, тагдыры татаал, өмүрү трагедиялуу өтүп, каза болгондон кийин да демократиянын эркин шамалы жүргөнчө, ондогон жылдар бою атын атоого, ырын жарыя айтууга тыйуу салынып, атүгүл Мамлекеттик Коопсуздук комитетинин кызматкери, белгилүү котормочу, сынчы Аман Токтогулов айткандай ошол Комитеттин бир топ адамдарына: «Отузунчу жылдарда Совет бийлигине каршы колуна курал алып күрөшкөн басмасы А. Жаамбаевдин бандасында активдүү роль ойногон Казыбек Мамбетиминовдун антисоветтик ырлары эл ара-

сында таратыла баштаптыр, ошого жол бербөө керек, кимдер таратып жатат, алар менен сүйлөшүү керек»³⁸ – деген милдет коюлуп, кол жазмаларын тинтиген, аны сактаган адамдардан тартып алып, өздөрүнө сурак жүргүзүлгөнүнө карабастан казалчынын орошон поэзиясынын орчундуу бөлүгү эл эсинде сакталып, айрым адамдардын дептерлеринде жазылып калыптыр. «Алтынды дат баспайт» дегендей Казыбек казалчыдай нукура таланттын мурастарын ондогон жылдар бою өз алдынча жыйнап жүргөн Болотбек Исабековдой «фанатиктер» да (жакшы мааниде) эл арасынан чыгаары закондуу көрүнүш эмеспи. Эмки милдет казалчынын мурастарын жолдон кошулган чөп-чарынан арылтып, үзүлгөнүн улап, бузулганын курап калайыкка кайрып берүүдө, элге жеткире айтууда турат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Бугучу Жусубалиев өткөргөн арап тамгасындагы материалдан. Академиянын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 29.

² Инв. № 89. 58-бет.

³ 1965-жылы студент Кулубаев Жумгал районуна караштуу Жаңы-Арык айыл кеңешиндеги «Совет» колхозунан жазып алган материалдан. (Аны фондуга 1969-жылы Ш. Үмөталиев өткөргөн). Инв. № 88. 76-бет.

⁴ Ошондо. 85-бет.

⁵ Жазып өткөргөн киши белгисиз, машинкага басылган.

⁶ Дөлөев Ө. Казыбегим кайрылбаган каркыра//Кыргызстан маданияты. – 1991. – 31-окт.; – 7-ноябрь.

⁷ Инв. № 89. 9-бет.

⁸ Ошондо. 11-бет.

⁹ Ошондо. 12–13-беттер.

¹⁰ Ошондо. 14-бет.

¹¹ Жигитов С. Бакыбат дабыштар, жансыз жаңырыктар//Советтик Кыргызстан. – 1987. – 13-май.

¹² Казыбегим кайрылбаган каркыра//Кыргызстан маданияты. 1991. – 31-окт.

¹³ Инв. № 88. 94-бет.

¹⁴ Дөлөев Ө. Казыбегим кайрылбаган каркыра//Кыргыз маданияты.– 1991. – 31-окт.

¹⁵ *Исабеков Б.* Мен уккан Казыбек//Ала-Тоо, – 1991. – № 4. 65–69-беттер.

¹⁶ *Токтогулов А.* Казалдар//Ала-Тоо. – 1991. – № 4. 58-бет.

¹⁷ Ошондо.

¹⁸ *Жигитов С.* Бакыбат дабыштар, жансыз жаңырыктар// Советтик Кыргызстан. – 1987. – 13-май.

¹⁹ Академиянын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 146. I том.

²⁰ *Токтогулов А.* Казалдар // Ала-Тоо. – 1991. – № 4. 58-бет; *Жигитов С.* Бакыбат дабыштар, жансыз жаңырыктар // Советтик Кыргызстан. – 1987. – 13-май; *Айсаракун уулу Н. Кириш сөз.* – Китепте: Казыбек Мамбетемин уулу. Казалдар. – Бишкек: Учкун, 1991. 7–8-беттер.

²¹ *Эдилбаев К.* Өткөрдүм баштан касирет. – Китепте: Калыгул. Казыбек. Казалдар. – Бишкек, 1992. 131–134-беттер.

²² *Айсаракун уулу Н.* Жогоруда аталган китептин Кириш сөзүндө.

²³ *Эдилбаев К.* Жогоруда аталган китептин «Өткөрдүм баштан касирет» аттуу аяккы сөзүндө.

²⁴ Инв. № 88. 149-бет.

²⁵ Инв. № 91. 245-бет.

²⁶ Инв. № 88. 72-бет.

²⁷ Инв. № 88. 92-бет.

²⁸ Ошондо. 94-бет.

²⁹ Ошондо. 74-бет.

³⁰ Инв. № 89. 39-бет.

³¹ Ошондо. 1-бет.

³² Ошондо. 2-бет.

³³ Ошондо. 3-бет.

³⁴ Ошондо. 3-бет.

³⁵ Ошондо. 4-бет.

³⁶ *Молдо Нияз.* Инв. № 429 (Биринчи кол китеп, 14–15-беттерде).

³⁷ *Казыбек Мамбетемин уулу.* Казалдар (ырлар). Түзгөн Нуралы *Айсаракун уулу.* – Бишкек: Учкун, 1991. Калыгул, *Казыбек.* Казалдар/Түзгөндөр: *Ш. Үмөталиев, К. Эдилбаев. Т. Абдилов.* – Б., 1992.

³⁸ *Токтогулов А.* Казалдар//Ала-тоо – 1991. – № 4. 58–59-беттер.

АБДРАШИТ БЕРДИБАЕВ

(1916–1980)

Абдрашит Бердибаев кыргыз адабий искусствобузда, анын ичинде поэзия дүйнөсүндө, ошондой эле ырчылык, комузчулук, акындык өнөрү менен кыргыз маданиятына өз салымын кошкон кыргыз элинин таланттуу уулдарынын бири болгон. Мурда кийин бул инсандын чыгармачылык өмүр жолуна атайын иликтөө болбогону менен анын өмүр таржымалы чыгармачылык өнөрканасы тууралуу азын-оолак маалымат «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» аттуу көлөмдүү жыйнакта алгылыктуу сөзгө алынгандыгын белгилей кетүү жөндүү. «Очеркте...» көп кырдуу талант ээсинин жалпы чыгармачылыгына кайрылуу менен анын өнөрүнө бөтөнчө көз караш ыйгаруу керек экени эскерилет. Анткени, ымыркай бала кезинен эки көздөн ажыраган тубаса талант болочок акындын чыгармалары кимди болсо кайдыгер калтырбаганы буга далил иретинде көргөзүлмөкчү.

Акындын жалпы эле чыгармачылык өнөрканасына серп салганыбызда, анын ички көйгөйүнөн оргуп чыккан турмуштук реалдуулукта кездешүүчү ар кандай кырдаал, мезгилдин талабына жараша чыккан ыр дүйнөсү менен таанышабыз. Адамдагы асыл сапатты, өмүрдүн баалуулугун жана ак эмгектен көгөрүү, калыс болуу өңдүү тематикадагы ар кыл идеянын негизинде өнүгүп чыккан чыгармаларынын бар экенине күбө болобуз.

Өзгөчө адамдын ички көйгөйүндөгү татаал көрүнүштөрдү, орду толбогон кем дүйнөнү бөтөнчө сезимталдык менен баяндайт. Жашоодо жарыктыктан ажырап, тунжураган караңгылык чөйрөдө жашоо тагдырына туш болсо да, акындын эрктүүлүгү, күчтүүлүгү сезилет.

Акындын өзүнүн эскерүүлөрүнө караганда адегенде домбра чала коюп, ага үн кошуп созолоно ырдап жүрүп, өзүнүн айлана-чөйрөдөгү айылдаштарына таанымал боло баштаган.

Ал эми чыныгы чыгармачылык чыйыр жолу Калык акындын шакирти Сары Кунандын таасиринен деп билет. Табиятынан ырга, күүгө дегеле өнөргө жакын адамдын чыгармачылыгынын өсүшүнө, көз карашынын кеңейишине тигил же бул себептер менен өзүнөн мурунку өнөрлүү адамдардын өрнөгү тийип, түрткү берип келгени биз үчүн тааныш көрүнүш. Эки көзү көрбөсө да ошол мезгилде чыгып турган мезгилсиз басма сөз беттеринен Осмонкул, Калык, Алымкул өңдүү залкар адамдардын өнөрүнө тамшанып, чыгармаларын кайра-кайра окутуп угуучу экен.

Алгачкы жолку Осмонкул менен жолугушуусу акын үчүн өмүрүндөгү эң бактылуу окуялардан болгон. 1940-жылы Абдрашиттердин айылына жоон топ артистер менен келип концерт беришет. Концертти Осмонкул өзү ачат. Мурда кийин акын жөнүндө, анын чыгармалары жөнүндө маалыматы болсо да, бул жолку жолугушуу башкача эле. Бирдан сырткары, акындын чыгармалары республиканын аймагындагы газета беттеринен жарык көрүп калган учуру болот.

Осмонкул менен бетме-бет жүз көрүшкөнү 1943-жылы Кызыл-Дыйкан колхозунун төрагасынын үйүндө болот. Бул жолу эски таанышындай кучак жая көрүшүп, ыр менен учурашууга даайт. Чоң акындын сынына толуу, ал кишиден сөз угуунун өзү акынды бир топ толкундатат.

Осмонкул да ушул кырдаалды алдыртан сезип, өнөргө шыктуулугун, идиреги бар экенин баамдап, колуна комузун алып күүлөп калат. Бир башында эки көзү азиз болсо да эл оозуна алынып, өнөр аркасынан көгөргөн Чөжө акынды мисалга алып келип Абдрашиттин көңүлүн көтөрүп жылуу пикирин билдирет. Ошол күндөн тартып Абдрашит замандын бир топ залкар адамдары менен таанышуу, алар менен кийин чогуу иштешүү бактысына туш болот.

Бирчы болуу үчүн анын купуя сырларын, техникасын үйрөнүү өзүнчө түйшүктүү нерсе экени жалпыга маалым.

Абдрашит Бердибаев эл алдына артист катары ырдап чыкканга чейин ушул процессти башынан кечирет. Улам жаңы нерсеге умтулуусу, тынымсыз изденген эмгекчилдиги менен мактоого арзырлык ийгиликтерге жетишет. Ырды жаратууда анын мазмуну, идеясы негизги нерсе болсо, обон жаратып аны ийине жеткирип ырдоонун өзү акын үчүн чоң жоопкерчиликтей туюлган. Бул жагынан акын өзүнүн чыгармачылыгына дайыма сын көз менен кароону адатка айландырган.

Экинчи жолу Осмонкулга жолукканында он күн чама-сында анын жанында жүрүп, тарбиясын алат. Акын менен бирге жүргөн обончу Жумамүдүн Шералиев, төкмө акын Ысмайыл Борончиев, комузчу Шекербек Шеркулов өңдүү белгилүү инсандар менен жакындан таанышып, чыгармачылык базасын чыңдайт.

Бир эле убакта ыр чыгарып, ага обон жаратып, аны өзү аткарып эле тим болбостон, поэзия дүйнөсүндө ар кандай идеянын негизинде чыккан ар кыл тематиканы камтыган ырларын жаратып жүрөт. Ыр жазууда жалпы нерсени айтуу менен чектелбей, белгилүү бир объектинин негизинде иштеп жүзөгө ашырууга ушул көз караштан жазбоого дайыма аракеттенет.

Көп убакыт өтпөй Осмонкулдун чакыруусу менен филармонияга келип кирет. Ошондон тартып Абдрашит Бердибаевдин талант шыгынын ар тараптуу өнүгүшүнө толук мүмкүнчүлүк түзүлүп жазма адабиятка, поэзияга болгон ынтызарлыгы күчөйт. 1944–1953-жылдар аралыгында солист болуп иштейт.

Согуш мезгилинде тылдагы эмгекчилерге, оор, жеңил өнөр жайларынын жумушчуларына концерт берүүгө катышат. Кайра куруу мезгилинде элдин көңүлүн көтөрүп, айыл аралап мал чарбачылыгындагы, эмгек талаасындагы эмгектин өкүлдөрү менен бетме-бет жолугушуп концерттер берип жүрүшөт.

Ушул жылдары акын өзүнүн ички маданий байлыгын кеңейтип, чыгармачылык базасын бир топ чыңдаган. Радидон укканы, газет журнал, китептен алган маалыматы чыгармачылыгына зор өбөлгө болгондугун белгилей кетүү

абзел. Филармонияда иштеп жүргөн жылдары акын үчүн өмүрүндөгү эң жемиштүү, унутулгус мезгил болгон. Ошол кездеги кыргыздын маданий чөйрөсүнүн чоң агымын түзгөн Кара Молдо, Осмонкул, Калык, Саякбай, Жумамүдүн, Молдобасан, Алымкул, Ысмайыл, Шаршен сыктуу кайталангыс инсандар менен чогуу иштешип кесиптеш болду. Алардын таалим-тарбиясын, нуска кебин угуп кана тим болбостон, ырчылык өнөрдүн бир топ жагдайын үйрөнүп санат, насыят, терме үлгү ырларын кай бирин угуп өзү кабылдап жатка айтса, кай бирин окутуп же жаздырып алып үйрөнүп, аткарып да жүрдү. Кыргыз атуулдарынын адабий чыгармаларын окуу менен гана чектелбестен, ал башка улуттун өкүлдөрүнүн эмгектерин талбай окуп, түгөнгүс күл азык топтогон. Китеп аркылуу Фирдоусинин, Навоинин, Шота Руставелинин акактай күмүш тунук поэзиясы менен таанышты. Адабий ырларын зор ынтаа менен окутуп укту. Алыкул Осмоновдун ырларын угуп, «бир ыйлап, бир толкуп, бир кубанды», «бал сөзүнүн ширесин соруп, алтын сөзүнүн көркүнө суктанды», турмушту нечен түркүн элестеткен «лириканын түнөгүн» таап, жүрөгү жибиди»¹,— деп «Очеркте...» айтылгандай акын орус адабиятынын улуу поэзия чебери А. С. Пушкиндин чыгармалары менен таанышкандыгы анын поэзиясынан «сөздүн курчун, ыр жылдызын таап, таасир таалим алды»².

Чыгармачылыгындагы мындай бай маалымат акындын поэзияга болгон көз карашын дагы да тереңдетип интеллектуалдык деңгээлин көтөрүүгө өбөлгө болгодугу «Очеркте...» абдан таасын белгиленген. Өз заманындагы кырдаал шарт, учур, мезгил ошол учурда жашап өткөн ар бир акындын, жазуучунун чыгармаларында жаңырган сыяктуу, Абдрашит Бердибаев да өз убагында мезгилден калышпай ар кандай тематикадагы ырларын, поэмаларын, балладасын жаратты. Калемдеш, замандаштарынын профессионалдык адабий чөйрөнүн мыкты чеберлери болгон Алыкул Осмоновго, Темиркул Үмөталиевге, Абдрасул Токтомушевге³ арнаган портреттик чыгармаларын жазды. Акындын биринчи ырлар жыйнагы У. Абдукаимовдун баш сөзү менен 1949-жылы жарык көрөт. Мында акын, обон-

чу жана аткаруучу гана болбостон акын-жазуучу экендиги белгиленип, айрым эмоцияга берилген сентименталдуу жактары сынга алынат.

Ал эми экинчи жыйнагы «Ырлар» деген ат менен 1958-жылы басмадан жарык көрөт. Үчүнчү жыйнак адабиятчы жана сынчы окумуштуу К. Артыкбаев тарабынан баш сөз жазылып 1966-жылы «Тандалган чыгармалар» деген ат менен чыгат. Жалпы басмадан чыккан китептерин атай кетсек: «Коңгуроо» (1962-ж.), «Адамдарга ачык кат» (1969-ж.), «Даңктаймын сени, Кыргызстаным» (1973-ж.), «Тандалмалар» (1976-ж.); Орус тилинде которулган чыгармаларынан: «Я доволен» (1958-ж.), «Утренний зов» өңдүү эмгектерин киргизүүгө болот. Акын азиз болгону менен өз дүйнөсүндө теңчилик заманга, өкмөт менен партияга терең урмат көргөзүп, өз доорунун улуулугун, кеңчилигин, жыргал жашоону эргүү менен баяндайт.

Ошондой болсо да акын өз тагдырынын ачуу таалайына өкүнбөй койбойт. Өзүнө өзү кайрат берип, өз өнөрүн башкалардан кем эмес деңгээлде элине тартуулап, комуз күүсүн чертип элдин сүймөнчүлүгүнө арзыткан заманына чексиз ыраазы экенин жашырбайт.

«Мен советтик доор болбосо, советтик адам болбосо, талаада калып жок болуп кетпейт белем»⁴ деген ички көйгөйүнөн улам ачык сезилип турат.

Акын ар бир чыгарма жараткан сайын улам жаңы бир нерсени табууга болгон изденүүнүн үстүндө жашаган. Ар дайым өзүнө сын көз менен кароо акындын дилиндеги нерсе экени туюлат. Поэзия дүйнөсүндө жеке тагдырына байланышкан ыр саптарынан эли, жерин сүйгөн патриоттук духта жаралган ырлары, элдик оозеки чыгармаларды мыкты өздөштүргөндүгүнөн улам, акындын чыгармаларында арбын чагылганын байкоо кыйын эмес. Бул нерсени акын өз бетинче пайдаланууга аракеттенген, жаңыча көз карашта караган деп айтуу да орундуу.

Элдик каада-салттын сакталышы жаңы идея, түркүн тематикада өз орду менен берилип куру жалак сыйда сөз же мактоо кургак насаат болбостон, ырлардын өзөгүндө конкреттүүлүк, образдуулук бар.

Маселен, «Түшүмдө адаштым», «Үн» сыяктуу ырларын же «Ак чака», «Эне сөзү» өңдүү чыгармаларын алсак, мындагы чакан сюжеттик курум турмуш элегинде адам тагдырынын түрдүү кырдаалын камтыганын көрөбүз. Абдрашит Бердибаевдин негизги темаларынын бири турмуш, адам тагдыры, адамдык сапат, гумандуулукка, акыл эстүүлүккө арналган.

Коом үчүн, кийинки өсүп келе жаткан муундарга тарбиялык мааниси зор, турмуштагы жат көрүнүштөргө аёсуз күрөшкө үндөгөн чыгармалары да жок эмес. Мындай мүнөздөгү ырлардын тереңинде Совет доору түзүп берген туура саясат, боорукерлик эмнеге болсо да сергек мамиле жоопкерчилик керек деген идеяны камтыйт.

Акын өзү жашаган коомдун түзүлүшүнө, багытына ишенет, баалайт. Эгерде Совет өлкөсү болбой, мурдагы теңсиз заман болгондо өзүнө окшогон майып адамдардын тагдыры алда канча кейиштүү болор эле, ушул заманды түзгөн партияга ырахматын миң мертебе ыйгарат. Өзү эскерип, толкуп, ырларында эмоционалдуу белгилегендей өнөрүнүн өркүндөп өсүшүнө түздөн-түз замандаш, кесиптештери, ыраакты жакын кылган китеп дүйнөсүнө чоң маани берет:

Токомдун сурап ичип кешигинен,
Пушкинден таалим алдым сезиминен.
Аалынын, Алыкулдун, чоң Калыктын
Өйрөндүм поэзия кесибинен⁵, –
деп аларга зор урмат көргөзөт.

Жаш кезиндеги ырлары кээде сентименталдуу ой жүргүртүүнүн негизинде жаралып, кайгылуу, кейиштүү тагдырды чагылдырган менен, өзүнө-өзү кайрат, күч берген оптималдуулук кийинки чыгармаларынан ачык байкалат. Алсак, «Убадамды актаймын», «Адамдарга ачык кат», «Ленин десем» ж. б. ырларында элге кызмат кылуунун керектүүлүгүн сезүү – акындын көкүрөгүндө дайыма алдыңкы милдет катары коюлган. «Калемиме сыр» деген ырдын мазмунунан көрүнүп тургандай көкүрөгүндө толкуп ташкан ойлорун сыйдырганына күбө болобуз.

Жашоодо адам деген атым кайсы
Замандын улуу жолун сыйлабасам.

Калдым деп көз жогунан көптөн артта
Тагдырга кай бет менен доомат артам⁶.

Кай бир учурда акындын эки көзү азиз болсо да көздүү адамдай элестүү чагылдырган кыял чабытындагы ырларын окуганда тамшанбай кое албайсың.

Мисалы, «Таяк» деген ырында:

Ар күнү таягымды колума алам,
Адашпай жүрө турган жолду табам.
Кыдырып тоо, талааны эрким менен
Көңүлдүү гүл бакчалуу жерге барам.
Көркүнө ушул гүлдү салыштырып,
Тизилтип ак кагазга сайма саям.
Эрикпей ар бир сабын утур карайм,
Көркүнө көрүп туруп көз тайгылган
Окуган бул сөзүмө ишене албас,
Таягым – колумдагы өткүр калем⁷.

Өзү менен курбалдаш башка акындар сыяктуу эле, акындын чыгармачылыгы өзүнчө бир этаптуу мезгилдерди камтыганын айта кетүү абзел. Акындык ырчылыкка калыптануу, жазма адабиятка болгон кызыгуусу, өнөрүнүн өркүндөп өсүп жетилген маалы ж. б.

Кыскасы, акындын өз тагдырына байланышкан тематикадагы ырлары согуш мезгилинде, кайра куруу учуру; совет доорунун гүлдөгөн убагы, бактылуу карылык өңдүү баскычты камтыды. «Малтабар», «Менин өлкөм», «Орус эли», «Добуш берем мекенге», «Жаша Кыргызстан», «Москва», ж. б. Жалпы эле коомдук терс көрүнүштөрдү чагылдырган ырлары жөнүндө алсак; «Чечен сөрөйгө», «Базарчыга суроо», «Кошоматчы ушакчы», «Коер бекен», «Боз кой жана боору таш чабан» ж. б. ырларын атоо жетиштүү.

Өзгөчө бир сезимталдык менен жазылган ырларынын бир бөлүгү «Эне» темасына арналат. Эненин ыйыктыгы, боорукердиги, бала үчүн кылган эмгеги даңазаланат.

А. Бердибаев жалпы журтчулугубузга акын гана иретинде эмес, ырчы-обончу жана аткаруучу катары таанымал. Убагында акындын ырларына кыргыздын белгилүү композиторлору обон жаратышкан. Маселен, акындын

«Сынга сыпат толгондо (музыкасы А. Малдыбаевдики), «Жүрөгүмдүн сырын ук» (музыкасы Ж. Шералиевдики), «Селкиге кат», «Турсункан» (музыкасы М. Абдраевдики), «Түшүмдө» (сөзү, обону да өзүнүкү) бул өңдүү ырлары калайык журтка тараган белгилүү чыгармаларынын катарына кирет.

Обондуу ырларыбы, поэмасы же ар кандай идеяны көздөгөн ырлары болобу мазмундуулугу, уккулуктуулугу, кызыктуулугу менен окурманды кайдыгер калтырбай көптөгөн адабият сүйүүчүлөрүнүн көкүрөгүнөн түнөк тапты десек аша чапкандык болбос. Анткени, акындын көп кырдуу өнөр дүйнөсү менен тааныш болгонубузда өз бетинче уникалдуу адам болгонуна толук ынаналыбыз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ «Очерк...» 252-бет.

² Ошол жерде. 253-бет.

³ *Бердибаев А.* Тандалмалар. – Фрунзе, 1976. 124–128-беттер.

⁴ «Очерк...» – Фрунзе: Илим, 1988. 254-бет.

⁵ *Бердибаев А.* Тандалган чыгармалар. – Фрунзе, 1976. 45-бет.

⁶ *Бердибаев А.* Ошондо. 112-бет.

⁷ *Бердибаев А.* Тандалган чыгармалар. – Фрунзе, 1969. 130-бет.

ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ – XX КЫЛЫМДЫН БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЖАЗУУЛАРЫ

ХІХ кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын биринчи жарымындагы кыргыз жазуулары дегенде биз негизинен ошол мезгилге туура келген кыргыздын белгилүү тарыхый адамдарына коюлган эстелик таштарга чегилген жазуулар жөнүндө айталы деген ойдобуз. Кыргыздар енисей-талас жазууларынан кийин ар кандай жагдайларга, көчмөндүк турмушка, көп жылдык согуштарга кабылып, жер которуп, башка жерде баш калкалаган мезгилдерди өткөргөндүгүнө байланыштуу дейбизби, өз жазуусуна Октябрь революциясынан кийин гана ээ болду. 1923-жылы кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылган, составына 24 тамга кирген араб алфавити болду. 1924-жылдын 7-ноябрында чыккан кыргыздын биринчи газетасы «Эркин тоо» ушул алфавит менен басылды. 1927-жылы кыргыз жазмасы латын алфавитине өтү. Ал эми 1941-жылы 12-сентябрда орус алфавитинин базасында түзүлгөн жаңы орус алфавитине өтүү жөнүндө Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы чыккан. Мында орус алфавитиндеги тамгаларга ө, ү, ң тыбыштарын билдирүүчү үч тамга кошумчаланган. Мына, ушул 60 жылдан ашык мезгил бою бул алфавит кыргызга кызмат кылып келүүдө. Соңку миң жылда кыргыздар официалдуу бирдиктүү өз мамкелеттүүлүгүнө ээ болбой, бытыранды жашагандыгына байланыштуу өзүнчө жазууга ээ болбоду. Буларды төгүндөгөн же ырастаган да официалдуу маалыматтар-документтер жок. Бирок кыргыздар XIX кылымдын биринчи жарымында, ал эмес XVIII кылым-

дын аяк ченинде араб алфавитинде, ошол кезде эл арасында колдонулуп жүргөн эски өзбек (чагатай) тилинде Атаке бийдин Россия императрицасы Екатерина II ге жиберген элчилиги жана коштогон каты, 1824-жылы бугу уруусунун өкүлдөрү (Акымбек Олжобаев, Алгазы Шералин жана Алымбек Жапалаков) Батыш-Сибирь генерал-губернаторуна келиши, чагатай тилинде докладдык записка жазгандыгы белгилүү.

1785-жылы жазылган кыргыздардын Россияга жиберген каты кыргыздын сүйлөө тилинин элементтерин камтуу менен чагатай тилинде жазылган. Ушул каттын түп нускасы жана анын котормосу бүгүнкү күнгө чейин сакталып калгандыгы өтө баалуу, ошону менен бирге кыргызча жазылган эң алгачкы документ катары эсептелүүдө. Албетте, ал кезде кыргыздардын арасында араб тамгасында жаза билген, чагатай тилинде чыккан китептерди окугандар өтө сейрек болсо да, ушул каттарды жазганга кыргыздардын өз өкүлүнүн катышкандыгы көрүнүп турат. Алардын ким экендигин азырынча такташ кыйын. Ошол каттын аягына Атаке бийдин өздүк мөөрү басылган экен. Катты жиберилген адамга тапшыруу үчүн Омскидеги орус чиновниктери которушкан. Анда мындай маанидеги сөздөр жазылган экен: «Улуу урматтуу падышанын ишин алып баруучу таксыр генералга. Байыркы падышалар Соломон жана Александр Македонскийдин тушунда жашаган даңктуу жана тектүү уруулардан келип чыккан, азыр болсо кыргыз элинин урууларынын муундарын башкарып жаткан Тынай-бий уулу Атаке баатырдан таазим. Өзүмдүн кишилерим Абдракман менен Шергазыдан Сизге эки кат жибердим. Бул менин биринчи кызматымды кайрымдуулук менен кабыл алып коюңуз. Мындан ары дагы ушундай кылууга аракеттенем, бул жөнүндө Сиз кам санабаңыз. Ушул эле Абдракман менен Шергазыдан Улуу урматтуу падышанын өзүнө тапшыруу үчүн үч илбирстин жана беш сүлөөсүндүн терисин жөнөттүм. Алар (өз элчилерим) аркылуу улуу урматтуунун ден-соолугун билүүнү каалайм. Сөзүмдүн төгүн эмес экендигин билдирип, катка өз мөөрүмдү бастым»...

Бизге жеткен маалыматтарга таянсак, кыргыздын белгилүү адамдарына жазуу чегип, эстелик таштар коюлган фактылары XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап учурайт. Албетте, элдин эсинен чыкпай, уламышка айланган улуу адамдарыбыз, баатырларыбыз, акын-ойчулдарыбыз көп болгон, бирок алардын баарына эле эстелик коюлуп, жазуу чегилген эмес. Көбүнесе күмбөздөр, коргондор тургузулуу менен гана чектелген. Эстелик жазуу чектирүү көп нерселерге байланыштуу болгон. Биринчиден, жалпы элдин сабаттуулугу болсо, экинчиден, мындай традиция «эчак унутулуп», эл ичине тараган эмес эле. Мына бүгүн колдогу материалдарга карап көрсөк, кыргыздарга коюлган биринчи эстелик таш 1867-жылы Жантайга арналып чегилген жазуу болуп эсептелет. Жантай өзү да шол жылы 73 жашында каза болгон. 1891-жылы кегетилик Түлөкабыл уулу Муратаалы баатырга эстелик чегилген. 1886-жылы Байтик дүйнөдөн кайткан. Ага тургузулган күмбөз биздин күнгө чейин жетти. Бүгүн ал реставрациялангандан кийинки көрүнүшүндө турат. Бирок, Байтикке эстелик таш жасалган эмес экен.

1912-жылы Шабдан менен Өзбек көз жумганда биринчиси 73 жашта, экинчиси 86 жашта экен. Экөөнө тең ташка чегип жазуу жаздырып, күмбөздөр тургузулат. Өзбекке балдары алыстан алдырып, темир күмбөз орнотушат. Андай күмбөз мурун да, кийин да эч кимге тургузулган эмес. Ак чаар узун атайы даярдалган ташка 20га жакын сап жазуу чектирип, жети атасын санап келтирген ошол эстелик бүгүн да турат. Шабдандын күмбөзү медресеси сыяктуу эле бузулуп, өрттөлүп кеткен. 1913-жылы Жаркынбай Сагынбек уулуна күмбөз тургузулган. Ага эки окшош ташка жазуу чектирип, күмбөздүн эшигинин эки жагына орноткон. Мындан башка Жантайдын балдары Маамыт ажыга, Иманаалы ажыга, Шабдандын кыздары (кичине кезинде каза болушкан) Жамалкан менен Бүбүканга, азык уругунан чыккан кичи-кеминдик Жаныбек ажыга, 1907-жылы 30 жашында каза болгон кегетилик Аден уулу Муқанбет Сафарбайга коюлган эстеликтер бизге жетти. Ушул эстеликтердеги тексттерде кыргыз сөздөрүнүн таштарга ал-

гачкы түшкөн формаларынын чагылдырылгандыгы менен баалуу. Экинчиден, улам мезгил алыстаган сайын ушул адамдар жөнүндөгү элестер, алар аралашкан окуялар да бизден ыраактап унутула берет. Ал эми кыргыздын биринчи китеби 1911-жылы чыкканын эске алсак, андан мурун жана аны менен бир мезгилде ташка чегилген кыргыз жазуулары, бир жагынан тарыхый эстелик болуп эсептелсе, экинчи жагынан, алардын маданиятыбыздын, жазмабыздын тарыхына түздөн-түз тиешеси бар байлык, рухий эстелик, тилдик булак катары эсептеле тургандыгын айткыбыз келет. Тилекке каршы, Көл кылаасынан чыккан белгилүү адамдарга (Мойт аке, Сарт аке, Кыдыр аке, Балбай ж. б.), Кочкор өрөөнүнөн чыккан Ормон хан менен Төрөкелди баатырга арналып чегилген жазуулар жөнүндө маалымат бизге жеткен жок. Кочкор ичиндеги Куту деген коктуда Төрөкелди баатырга арналып жазылган жазуу бар экен деген кабар бар. Бирок ал маалымат тактоону талап кылат. Биз бул жерде атын атап жаткан тарыхый адамдарыбыздын образдары көркөм чыгармаларда чагылдырылып жатат. Ошол образдарды тереңдетүүдө жана ал кездеги айрым жагдайларды сүрөттөөдө эстелик жазуулардын кошумча материал болуп берүүсүнө шек жок. Башка эстеликтерди калтырып, ошол биринчи коюлган деп эсептелген Жантайдын ташындагы жазуунун бир жак бетиндегисин келтирип көрөлү: «[1] Жантай [2] батурнынг зийараты [3] ушбу ташны [4] кылдурткан [5] Жантай баатур балалары [6] худайым акыл берган [7] даналары [8] жоомартлык [8] адиллиги бирдей [10] болгон [11] дүнүйөгө келе бермас [12] ондай адам [13] 1867нчи йылында [14] йазгучы казак [15] молла Балдакбай [16] Алла таала рахмат айласун». Мында көрүнүп тургандай, жазууну казак молдо Балдакбай деген чеккени, кыргыздар минтип жаз, мындай болсун дегенине карабай казак тилине, чагатай тилиндеги китептердин таасирине салып жибергени байкалып турат. Ошол кезде кыргыздардын арасында аз да болсо сабаттуулар чыгып калганына карабай, кыргыздарга коюлган эстеликтерди башка улуттун өкүлдөрү, молдолор жазышкандыгынын өзүнүн объективдүү себептери болгон. Ушул жерде дагы

бир фактыга токтоло кетсек ашыктык кылбас деп ойлойбуз. Шабдандын агасы (кээде иниси катары да көрсөтүлөт) Маамыт ажынын эстелик ташынын бир жагындагы кыска жазууда мындай сөздөр бар: (1) би'см'лахи 'рахмани 'рахим (2) ли'лахи вахиди'лка[ххар] (3) Тынай оглы Атабек (4) оглы Карабек (5) оглы Жантай (6) оглы Маамыт ажы (7) Аллах рахматы айласын. Кыргызча окусак, төмөндөгүдөй жазылат: (1) Боорукер, мээримдүү Алланын (2) аты менен баштаймын. (3) Тынай уулу Атабек, (4) [Атабек] уулу Карабек, (5) [Карабек] уулу Жантай, (6) [Жантай] уулу Маамыт ажы (7) Алла ырайым кылсын.

Мында башка жазууларда хажы деп арапча берилген сөздүн ажы деп кыргызча жазылышы бул эстеликти кыргыз жазгандыгына же кыргызча сүйлөп, кыргыздардын тигил же бул сөздү кандай айтарын билип калган киши жазгандыгына күмөн саноого болбойт.

Мына ушундай объективдүү себептерге, таза кыргыз тилинде жазылбаганына карабай, белгилүү тарыхый адамдарыбызга арналып, аз да болсо кыргыз сөздөрүнүн, кыргызча жаздырууга аракеттердин болгондугун, кыргыздардын өзүнчө мамлекеттүүлүккө ээ боло элек, официалдуу колдонгон жазуусу жок кездеги алгачкы карлыгачтын көрүнүшүн туйгузган, бүгүнкү күнүбүзгө келе жаткан жолдогу бир тарыхый окуялардын, аларга катышкан адамдардын элесин бизге жеткирип жаткандыгы менен баалуу.

XIX кылымдын экинчи жарымынан XX кылымдын биринчи чейрегине чейин жазылган кыргыз эстеликтери өзүнүн мезгилине, дооруна жараша ачык айтылбай, ал эмес айрымдары талкаланып кеткени, сакталып бизге жеткендери дагы эле болсо көңүлгө алынбай, маани берилбей келе жатканы бизди ойлондурушу керек. Алар диний мүнөздөгү эпитафиялык, өз мезгилиндеги тигил же бул адамдын өмүрүнүн акыркы ачуу моментин чагылдырган, ага карата ага-туугандарынын көрсөткөн парз-кызматы катары эсептелип, унутта калчу бир көрүнүш эмес. Алардын баасы алда канча чоң жана маанилүү. Тарыхыбыздын, жазма маданиятыбыздын башаты менен кошо айтыла жүрчү кошумча, керек болсо, мактаныч катары көрсө-

түүгө жарап берчү фактылардан болуп эсептелет. Ошону үчүн мындай жазууларыбыз да кылымдарга бара берет деп айтууга акыбыз бар.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ *Плоских В. У истоков дружбы. – Фрунзе, 1972.*

² *Плоских В. М., Кудайбергенов С. К. Ранние киргизские письменные документы//Иzv. АН Киргизской ССР, № 4. С. 75–82.*

³ *Жумагулов Ч. Таш жазма эстелиги//Кыргызстан маданияты. –1990. № 51 (1247) 20-дек.*

⁴ *Жумагулов Ч. Күңгүрөгөн күмбөздөр//Заман Кыргызстан. – 1998. – 18-декабрь.*

⁵ *Жумагулов Ч. Кыргыз эстеликтерин ким жазган//Respublica. –1998. –14-дек.*

⁶ *Жумагулов Ч. Кылымдарга бара берчү кыргыз жазуулары//Заман Кыргызстан. – 2001. – 16-ноябрь.*

СУНУШ КЫЛЫНГАН НЕГИЗГИ АДАБИЯТТАР

1. *Акматалиев А.* Байыркы орток түрк адабияты. – Бишкек, 2001.
2. *Артыкбаев К.* Акыйкат сабагы. – Фрунзе: Адабият, 1990.
3. *Абдыразаков А.* Түрк атанын балдары болгон... же рух башаттары. – Анкара, ТИХН, 1993.
4. *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. – М., 1967.
5. *Кляшторный С. Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.–Л., 1964.
6. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Бишкек, 1999. 1-том.
7. *Кононов А. Н.* Махмуд Кашкарский и его «Дивани лугат ат-тюрк//Советская тюркология. – 1972. – № 1.
8. *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. – М. – Л., 1953.
9. *Наджил Э. Н.* Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сайфа Сарои и его язык. – Алма-Ата: – Илим, 1929.
10. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе: Илим, 1982.
11. *Стеблева И. В.* Поэзия тюрков VI–VIII вв. нашей эры. – М., 1965.
12. *Сыдыкбеков Т.* Мезгил сабактары. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
13. *Чороев Т.* Махмуд ибн Хусейин ал Кашкари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». – Фрунзе, 1990.
14. *Шериев Ж.* Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты. – Бишкек, 1966.
15. *Эралиев С.* Жусуп Баласагын. – Бишкек, 2000.
16. *Эркебаев А.* Кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурастар жөнүндө//Кыргызстан маданияты. 1988, 21-июль.

МАЗМУНУ

Редколлегиядан	3
Саймалы-Таш	6
Талас жана Кочкор эстеликтери	11
Орхон-Энисей жазма эстеликтери	19
«Коркут-ата китеби»	33
«Огуз наме»	50
Махмуд Кашгари	62
Жусуп Баласагын	78
Кулкожоакмат – Ахмет Ясави	96
Ахмат Югнаки	102
Сулейман Бакыргани	108
«Кодекс Куманикус»	113
Хорезми	116
Рабгузи	123
Сайф Сарай	129
Кутба	133
Закирдин Мукамбет Бабур	136
Молдо Сайпидин	151
Шамшидин Өзгөндү	176
Кожоназар Гаипназар уулу	180
Молдо Нияз	184
Нурмолдо	199
Тоголок Молдо	212
Белек Солтоноев	234
Токтогазы Жусупбек уулу	247
Боогачы	258
Молдо Кылыч Шамыкан уулу	275
Токтораалы Талканбаев	326
Ысмайыл Сарыбай уулу	334
Алдаш Женикеев	340
Ысак Шайбеков	365
Шамей Токтобаев	375
Нурдин акын	382
Молдо Багыш	390
Абылкасым Жутакеев	402
Абдираимшама	411
Абдыкалык Чоробаев	419
Казыбек Мамбетимин уулу	430
Абдрашит Бердибаев	448
ХІХ кылымдын экинчи жарымы – ХХ кылымдын биринчи жарымындагы кыргыз жазуулары	456
Сунуш кылынган негизги адабияттар	462

Окуу куралы

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

IV том

Үчүнчү басылышы

Чыгарууга жооптуу:

Сооронов О.

Компьютерде терген: *Өмүров Б.*

Тех. редактор: *Жанышбекова А.*

Корректор: *Көлбаева М.*

Компьютердик калыпка салган: *Өмүров Б.*

Терүүгө 28.04.2016-ж. берилди. Басууга 29.05.2017-ж. кол коюлду.

Форматы 60x84¹/₁₆. «Мектеп» ариби.

Көлөмү 29 б.т. Нускасы 500.